

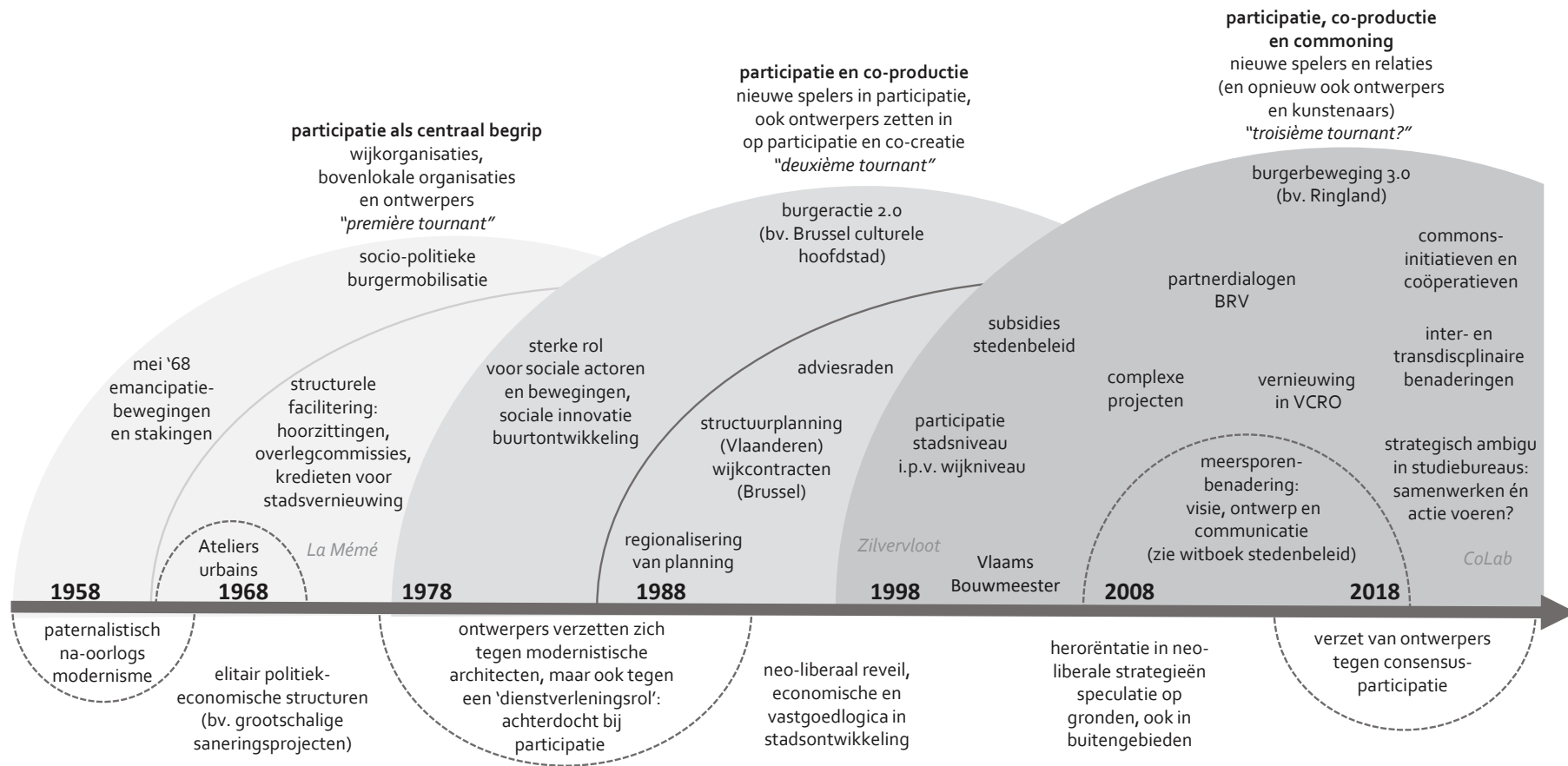
PARTICIPATIE GOLVEN

DIALOGEN OVER
RUIMTE, PLANNING EN ONTWERP
IN VLAANDEREN EN BRUSSEL

**ANNETTE KUHK, HILDE HEYDEN, LIESBETH HUYBRECHTS,
JAN SCHREURS EN FRANK MOULAERT (RED.)**

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

Legende

 Golven en onderstroom van participatie, startend vanuit burgermobilisatie

 Illustratie bij wisselende posities in relatie tot ontwerp / ontwerpers

 Fase van formalisering en/of f institutionalisering door overheden

Het schema visualiseert een aantal basisgedachten uit het boek 'Participatiegolven' (2019). Markante dynamieken worden in beeld gebracht aan de hand van elementen uit de verschillende bijdragen in dit boek. De ambitie is inzicht en interpretatie, niet overzicht en volledigheid. Een nog gedetailleerdere tijdslijn vindt u op www.lup.be/participatiegolven.

PARTICIPATIEGOLVEN

PARTICIPATIE GOLVEN

Dialogen over ruimte, planning en
ontwerp in Vlaanderen en Brussel

Onder redactie van
Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts,
Jan Schreurs en Frank Moulaert

Uitgegeven met de steun van
KU Leuven Fonds voor Fair Open Access

2019 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de
Louvain. Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven (Belgium).
Selectie en redactie © Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs
en Frank Moulaert, 2019.
Individuele bijdragen © de respectievelijke auteurs, 2019.
Dit boek is uitgegeven met de Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivs 3.0 Unported Licence.

(This license allows you to share, copy and redistribute the material in any medium or
format). Meer details over Creative Commons licenties op [http://creativecommons.org/
licenses/](http://creativecommons.org/licenses/).

De referentie naar het boek moet de volgende informatie bevatten: Annette Kuhk, Hilde
Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert (red.), *Participatiegolven:
Dialogen over ruimte, planning en ontwerp in Vlaanderen en Brussel*. Leuven,
Universitaire Pers Leuven. (CC BY-NC-ND 3.0 Unported Licence)

ISBN 978 94 6270 181 6 (Paperback)
ISBN 978 94 6166 288 0 (ePDF)
ISBN 978 94 6166 289 7 (ePUB)
<https://doi.org/10.11116/9789461662880>
D/2019/1869/27
NUR: 648

Lay-out: Crius Group
Omslagontwerp: Frederik Danko
Omslagillustratie: Golfgever, project van Rooftoptiger in Brussel, oktober 2017. © en foto:
Emile Devogeleer.

Aan Albert Martens

Hij leerde ons participeren,
toestanden kritisch analyseren,
en mensen mobiliseren.

Maar vooral is hij een ongelooflijk wijze vriend.

Inhoud

Lijst van afkortingen	9	
Voorwoord	11	
Inleiding <i>Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts, Jan Schreurs en Frank Moulaert</i>	13	
Deel 1		
Beweging in participatie in Vlaanderen en Brussel, van 1968 tot nu		
1.1	Geschiedenis en concepten van participatie bij ruimtelijke vraagstukken <i>Annette Kuhk, Jan Schreurs, Seppe De Blust</i>	29
1.2	Wellicht heeft participatie ertoe bijgedragen – wellicht zal participatie ertoe bijdragen <i>Hanne Van Reusel in gesprek met Dag Boutsen</i>	57
1.3	Mythes over participatie in wijkontwikkeling: Het Antwerpse Schipperskwartier als case <i>Pieter Van den Broeck</i>	73
1.4	Wisselende participatietrajecten bij wijzigende planningsoriëntaties: een terugblik op de Brusselse praktijk <i>Annette Kuhk</i>	99
1.5	Het einde van sociale innovatie in stedelijke ontwikkelingsstrategieën? Antwerpen en buurtontwikkelingsmaatschappij 'BOM' <i>Frank Moulaert, Etienne Christiaens, Bie Bosmans</i>	125

Deel 2

Ruimte voor participatie en rollen van actoren

2.1	Transdisciplinaire praktijken: participatieve onderzoekstrajecten als collectieve leerprocessen
<i>Barbara Van Dyck, Frank Moulaert, Annette Kuhk</i>	147
2.2	Ruimtelijke capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog: een inzicht in een participatief ontwerpproces van een alternatieve toekomst voor het Genkse Kolenspoor
<i>Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Ward Verbakel, Jan Schreurs</i>	167
2.3	Ambigüiteit als strategie: kritische praktijken in de neoliberale stad
<i>Seppe De Blust, Tim Devos, Michael Kaethler, Hilde Heynen</i>	191
2.4	‘Becoming (a) swallow’: over kunst en emancipatie
<i>Michael Kaethler en Wouter Bervoets in gesprek met Els Dietvorst</i>	211

Deel 3

Participatie in/door/met ontwerp

3.1	Participatie en ontwerp: architecten voor het volk
<i>Hilde Heynen</i>	219
3.2	Observeren, reproduceren, ageren: activatie vanuit ontwerp
<i>Annette Kuhk en Ruth Segers in gesprek met Petra Pferdmenges</i>	227
3.3	Participatie tussen ontwerpend onderhandelen en ontworpen protest
<i>Erik Van Daele, Jan Schreurs</i>	247
3.4	Van uitgebreide masterplanning naar tijdelijke stedenbouw in Luchtbal
<i>Veerle Cox, Bruno De Meulder</i>	267
3.5	De ‘tijd van de participant’ stemt niet overeen met deze van het project
<i>Hilde Heynen in gesprek met André Loeckx</i>	283
	Epiloog: Participatie in ruimtelijk beleid: navigeren tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’
<i>Annette Kuhk, Jan Schreurs, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts en Frank Moulaert</i>	305
	Over de auteurs, respondenten en interviewers	337

Lijst van afkortingen

AG VESPA	Autonoom gemeentebedrijf voor vastgoedbeheer en stadsprojecten van de stad Antwerpen.
A.U.A.I.	Atelier d'urbanisme, d'architecture et d'informatique
ARAU	Atelier de recherche et d'action urbaines
ASIB	agency-structure-institutions-discourse
BAM	Beheersmaatschappij Antwerpen Mobiel
BOM	Buurtontwikkelingsmaatschappij
BOP	Beleidsontwikkeling prostitutie
BRAL	Brusselse Raad voor het Leefmilieu
BRV	Beleidsplan Ruimte Vlaanderen
BSV	Beweging voor Sociale Vernieuwing
CIAM	Congrès Internationaux d'Architecture Moderne
DAD	decide, announce, defend
GAS	gemeentelijke administratieve sancties
GECORO	Gemeentelijke Commissie Ruimtelijke Ordening
GEN	Gewestelijk expresnet
GVA	Gazet van Antwerpen
IBGE	Institut Bruxellois pour La Gestion de l'Environnement
IEB	Interenvironnement Bruxelles
ILAUD	International Laboratory of Architecture and Urban Design
INT	Interview
K.B.	Koninklijk besluit
MER	Milieu-effecten-rapportage
NIMBY	Not in my Backyard
OCMW	Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn
PPS	Publiek-private samenwerking
Red.	Redactie
RISO	Regionaal Instituut Samenlevingsopbouw
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RUP	Ruimtelijk Uitvoeringsplan
SIF	Sociaal Impuls Fonds
SOMA	Stedelijke OntwikkelingsMaatschappij Antwerpen
SP2SP	Spatial Planning to Strategic Projects
SPINDUS	Spatial Innovation Planning Design and User Involvement
STOEP	stedelijk overleg emancipatie prostitutie
UNCLE	Unlimited Never-ending Consultation Leading to Exhaustion
VCRO	Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening
VCP	Vlaamse Christen Partij
VMSW	Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen
VRP	Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning

58

68

78

88

98

08

18

Voorwoord

Het idee voor het boek ‘participatiegolven’ is ontstaan naar aanleiding van twee workshops over participatie bij ruimtelijke vraagstukken, in 2013 georganiseerd aan de KULeuven. Eén workshop was ingericht door het expertisenetwerk *Leuven Space and Society* (LSAS¹) over ‘Participation and community development’, een tweede door het departement Architectuur over ‘participatief ontwerp’. Bij de twee workshops kwamen tal van voorbeelden en cases aan bod die elk een langer of korter ruimtelijk traject doorlopen hebben. Het boek verwerkt het materiaal van deze workshops. Het bevat ook nieuwe bijdragen, zoals interviews met een aantal deelnemers en extra hoofdstukken geschreven door auteurs die aan de workshops deelnamen. Het plaatst de participatieërvaringen en de betekenissen van participatie in de ruimtelijke ontwikkeling van Vlaanderen en Brussel centraal.

De opbouw van het boek heeft ook voordeel gehaald uit dialogen op de werelddag van de stedenbouw op 18 november 2016. Twee relatief kleine groepen hebben toen gewerkt rond twee centrale thema’s in dit boek. De ene workshop had als focus de vraag of en waarom participatiebewegingen cyclisch van aard zijn (zie deel 1), de andere richtte de aandacht op de rol van verschillende actoren bij participatieve trajecten (zie deel 2), en in het bijzonder op de rol van ontwerpers (zie deel 3).

Het multidisciplinaire, vijfkoppige redactieteam had een dubbele ambitie in dit boek: enerzijds nadenken over de actualiteit van participatie vanuit een historisch besef, en anderzijds via gerichte interviews en complementaire cases participatie verduidelijken en er de hedendaagse relevantie van tonen. Een exhaustief historisch overzicht bieden valt nochtans buiten de ambities van het boek. Wel is getracht om doorheen de verschillende individuele bijdragen, en in de gezamenlijk geschreven teksten enkele aspecten van participatie fundamenteel te bevragen en te kaderen: Welke factoren bepalen de cyclische aan- of afwezigheid van participatieve praktijken? Hebben de verschillende participatiegolven een cumulatief of articulerend effect, of begint elke golf terug als het ware bij ‘nul’, bv. omdat de cultuur en de instituties als onderdeel van het maatschappelijk tijds kader wijzigen? Benoemen nieuwe termen en ordewoorden ook nieuwe praktijken? Zijn er uiteenlopende participatiedoelstellingen in de verschillende golven?

De bijdragen voor dit boek zijn geschreven door wetenschappers, die begaan zijn met, en betrokken zijn in participatie in stedenbeleid, ruimtelijke planning, uiteenlopende ruimtelijke projecten, veelal met een sterke ontwerpinstek. Vaak werken zij in inter- en transdisciplinair onderzoek (vanuit de interactie tussen verschillende disciplines en/of tussen wetenschappers en practici), of in een professionele praktijk die ze combineren met

onderzoek. De auteurs hebben verschillende disciplinaire achtergronden – architectuur, planning, stedenbouw, ontwerp, maar ook beleidswetenschappen, sociologie, economie, pedagogie of kunst.

Het resultaat is een boek met vier types teksten: documentatie en kritische beschouwingen bij concrete cases; meer synthetiserende reflecties bij de praktijk; theoretisch-conceptuele ontwikkeling van participatie; en vier gesprekken door en met ervaringsdeskundigen. Het boek richt zich tot een Nederlandstalig publiek van specialisten en studenten die begaan zijn met participatietrajecten in de aanpak van ruimtelijke vraagstukken.

Het redactieteam

Noot

1. LSAS heeft partners bij het department Architectuur en het department Aard- en Omgevingswetenschappen.

Inleiding

*Annette Kuhk, Hilde Heynen, Liesbeth Huybrechts,
Jan Schreurs en Frank Moulaert*

‘Participatie’ lijkt weer ‘in’. Toch bekruipt velen bij het horen van de term ‘participatie’ een gevoel van *déjà-vue*: verkoopt men ons oude wijn in nieuwe zakken, met vormen van pseudo-inspraak waarmee bij besluitvorming toch geen rekening gehouden wordt? Anderen uiten zich tevreden dat participatie weer ernstig genomen wordt. In Vlaanderen kan niemand immers naast fenomenen zoals Ringland of het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (BRV) kijken. Het eerste is in het actuele landschap van burgerbewegingen een baken geworden en herijkt de aard en het belang ervan. Het tweede, het beleidsplan ruimte in wording, huldigt principes van samenwerking, partnerschap en participatie met inbreng van besturen, middenveld, burgers, ondernemers en investeerders (Witboek, 2016). Het valt nog af te wachten of de praktijk die huldiging zal doortrekken.

Dit boek brengt gevestigde en nieuwe participatievisies en -praktijken samen in een kritische dialoog. Deze inleiding licht toe waar het in deze dialoog om gaat. In de opbouw van het boek staat ‘Participatiegolven’ als wetenschappelijk begrip maar ook als metafoor centraal: participatie is in golven gekomen, meestal als het resultaat van emancipatiebewegingen en sociopolitieke mobilisatie. In deze bewegingen waren ruimte en het recht op het gebruik ervan erg belangrijk. ‘Participatie’ was een sleutelwoord in de beweging van Mei ’68. Het begrip en de daarmee samenhangende praktijken zijn sindsdien niet meer van het sociale en politieke toneel weg te denken. Participatie kwam in veel variaties en kende diverse ontwikkelingen tijdens de voorbije zes decennia. En hoewel de focus in dit boek vooral op participatie in de Lage Landen ligt, mogen ook de internationale participatiebeweging en haar ruimtelijke specificiteit niet terzijde gelaten worden.

De keuze voor ‘participatiegolven’ als centrale metafoor in dit boek volgt uit het belang van de tijdsdynamiek van participatie, de sociaaleconomische ontwikkeling waarin ze tot stand kwam, de evolutie (en revolutie?) van de politieke betekenis ervan, en de levensloop van de participatiegedachte en -praktijk in ontwerp en planning.

In de eerste sectie van deze inleiding wordt de (metaforische) golfbeweging in de (vormen van) participatie in Vlaanderen-België kort geëvoceerd. Drie wendingen of golven dienen zich daarbij aan. De eerste golf is onderdeel van de grote emancipatiebeweging van de jaren zestig-zeventig, die ook voor de ruimtelijke planning en de stedenbouw belangrijk was en boeiende participatieprojecten inhield (Brussel, Antwerpen). De tweede golf kan ruwweg gesitueerd worden in de periode 1980-2000, de periode waarin de sociale wijkontwikkeling floreert. De participatiedynamiek komt heel sterk van onderuit en neemt ver-

schillende vormen aan, gaande van inspraak tot en met co-constructie (middenveld, private en publieke sector). Voor Vlaanderen betekent deze periode een grote sprong voorwaarts in de regionale planning, met de invoering van de structuurplanning waarin inspraakmomenten een grote rol spelen. De derde golf sluit aan bij het (neo)liberaal reveil van de jaren 2000 en is gekenmerkt door een grotere nadruk op de economische en vastgoedlogica van stadsontwikkeling. In de stedelijke context wordt participatie opnieuw meer op stads(dus minder wijk)niveau georganiseerd.

De tweede sectie van deze inleiding gaat dieper in op de veranderende betekenis van participatie doorheen de golfbeweging. Vooral de politieke betekenis krijgt aandacht: participatie in ruimtelijke ontwikkeling en projecten gaat immers over samen beslissen over de toekomst van de 'polis', de stad, de ruimtelijke uitdrukking van sociopolitieke en socio-economische relaties. Participatie ambieert het delen van macht. Daarom is het belangrijk dat participatievormen duidelijk zijn, opdat participatieprocessen niet gemanipuleerd worden door politieke en economische belangengroepen. Effectieve participatie stelt vormen en betekenissen van machtsuitoefening in vraag. Ze probeert invloed uit te oefenen op beslissingsprocessen en op de uitvoering van die beslissingen. Ze beoogt maatschappelijke verandering op kleinere of grotere schaal. Daarom is het belangrijk om de politieke rol van participatie te duiden. Vooral het onderscheid tussen de transformatieve en de systeembevestigende participatie en hun invloed op het ruimtegebruik spelen hierin een rol. Dit onderscheid uit zich ook in het type actoren die participatie opzetten en in beweging brengen.

De derde sectie zoomt in op de historisch moeilijke verhouding tussen ruimtelijk ontwerp en participatie. In de jaren zeventig en tachtig leidde het verzet tegen toonaangevende modernistische architecten tot vormen van participatie die het ontwerpen bijna overliet aan de institutionele actoren en de bewoners van de nieuwe projecten. Op die manier werden de architecten in een dienstverleningsrol geduwd en speelden hun architecturale talenten slechts een beperkte rol in het stedelijk ontwerpproces. In hoeverre dit beeld van deze rolverenging historisch accuraat is, is niet duidelijk. Het voedde in elk geval een achterdocht ten aanzien van participatie, een achterdocht die bij veel ontwerpers bleef hangen. Toch zijn er ontwerpers die van bij het begin participatie belangrijk vonden. Belangrijke trajecten van participatief ontwerp, vaak in samenwerking met planningsexperten, kregen vanaf de jaren negentig in Vlaanderen-België duidelijk vorm.

Sectie 4 van deze inleiding gaat in op de golfbewegingen in de ruimtelijke planningstheorie en -praktijk. Bij planning is de relatie met participatie nooit veraf geweest, al was het tot de jaren vijftig vooral gekenmerkt door een top-downbenadering. Vanaf de jaren zestig zien we evenwel hoe participatie in planning een meer democratisch karakter krijgt, maar toch conjunctureel bepaald blijft door economische indicatoren en wijzigende visies op de rol van de private sector in vastgoedontwikkeling.

1 Van golfbeweging tot getijdenland?

In de late jaren zestig (1968 vooral) was in Europa en Noord-Amerika de vraag om medezeggenschap een reactie tegen elitaire politiek-economische structuren, tegen het patriarchale opvoedingsmodel, tegen canapépolitiek achter gesloten deuren. Het was een uiting van ongenoegen tegen structureel onrecht (Chambon, David en Devevey, 1982). Architect Lode Janssens beschreef inspraak als “het signaal voor de falng van de maatschappelijke strukturatie” (Janssens, 1979). Die reactie kwam in hoofdzaak van een generatie jongeren – de babyboomers van de jaren vijftig – die langer konden studeren en zich verzetten tegen verstikkende autoritaire structuren, niet het minst in het onderwijs en het gezin. Opmerkelijk is dat velen van hen in de welvaartsvruchten van de ‘golden sixties’ hadden gedeeld. Het verzet en de veranderingsbeweging werden slechts gedeeltelijk gevoerd door de sociale groep die de gevolgen van het structureel onrecht het meest voelde. De vraag naar participatie van deze generatie ‘tussen jeugd en volwassenheid in’ kwam niet voort uit een wil om bestaande structuren te vernietigen, maar uit een existentiële drang naar betrokkenheid. De beweging was doordrenkt van een sterke behoefte om welvaart in welzijn om te zetten. Sociale strijd in de publieke arena’s (bijv. de acties in Parijs en in andere Europese steden en de algemene staking in Frankrijk) en overleg aan een onderhandelingsstafel (bijv. de introductie van interprofessionele akkoorden) gingen vaak samen. Door participatie wilde de jonge generatie invloed uitoefenen op de beslissingen van het politiek-economische establishment en de patriarchale maatschappij zo omvormen tot een meer gelijke en open samenleving (anti-autoritaire opvoeding, seksuele ontvoogding, ruimtes voor anti-cultuur enz.). Door de hautaine afwijzing van deze emancipatiebeweging waarin de studenten een grote rol speelden door de sterk hiërarchisch gestructureerde academische overheden, alsook door het repressieve optreden van de ordediensten bij demonstraties radicaliseerde de beweging en ze kreeg meer aansluiting bij linkse en antikapitalistische organisaties.¹

Het brede, links maatschappelijke engagement uit die tijd richtte zich niet uitsluitend op de democratisering van economie, onderwijs, sociale dienstverlening en cultuur. Het drong ook door tot de ruimtelijke, en vooral dan de stedelijke ontwikkeling. Het was de periode waarin vooral in de VS ‘advocacy planning’ (zie Davidoff, 1965) en de ‘community development’ (zie Sandercock, Lysiottis, 1998) sterk opkwamen. In Frankrijk zagen op dat moment de eerste *Ateliers Urbains* het licht. In België zien we gelijkaardige ontwikkelingen, waarbij de nadruk afwisselend op fysiek-ruimtelijke transformaties en sociaal-ruimtelijke processen ligt.

Brussel ontwikkelde vanaf de jaren zestig en begin van de jaren zeventig tot de ‘stad van 1000 wijkorganisaties’. Tegelijk ontstond ook een aantal bovenlokale organisaties, zoals Interenvironnement Bruxelles (IEB), de Brusselse Raad voor het Leefmilieu (BRAL) of het Atelier de recherche et d’action urbaines (ARAU). In de publicatie ‘Le tournant de l’urbanisme bruxellois’ beschrijft de architect en stedenbouwkundige Jacques Aron (1978) hoe in

de periode van 1958 tot 1978 de Brusselse planningscontext en sociaal-ruimtelijke realiteit grondig wijzigde. Concreet reageerden verschillende actoren tegen de gangbare praktijken in planning en stedenbouw. In het spoor van Aron noemde architect en stedenbouwkundige Benoit Moritz de periode rond de milleniumwisseling een ‘tweede wending’ of ‘deuxième tournant’ in de Brusselse planningscontext. Terwijl bovenlokale en ook veel lokale organisaties intussen op dertig jaar werking konden terugblikken, verschenen er in die veranderde context van de jaren negentig nieuwe spelers, wat leidde tot meer fragmentatie. Zo waren er onder andere jonge stedenbouwkundigen, sociologen, wijkwerkers en architecten die zich als geëngageerde activisten en kritische stemmen bij het ruimtelijk beleid ontpopten. Dit manifesteerde zich nog sterker toen Brussel in 2000 culturele hoofdstad van Europa was. Zij zetten participatie expliciet op de agenda in ontwerpprocessen en werden vaak zelf nauw betrokken als geëngageerde burger of activist bij het consultatieproces.

Ook in Antwerpen vond een dergelijke tweede wending plaats, zij het met een andere ritmiek: zien we in de periode zestig-zeventig de groeiende inzet van verschillende bewegingen om fysieke stadshernieuwing en sociale huisvesting te bevorderen, dan treden vanaf het midden van de jaren tachtig de sociale actoren en bewegingen versterkt naar voren. De sociale wijkontwikkeling stond hierbij ruim een decennium lang bovenaan de agenda. Die ontwikkeling werkt via verschillende vormen van formele en informele participatie en beroept zich op de professionele, sociale en economische competenties van de verschillende actoren. De toenemende invloed van het neoliberale stedelijke beleid en de financiële crisis van 2008 hebben de rol van de sociale benadering echter sterk beïnvloed, wat volgens sommigen leidde tot een bifurcatie van de rol van het middenveld in hedendaagse stadsontwikkelingsprojecten: sommige organisaties streven naar onderhandelingen met ontwikkelaars voor een deel van de ruimte en de gebruiksrechten in een groot project, en terwijl andere een radicalere strijd voeren om grootschalige marktgerichte projecten af te voeren en te vervangen door wijk- en bevolkingsvriendelijke projecten. De ‘strijd’ om het behoud of de herovering van de publieke ruimte belichaamt deze bifurcatie duidelijk. Het is een gelijkaardige splitsing of gelaagdheid als die in de sociale en solidaire economie en de sociale innovatiebewegingen (Jessop e.a., 2013).

Op regionaal niveau zien we een analoge ontwikkeling, bijvoorbeeld in de erkenning van de *sociaal-ruimtelijke* dimensies van stadsvernieuwing in de jaren zeventig, in het structurele faciliteren van inspraak via openbare hoorzittingen (zie KB 8 feb. 1977 over de stadsvernieuwing in Wallonië onder minister Califice), maar ook bijvoorbeeld in een hernieuwde belangstelling voor de stad. Dit komt tot uiting in de toekenning van kredieten voor stadsvernieuwing sinds 1973. Deze toekenning was ook het resultaat van sociaal-politieke druk om de stadsvernieuwing niet alleen fysiek maar ook sociaal en vanuit de wijken aan te pakken. Sinds 2000 is er – vooral in Vlaanderen – een verschuiving ontstaan door de oprichting van de Administratie Stedenbeleid. Conceptueel aangestuurd door een multidisciplinaire Task Force (bestuurskunde, ruimtelijke economie, sociologie, sociale geografie, architectuur), ging veel meer aandacht naar beleid gericht op de fysieke ruimte,

zowel projectgericht (bijv. stadsvernieuwingsprojecten of conceptstudies) als agendastellend voor de stad als geheel (bijv. stadsmonitor of stadscontracten), zonder de participatieve visievorming los te laten (bijv. als stadsdebat, als stadsgesprek enz.).

Ondanks de wending naar de fysieke en markteconomische aspecten in de praktijk van het stedenbeleid, ruimtelijke planning en ontwerp blijft ‘participatie’ overeind als een centraal begrip, zelfs als er intussen andere begrippen zoals stadsdebat, co-productie of co-creatie gelanceerd zijn om (gewijzigde) praktijken te benoemen.

Met deze vastellingen lijkt het er dus sterk op dat de afwisselende aandacht voor het fysieke tegenover het sociale bij ruimtelijke vraagstukken zich manifesteert in de vorm van ‘golven’ en ‘getijden’: inspanningen om participatieve trajecten in te richten verschijnen en verdwijnen in een golfbeweging, terwijl steeds een onderstroom van participatie manifest blijft. Wie in mei ‘68 als student en als jonge generatie ‘die nog alles kon verwachten’ mee de straat opging voor de democratisering van de politiek en het doorbreken van het patriarchaal samenlevings- en opvoedingsmodel, is ondertussen gekneet door een lange professionele loopbaan. Als reactie op de vaak te geprofessionaliseerde participatiemodellen is een nieuwe generatie van planners opgestaan die van onderuit en vanuit een diversiteit van actuele noden aan een ander gebruik van ruimte, nieuwe vormen van actieve planningsparticipatie op poten gezet hebben (Devos, De Blust, 2017; Moulaert, Martinelli e.a., 2010).

2 De politieke betekenis van participatie

In dit boek is de vraag ‘wat participatie is’ minder belangrijk dan het onderzoek naar ‘wat participatie doet.’ ‘Participatie’ is immers een verzamelterm, zoals onder andere de gerenommeerde ‘ladder’ van Sherry Arnstein reeds in 1969 duidelijk maakte (Arnstein 1969). De ladder verbeeldt een spectrum dat oploopt van ‘mensen voor de gek houden’ tot ‘hen zelf laten beslissen’. In België werd reeds in 1975 participatie ‘beoefend’ in commissies van advies of via openbaar onderzoek (Wuyts, 1975). Andere termen werden ingezet om dezelfde of vergelijkbare inhouden aan te duiden, zoals ‘inspraak’ of ‘samenpraak’. Vandaag wordt het begrip participatie even divers ingevuld als toen en er zijn ook ‘nieuwe’ termen in gebruik, zoals collaboratieve planning, co-creatie, co-productie, nieuwe inspraakfora enz. Aanverwante termen zijn niet meteen verhelderende bondgenoten bij het begrip participatie en vaak moet het begrip ‘participatie’ nog concreet ingevuld worden alvorens het kan worden ingezet voor communicatieve of meer ideologische doeleinden. Arnsteins ladder bespreekt bovendien verschillende intensiteiten van participatie in het overheidsbeleid (“participation in the government”, zie Arnstein, 1969). Bij collectieve acties binnen ruimtelijke planning en ontwikkeling is de overheid vaak niet de leidende actor of het referentiepunt, maar slechts een van de actoren. Soms wordt ze zelfs een tijdlang buiten het proces gehouden, zoals in het geval van Ringland (Schreurs, Kuhk, De Blust 2016). Arnsteins concept beweegt zich dus in de arena van het overheidsbeleid,

wat ook in de uitbreiding naar een 'dubbele ladder' door de bestuurskundigen Pröpper en Steenbeek overeind blijft (Pröpper en Steenbeek, 1999). De ladder beweegt zich niet op de 'politieke' arena, zoals beschreven bij Rancière (1999). Participatie krijgt vanuit dit laatste perspectief een 'post-duale' interpretatie, waarbij de dualiteit tussen overheid en burger. In dit geval gaat het over de participatie van velen in een collectief proces waarin naast de overheden verschillende actoren een belangrijke rol spelen. Wellicht schuilen achter deze verschillende opvattingen pogingen tot precisering, verdieping en actualisering. Tegelijk verhuult de terminologische wildgroei strategieën van misleiding, manipulatie en machtsmisbruik. Wanneer participatie nagenoeg alle ladingen kan dekken, kunnen overheden of private actoren er hun eigen interpretaties aan geven en kritiek ontzenuwen – of hopen dat te doen – door het als een 'label' op hun project te plakken. Laat ons niet vergeten dat Arnstein onder deze omvattende term maar liefst acht participatie-laddersporten beschreef, inclusief 'Nonparticipation' (Arnstein, 1969).

Hiermee raken we een eerste kern aan van wat participatie 'doet' en in principe altijd ambieert in een democratisch systeem: macht delen of herverdelen. Dat betekent concreet dat participatieprocessen vormen van machtsuitoefening in vraag stellen. Zo kan er een onderscheid gemaakt worden tussen politieke en economische macht die invloed en impact hebben enerzijds, en macht voorvloeiend uit cultureel, symbolisch en sociaal kapitaal die aanzien en geloofwaardigheid opleveren anderzijds. (Ongelijke) macht van actoren heeft een invloed op hoe (on)democratisch het plannings- of ontwerpproces zal verlopen, op de inhoud van de projecten en op de uiteindelijke realisatie van democratisch uitgewerkte voorstellen.

Wat participatie nog 'doet' is fungeren als een motor en graadmeter van maatschappelijke dynamieken. Maatschappelijke verhoudingen en de percepties ervan veranderen door participatie-ervaringen. De manier waarop naar participatie wordt gekeken en hoe ze beleefd en beleden wordt, zegt iets over die veranderingen. Dit boek benadert participatie als een factor van verandering en als een veranderende factor door terug te kijken in de tijd. De inhoud van 'participatie' en zijn vele analogons is over de besproken periode van 50 jaar verschoven. Wie in 1975 participatie beoogde, had andere doeleinden dan zij die dat vandaag doen, niet in het minst omdat de respectievelijke sociale, ruimtelijke, economische en bestuurlijke kaders waarin zij hun werk en onderzoek uitvoer(d)en sterk van elkaar verschillen. Nieuwe concepten, theorieën, modellen en methoden zorgen bovendien ervoor dat wat ze nu 'zien' en beschrijven afwijkt van wat ze toen 'zagen' en beschreven. Wij willen hier zicht krijgen op die veranderingen, zowel conceptueel, contextueel als praktisch, en begrijpen hoe participatie andere aspecten oppikte of andere verbindingen aanging. Vaak valt dan op dat er meer gelijkenissen zijn tussen 'oude' en 'nieuwe' participatie dan wat de 'new wavers' toegeven. Hoewel we voortdurend nieuwe 'golven' waarnemen, blijkt iedere golf ook op de voorgaande te lijken.

We beschouwen 'participatie' dus als een collectieve praktijk, als een uiting van een maatschappelijke kracht die een bepaalde richting uitgaat maar al golvend verschillende

vormen aanneemt. Een zeer algemene en eenvoudige definitie – die reeds in 1975 gehanteerd werd – geeft een idee van die richting: participatie is “aktief deelnemen aan het politieke leven” (Wuyts, 1975: 17) met als doel effectief bij te dragen “tot de opbouw van een samenleving waarin alle lagen van de bevolking zich gelijkwaardig kunnen ontplooiën” (Wuyts, 1975: 143). Participatie heeft – in deze opvatting – steeds een “politiek moment” en vormt een “politieke cultuur” die “moet door leren worden verworven” (Wuyts, 1975: 20). Deze politieke dimensie voert ons vandaag naar Jacques Rancières onderscheid tussen ‘de politiek’ als de concrete organisatie van de verdeling van middelen en macht en ‘het politieke’ als datgene en diegenen die geen plaats krijgen in die configuratie en die configuratie daarom aanvechten (Rancière, 1999: 29-30).

Rancière gebruikt het woord ‘her-enscènering’ om het verschijnen van het politieke in de politiek aan te duiden: “Politics ‘takes place’ in the space of the police, by rephrasing and restaging social issues, police problems and so on” (Rancière, 1999: 8). Het emanciperende politieke ‘takes place’: het verschijnt ten tonele en eist zijn plaats op te midden van en vaak tegen de gevestigde politiek. Swyngedouw (2014) formuleert het als volgt: “Despite significant differences among them, they share a series of common understandings about what constitutes the domain of the political as a mode of active intervention in “the state of the situation” through performatively staging equality” (Swyngedouw, 2014: 124). In die logica zou een definitie van participatie kunnen zijn: het voortdurend opnieuw in vraag stellen van het oude vergelijk. Op die manier bekeken is participatie dus een middel tot, een symbool voor, en de uitkomst van een radicaal open attitude die beslissingen over en in de ruimte steeds tracht terug te brengen naar het politieke toneel. Dit vergt vaak nieuwe politieke arena’s, buiten het ‘normale’ functioneren van de staat en de partijpolitiek. Participatie is dus een motor van continue verandering. Deze transformatieve interpretatie van participatie wordt echter niet aanvaard door veel participatietheoretici en -practici, die participatie veeleer ‘binnen’ het systeem situeren. Deze spanning tussen systeemconforme en systeemherroepende interpretaties van participatie ligt deels aan de basis van de golfbeweging. Opstoten van verandering manifesteren zich golfgewijs: iedere geëmancipeerde constellatie toont pas na enige tijd het nog niet geëmancipeerde en voert dat weerom ten tonele, vaak in nieuwe arena’s.

Het hoeft geen betoog dat wat participatie doet – in de keuzes van thema’s, kwesties en beslissingen die op het politieke toneel en participatie-arena’s belanden en de manier waarop ze daar worden ingezet – ook afhankelijk is van concrete individuen, zij het vaak in de sociale rollen die zij innemen. De metafoor van het theater is relevant in dit opzicht. Het theater biedt immers de kans om tegengestelde dimensies tegelijk te denken: geschiedenis in het heden, realiteit in de fictie, waarheid in de leugen, geloof in illusie en bijgevolg ook het politieke in de politie(k). Die metafoor is evenwel niet neutraal. Het theater is een denkbeeld dat doorheen de geschiedenis op verschillende wijzen is ingevuld, gaande van het *Teatrum Mundi*, waar mensen willoze draadpoppen zijn in Gods handen, tot Artauds *Théâtre de la cruauté*, waar individuen worden teruggeworpen op hun diepste ervaringen

en emoties. Dat richt meteen onze blik weg van de abstracte ‘actoren’ die onze analyses vaak bevolken naar de ‘acteurs’: concrete personen en hun ‘rollen’ in een participatief proces. Een acteur die sinds de eerste participatiegolf reeds meerdere keren een andere rol heeft moeten leren, is de architect. Van vormgevend expert werd hij de tekenende assistent van de bouwheer, vervolgens leraar zelfbouwen, vervelde tot bedenker van kneuterigheid, en belandt steeds vaker in de stoel van ‘opperregisseur’ die van alles op de hoogte moet zijn.

3 Participatiegolven in ontwerp

Veel ontwerpers hebben een wat lastige verhouding met het idee van participatie, ook al is er inmiddels heel wat ervaring opgebouwd. Hun vooroordeel tegen participatie heeft veel te maken met de manier waarop de participatiebeweging in de architectuur ontstaan is in de jaren zeventig en tachtig. In die periode werden modernistische architecten en hun modelwijken met de vinger gewezen omdat ze op een paternalistische en bevoogdende manier hun ideeën over goed wonen poogden op te leggen aan bewoners. Daardoor, zo klonk het, stonden ze aan de kant van de machthebbers en speelden ze het spel mee van diegenen die bestaande machtsonevenwichten in stand wilden houden. De voorgeschreven oplossing zou erin bestaan dat architecten niet meer op eigen houtje of op gezag van hun institutionele opdrachtgevers zouden beslissen over wat een goede woning was, maar dat ze zouden luisteren naar toekomstige bewoners en hun wensen onverkort zouden vertalen naar een bouwbaar ontwerp. Sommigen gingen zover te propageren dat ontwerpers de bewoners enkel zouden moeten leren zelf te ontwerpen om deze vertaling zo direct mogelijk te maken.

Deze voorstelling van zaken – waarbij ontwerpers niets anders zouden doen dan een transparante ruimtelijke vertaling afleveren van wensen van bewoners – levert echter een karikatuur op van waar het bij ontwerpen om gaat. En die karikatuur voelt dusdanig pijnlijk aan voor ontwerpers, dat velen onder hen er zich het liefst zo ver mogelijk vandaan houden – getuige publicaties zoals het recente *The Nightmare of Participation* (Miessen, 2010). Veel architecten – en bij uitbreiding stedelijke ontwerpers – menen dat hun expertise onrecht aangedaan wordt als die enkel maar gezien wordt als een dienstverlening die erin bestaat een getekende doorslag af te leveren van wat anderen bedacht hebben. Hun overtuiging is dat zij experts zijn van de ruimtelijke verbeelding, en dat die verbeelding veel meer behelst dan een letterlijke vertaling van het ene register (woorden) naar het andere (tekeningen en plannen). Daarbij gaat het niet alleen om technische expertise (materiaalgebruik, constructietechnieken, comfortnormen enz.) maar ook om innovatieve zoektochten naar anders wonen en anders leven, waarbij samen-leven een belangrijke modus is. Die zoektochten, zo denken vele ontwerpers, vormen de belangrijkste inzet van hun *métier*, het is iets waar ze dagelijks mee bezig zijn. In die zin roept het idee van participatie bij hen een gevoel van bedreiging op: het lijkt erop alsof hierin de kern van hun vaardigheid miskend

wordt en dat hun rol in participatietrajecten beperkt is tot het vertolken van ideeën van belanghebbenden, zonder een creatieve eigen inbreng.

Toch is het onheus om het idee van participatie in ontwerp en stadsarchitectuur te laten samenvallen met deze specifieke werkwijze. Vanaf het prille begin van de 'participatiebeweging' koppelden *founding fathers* zoals Giancarlo De Carlo ruimtelijke verbeelding aan de 'omkering' van de gangbare machtsverhoudingen (De Carlo, 1969). Er zijn in de loop der jaren ook meer gesofisticeerde inzichten ontwikkeld, waarbij de expertise van de ontwerper wel degelijk erkend en gevaloriseerd wordt. Een interessant model is ontwikkeld in het kader van het UN-initiatief 'Localising Agenda 21', dat aanzetten biedt voor stadsontwikkeling die rekening houdt met een duurzaamheidsagenda (zie Loeckx e.a., 2004). In dit model wordt een onderscheid gemaakt tussen verschillende samenhangende sporen voor stadsontwikkeling, waarbij planning en ontwerp interacties aangaan met elkaar en met de verschillende actoren. Een eerste spoor is dat van de lange-termijn visie, ontwikkeld binnen een proces van onderhandeling die moet leiden tot een wenselijk toekomstbeeld voor een bepaalde stad of stedelijk gebied die door alle betrokkenen gedeeld kan worden. Teneinde dat toekomstbeeld reeds dichterbij te brengen, te concretiseren en te testen, worden er courante problemen opgelost en projecten ontwikkeld. Dit is het tweede spoor. Hier is de rol van ontwerpers cruciaal; niet enkel omdat zij vorm kunnen geven aan gewenste interventies, maar ook omdat de articulatie van wensen, de convergentie van ideeën en het draagvlak voor de realisatie ervan uitstekend gestimuleerd en geschraagd kan worden door ontwerpend (actie-)onderzoek. Het derde spoor, dat communicatie, onderhandeling en participatie omvat, werkt op twee 'snelheden': samen met alle relevante belanghebbenden wordt gewerkt aan competenties die nodig zijn voor de uitwerking, uitvoering en legitimatie van de acties. Op permanente basis wordt ook werk gemaakt van arena's waarin betrokkenen en belangstellenden een stem hebben in het besluitvormingsproces (Van den Broeck, 1987; Albrechts, 1999).

Deze meersporenbenadering is verder uitgewerkt in het Witboek dat werd opgemaakt in opdracht van de cel Stedenbeleid in Vlaanderen (Boudry e.a., 2003; Boudry e.a., 2006; Loeckx, 2009). Als driesporenplanning werd strategische ruimtelijke planning hier voorgesteld als een mogelijke brug tussen structuurplanning en stadsontwerp. Heel wat gevalstudies die verder in dit boek ter sprake komen, zijn ontwikkeld binnen dit kader. In deze benadering wordt duidelijk onderscheid gemaakt tussen de rol van de ontwerper en die van de participanten, die elk een eigen inbreng en rolbepaling toegedeeld krijgen. De ontwerper moet alle (vaak tegenstrijdige) wensen samenbrengen in een ontwerp dat ook rekening houdt met de langetermijnvisie-in-ontwikkeling, alsook met beperkende voorwaarden en specifieke contextgegevens, waarbij de vormgevende arbeid veel verder gaat dan een letterlijke vertaling van bepaalde inputs. Het bij elkaar brengen van contradictorische verwachtingen vergt immers een creatieve zoektocht waarbij de ruimtelijke expertise van de ontwerper ten volle ingezet moet worden. Het resultaat van die arbeid biedt dan op zijn beurt input voor een volgende participatiefase, waarbij alle actoren kunnen rea-

geren en feedback geven. Hier kunnen veel concrete werkwijzen aan bijdragen, zoals bijvoorbeeld de stadsdebatten geïnitieerd door het Vlaams Stedenbeleid. Hier worden zowel project als visie, korte en lange termijn, buurt- en stedelijke schaal op elkaar betrokken. Dit proces wordt herhaald tot een bevredigend eindresultaat is bereikt en een project uitgevoerd kan worden.

4 Planning, participatie en (co)productie

In tegenstelling tot de ontwerpwereld heeft de planningsgemeenschap een meer vanzelfsprekende, zij het toch cyclische relatie met participatie. Deze cycliciteit uit zich vooral in de participatievormen die zich aangediend hebben vanaf de jaren zestig. Daarvoor waren wetenschappelijke en modernistische planningsmodellen dominant. Deze modellen gingen ervan uit dat experts uit diverse takken van wetenschap en technologie voldoende kennis hadden van de noden van de stadsbewoners en wisten hoe ze die moesten lenigen. Top down modernisme, blue print-planning en systeembenaderingen, met verschillende ‘rational comprehensive’ variaties waren dan ook aan de orde in de stadsplanning in de Westerse landen tot diep in de jaren zestig en zeventig (Friedman, 1987). Deze modellen zijn nu nog dominant in de planningspraktijk in veel grote steden in de Global South (Putri en Moulaert, 2017). De absolute afwezigheid van participatie in de vroege planningsbenaderingen heeft de roep naar de invoering ervan zeker versterkt. Die invoering verliep echter in horten en stoten, met vaak flagrante contradicties tussen woord en daad. De lange golf van het langzaam een plek geven aan participatie in de Westerse planningswereld begon in de jaren zestig en heeft verschillende etappes doorlopen. In de Angelsaksische wereld werd de blue print-planning op het einde van de jaren zestig, begin jaren zeventig opzijgezet, maar men bleef wel handelen binnen het kader van systeemplanning die ondertussen samen met systeemdenken geëvolueerd was naar open modellen waarin *strategic agency* en *self reflection* een belangrijker rol gingen spelen. Wel evolueerde de planningsbenadering mee met het systeemdenken, wat leidde tot een grotere diversiteit in beleidsopties, maar ook tot de deelname van andere actoren in het planningsproces. Op deze manier werd een eerste vorm van participatie via “one shot consultation moments” geboren: “*Although the ‘benign, omniscient scientist-planner’ was (arguably) consigned to history, public participation was constrained to providing a commentary on the goals of planning.*” (Lane, 2010: 290).

De diversificatie van de planningsbenaderingen (zoals incrementele planning, mixed scanning) leidde tot een verbreding van de planningsactoren en initiatieven, met mogelijkheden tot informele consultatie bij betrokken ruimtegebruikers (Lane, 2010). Zo werd stilaan de basis gelegd voor meer pluralisme in planningsbenaderingen en voor een benadering van planning als een collectieve aangelegenheid, eerder dan als louter een expertenactiviteit. ‘Transactive, advocacy and radical approaches to planning’ braken het systeemmodel ver-

der open en voerden het weg van het instrumentele verband tussen doel en middelen naar modellen met participatie als cruciaal onderdeel (zie Lane, 2010). Verschillende invloeden vanuit de gebieden van filosofie en sociologie boden zich aan, wat leidde tot benaderingen zoals Healey's 'communicative planning' die geïnspireerd was door Habermas, of Hilliers 'navigeren met machtsrelaties', ingegeven door Foucault en Deleuze (zie Healey 1997, Hillier 2010). Belangrijk voor een goed begrip van de ruimtelijke planningspraktijken in Vlaanderen en Europa is de opkomst en de ontwikkeling van de theorie van de strategische planning en hoe ze zich verhoudt tot communicatieve en participerende planningsconcepten. Europese denkers zoals Faludi, Healey en Albrechts speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van strategische planningsbenaderingen. Het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) kan beschouwd worden als een hybride van multi-scalaire landgebruikplanning, multi-actoriële strategische planning (zie het reeds besproken driesporenmodel) en de 'eerste generatie' van participatieve planning, waarbij participatie vooral via consultatiemomenten toegepast werd en actoren uit verschillende sectoren een rol speelden. De groeiende nadruk op strategische projecten in plaats van stadsbrede plannen stemt overeen met het tweede stadium in de ontwikkeling van de strategische planning van plan tot project.

Conclusie: naar een gedeelde agenda

Waarom het belangrijk is vandaag een boek te maken waarin het begrip 'participatiegolven' als centrale metafoer fungeert, heeft te maken met een nieuwe fase in de manier waarop participatie benaderd wordt in de plannings- en ontwerpwereld. Er is sprake van een verlies van vertrouwen in de vigerende consultatie- en participatieprocedures die formeel ingebed worden en aantrekkelijker aangeboden, maar waarvan tegelijk het effect op de ruimtelijke planning steeds meer in twijfel getrokken wordt (Metzger, 2011). Terwijl de opbouw van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen nog sterk in de traditionele consultatiecultuur verankerd zit, werken op het terrein steeds meer planners, actiegroepen en bezorgde burgers volgens de principes van directe democratie. Zij schrikken er niet voor terug om via diverse uitdrukkingvormen (design, kunst, *squatting*, *urban guerrilla*, manifesten, petitie, enz.) het gebruik van de ruimte voor het bevredigen van individuele en collectieve basisbehoeften terug op te eisen (Groth en Corijn, 2005). Het is net hier en nu dat democratische planning en ontwerpbenaderingen elkaar vinden en verschillende cases in dit boek maken dit duidelijk. De samenwerking tussen ontwerp en planning in Urban Dialogues, SP2SP en SPINDUS (Segers e.a., 2013) heeft de waarde van de synergieën tussen *community development*, inclusieve planningsbenaderingen en participatief ontwerp duidelijk aangetoond. Een van de hoofddoelen van dit boek is daarom om, op basis van een goed begrip van participatiegolven en hun dynamiek, alle betrokkenen te overtuigen om de collectief ingeslagen weg – de 'nieuwe golf' – verder te verkennen.

Noot

1. In de Leuvense studentenstad werd de opstand vooral getrokken door de Vlaamse Beweging, hier speelden ook andere motieven dan het ongenoegen van een jonge generatie ten opzichte van het establishment.

Bibliografie

- Albrechts, L. (1999) 'Planners as Catalyst and Initiators of Change: The New Structure Plan for Flanders', in *European Planning Studies* 7(5), pp. 587–603.
- Albrechts, L., Van den Broeck, J., & Segers, R. (2010) *Strategische ruimtelijke projecten: maatschappelijk en ruimtelijk vernieuwend*. Brussel: Politeia.
- Arantes, P. F. (2002) *Arquitetura nova: Sérgio Ferro, Flávio Império e Rodrigo Lefèvre, de Artigas aos mutirões*. Editora 34.
- Arnstein, S. R. (1969) 'A Ladder of Citizen Participation', in *Journal of the American Institute of Planners* 35(4), pp. 216–224.
- Aron, J. (1978) *Le tournant de l'urbanisme bruxellois 1958-1978*, Bruxelles: Fondation Librairie du monde entier.
- Boudry, L. e.a. (2003) *De eeuw van de stad: Over stadsrepublieken en rastersteden*. Witboek. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Boudry, L., Coppens, T., Loecx, Patteuw, V., Schreurs, J., & Van den Broeck, J. (red.) (2006) *Inzet, Opzet, Voorzet: Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant Uitgevers.
- Chambon, J. L. & David, A. et Devevey, J.-M. (1982) *Les innovations sociales*. Paris: PUF.
- Davidoff, P. (1965) 'Advocacy and Pluralism in Planning', in *Journal of the American Institute of Planning* (issue 4), pp. 331–338 (herdruk in LeGates R., Stout F. (2000, 2nd ed.) *The City Reader*, London: Routledge, pp. 423–433).
- De Rynck, F., & Dezeure, K. (2009) *Burgerparticipatie in Vlaamse steden: Naar een innovierend participatiebeleid*. Brugge: Van den Broele.
- De Blust, S., Devos, T. (2017) 'Seizing Moments of Opportunity for Co-production: Deconstructing an Action Research Process in the Dam Neighbourhood in Antwerp' (handed in for *European Planning Studies*).
- De Carlo, G. (2001) 'De architecten en hun publiek' (1969), in: Heynen H. e.a. (red.), *'Dat is Architectuur'. Sleutelteksten uit de 20ste eeuw*, Rotterdam: 010, pp. 425–428.
- Friedman, J. (1987) *Planning in the Public Domain: From Knowledge to Action*. Sussex: Princeton University Press.
- Groth, J., Corijn, E. (2005) 'Reclaiming Urbanity: Indeterminate Spaces, Informal Actors and Urban Agenda Setting', in *Urban Studies* 42(3), pp. 503–526.
- Healey P. (1997) *Collaborative Planning. Shaping Places in Fragmented Societies*, Palgrave MacMillan, Basingstoke (Hampshire) and New York.
- Hillier, J. (2010) Strategic Navigation in an Ocean of Theoretical and Practice Complexity. In: Hillier J. & Healey P. (eds.), *The Ashgate Research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham (Surrey, England): Ashgate Publishing Limited, pp. 447–480.

- Janssens, L. (1979) ‘... omtrent participatie’. Brussel: Sint-Lucasgemeenschap.
- Jessop, B., Moulaert, F., Hulgard, L. en Hamdouch, A. (2013) ‘Social Innovation: A New Stage in Innovation Process Analysis’, in: Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., Hamdouch, A. (red.) *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham: Edward Elgar, pp. 110–130.
- Lane, M. (2010) ‘Public Participation in Planning. An Intellectual history’, in *Australian Geographer*, 36 (3), pp. 283–299.
- Liefooghe, M. en Uyttenhove P. (2008) *Aanzetten voor een actief bouwkundig erfgoedbeleid in Oostende, een literatuurstudie binnen Vlaamse context*, UGent i.o.v. AGSO, Gent. Zie <http://docplayer.nl/7629041-Aanzetten-voor-een-actief-bouwkundig-erfgoedbeleid-in-oostende-een-literatuurstudie-binnen-vlaamse-context.html>
- Loeckx, A. (red.) (2004) *Urban Trialogues: Visions, Projects, Co-productions: Localising Agenda 21*. Nairobi: United Nations Human Settlements programme.
- Loeckx, A. (red.) (2009) *Stadsvernieuwingprojecten in Vlaanderen: Ontwerpend onderzoek en capacity building*. Amsterdam: SUN.
- Metzger, J. (2011) ‘Neither Revolution, nor Resignation: (Re-)democratizing Contemporary Planning Praxis: A Commentary on Allmendinger and Haughton’s “Spatial Planning, Devolution, and New Planning Spaces”’, in *Environment and Planning C: Government and Policy* 29(2), pp. 191–196.
- Miessen, M. (2010) *The nightmare of participation*. Berlin: Sternberg Press.
- Moulaert, F., Swyngedouw, E., Martinelli, F., & Gonzalez, S. (red.) (2010) *Can Neighbourhoods Save the City? Community Development and Social Innovation*. London: Routledge.
- Pröpper, I., Steenbeek, D. (1999) *De aanpak van interactief beleid: elke situatie is anders*. Bussum: Coutinho.
- Putri, P. W., & Moulaert, F. (2017) ‘Spatial Practices and the Institutionalization of Water Sanitation Services in Southern Metropolises: The Case of Jakarta and its Kampung Kojan’, in *International Journal of Urban and Regional Research* 41(6), pp. 926–945.
- Rancière, J. (1999) *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press (vertaald door Rose J. uit Rancière, J. (1995) *La Mésentente: Politique et philosophie*. Paris: Editions Galilée).
- Sandercock, L. & Lysiottis, P. (1998) ‘Chapter 4: The Difference that Theory Makes’, in Sandercock L., Lysiottis P. (red.) (1998) *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. Chichester: Wiley, pp. 85–104.
- Schreurs, J., Kuhk, A., De Blust, S., (2016) ‘Collectief en verandering: Een terugblik op participatietrajecten in Brussel, Antwerpen en Mechelen’, in *Ruimte* 32(8), pp. 24–30.
- Segers, R., Van den Broeck, P., Khan, A., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Miciukiewicz, K., Vigar, G., Madanipour, A. (red.) (2013) *Handboek Ruimtelijke Kwaliteit, Het SPINDUS-project: praktische methoden voor de beoordeling, implementatie en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: Academic and Scientific Publishers nv (ASP).
- Swyngedouw, E. (2014) ‘Where is the Political? Insurgent Mobilizations and the Incipient “Return of the Political”’, in *Space and Polity* 18(2), pp.122–136.
- Van den Broeck, J. (1987) ‘Structuurplanning in de praktijk: werken op drie sporen’, in *Ruimtelijke planning*, I A.2.C, pp. 53–119.

- Vlaamse Overheid (2016) *Witboek Beleidsplan Ruimte Vlaanderen*. Brussel: Departement Ruimte Vlaanderen.
- Wuyts, H. (1975) *Demokratie, participatie, ruimtelijke ordening: de toestand in de Vlaamse gemeenten*. Leuven: Acco.

DEEL 1
BEWEGING IN PARTICIPATIE
IN VLAANDEREN EN BRUSSEL,
VAN 1968 TOT NU

1.1 Geschiedenis en concepten van participatie bij ruimtelijke vraagstukken

Annette Kuhk, Jan Schreurs, Seppe De Blust

Deze tekst combineert historisch materiaal met actuele inzichten. Concreet wordt aan de hand van drie cases, die op de een of andere wijze ‘iconisch’ zijn voor hun tijd en gespreid zijn over ongeveer veertig jaar, gewerkt aan nieuwe inzichten over participeren. Deze ‘geschiedenis van participatie’ is, net zomin als de andere delen van het boek, niet een poging tot historische reconstructie en volledigheid. Het is een lezing van de geschiedenis – tot en met vandaag – die tot stand komt ‘in dialoog met die geschiedenis’. Die lezing stelt zich vragen bij wat participeren vandaag betekent of kan betekenen, en ze zoekt in het verleden naar sporen die kunnen helpen om concepten te (her)ontwikkelen die relevant zijn voor theorie en praktijk vandaag.

De drie cases die worden beschreven zijn specifieke, atypische gevallen die gedeeltelijk vooruitlopen op de gangbare praktijken van het moment: het voorstel van het collectief Krokus in het Mechelse Begijnhof (en de context van het International Laboratory of Architecture and Urban Design, ILAUD), voorbeelden van Wijkcontracten in Brussel, en Ringland in Antwerpen. Elk van deze cases is op de een of de andere manier betekenisvol in de ‘geschiedenis van participatie’ in Vlaanderen en Brussel. De cases zeggen dus ook iets over een *avant-garde* in het denken over stedelijke transformaties.

Participatie vergt organisatie rond doelen en middelen

In deze tekst gaan we ervan uit dat participatie betekent dat je je collectief organiseert om met de onontkoombare gelijktijdige combinatie van wat en waarom om te gaan. We spreken van participatie als een (steeds veranderende) groep zich organiseert om een bepaald maatschappelijk vraagstuk te beïnvloeden. Daarbij kijken we zowel naar de manier waarop deze groep zich organiseert, welke middelen ze gebruikt om hierover in dialoog te gaan en hoe dit proces in wisselwerking staat met de (veranderende) doelstellingen. Organisatie, middelen en doelen zijn de drie cruciale dimensies om de cases te lezen.

Bij de cases worden manieren van samen beslissen ingezet om ‘wat men wil verbeteren’ en ‘hoe dat kan gebeuren’ op elkaar af te stemmen. De cases bieden een kritische terugblik op participatiepraktijken en ze zijn onrechtstreeks indicatief voor een bepaalde ontwikke-

ling. Nota bene spreken ook de drie auteurs als 'kinderen van hun tijd'. Zij waren op verschillende manieren betrokken bij de uiteenlopende iconische cases.

Kijkend naar de drie cases wordt duidelijk dat participatie sinds de jaren zestig-zeventig niet is verdwenen. Integendeel, de vraag ernaar is enkel maar toegenomen. Dat uit zich in de toename van referenda voor directe inspraak, in het online posten van meningen, maar ook in schaalvergroting, gaande van participatie in projecten tot programma's van stedelijk debat. Een ander voorbeeld zijn de recente wijzigingen in de procedure voor de opmaak van RUPs, waarbij adviesraden of bewoners reeds in een vroeg stadium in de startnota betrokken worden. Of dit ook betekent dat de eigenheid en kwaliteit van de participatie doorheen de afgelopen vijftig jaar een duidelijke evolutie heeft doorgemaakt, is een andere vraag. In deze bijdrage zoeken we naar een antwoord op deze vraag door te kijken naar de manier waarop participatie in elk van de cases vorm krijgt en hoe doelen, middelen en organisatie zich ten opzichte van elkaar verhouden. Deze drie dimensies kunnen in de loop van een traject eerder open zijn dan goed omschreven of strikt gedefinieerd. Er zijn projecten waarbij overeenstemming bestaat over de doelstellingen, maar evenzeer zijn er projecten waarbij de doelstellingen nog niet gekend of althans niet overeengekomen zijn (Christensen, 1985). Ook met betrekking tot middelen bestaat dit onderscheid.

In wezen zijn er dus vier situaties waarbij participatie zich manifesteert (zie typologie om toekomst te construeren, De Jong en Van der Voort, 2002). De schijnbaar eenvoudigste trajecten zijn degene waarbij zowel doelstellingen alsook middelen gekend zijn, en de participatie vooral uitvoeringsmodaliteiten betreft. Daarnaast zijn er projecten waarbij de doelstelling helder en de (wenselijke) uitkomst gekend is, maar waarvoor verscheidene middelen kunnen worden ingezet. Naar analogie met een sportcompetitie zijn er ook projecten waarbij de uitkomst nog onbekend is, maar wel geweten is volgens welke regels en met welke middelen gewerkt kan worden. Ten slotte zijn er projecten waarbij middelen en doelstellingen nog helemaal open zijn. Deze situatie kan erg conflictueel zijn, maar biedt ook veel kansen. Elk van deze combinaties biedt een andere context voor participatie. Indien doelen en middelen al gedefinieerd zijn, gaat het in wezen over participatie bij een vorm van geprogrammeerde uitvoering. Daarentegen treedt er een vorm van onderhandeling op indien de uitkomst nog niet vastligt. Een situatie waarbij de middelen nog onzeker zijn, kan leiden tot experimentatie en wanneer niets vastligt, loert chaos of conflict om de hoek (zie Christensen, 1985).

In een lineaire benadering zou een participatietraject vertrekken bij relatief open doelstellingen, middelen en processen, en in de loop van het traject steeds verder uitklaren. De hier geïllustreerde cases tonen echter dat de realiteit vele malen complexer is: zo zijn er participatietrajecten waarbij bijvoorbeeld de doelstellingen bij het begin duidelijk lijken, maar vervolgens opnieuw in vraag gesteld worden; waarbij de middelen oorspronkelijk niet gekend zijn, maar gaandeweg ontdekt worden; waarbij men doelen en middelen principieel zo lang mogelijk openhoudt; of waarbij een gekende vorm van organisatie in de loop van het proces wordt bijgestuurd. We gaan in de drie cases na hoe al dan niet gezame-

lijk wordt onderhandeld over doelen en middelen, hoe het zoeken naar afstemming ook gemeenschapsvormend kan zijn, en in hoeverre participanten ook daadwerkelijk betrokken zijn bij veranderingsprocessen. Bijzondere aandacht gaat hierbij uit naar de ruimtelijke mediatie bij participatieve trajecten over sociaal-ruimtelijke kwesties.

		DOELSTELLINGEN	
		Gedefinieerd (waarover een overeenkomst bestaat)	Ongedefinieerd (of althans niet overeengekomen)
MIDDELEN	Gedefinieerd	Geprogrammeerde uitvoering	Onderhandeling over uitkomsten (‘Bargaining’)
	Ongedefinieerd	Experimenten	Chaos of conflict

Tabel 1: Vier situaties waarrond participatie zich manifesteert

Case 1: Krokus en ILAUD: Open, experimenterend, onderhandelend

door Jan Schreurs

Inleiding: 'Participatie moet'

Mijn studies 'ingenieur-architect' (1971-1976) ontwikkelden zich in de schaduw van Mei '68. De participatiegolf die in 1968 op volle kracht kwam, zette ludiek aan maar rolde op onstuimige wijze voort in ludiek-kritische slogans, zoals 'Je participe, ... nous participons, ... ils profitent'. Begeleid door inspirerende slogans als 'Sous les pavés, la plage!' werd de vrijstad Christiania in 1971 geboren in een verlaten legerkazerne aan de rand van Copenhagen. De creatieve sociale revolutie van Mei '68 werd een ernstig te nemen realiteit: autonomie en zelfbeslissingsrecht bleken geen utopische dromen maar concrete mogelijkheden voor mensen die weten dat en hoe ze samen willen leven. Christiania paste perfect op het hoogste trapje van Sherry Arnstein's participatieladder (1969): *citizen control* ten behoeve van processen van sociale bewustwording, emancipatie en actie.

In België dreef het participatiegedachtengoed op lokale wolken van Mei '68, waarbij gevechten uitbraken van kompels tegen de staat die hun mijnen sloot, van universiteitsstudenten tegen het establishment dat hun cultuur minachtte, van Brusselaars tegen de afbraak van hun Noordwijk. Autoriteit werd scheef bekeken. De 'schieven architect' nog erger. De (vooral) symbolische revolutie van Lucien Kroll tegen de oppressieve promotorarchitectuur van de UCL in Sint Lambert Woluwe kreeg van studenten applaus, maar ook wantrouwig gefrons. Was mee beslissen over een gevel – zo ging het verhaal – wel echte participatie? Bewonersparticipatie via buurthuizen en inspraakorganen was veel transparanter! Studenten participeerden via hun machtige 'sociale raad'! Frontvorming was een wapen! Participeren betekende deelhebben aan de macht, niet? Daartoe moest men een deel van die macht (af)nemen. Dat was de canon. De vraag naar meer democratie betekende een vraag naar meer participatie (Wuyts, 1975).

ILAUD als laboratorium over en voor participatie

De (toen) evidente gedachte dat dergelijke processen overal en op grote schaal zouden kunnen – of beter: moesten – plaatsvinden kreeg een ferme deuk voor KU Leuven-studenten die in 1976 in Urbino (Italië) deelnamen aan het International Laboratory of Architecture and Urban Design (ILAUD). De verwachtingen waren nochtans – en terecht – hoog gespannen. De bezieler van het ILAUD, Giancarlo De Carlo, was als lid van Team 10 bekend als een van de ondergravers van de CIAM-beweging, die toen als irrelevant voor architectuur en als vijand van de stad werd bestempeld. CIAM koesterde het beeld van regelmatige congressen waar het kruim van modernistische architecten debatteerden over hoe de mensen in de toekomst zouden moeten wonen: in abstracte, universalistische, probleemgestuurde modellen. Team 10 daarentegen ontwikkelde een meer open en tumultueuze reeks ont-

moetingen tussen 1959 (laatste CIAM-congres in Otterlo, Nederland) en 1977, met menselijke interactie als inspiratie en als doelstelling. De Carlo organiseerde in 1976 een nieuw platform om dit gedachtegoed verder uit te bouwen en uit te dragen. Universiteiten uit zes landen zouden in Urbino de relatie tussen participatie en ontwerp onderzoeken. Motieven voor die oriëntatie kwamen onder andere voort uit een aversie tegen de nadruk op het bedenken van contextloze autonome vormen in het Italiaanse onderwijs (Butenshøn, 1977: 74) en tegen het opkomende, vrijblijvende postmodernisme, maar vooral uit de behoefte aan gedeelde reflectie over democratische bewegingen (<http://www.team10online.org/>).

Hunkerend naar gelijkgezinden in de participatiecanon, was de consternatie van studenten uit Leuven groot. Uit de meegebrachte cases (onderzocht tijdens zogenaamde *permanent activities*), de ter plaatse gemaakte ontwerpen en de aansluitende debatten bleek dat ILAUD erg divergerende participatieculturen samenbracht (cfr. Hans, 1977: 52). Sommigen zagen enkel heil in manifesten, anderen trokken de straat op met hun ontwerpen en bespraken er de mogelijkheden tot transformatie van publieke gebouwen en plekken. Weer anderen onderzochten de letterlijke toe-eigening van de ruimte door “powers of inhabitation” (zie Schreurs e.a., 1981). Wie met open geest en hart luisterde en deelnam werd op zijn minst in de war gebracht, maar kwam ook verrijkt uit het avontuur van deze tien-weken-durende jaarlijkse *residential course*. Zich engageren in gezamenlijke analyses en ontwerpen was de beste manier om die verrijking te realiseren.

‘Via Saffi. The extension of the residential zone in the via Saffi area’ (De Leye e.a., 1978) onderzocht bijvoorbeeld de mogelijkheden die een voorafgegeven ruimtelijke structuur kon bieden bij het versterken en verbeteren van een verwaarloosd terrein naast Urbino’s gevangenis. In overeenstemming met het ILAUD-programma (ILAUD Platform Committee, 1976: 58) waren de doelstellingen: de belangen van de zwakkeren behartigen, participatie van de marginaal vertegenwoordigden mogelijk maken, het sociocultureel waardenpatroon vernieuwen, en de kwaliteiten van de omgeving bewaren en versterken (De Leye e.a., 1978: 112). Aansluitend bij een praktijk die in vele Italiaanse historische centra – bijvoorbeeld Viterbo – is terug te vinden, werd een open en breed samenwerkingsproces, gesteund op gezamenlijk ontwerp, als realisatiemodel naar voren geschoven. Het concept bestond uit het aanleveren van gebouwde infrastructuren die zowel het bestaande herinterpreteren als eigentijdse invullingen mogelijk maken. Stimuleren om buiten de gangbare modellen te treden en de kwaliteiten van de gemeenschappelijke ruimtes garanderen, waren de belangrijkste motieven om een suggestieve fysieke infrastructuur te ontwerpen. Deze mediërende structuur zou gezamenlijke verbeelding aanzetten tot het zorg dragen voor een collectieve laag die de publieke ruimte ten goede zou komen zonder individuele in- en aanvulling in de weg te staan: “In this way, the three-level-system works as our information-system and is an important part of the ‘education’ into a new socio-cultural pattern of values. It also guarantees a high level of decision-making by the users, evokes a high degree of quality by its complexity and allows to construct dwellings in a relatively cheap way.” (De Leye e.a., 1978: 113).

Civiele doelstellingen blijven aldus gerealiseerd in een openbaar domein met voorgeprogrammeerde stedenbouwkundige kwaliteiten. Individuele doelstellingen worden opengehouden voor toekomstige realisatie. Samen kunnen bewoners de mediërende laag – de gegeven fysieke structuur – tot op zekere hoogte vormgeven in overeenstemming met hun gezamenlijke wensen, zoals bijvoorbeeld een collectief beeld uitstralen. Het ‘geometrisch ruimteschema’ van de werkgroep Krokus – waarop het Via Saffi-ontwerp gebaseerd is – ging een stap verder in het participeren bij de gelijktijdige afstemming van doelen en middelen.

Proeve van democratische stadsvernieuwing: Krokus in de wijk Klein Begijnhof – Heembeemd

Het establishment dat de democratische zitjes in Vlaanderens steden en gemeenten had veroverd liet in de jaren zestig zoveel ruimtelijke steken vallen dat er latente onrust ontstond. Gemotoriseerd verkeer had stelselmatig het openbaar domein opgeëist; oudere, vaak historisch belangrijke buurten werden aan hun lot overgelaten; openbare besturen vergaten hun patrimonium te onderhouden; speculanten zetten ramen en daken open voor vocht en vandalisme; verkrotting rukte op, enzovoort. Alfons Hoppenbrouwers noemt analyses van toenmalige stedenbouwkundige toestanden “pamfletten vol misnoegdheid en tot woede geworden onmacht” (Hoppenbrouwers, 1976: 91). Kaalslagsanering en krotopruijing – courante praktijken van de jaren zestig – werden door stedenbouwkundigen als formule van ‘modernisering’ in vraag gesteld. Versleten gebouwen vervangen door nieuwe, meestal grotere en monofunctionele bouwwerken leverde immers geen levende stad op. Aandacht voor het sociale weefsel nam toe. Ze begrepen dat sociale en ruimtelijke processen samen ontstaan in een ingewikkelde wederzijdse dynamiek. Die processen enkel van bovenuit aansturen (b)leek gedoemd te mislukken. Betrokkenheid van de bevolking werd gezien als een *conditio sine qua non* om verpauperde buurten op te waarderen zonder de oorspronkelijke bewoners weg te jagen. Omwille van dergelijke bezorgdheden zou later het begrip ‘sociale stadsvernieuwing’ ingang vinden. Sanering zou plaats maken voor renovatie.

In de reeds decennialang verloederende Begijnhofwijk (Heembeemd) te Mechelen slaan drie bewoners in 1975 de handen in elkaar om het tij te keren. Voor een symbolisch geladen plek, die ontstaan is door de afbraak van het hoekwinkeltje van volksfiguur Dymphna, bedenken ze het ‘publiek salon’ Dyphnarium, een zithoek met speelgelegenheid. De stedelijke diensten voeren samen met de buurtbewoners de plannen uit. Het gebruik van brokstukken van stedelijke afbraak symboliseert de heropleving van de wijk. Het spontaan georganiseerde volksfeest bevestigt zowel de onmiddellijke toe-eigening als de dynamiek van het sociale weefsel.

In plaats van dat elan van samenspraak en samenwerking in te zetten voor de hoognodige wijkrenovatie, organiseert het stadsbestuur een nationale wedstrijd. De drie initiatief-

nemers van het Dymphnarium richten 'Krokus, werkgroep voor de rehabilitatie van het stedelijk milieu' op en nemen deel aan de wedstrijd¹ – met tegenzin omdat ze eerder geloven in directe actie dan in formele planning. Krokus stelt een dubbel participatief traject voor waarin onderhandeling verankerd is. Organisatorisch zouden zowel op buurtniveau als op wijkniveau overleg- en besluitvormingscomités en uitvoerende projectgroepen worden opgericht, waarbij voortdurende onderlinge terugkoppeling essentieel is. Substantieel zou een "ruimtelijke verkaveling" de noodzakelijke minimale structurele ordening garanderen waarbinnen bewoners hun woning zouden realiseren op een zelforganiserende wijze (Krokus, 1976: 86). Dit "geometrisch ruimteschema" laat traditionele invulling toe maar stimuleert ook experimenten. Het sluit aan bij door bewoners aangestuurde "stuksgewijze ontwikkeling" die zorgde voor de "specificiteit van de oude stad" (Strauven, 1976: 53) en laat ruimte voor onvoorziene en onvoorspelbare ontwikkelingen (De Kooning, 1998).

De bij de wedstrijd aangeleverde beelden tonen een regelmatig puntraster, waarvan de verbindingslijnen over 45 graden gedraaid zijn ten opzichte van de straatgevels. Het vervreemdend effect was intentioneel. Het ruimteschema wilde "een veelheid van interpretaties [...] oproepen, zowel op het niveau van de structuur (de indeling, de innerlijke geleiding) als op dat van het beeld (de vorm, de stijl, het gezicht)" (Krokus, 1976: 88). Het wil een traditionele vormtaal en typologie mogelijk maken (referentie hiervoor is het traditionele gesloten bouwblok waaruit het Klein Begijnhof grotendeels is opgebouwd), maar ook een meer complexe, met per niveau verspringende ruimterichtingen, overlappende privacyzones en activiteiten, opheffen van voor en achter, groepsgeïmplementeerd openbaar gebied...: "De verkaveling legt dus geenszins een beeld op, maar wil dit laten ontstaan op basis van de betrokkenheid, en dus de macht van elke bewoners [sic] op zijn omgeving" (Krokus, 1976: 88).

Het voorstel van Krokus werkt emanciperend door het ingepaste overleg tussen bureaus over de uitbouw van de gegeven (infra)structuur, en democratiserend door de openbare ruimte niet vooraf af te bakken. De impact 'van onderuit' kan bijgevolg zeer drastisch zijn. De "ruimtelijke verkaveling" is open. Een puntraster legt enkel referenties voor de gebouwstructuur vast. De verbindende aslijnen kunnen in twee richtingen geïnterpreteerd worden en stimuleren differentiatie per bouwlaag. Deze interpreteerbare structuur werkt een breed proces in de hand: er is behoefte aan dialoog van planvoorbereiding, over besluitvorming tot uitvoering. Overlegcomités en projectgroepen die van onderuit worden samengesteld organiseren en mediëren deze delicate processen. De invulling van de abstracte ruimtelijke verkaveling veronderstelt overleg en co-design, waardoor nieuwe en blijvende onderlinge banden worden gesmeed. Terwijl men in het geval van koudwatervrees of onmin kan terugvallen op een klassieke interpretatie van het ruimteschema, daagt dit ook uit tot nieuwe zienswijzen en geven visuele suggesties concrete aanzetten om de collectieve verbeelding te voeden.

In het samen experimenteren met de variaties die het ruimteschema biedt, ontstaat een collectief traject en een avontuurlijke identiteit. Onafhankelijk van een innovatieve

of traditionele invulling blijft de gegeven ruimtelijke verkaveling overal aanwezig als een gemeenschappelijke structuur die lokaal wordt ingevuld. Het gerealiseerde Dymphnarium is er een voorafbeelding van. Als openluchtkamer is het zowel functioneel als symbolisch gemeenschapsvormend. Het spreekt bovendien dezelfde taal als de voorbeeldige uitwerkingen uit de wedstrijdinzending, waardoor het gemeenschappelijke substraat een gezicht krijgt. Die feitelijke ingreep is een aanzet tot en belofte van sociale en institutionele verandering. De ongewone realisatie van het Dymphnarium – schuine lijnen, herbruikte materialen, gezamenlijke uitvoering – is een signaal van formaat: verandering is mogelijk, wij kunnen ze bewerkstelligen en wij zijn er deel van. Het “enig inhoudelijk gefundeerd project” slaagde er weliswaar niet in om die verandering gevalideerd te krijgen voor verderzetting (Strauven, 1976), maar leverde een kritisch denkbeeld op dat grote weerklank kreeg, onder andere in de Biennale van Venetië. Het Krokusvoorstel zet de lijnen uit voor een transformatie in de diepte, voor een andere wijze van wonen. Buurtcomités, projectgroepen en verkozen wijkraden zouden het zelfbeeld van de bewoners drastisch wijzigen. Even belangrijk als de getrapte formele besluitvorming van onderuit is de structurele coördinatie tussen besluitvorming en uitvoering omdat de traditionele hiërarchie – denken boven doen – wordt vervangen door gelijkwaardigheid. Het loslaten van bestaande rooilijnen transformeert bewoners tot stadsbouwers die vorm en inhoud geven aan essentiële categorieën zoals openbaar domein, privaat gebied en collectief territorium. De relaties tussen bewoners zouden totaal wijzigen door samen te dialogeren en te beslissen over gemeenschappelijke grenzen en tussenruimtes. In het herdenken van de grenzen tussen woningen en van die tussen openbaar en privé worden de principes zichtbaar van wat vandaag “common space” zou genoemd worden (Stavrides 2016). De actualiteit van Krokus’ democratische proeve werd door Jean-Paul Laenens dochter Sylvie recent nog als volgt verwoord: “Zij wilden de buurt herwaarderen vanuit en met de buurt. Dat was een participatiegedachte ‘avant la lettre’. De toen heersende gedachte was dat kunst in de publieke ruimte snel teloor zou gaan aan vandalisme. Maar niets was minder waar. Het gaf de buurt een positieve opwaartse dynamiek. [...] Die lege plekken werden samen met de buurtbewoners opnieuw ingevuld. Ze werden daarna intensief gebruikt en dat zorgde voor een herwaardering van die buurt” (Laenen 2014).

Door de negotiatie over nieuwe collectieve ruimte bespreekbaar te maken wordt de buurt zowel de plek waar de discussie over doelstellingen plaatsvindt, als het toonbeeld van een andere realisatiemogelijkheid.

Case 2: Wijkcontracten in Brussel: Structuren en instituties voor heterogene participatie

door Annette Kuhk

Woelige aanloop naar nieuwe perspectieven

In 2000 ben ik gestart met een onderzoek naar participatie bij stedelijke ontwikkeling in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in het kader van 'Prospective research for Brussels'. Brussel was toen culturele hoofdstad, samen met nog acht andere Europese steden. Het was een uitgelezen kans voor het jonge Brussels Hoofdstedelijk Gewest – toen nog in het begin van zijn tienerjaren – om zich duidelijker te profileren. In de toenmalige tijdsgeest werd breed uitgenodigd voor de voorbereidende hoorzittingen om een indrukwekkend programma met wel 300 projecten te starten. Terwijl de sociale netwerken nog niet doorgebroken waren op het internet waren er wel steeds meer contacten via e-mail, boden zoekmachines zoals Lycos de mogelijkheid om beperkte informatie in te winnen over buitenlandse projecten, en waren er eerste pogingen om ook informatie over overheden online te tonen op bescheiden portaalsites in xml. Brusselse beleefde toen een 'deuxième tournant' in participatie, waarbij de 'anciens' van de jaren zeventig ook samenwerkten met jong geweld, met onder andere nieuwe generaties van activisten en mensen van steeds meer vernetwerkte bureaus en scholen voor architectuur en stedenbouw. Twintig jaar eerder, in de jaren zeventig, waren wijkcomités en bovenlokale organisaties uit de grond gestampt in reactie op aberrante politiek-economische saneringscoalities, die onder andere bij de strijd om de Marollen en de demonstraties in de Noordwijk naar boven kwamen drijven. Eind van de jaren negentig was er opnieuw aandacht (en hoop) voor stedelijke vernieuwing, deels geïnspireerd door buitenlandse voorbeelden zoals de politieke omwenteling in Porto Allegre of de anti-kraakbeweging in Amsterdam, die bij het bezoek van Prinses Beatrix in 1980 tot rellen had geleid, maar pas uiteindelijk in 2010 uit de illegaliteit werd gehaald. De revival van politieke participatie en activisme in Brussel kwam er ook in de jaren negentig na (of ook met) rellen. Deze keer vonden die niet plaats in de Marollen, maar in Vorst (1991), Anderlecht, Sint Gillis en Molenbeek (1992), opnieuw Molenbeek (1995) en Cureghem (november 1997). Terwijl er enerzijds een vrij repressief beleid was en grote vrijheden voor economische actoren, waren er in Brussel anderzijds ook pogingen om te 'zalven': gentrificatie en polarisatie werden daarmee niet meteen tegengegaan, maar er was de ambitie om meervoudig achtergestelde buurten in het gebouwde en sociale weefsel een ruggesteun te bieden. Behalve de wijkcontracten en de initiatiefwijken (1997, bijv. voor de Kaaien, het Pantserstroepen-square en het klein kasteeltje), was er zo ook een eenmalig 'prioritair actieprogramma' voor de wijk 'Crystal' in Molenbeek. Deze projecten en instrumenten ontstonden in woelige tijden, na de uithuiszettingen in de Marollen in 1989, zowat twintig jaar na de eerste strijd om deze wijk. Er was geen gepast antwoord gekomen op de belofte voor stadsvernieuwing die er al sinds 1974 waren of op de reeds twintig jaar gekende nood aan

sociale woningen. In 1977 bestonden er in de gebieden van de Brusselse agglomeratie weliswaar al eerste projecten van woonkernvernieuwing. Uiteindelijk werd met dit afgezonderd instrument slechts tien procent van de gezette doelen bereikt. Het originele plan was om circa 20.000 woonsten te renoveren, terwijl er uiteindelijk maar 2000 aangepakt werden.

In 1990 werd in de Marollen voor het eerst het idee van een ‘wijkcontract’ gelanceerd voor nieuwe woningen in de Montserratstraat. Het idee van woonkernvernieuwing werd terug opgenomen, maar men zocht een meer ‘globale’ benadering van benadeelde wijken. Men wilde verschillende, gerelateerde aspecten onderzoeken zoals huisvesting, openbare ruimte, collectieve infrastructuur en sociale cohesie. Hierbij werd ook gezocht naar mogelijkheden van publiek-private samenwerking, en werd participatie op een meer structurele manier ingebed. In 1993 werden wijkcontracten formeel bevestigd in een ordonnantie. Het instrument werd ingevoerd om de kwaliteit van woningen en openbare ruimte in de ‘ruimtes voor versterkte ontwikkeling van de huisvesting en de huisvesting’ te verbeteren. Wijkcontracten konden enkel worden toegepast op de ‘roze’ zone van kaart 3 binnen het Gewestelijk Ontwikkelingsplan: het bevat de ‘arme banaan’ aan de oostflank van de oude stad, maar evenzeer de lagergelegen delen rond het kanaal, waar veel industrie en werkgelegenheid verdwenen was. Het zijn vooral gebieden van de oude stad en 19de-eeuwse kroon. Sinds midden jaren negentig kent Brussel opnieuw een bevolkingsgroei, onder andere door een steeds positievere migratiebalans. Anders dan bij de randverstedelijking en bevolkingsafname in de jaren zeventig en tachtig wordt Brussel sinds eind de jaren negentig geconfronteerd met een stijgende vraag naar woningen, en daarmee ook met een stijging van huur- en koopprijzen.

Structurele participatie met varianten

Wijkcontracten in Brussel lijken in eerste instantie een voorbeeld te zijn van ‘geprogrammeerde uitvoering’ met een helder doel en vooraf bepaalde middelen: binnen elk wijkcontract kon in een periode van vier jaar en maximaal twee jaar verlenging voor de uitvoering een budget van tien miljoen euro worden ingezet voor diverse kleinschalige projecten voor sociale woningen en woningen voor kleine inkomens, voor publieke ruimte en later ook voor socio-economische activiteiten. Bij de wijkcontracten werd een aantal verworvenheden van de jaren zeventig – openbaar onderzoek, zelforganisatie en onderhandelingscommissies – op een structurele, en door de overheid geïnitieerde manier aangevuld met een instrument voor een specifieke doelgroep op specifieke locaties. De participatie van wijkbewoners, eigenaren, handelaars, maar ook studenten of andere ‘gebruikers’ van een wijk kreeg hiermee een wettelijk kader en een beperkte procesarchitectuur. Zo is er minimaal één vertegenwoordiging van bewoners in de ‘Plaatselijke Commissie voor Geïntegreerde Ontwikkeling’ en worden alle bewoners binnen de perimeter van een wijkcontract uitgenodigd op algemene vergaderingen.

Bij de implementatie van wijkcontracten zien we behoorlijk wat variaties en lokale experimenten ontstaan. Op eigen initiatief zijn er gemeenten en wijken die verder gaan dan de structureel voorziene participatie, bijvoorbeeld door een intermediair aan te duiden, een zeer toegankelijk tijdelijk wijkhuis in te richten, van deur tot deur toelichtingen te geven, grootschalige bevestigingen te organiseren, berichten in lokale media te spreiden, enzovoort. De trajecten bieden kansen voor collectief leren op wijk- en gemeentelijk niveau, maar ook voor ontwerp bureaus, overheden en allerhande lokale organisaties.

Tegelijk is er ook een kans voor collectief leren op bovenlokaal niveau, waarbij het concept van wijkcontracten al meerdere malen werd bijgestuurd. In 1994 ging een eerste generatie wijkcontracten van start, daarbij waren nog wel wat kinderziektes. Een tweede generatie in 1997 was al beter georganiseerd, met meer aandacht voor openbare ruimtes. Vanaf de derde generatie in 1999 komen ook de sociale vraagstukken meer aan bod, wat erkenning krijgt in een nieuwe ordonnantie in 2000. De initiatiefwijken werden geïntegreerd in de wijkcontracten als sociaaleconomisch luik en men probeerde ook de administratie te vereenvoudigen zodat de projecten vlotter konden verlopen. Er waren een aantal financiële evaluaties en een vorm van monitoring van de wijkcontracten. Daarenboven was er ook een aantal uitwisselingsmomenten over verschillende wijkcontracten heen (bijv. bij de 'middagen van de planning' of afzonderlijke studiedagen). In 2010 is het instrument herbevestigd in de vorm van 'duurzame wijkcontracten', met een groter accent op duurzame ontwikkeling en burgerparticipatie. Behalve de algemene wijkvergadering en de wijkcommissie vinden ook workshops en wijkwandelingen erkenning. Bij een aantal wijkcontracten leidt dit tot nog sterkere formalisering van participatie, zo bijvoorbeeld met het handvest voor participatie in het duurzaam wijkcontract 'Jonction'. Positief daarentegen is dat niet alleen de bewoners, maar ook een ruimere groep 'gebruikers' als betrokken partij worden uitgenodigd.

Wisselende gemeenschapsvorming: niet noodzakelijk 'natuurlijke wijken'

Doordat de wijkcontracten op lokaal niveau, en dus op initiatief van verschillende gemeenten worden ingericht, kan de implementatie nogal verschillen, bijvoorbeeld met een verschillende intensiteit van sociale interacties en gemeenschapsvorming. De enigszins artificiële perimeters voor wijkcontracten zijn een deel van de verklaring voor deze variaties. Zo liep in Schaarbeek bijvoorbeeld het project 'Aarschot-Progrès' in verschillende wijken aan weerskanten van de spoorbundel bij Brussel Noord, wat niet meteen als één samenhangend gebied wordt waargenomen. Omgekeerd is het zo dat gebieden die als één wijk worden ervaren soms artificieel gesplitst zijn omdat het initiatief bij verschillende gemeenten ligt: zo waren er voor de Groenstraat in Schaarbeek en Sint Joost-ten-Node verschillende wijkcontracten, terwijl het als één 'wijk' aanvoelt als je erdoor wandelt. De keuze van de perimeters kan ook een effect hebben op de zichtbaarheid van interventies.

Een aantal gemeenten geeft de voorkeur aan vrij kleine perimeters waar dan veel tegelijk gebeurt en de interventies dus erg zichtbaar zijn, met het risico dat de lokale overheid gentrificatie nog stimuleert. Andere gemeenten daarentegen zetten in op grotere perimeters met meer gespreide interventies. De zichtbaarheid wordt dan bijvoorbeeld verkregen doordat hoekpanden, waarbij de buitenruimte vaak een probleem vormt, prioritair worden aangepakt in de hoop dat dit een stimulerend effect heeft voor andere panden in dezelfde straten. Ook de keuze inzake participatiebenadering is bepalend voor het versterken van de sociale cohesie: zo dragen wijkcontracten, die enkel het wettelijk verplichte kader uitvoeren, doorgaans weinig bij tot emancipatie. Gemeenschapsvorming wordt daarentegen gestimuleerd door meer directe communicatie, een open agenda, relatief hoogfrequente communicatiekanalen, en inbreng van verschillende ‘wijkgebruikers’. Zo kan de gemeente zelf de keuzes maken voor deelprojecten, kunnen bewoners mogelijk uit een lijst van projecten kiezen of zelf voorstellen aanbrengen en zich het wijkcontract toe-eigenen. Ook het daadwerkelijk actief betrekken van bewoners is hierbij belangrijk. Zo konden, bijvoorbeeld, laaggeschoolden bij een aantal wijkcontracten een opleiding volgen (binnen het sociaaleconomisch luik) om vervolgens mee te werken aan de bouw van woningen en/of het beheer van publieke ruimte. Het individu heeft hier baat bij, maar het persoonlijke leertraject en de mobilisatie dient ook de ruimere doelstellingen van een wijkcontract.

Resultaten gemeten aan de doelen

Wijkcontracten en wijkwerking is er niet alleen in Brussel. Zo heeft Milaan met de ‘contratte de quartiere’ een gelijkaardig concept, al is de schaal en zijn de initiële budgetten met 80 miljoen euro wel een stuk hoger dan in Brussel. Ook de ‘Quartiersmanagers’ in Berlijn overzien vaak veel grotere gebieden (zelfs tot 15.000 inwoners), maar hier knelt meteen ook het schoentje: de effecten van de Brusselse formule is na 25 jaar zichtbaar, althans in ‘investissement bric’. Het oorspronkelijke idee van de globale, geïntegreerde aanpak is niet overal even goed aangekomen. Ook in Brussel is verandering moeilijk: het is een evenwichtsoefening tussen de gevoeligheden omtrent ‘Bruxelisation’ en de wens om frisse ambities op tafel te leggen. Zo waren enkele ‘anciens’ in Schaarbeek bevreesd dat dit overheidsinitiatief even hardhandig is als het Manhattanplan in de Noordwijk, met even radicale ideeën als de ‘stadsautostrades’ van de jaren zestig waarbij de Brabantwijk in de schaduw van een viaduct zou liggen. Het kostte enige inspanning om uit te leggen dat de wijkcontracten een andere insteek hebben en expliciet de wensen en verlangens van huidige bewoners meenemen. De sociaal-pedagoog Paul Blondeel merkte bij een evaluatie van de sociale woningen op dat er in de wijkcontracten een ander soort van ambities kan worden aangesproken: ze worden weliswaar in termen van financiële haalbaarheid beoordeeld, maar zijn tegelijk vaak ook vernieuwend in het ontwerp. Hij ambieert ruimtelijk aantrekkelijke projecten die niet ‘banaal’ hoeven te zijn louter omdat ze het segment soci-

ale huisvesting aanspreken. Het is een verandering voor de wijk en tegelijk een verandering in het denken over dergelijke interventies.

Net zoals bij de Heembeemd in Mechelen beloven wijkcontracten voor verbetering ten aanzien van de huidige situatie, voor wijk en bewoners. Alhoewel wijkcontracten starten bij een gekende locatie en probleemstelling is het geen overbodige luxe om met ontwerpers, medewerkers van de gemeente, bewoners, handelaren en andere gebruikers eerst door de wijk te wandelen om de uiteenlopende interpretaties te kennen, en om voorkeuren bespreekbaar te maken. Overleg- en toonmomenten zijn ook altijd ruimtelijk gesitueerd en verlopen anders naargelang ze plaatsvinden in een wijkhuis, in een van de vele rijkversierde gemeentehuizen, in een school of in de publieke ruimte, waarbij overleg ervaren wordt als meer of minder open, meer abstract dan wel betrokken op een concrete locatie, vernieuwend of veeleer behoudsgezind, meer of minder formeel, of als samenwerking van verschillende partners. Vaak ontwikkelen wijkcontracten 'met de neus op de wijk' vanuit een sterk uitvoerende modus en een focus op specifieke projecten. Een aantal wijkcontracten zoeken daarentegen bewust ook synergieën op met andere programma's of lokale verenigingen. Niettegenstaande wijkcontracten vanuit de lokale buurten ontwikkelen, is inmiddels ook de meer globale impact zichtbaar van dertien generaties wijkcontracten (tussen 1993 tot 2009, met in totaal 56 wijkcontracten), en talloze projecten in de zes generaties duurzame wijkcontracten sinds 2010. Daarbij gaat het trouwens lang niet alleen om 'le bati', maar er is ook een impact op uiteenlopende sociale vraagstukken (onder andere armoede, scholingsgraad, tewerkstelling).

Case 3: Ringland: open innovatie en macht

door Seppe De Blust

“Politici die de Antwerpse actiegroepen willen wegzetten als goed bedoelende amateurs, maken vandaag vooral zichzelf belachelijk. In werkelijkheid gaat het om een burgerbeweging zoals die nooit eerder heeft bestaan in België, tenzij je gewrongen vergelijkingen wil maken met de Koningskwestie of zo.” (Lex Molenaar GVA, 16/5/14).

Jarenlange voorbereiding

Het Oosterweeldossier en de manier waarop daarrond het debat wordt gevoerd vormt al jaren voor mij een belangrijke professionele spiegel om de stedenbouwpraktijk in Vlaanderen te begrijpen. Ik heb het meegemaakt onder diverse hoedanigheden: eerst als lid van de meerderheid in de gemeenteraad van Antwerpen (tijdens de belangrijke periode voor het Oosterweeldossier 2006-2012) en als student Ruimtelijke Planning, later als werknemer van Stramien waar Ringland ontstond, op dit moment als lid van de stuurgroep en strategische werkgroep van Ringland en als lid van een van de ontwerpteam die voor de Vlaamse Overheid en de Stad Antwerpen de eigenlijke overkappingsprojecten uittekent.

In de volgende paragrafen probeer ik te ontrafelen hoe Ringland zich heeft ontplooid in een context van achterdocht, een gemobiliseerde stad en de ongelooflijke rijkdom aan (miskende) kennis van het Oosterweeldossier. Ik ga na welke vorm Ringland heeft aangenomen om binnen dit kluwen participatie op de beleidsagenda te zetten en om na te gaan of er vier jaar na het ontstaan van Ringland al vooruitgang is geboekt.

Het verhaal van Ringland kan niet verteld worden zonder even terug te kijken naar wat er zich twintig jaar geleden afspeelde. Op februari 2005 kwam voor het eerst een maquette van de Oosterweelverbinding, toen nog Lange Wapper genoemd, bovendrijven. Na een jarenlange voorbereiding door ingenieurs en de Vlaamse administratie kreeg de pers en het stadsbestuur te zien hoe de halve ring van Antwerpen, dwars door de stad, zou worden vervolledigd. Kort daarvoor, in 2004, was ‘BorgerhouDt van Mensen’ al een eerste keer bij elkaar gekomen om na te denken hoe de ringruimte in Antwerpen zou moeten evolueren en of een overkapping een oplossing zou bieden. Bij deze beweging was ook Manu Claeys betrokken, die samen met Noortje Wiesbauer StRaten-Generaal had opgericht. In oktober 1999 organiseerden zij een eerste congres over participatie, democratie, ruimtelijke ordening en stedelijkheid.

Deze drie ingrediënten van lang voorbereide technische oplossingen, kennisproductie bij burgerinitiatieven en een kritische blik op besluitvorming zouden lang de gang van zaken rond het Oosterweeldossier bepalen. Gedurende acht jaar na de eerste publicatie van de beelden van een Lange Wapperbrug werd gediscussieerd en een procedureslag gevoerd. Na het lanceren van een eigen StRaten-Generaal-alternatief en pogingen om dit alterna-

tief evenwaardig te laten evalueren ontstond in januari 2008 Ademloos. Opgestart in het zog van StRaten-Generaal om de gezondheidsrisico's van de derde Scheldekruising onder de aandacht te brengen, startten beide actiegroepen een campagne voor een historische volksraadpleging op 18 oktober 2009. De opkomst van 35 procent en een meerderheid van 60% overwinning tegen de Oosterweelverbinding leek een duidelijk signaal te zijn om op een andere manier met dit dossier om te gaan. Er werd beslist om een tunnel te bouwen in plaats van een brug, maar er bleef veel onduidelijkheid. Aan het tracé werd niet getornd en verschillende constructieve voorstellen uit het bedrijfsleven (Forum 2020) en van onafhankelijke experts (Arup-Sum) werden nog steeds niet helemaal ernstig genomen.

Na deze acht jaar van strijd concludeert Manu Claeys in het naslagwerk *Stilstand* dat het “machtspolitiek is die al die jaren al in de weg staat van het vinden van een goede mobiliteitsoplossing voor Antwerpen. De gehanteerde drietrapsraket bij die machtsomgang met Oosterweel zag er telkens weer zo uit: onderbouwde kritiek op het overheidsproject negeren plus alternatieven buiten beeld manoeuvreren plus in parallelle besluitvorming voldongen feiten creëren ten voordele van het eigen project. De hoofdvraag bij deze vaststelling luidt: wanneer bereiken we het punt waarop we ons als gemeenschap voldoende schamen om dit soort van politieke besluitvorming een halt toe te roepen? Tegenover dit alles staat: transparantie. En de belangrijkste garantie daartoe is burgerinspraak in de volste betekenis van het woord” (Claeys 2013: 551).

Ruimte voor Ringland

De kiemen van Ringland dateren van november 2012, als Stramien cvba het concept ‘Uit de ban van de ring’ presenteert als reactie op de overkappingsstudie van de stad Antwerpen. Na jaren van discussie probeert ‘Uit de ban van de ring’, dat op 14 februari 2014 hernoemd wordt naar ‘Ringland’, de mobiliteitsdiscussie rond Antwerpen drastisch te veranderen. Ringland is: “het land dat ontstaat door de Antwerpse Ring te overkappen. Met drie enorme pluspunten voor elke Antwerpenaar: betere mobiliteit (minder files, veiliger verkeer), gezondere omgeving (oplossingen voor fijn stof en geluidsoverlast), meer ruimte (voor duurzame stadsgroei)” (www.ringland.be, 2014).

Door Ringland te positioneren als het tiende district van de stad werd vanaf het begin een directe betrokkenheid gerealiseerd: in een straal van 1,5 kilometer wonen immers 350.000 Antwerpenaars. Door wervende communicatie en ruimtelijk ontwerp werd voor al deze mensen de mogelijkheid van een gigantisch nieuw park in hun directe woonomgeving erg concreet. Deze verbreding van de mobiliteitsdiscussie naar een wervend project voor leefbaarheid en ruimtelijke kwaliteit was cruciaal. In plaats van de vraag te stellen naar wie er tegen een technische oplossing was, draaide Ringland de discussie om: “eerst de overkapping van de hele Antwerpse ring met als sluitstuk een derde Scheldekruising” (Ringland Memorandum, april 2014).

De blitsende start van Ringland (1500 mensen in de Roma een maand na de lancering, 5000 mensen op de Ringlandwave, 15.000 mensen op het Ringlandfestival enkele weken later) valt niet los te trekken van de politiek turbulente periode waarin het initiatief werd gelanceerd. Ringland stuurde een eerste persbericht op 14 februari 2014, de dag dat de Vlaamse Regering haar zogenaamde Valentijnsakkoord presenteerde. Dit akkoord stelde dat het Oosterweeltracé zou worden behouden in combinatie met een verdere ondertunneling van het traject. Het Valentijnsakkoord kan gezien worden als de laatste poging van de Vlaamse Regering om voor de Vlaamse, Federale en Europese verkiezingen later dat jaar (25 mei 2014) de discussie te beslechten. Ringland werd dus gelanceerd in volle verkiezingsperiode: de oppositie verleende actief steun aan de actiegroepen in hun reactie op het regeringsbeleid, terwijl de verschillende regerende partijen naar een manier zochten om zich tegenover kiezer als geloofwaardig te profileren (rekening houdend met eerder ingenomen posities rond het Oosterweeldossier). Om hier op een zo strategisch mogelijke manier op in te spelen combineerde Ringland massamobilisatie met een duidelijke eigen agenda. Dit gebeurde niet door te reageren binnen de voorgelegde procedures maar door via een sterk uitgewerkt en communicatief voorstel een eigen ruimte voor participatie en engagement te creëren. Suzanne Van Brussel formuleerde het in haar paper 'de patstelling voorbij?' als volgt: "Ringland stortte zich met een fris plan in het Oosterweeldebat dat toen al meer dan 17 jaar liep, en kan dus gezien worden als een innovatie binnen het vastgelopen project. Bij het ontwikkelen en uitwerken van het Ringlandplan wordt een open en transparante communicatie en samenwerking aangehouden, zowel met de andere burgerbewegingen als met de overheidsorganen. Dit staat in schril contrast met de manier waarop de BAM tewerk gaat; beslissingen werden en worden daar voornamelijk intern overwogen. Maar de innovatie ligt niet alleen op het vlak van communicatie en uitwerking van het concept, maar ook bij de manier waarop ze externen inschakelen om hun expertise te delen, bij de manier waarop ze hun draagvlak steeds verder uitbouwen en hun campagne weten te financieren: ze ontwikkelen een heel netwerk, een netwerk van open innovatie." (Suzanne Van Brussel 2016:5).

Open innovatie

De manier waarop open innovatie de werking van Ringland typeert, wordt pas duidelijk wanneer de werking van Ringland wordt afgezet tegenover de veranderende context waarin het initiatief moest opereren: het al dan niet indienen van een bouw aanvraag, het aanstellen van een intendant voor de overkapping van de ring, het selectief doorrekenen van alternatieven binnen de lopende milieueffectrapportage, enzovoort. Open innovatie heeft zo voor Ringland minstens drie vormen gekend die de middelen, de doelstellingen en de structuur van de organisatie hebben beïnvloed: Ringland als actiegroep, Ringland als

kenniscentrum en Ringland als beleidsmaker. Deze drie vormen zijn ingebed in een vierde, permanente, rol: Ringland als beweging.

1. Ringland als actiegroep

Vanaf het begin heeft Ringland zich geprofileerd als een groep mensen met een duidelijk project voor de stad: de overkapping van de Antwerpse ring. De oprichting van Ringland en het achterliggende Ringgenootschap had dan ook als doel de verwerkelijking van de overkapping en het verwerven van een draagvlak voor het Ringlandplan. Ringland krijgt als actiegroep vorm door mobilisatie en communicatie, met onder andere een vlagplantactie, de ringlandwave, affichecampagnes, het jaarlijkse ringlandfestival of het verzamelen van stemmen voor de volksraadpleging. Ringland wil aantonen dat heel Antwerpen achter haar plannen staat om zo druk uit te oefenen op het beleid. Ringland als actiegroep is duidelijk gelieerd aan de actualiteit. Ze mobiliseert in functie van een bepaald doel (bijv. de verkiezingen, of de stad Antwerpen die een advies moet geven over de Oosterweelverbinding) of in reactie op bepaalde uitspraken en feiten (bijv. de aanstelling van een intendant, de resultaten van de MER-procedure enz.). Als organisatie is de actiegroep Ringland ook sterk gelieerd aan de andere actiegroepen StRaten-Generaal en Ademloos. De Actiegroep Ringland probeert een uitgebreide vrijwilligersbeweging op te zetten en gaat diverse allianties aan met een breed scala aan initiatieven.

2. Ringland als kenniscentrum

Al een week na de lancering van Ringland op 14 februari 2014 organiseerde Ringland een eerste Colloquium in deSingel. Verschillende experts geven hun blik op de voor- en nadelen van Ringland. Als kenniscentrum wil Ringland op een open manier de expertise rond stadsontwikkeling en leefbaarheid in de stad bundelen. De verschillende studies dienen om de pijlers van Ringland te versterken of om het bredere debat rond Ringland aan te zwengelen. Doorheen de jaren is Ringland als kenniscentrum sterk geëvolueerd: voor ons eerste colloquium waren we nog aangewezen op externe experts, later startten we een eigen en autonome Ringlandacademie op, en uiteindelijk namen we het initiatief voor *citizen science*. CurieuzeNeuzen en Straatvinken zijn hiervan voorbeeldprojecten. In een eerste editie van CurieuzeNeuzen hebben 2000 Antwerpenaars zelf de luchtkwaliteit in hun straat gemeten en het jaar daarop werd dit uitgerold over heel Vlaanderen. De organisatie van Ringland als kenniscentrum is door de tijd nogal geëvolueerd. Op bepaalde momenten was het kenniscentrum sterk gerelateerd aan het eigen project met ondersteunende studies en de bijhorende crowdfundingactie; op andere momenten leek Ringland als kenniscentrum een meer proactieve en eigen agenda te beheren. Dit manifesteerde zich soms door het onderwerp, bijv. de brede stedelijke scope van CurieuzeNeuzen, of door de vorm, bijv. de reflectieve opstelling van het tweede colloquium in deSingel. In elk van de acties stelde Ringland zich erg open en betrouwbaar op. Dit zorgde bijv. voor een brede politieke en

administratieve aanwezigheid op de colloquia van Ringland en voor samenwerking met universiteiten en de stad voor CurieuzeNeuzen. Deze openheid van Ringland staat soms op gespannen voet haar rol als actiegroep en beleidsmaker.

3. Ringland als beleidsmaker

Het lanceren van constructieve voorstellen staat centraal binnen de werking van Ringland. Reeds van in het begin geeft Ringland aan breder te denken dan de overkapping en ook op beleidsniveau voorstellen te lanceren over de bredere vervoersregio of werkgemeenschap. In het eerste jaar van Ringland kwam deze rol en constructieve houding van Ringland vooral tot uiting binnen de MER-procedure en het memorandum. Sinds het aanstellen van de overkappingsintendant wordt dit ook op verschillende andere fronten uitgespeeld. Zo bedenkt Ringland mee het ontwerp van de zuidelijke ring, wordt Ringland nauw betrokken bij de organisatie van de overkappingswedstrijd die gelanceerd werd door de intendant en treedt Ringland in onderhandeling met de Vlaamse Regering en het Antwerps stadsbestuur voor een oplossing rond het Oosterweeldossier. De rol die Ringland als beleidsmaker speelt, is gebaseerd op vertrouwen en draagvlak. Steeds wordt er verwacht van Ringland dat ze discreet met informatie omgaat en een mandaat is cruciaal. Deze twee elementen zijn cruciaal in de verhouding met de andere rollen die Ringland speelt. De onafhankelijkheid van Ringland als kenniscentrum of de vrijheid van Ringland als actiegroep zijn niet zomaar te combineren met een sterkere ontwikkeling van Ringland als beleidsmaker.

4. Ringland als beweging

Elk van de bovenstaande rollen valt steeds terug op Ringland als beweging. Doorheen de afgelopen drie jaar is Ringland in Antwerpen uitgegroeid tot een symbool van een meer progressieve stedelijkheid. Antwerpenaars willen deel uitmaken van Ringland omdat het staat voor een positief alternatief en het een manier is om je samen met anderen positief te engageren voor de stad. Voor Ringland als beweging is 'het deel uitmaken van' een cruciale waarde. Doorheen de jaren werden er duizenden raamaffiches verspreid, er zijn meer dan honderd vrijwilligers actief, haar Facebookpagina heeft 24.335 volgers, er waren 15.000 bezoekers op het eerste Ringland festival, enzovoort. Voor elk van de andere rollen is Ringland als beweging een cruciale terugvalbasis (bijv. om de actiegroep slagkracht te verlenen, het kenniscentrum van voldoende kritische massa te voorzien of legitimiteit te geven aan de beleidsmakers).

Macht

Het combineren van deze verschillende rollen heeft Ringland de afgelopen drie jaar een vorm van macht opgeleverd om zelf te bepalen hoe ze evolueert en om invloed te blijven uitoefenen op het lopende traject rond de Oosterweel. Onder elke nieuwe voorwaarde of

veranderende context zochten we vanuit Ringland, steeds opnieuw, welke bewegings- en beslissingsvrijheid kon worden gecreëerd en hoe we ons hiervoor het best organiseerden. Dit kon door Ringlands flexibele structuur, dat bestaat uit een breed netwerk van experts die niet de organisatie zelf centraal stellen maar wel de zoektocht naar de manier waarop de doelstellingen van de organisatie, de overkapping van de Antwerpse Ring als opstap naar een leefbare stad, het best kan worden bereikt.

In een netwerk met andere organisaties zoals Ademloos en StRaten-Generaal werd intensief afgetast waar de grenzen van onze eigen organisatie en participatie lagen. Hierdoor begeef je je ook automatisch op het veld van de ander. Elke keuze vanuit Ringland was tegelijkertijd een vraag naar hoe open het (besluitvormings-)proces rond een mobiliteitsoplossing voor Antwerpen gevoerd kon worden. En bij elke “vraag om medezeggenschap over een beter bouwproject groeit steeds weer ook de vraag om een ‘andersoortige’ besluitvorming, om nieuwe verbindingen tussen henzelf en de politiek, de economie, de onderzoekswereld” (Claeys, 2013: 554).

Met de eerste overkappingsprojecten die in 2019 worden opgestart en de continue, directe afstemming rond de uitvoering van de verschillende onderdelen van de Oosterweelverbinding zijn we op een punt gekomen dat er meer en meer barsten ontstaan in de gesloten politieke besluitvorming rond het Oosterweeldossier. Met het kritisch advies van de auditeurs van de Raad van State over de manier waarop het milieueffectenrapport van Oosterweel tot stand kwam als breekijzer en de blijvende organisatie van Ringland en andere partners rond het recht op inspraak, lijkt er eindelijk ruimte te ontstaan voor gesprek. Tien jaar verzet werpt stilaan zijn vruchten af: “De dood van Oosterweel is daarom ook de dood van een politieke cultuur. Politici onderschatten niet enkel het verzet bij burgers, ze onderschatten vooral de creativiteit en wilskracht bij burgers om zelf met alternatieve, betere voorstellen te komen” (Bart Eeckhout, De Morgen, 17/1/17).

Conclusies

Bovenstaande overwegingen zijn het resultaat van het samenleggen van drie selectief gekozen cases en de geëngageerde interesse in de grondslagen van participatie. Het engagement leidt tot een selectie van gevallen die ertoe doen. De selectie geeft daardoor geen historisch overzicht in strikte zin, maar benadrukt inzicht in veranderingen van conceptualisering. Een beeld voor die evolutie is dat van een stroom. Over de lengte van de bedding is er een grondstroom aanwezig. Sinds de jaren zestig-zeventig is participatie niet verdwenen. De vraag naar participatie is integendeel toegenomen, zoals de stroom groeit door de voeding van bijrivieren. Tegelijk zien we dat participatie veel variaties kent. De iconische cases leiden ons naar een discussie over een aantal basisbeginselen van participatie: Wie wordt betrokken? Hoe wordt dit georganiseerd en/of geformaliseerd? Wat staat ter discussie? Wat kan veranderen door participatie?

De complementaire betekenis van drie singuliere, ingebedde cases

ILAUD en Krokus, de wijkcontracten, en Ringland: het zijn erg uiteenlopende trajecten. Kunnen we vanuit deze opeenvolging van verhalen ons vandaag een idee vormen van de evolutie binnen de participatiepraktijk in Vlaanderen en Brussel? Vertelt het ons iets over een toenemende of afnemende ruimte voor participatie? Niet direct. Alhoewel de hier geselecteerde cases gerelateerd kunnen worden aan een typische periode en een context waarin ze zijn ontstaan, zijn ze daarom niet noodzakelijk typerend voor de respectievelijke tijdsvensters. De drie singuliere cases zijn wel sprekend voor 'evolutie': deze verhalen zeggen iets over veranderende klemtonen binnen de ruimte voor participatie, ze geven verschillende invullingen aan participatie en zijn in deze complementair. Ruimtelijke *agency*, institutionele inbedding en doelstellingendebat zijn de drie dominanten in de respectievelijke verhalen. Door doel, middel en organisatie onderling te versterken, creëren ze op specifieke wijze de ruimte om participatie tot stand te laten komen.

Aan de hand van de drie iconische cases leren we ook iets over de gewijzigde context. Bij recente participatietrajecten zoals Ringland zien we een deelname van hoogopgeleiden die vaak al een heel traject van professionalisering inzake participatie hebben afgelegd. Zij hebben de kennis en maken tijd vrij om deel te nemen aan dergelijke trajecten. Bovendien kunnen huidige participatietrajecten terugvallen op een veelheid aan lokale en bovenlokale verenigingen die vaak een lange geschiedenis hebben, maar daarom hun pioniersgeest niet verloren hebben. Die pioniersgeest was in de woelige jaren zestig de drijfveer voor de avontuurlijke zoektochten naar werkwijzen die de onzichtbare hand van het politieke-economische establishment trachtte te kraken. Participatie stond voor protest, voor zeggenschap, voor revolutie. De context voor participatie moest dus worden gecreëerd op de resten van een af te breken status quo. De Carlo's beeld van de 'piramide rovesciata' (omgekeerde piramide) spreekt boekdelen: universiteiten (en andere instellingen) steunen op een veel te smalle, elitaire machtsstructuur en moeten worden 'rechtgezet'. Participatie werd afgedwongen op activistische wijze en de stiel werd op straat geleerd. De vele en herhaalde pogingen die erop volgden om de ontstemden een stem te geven leidden tot professionalisering van inspraakbegeleiders en agogen, en gaven aanleiding tot wet- en regelgeving die participatie meer en meer institutionaliseerden en (dus) in vooraf gebaande paden bracht.

Terwijl dit op het eerste gezicht een consolidatie van participatieve praktijken lijkt te suggereren, kan het tegelijk ook de essentie van participatie – in de zin van impact op besluitvormingsprocessen – onderuithalen. De onderstaande discussie gaat verder hierop in. We stellen vier inzichten ter discussie op basis van de hier besproken bandbreedte van participatievoorbeelden. We starten met enkele bedenkingen bij het relatieve belang van formele kaders, onder meer bij gelijktijdige onzekerheid van doelen en middelen. Voorts gaan we in op het potentieel gemeenschapsvormende aspect van participatie en op de kansen voor doorwerking van participatie. We bekijken hierbij ook hoe participatietrajecten zelf veranderen, en besteden in het bijzonder aandacht aan de toegenomen professionalise-

ring van de procesbegeleiders. Tot slot is ook de vraag naar de rol van ruimte een specifiek aandachtspunt bij participatietrajecten over sociaal-ruimtelijke kwesties.

1 Over doelen en middelen wordt gezamenlijk onderhandeld

In wezen bieden formele kaders, ongeacht de goede intenties bij de opmaak ervan, weinig garantie voor ruimte voor participatie. Terwijl formele kaders geen voldoende voorwaarde zijn voor geslaagde participatie kunnen de trajecten hierdoor wel bepaald en/of beperkt worden. Dergelijke kansen en beperkingen zien we geregeld doorheen de afgelopen vijftig jaar. Participatie als ‘geprogrammeerde uitvoering’, waarbij er al een overeenkomst bestaat over de hoofddoelen en de middelen eveneens gekend zijn, is veeleer de uitzondering. Bij wijkcontracten is er bijvoorbeeld een basisstramien vastgelegd voor participatie en de middelen en doelstellingen zijn op hoofdlijnen gekend. De concrete, operationele implementatie daarentegen vergt overleg. Het leidt ook tot conflicten bij het bepalen van prioriteiten (bijv. over hoeveel budget naar publieke ruimte en naar huisvesting gaat, welke types woningen worden ontwikkeld, of ook tijdelijke ingrepen gefinancierd kunnen worden, dies meer). Een aantal beslissingen ‘uitstellen’ en overlaten aan latere initiatieven van individuen of collectieven kan een bewuste strategie zijn om discussies ‘lichter’ te maken. Een fysieke of ontworpen ruimtelijke structuur kan daarbij houvast bieden voor het overleg zonder in formele kaders te vervallen. Het bereiken van het huidige overkappingstraject van de Antwerpse ring kunnen we zien als een lang proces van constante discussie, waarin verschillende formele kaders doorheen de tijd meer en meer participatie-*minded* werden. In de huidige overeenkomst tussen de Vlaamse Overheid en de verschillende actiegroepen staat medezeggenschap hoog op de agenda. Dat participatie nu formeel als onderdeel van de opdracht wordt gezien, betekent niet dat de discussie verdwijnt. Wel ontstaat er ruimte om de discussie te concentreren op de vraag wat de doelstellingen, de ruimte en de onderwerpen zijn waarrond er gezamenlijk kan worden beslist.

Veelal is de doelstelling vaag, zijn er conflicterende verwachtingen, of wordt er in de loop van een traject nog aan de middelen gesleuteld. De doelen en de middelen dienen in veruit de meeste participatietrajecten steeds opnieuw collectief onderhandeld te worden, en dus ook de werkwijzen en het proces van participatie. Soms gebeurt dit door relatief kleinschalige experimenten, bijv. het geven van deur-aan-deur-toelichtingen over wijkcontracten door leden van een Turkse vereniging, of het maken van een filmpje door en over bewoners om hun wensen bij een wijkcontract te kennen. Ontwerpers, bewoners en ambtenaren die samen een buitensalon voor de buurt realiseren vormt een voorbeeld van een experiment dat zowel vormen van samenwerking als de haalbare afstemming van doelen en middelen uittest. De bewaking van doelen en middelen komt in een traject vaak in verschillende handen terecht. Een robuuste organisatie waarin sturing en uitvoering op elkaar betrokken blijven, is bijgevolg geen overbodige luxe. Deze organisatie gaat vaak voorbij

aan procesregie. De complexiteit van een dossier als de Oosterweelverbinding noodzaakt vooral de nodige flexibiliteit bij de verschillende projectpartners om zich steeds opnieuw open op te stellen en in de onderhandeling te kunnen meegaan. De moed om te vertrekken van de organisationele noden van elk van de discussiepartners (wanneer het gaat over ondersteuning, ruimte voor profileren, enz.) wordt daardoor cruciaal.

Deze wisselwerking tussen de verschillende dimensies van participatietrajecten hebben niet enkel gevolgen voor de uiteindelijke realisatie van het traject maar ook voor de mate waarin een traject als ‘collectief leren’ kan worden gezien. Bij de ontwikkeling van participatieve trajecten komt het erop aan om tot overeenkomsten te komen, maar om het hier vervolgens niet bij te laten: een akkoord creëert een moment en momentum in een traject dat verder loopt en dat hopelijk openblijft. Formele kaders bieden hierbij relatief weinig houvast, al kan een formele structuur wel een rol spelen om bepaalde minimale vereisten voor participatie vast te leggen of om te bepalen hoe kan worden bemiddeld bij conflicten. Het formeel vastleggen van voorwaarden voor een participatieproces haalt evenwel weinig uit bij gelijktijdige onzekerheid van doelen én middelen (zie Kuhk e.a., 2016): onderhandelde oplossingen, terugkoppeling en een afwisseling tussen de meer verkennende en sterker uitvoeringsgerichte werkwijzen bieden in deze situatie de beste kansen voor een geslaagd traject van collectief leren. Ook concrete realisaties spelen een sterk katalyserende rol: ze staan niet enkel voor wat kan, maar ook voor het feit dat het kan. Geloven in eigen kunnen en vertrouwen in de goede afloop zijn belangrijke componenten van het zelflerend vermogen. Een voorbeeld is de opstart van de Ringlandacademie, waardoor Ringland nieuwe samenwerkingsverbanden kon aangaan en het debat rond een leefbaar Antwerpen verder kon aanwakkeren zonder beperkt te worden door één bepaalde positie of één bepaald dossier. Deze flexibiliteit en het constant uitdiepen van de manier waarop collectief leren en de doelstelling van een leefbaar Antwerpen hand in hand gingen leidde onder andere tot de eerste directe samenwerking met de stad (voor de CurieuzeNeuzen campagne) en de Vlaamse Overheid (voor de werkgroep overkapping zuidelijke ring). Het opzetten van de Ringlandacademie zorgde dus voor een nieuwe situatie die de ruimte gaf om de manier waarop doelstellingen, middelen en organisatie zich onderling verhouden te herdenken – nieuwe bewegings- en beslissingsvrijheid die noodzakelijk zijn om de kwaliteit van een organisatie en participatietraject te garanderen.

2 Participerend afstemmen van doelen en middelen werkt gemeenschapsvormend

Bij de collectieve afstemming van doelen en middelen kan een participatief traject gemeenschapsvormend zijn. Participatie inzetten ten behoeve van democratisering, en dus van een de facto machtsherverdeling, is een van de mogelijke doelstellingen. Participatie kan ook ten dienste staan van het verhogen van sociale interactie en cohesie in een lokale gemeen-

schap, wat dan kan leiden tot een grotere weerbaarheid en emancipatie. Beide dimensies – machtsverdeling of democratisering en sociale interactie of emancipatie – zijn steeds aanwezig, zij het in onderscheiden intensiteiten.

Met name, als er veel onzekerheden zijn rond doelstellingen en middelen of als een participatietraject wordt gestart vanuit een erg heterogene groep (waarbij de deelnemers onderling verschillende ideeën hebben over de probleemstelling en/of over wat ze collectief willen bereiken en op welke wijze), kan de gemeenschapsvorming op zich al een belangrijke doelstelling zijn. Bij de nieuwe generatie 'duurzame wijkcontracten' bijvoorbeeld, wordt de verbetering van de sociale cohesie expliciet aangehaald als een doelstelling. Langs de andere kant zien we gemeenschapsvorming ook ontstaan wanneer deelnemers zich betrokken voelen bij een traject, bijvoorbeeld dankzij een rol in de besluitvorming, de realisatie en/of de communicatie, of bijvoorbeeld bij een collectieve reactie tegen een vijandig discours of beleid.

Vergelikt men bijvoorbeeld Via Saffi met Krokus, dan lijkt het eerste veeleer emanciperend (door het overleg tussen burens over hoe ze samen de gegeven infrastructuur kunnen bouwen), en het tweede veeleer democratiserend (door de openbare ruimte niet af te bakenen en zo de impact 'van onderuit' laten komen). Daar staat tegenover dat Via Saffi mee de middelen in het proces brengt (de invulbare infrastructuur), terwijl Krokus bijna uitsluitend steunt op een proces van planvoorbereiding, besluitvorming en uitvoering (dat de abstracte ruimtelijke verkaveling invult).

Het democratiserende en emancipatorische karakter van participatieprocessen betekent ook het mogelijk maken en productief interpreteren van conflictmomenten. De rijke discussie die tijdens het Oosterweeldossier is ontstaan is het directe resultaat van duidelijk tegenovergestelde belangen die genoodzaakt werden om samen uit een patstelling te komen. Hierbij werd er nooit gestreefd naar een soort van valse consensus die de discussie zou doen verdampen, maar er werd gezocht naar een traject dat de eigenheid van de verschillende organisaties (stad Antwerpen, Ringland, Ademloos, Vlaamse Overheid, straten-generaal, BAM enz.) zoveel mogelijk respecteerde. Deze sterkte in organisaties zorgde ervoor dat het debat continu kan blijven worden gevoerd. Dit leidt tot een versterkt project zonder dat dit tussentijdse afspraken en eigenlijke realisaties in de weg hoeft te staan.

3 Participeren is deelnemen aan veranderingsprocessen

In participatieve trajecten worden mensen geraakt door wat ze meemaken en waaraan ze deelnemen. Mensen vormen deel van een verandering die zowel inwerkt op de omgeving als op hun eigen functioneren. In het licht van vrijheid, gelijkheid en convivialiteit krijgt verandering een positieve lading indien ze openheid oplevert: om comfortzones achter te laten, om met anderen in gesprek te gaan, of om grenzen in vraag te stellen. Wat voor de drie cases een essentieel gegeven was en bijna een ultieme test voor de kwaliteit en

levendigheid van participatietrajecten blijkt te zijn, is de manier waarop de veranderingen inzake doelstellingen, middelen en organisatie binnen een traject toegelaten of zelfs actief gesteund worden. Participatie is in essentie het collectieve uitoefenen van invloed op processen van verandering. Trajecten die deze verandering ook in hun eigen werking laten doordringen (vanuit een actieve reflectie over die werking of als reactie op wijzigende kaders) lijken het meeste kans op slagen te hebben om deze verandering ook daadwerkelijk te bewerkstelligen. Bij wijkcontracten betreft het de onmiddellijke woonomgeving bij ingrepen op de publieke ruimte, buurtvoorzieningen, maar ook bij huisvestingsprojecten of socio-economische acties: voor wie zijn de nieuwe woningen gebouwd? Met welke doelgroepen en vormen van gebruik wordt rekening gehouden voor de aanleg van een park?

Participatietrajecten induceren vaak ook veranderingsprocessen bij actoren. Samen overleggen en beslissen over kwesties die ertoe doen – zoals de uitstraling van een collectieve gevel of de plaats van de rooilijn – wijzigt zowel sociale relaties als subjectiviteiten. Krokus beoogde sociale innovatie, cohesie en weerbaarheid minstens even sterk als ruimtelijke afstemming op realiseerbaarheid en menselijke schaal. Bij Ringland toont de component van de beweging hoe de langdurige deelname aan veranderingstrajecten een belangrijke schakel was voor vele Antwerpenaren om doorheen de jaren te blijven deelnemen aan het veeleer technische Oosterweeldebat.

Participatietrajecten worden steeds vaker geleid of begeleid door (externe) communicatie- en participatiespecialisten of procesmanagers die vooral lijken te focussen op het proces. Daarbij is de vraag in hoeverre zij ook betrokken zijn bij de fysieke en sociale verandering zelf. Deze ontwikkeling zien we bijvoorbeeld in ontwerpwedstrijden, waar specifieke expertise inzake communicatie en participatie wordt gevraagd naast de technische en ontwerpmatige competenties. Voordien werden deze aspecten veelal mee opgenomen door ontwerpers. Uiteraard is dit niet voor alle projecten van tel: ook nu zijn er nog tal van participatieve ontwerptrajecten waar de ontwerper ook de architect van het participatieproces is. Daarnaast zien we een toename van relatief hybride en soms ook kortstondige samenwerkingsverbanden in netwerken met diverse disciplines. Voor het ene project werkt de ontwerper dan samen met een procesmanager en een econoom, voor een ander project met een socioloog en een kunstenaar. Soms wordt de ontwerper zelf aangesproken door een geograaf en participatiedeskundige voor een gezamenlijk traject. Binnen dergelijke consortia is telkens weer een vorm van collectief leren en op elkaar afstemmen vereist: welke klemtonen worden er gelegd? Welke ervaring is relevant? Hoe worden *stakeholders* betrokken? De kennis en expertise van deze nieuwe participatiedeskundigen biedt veelal een meerwaarde voor het traject (bijv. voor de inzet van activerende werkvormen, de aandacht voor consolidatiemomenten of bij het omgaan met erg heterogene groepen). Tegelijk bestaat ook het risico dat de procesbegeleider te ver afstaat van de inhoud van de discussies, van de eigenlijke vraag naar verandering. De procesbegeleider kent mogelijk onvoldoende de gevoeligheden en claims van specifieke actoren of de verborgen agenda's en onderliggende machtsconstellaties bij socioruimtelijke vraagstukken. Veelal ligt

de focus van participatietrajecten dan sterker op participatie als middel en riskeren de eigenlijke doelstellingen van een participatietraject en de focus op wenselijke, mogelijke of noodzakelijke verandering naar de achtergrond te verdwijnen. Een structurele betrokkenheid van mondig bewoners is daarom zeker een essentieel onderdeel van een dergelijk veranderingstraject.

4 Participeren heeft behoefte aan een ruimtelijke mediatie

Vandaag lijkt een nieuwe ruimte-georiënteerde golf aan te zwellen. ‘Het recht op de stad’ agenderen is (opnieuw) zowel strijd om de ruimte als strijd om de macht. De heropflaking van de discussie over bijvoorbeeld ‘commons’ is zowel teken van deze agendering, als denkspoor om de sociale en de fysieke dimensies van participatie opnieuw op elkaar te betrekken. De verbetering en ontwikkeling van ruimte en de ‘waarde(n)’ die hiermee samenhangen lenen zich goed voor participatieve trajecten door de concreetheid en de specifieke territoriale beschrijving van de vraagstukken. Ruimtelijke kwaliteiten – of het gebrek eraan – raken iedereen en zijn daardoor dikwijls zowel finaliteit als aanleiding voor een participatief traject. De fysieke omgeving kan tevens medium zijn om participatie aan te sturen of mogelijk te maken, of kan een belangrijk contextueel aspect zijn voor een collectief leerproces. Ruimte kan daarbij een breed gamma van rollen opnemen, zoals initierende concreetheid, inspirerend raamwerk voor flexibele inwoning, motiverende grote droom, of mobiliserende noemer voor politieke strijd.

Participatieve trajecten bij sociaal-ruimtelijke vraagstukken zijn op verschillende wijzen ‘gesitueerd’. Het zijn het voorbeelden van “situated learning” (zie Lave, Wenger, 1991), doordat het leren een plaats heeft in een authentieke context en een concrete ruimtelijke geleiding; met andere woorden IN (of nabij) de locatie die ook het voorwerp van ontwikkeling is. Naar verwachting kunnen hiermee bepaalde fouten in het denken vermeden worden, omdat het over concrete materies gaat. Bij sitebezoeken, besprekingen in een vergaderlokaal van lokale overheden, bedrijven of wijkorganisaties wordt het karakter van de plek collectief ervaren en hierdoor intersubjectief gedeeld. De aanwezigheid van een plek en het gesitueerd zijn van een participatietraject voegt dus lagen toe in de productie van kennis, in de vorm van *embodied knowledge*. Tegelijk betekent dit ook dat elk participatietraject bij sociaal-ruimtelijke vragen opnieuw die inspanning moet leveren om de plek, de actoren en de machtsverhoudingen te doorgronden vooraleer er sprake kan zijn van een gezamenlijke onderhandeling en op een democratische principes gebaseerde verandering.

Noot

1. Zie toelichting in: 'Dossier: Klein begijnhof-Heembeemd: Verslag na de stedenbouwkundige wedstrijd' in *APLUS* 32, Oktober 1976, pp. 57-95

Bibliografie

- Arnstein, S. R. (1969) 'A Ladder of Citizen Participation.' In *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4), pp. 216-224.
- Butenshøn, P. (1977) 'Observations on the Milan Meeting of April 12th and 13th.' In *International Laboratory of Architecture and Urban Design*, 1st Residential Course Urbino 1976. 1977, Urbino: ILAUD & Università di Urbino, pp. 74-75.
- Christensen, K.S. (1985) 'Coping with Uncertainty in Planning.' In *Journal of the American Planning Association*, 51(1), pp. 63-73.
- De Jong, T.M., Van der Voort, D.J.M. (red.) (2002) *Ways to Study and Research. Urban, Architectural and Technical Design*, Delft: Delft University Press (DUP Science).
- De Kock, P. (2014) 'De tuin van Jean Paul en Nadine Laenen' [interview met Nadine en Sylvie Laenen]. In *Buren op het Groot Begijnhof*. Nieuwsbrief 2014-02, pp. 7-9, zie http://www.groot-begijnhof-mechelen.be/uploads/6/2/0/6/62065399/2_2014_nb.pdf (geraadpleegd 23.07.2018).
- De Kooning, M. (1998) 'bOb van reeth revisited. mechelen 1969 - 1975'. In *Vlees en Beton* 38, Mechelen: aa50, z.p.
- De Leye, L., Robben, M., Schreurs, J. (1978) Via Saffi. 'The Extension of the Residential Zone in the Via Saffi Area.' In *International Laboratory of Architecture and Urban Design*, 2nd Residential Course Urbino 1977. (1978) Urbino: ILAUD & Università di Urbino, pp. 112-114.
- Hans, P. (1977) 'Participation as a Political Problem. Ways Out of this Problem?' In *International Laboratory of Architecture and Urban Design*, 1st Residential Course Urbino 1976 (1977) Urbino: ILAUD & Università di Urbino, p. 52.
- Haraway, D. (1991) 'Situated Knowledge: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective.' In Haraway D. (1991) *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London: Free Association Books, pp. 183-201.
- Hoppenbrouwers, A. (1976) Naar een geweldloze stedebouw? In *Aplus* 32, oktober 1976: Dossier Klein Begijnhof - Heembeemd, pp. 91-95.
- ILAUD Platform Committee (1977) 'First draft of the Platform.' In *1st Residential Course Urbino 1976*. Urbino: ILAUD & Università di Urbino, pp. 58-60.
- Krokus (1976) Inzending stedenbouwkundige wedstrijd Klein Begijnhof Mechelen. In *Aplus* 32 (oktober 1976: Dossier Klein Begijnhof - Heembeemd) pp. 84-90.
- Lave, J., Wenger, E. (1991) *Situated Learning. Legitimate Peripheral Participation*, Cambridge: University of Cambridge Press.
- Schreurs, J., Smets, M. en Janssens, L. (red.) (1981) *Leuven Seminar on Participatory Design*, Leuven: Acco.
- Secchi, B. (2012) 'Naar een nieuw statuut van stedenbouw.' In *Ruimte* 4(13), pp. 68-71.
- Stavrides, S. (2016) *Common Space. The City as Commons*. London: Zed Books.

- Strauven, F. (1976) Renovatie en Participatie. In *Aplus* 32, oktober 1976: Dossier Klein Begijnhof – Heembeemd), pp. 53–56.
- Team 10 Online, zie <http://www.team10online.org/> geraadpleegd 21.07.2016.
- Turner, J. (1972) *Freedom to Build: Dweller Control of the Housing Process*, London: Macmillan Company.
- Vanroy, J. (1976) ‘Van krotopruiming naar stadsvernieuwing’. In *Aplus* 32 (oktober 1976: Dossier Klein Begijnhof – Heembeemd), pp. 57–58.
- Verté, Dierickx en Demoor (1977) ‘International Laboratory of Architecture and Urban Design’. In Report of the 1st Residential Course, Urbino, p. 63.
- Ward C. (red.) (1974) *Tenants Take Over*, Princeton: Architectural Press.
- Wuyts, H. (1975) *Demokratie, participatie, ruimtelijke ordening. De toestand in de Vlaamse gemeenten*. Leuven: Acco.

1.2 Wellicht heeft participatie ertoe bijgedragen – wellicht zal participatie ertoe bijdragen

Hanne Van Reusel in gesprek met Dag Boutsen

Dag Boutsens jarenlange ervaring in de praktijk, zijn talent om verbanden te zien en de niet-aflatende nieuwsgierigheid die daarmee gepaard gaat, maken hem een meer dan dankbare gesprekspartner om de rol van participatief ontwerpen in zijn historische context te bevragen. Zijn aanstekelijke ontwerpattitude blijft daarbij niet verborgen.

Dat een interview met Dag Boutsen rond de historische context van participatieve praktijken uitdraait in een open dialoog over de toekomst en diens mogelijkheden mag niet verbazen. Het resultaat is een wederzijdse bevraging van wat er was, wat er is en vooral wat er nog kan.

Naar goede gewoonte gaan Dag en ik graag op zoek naar intrigerende invalshoeken om een onderwerp aan te snijden; een manier van werken die Dag typeert en die ikzelf met veel plezier heb overgenomen. Het is een methode waarbij we onszelf willen uitdagen. Een creatieve toe-eigening die wellicht karakteristiek is voor ontwerpend onderzoek in het algemeen.

Figuur 1: La Mémé, bron: Hanne Van Reusel

De gekozen leidraad is een ritmisch spel van jaartallen, elk gelinkt aan een architecturaal project. Elke periode, elk project vormt een iconische manifestatie van participatief ontwerpen.

'68 La MéMé (Maison Médicale)

'98 De Zilvervloot

'18 ?

Een tijdslogica die ons *triggert* sprongen te maken en bijhorende architecturale projecten te positioneren in hun context. Een ritme dat ons ook uitnodigt om te speuren naar waar we nu staan. De uitkomst is een zoekend gesprek, een reeks uitwisselingen van inspiraties en vragen, open en onafgewerkt, wat chaotisch en complex, vooral verbeeldend.

'18 COLab

Een reflectie over participatieve praktijken vanuit een historisch perspectief mondt zo uit in een geëngageerd voorstel. Geen dromerige utopie maar een gedreven ambitie om een realistisch en iconisch statement te maken. **#COLab**

Hanne Van Reusel: Hoi Dag, ik stel voor om het interview te koppelen aan drie projecten uit drie verschillende periodes waarin participatie in urbanisme sterker opborrelen (Mela, 2016). Beginnend bij la MéMé (Maison Médicale) '68, over naar de Zilvervloot '98, en dan een hedendaags project. Ik zou je vragen deze drie te beschrijven / bespreken in het licht van hun context en vanaf daar kunnen we dan lustig heen en weer springen in de tijd.

#laMéMé #Zilvervloot

HVR: Nu weet ik niet zo goed welke case te kiezen om aan de huidige context te refereren... Of we houden het ritme van cijfers aan en gaan van '68 naar '98 naar 2018?¹ Wat denk je?

Dag Boutsen: Hanne, ik heb even nagedacht over je bericht. Jouw voorstel van '68, '98 en '18 vind ik wel een mooie gedachte. Wat 2018 betreft, kijk even in deze publicatie van New Amsterdam #9. Het staat daar vol met 'City Makers' projecten (Pakhuis De Zwijger, 2016a: 5-12).

Het concept van de City Makers erkent de impact die ook burgers en collectieven hebben in het maken van de stad. Deze beweging introduceert een debat rond de vraag wie er nu eigenlijk de stad maakt, en ze bestendigt de gedachte dat niet enkel de erkende stadsplanningsactoren een rol spelen. Een rijkdom aan stedelijke gemeenschapsinitiatieven spelen in op hun eigen noden en verlangens en bouwen door deze lokale regeneratie mee aan de stad. City Makers zetten stedelijke landbouwprojecten op, introduceren een lokale

economie of investeren in sociale verbindingen. Als je door deze publicatie bladert, zie je onmiddellijk de rijkdom en diversiteit van zulke initiatieven.

#CityMakers
#NewAmsterdam

DB: Wat daar in Amsterdam gebeurt, is geweldig! Overall in Europa kan je nu zulke projecten terugvinden waarbij burgerinitiatieven innovatieve alternatieven realiseren op kleine schaal (Pakhuis De Zwijger, 2016b). Ook de projecten waar jij mee bezig bent binnen jouw onderzoek zouden perfect tussen deze voorbeelden passen. Die tijdelijke bottom-upprojecten, dat boomt nu. Maar het blijven kleine initiatieven.

#Burgerinitiatieven
#kleinschalig #bottom-up

HVR: Inderdaad. Ze zijn zeer divers, maar werken op kleine schaal. Heel erg gemotiveerd vanuit alledaagse noden en verlangens zoals koken, tuinieren, et cetera.

#alledaags

DB: Maar ze blijven tijdelijk en hebben een zeer geïmproviseerde uitstraling. Als je dan terugkijkt naar de participatieve architecturale projecten die gerealiseerd werden eind de jaren zestig en op het einde van de jaren negentig, mis ik het iconische karakter dat eigen is aan architectuur. Zowel la Mémé als de Zilvervloot waren en zijn nog steeds architecturale realisaties die, door hun gebouwde realiteit, een statement maken op lange termijn.

#tijdelijk #improvisatie #architectuur #iconisch #statement #langetermijn

HVR: Inderdaad, dat zijn vraagstukken waar we nu met worstelen. Neem bijvoorbeeld de esthetiek van deze City Makers projecten; meestal geraken we niet voorbij de bricolage. Hoewel ik niet geloof dat deze initiatieven tijdelijk zijn maar een transitie maken, blijft hun uiterlijk er wel een van hergebruik en improvisatie. Ik heb zelf vaak het gevoel dat we in al de ‘participatie’ en het activisme soms het ontwerpaspect verliezen; of toch het deel waarbij je alles samenbrengt in een soort van finaal, hoewel altijd verder evoluerend geheel.

#esthetiek #bricolage #transitie #samenbrengen

HVR: We zouden niet liever willen dan dat die projecten wat meer ‘catchy’ of professioneel voorkomen, maar we komen er simpelweg niet toe... Alle tijd, zowat onze enige resource, gaat naar het uitbouwen van een collectieve visie, de praktische organisatie en het overtuigen van publieke actoren zowel als het betrekken van buurtbewoners en interessante organisaties. Open en inclusief willen zijn, vraagt tijd. Het is niet de meest (economisch) efficiënte manier van werken. Daarbij hebben de meeste burgerinitiatieven amper budget. Het is zowel uit noodzaak, maar vaak ook bewust als statement dat de fysieke uitkomst, hun stijl, gekenmerkt wordt door een ad hoc materialiteit.

#tijd #open #inclusief
#budget #adhoc

HVR: Maar hoe positioneer je deze dan tegenover de voorbeelden van '68 en '98?

DB: Misschien kunnen we voor 2018 een verder ontwikkelde en architecturale versie voorstellen van deze City Makers. In Amsterdam heb je FabCity, een 'Makerspace for urban innovators' (Europe by People, 2016). Heb je dat al gezien? Het is een oude kaai waar verschillende innovatieve projecten samenkomen. Een deel van de stad is daar getransformeerd in een coöperatieve werk- en ontwerpplaats. <http://europebypeople.nl/fabcity-2/>

FabCity. MAKERSPACE for urban innovators

"FabCity is a temporary and freely accessible campus at the head of Amsterdam's Java Island in the city's Eastern Harbour District. Conceived as a green, self-sustaining city, FabCity comprises of approximately 50 innovative pavilions, installations and prototypes. More than 400 young students, professionals, artists and creatives are developing the site into a sustainable urban area, where they work, create, explore and present their solutions for current urban issues." **#FabCity**

DB: Wat als we al die kleine initiatieven die je nu overal in de steden ziet opkomen zouden samenbrengen om een soort van laboratorium uit te bouwen waar deze projecten samen kunnen uitgroeien tot een iconisch *living lab*? Een plaats waar, zoals bij de Zilvervloot, wonen en werken samengebracht worden, maar dan de versie 2.0, een geëvolueerde versie die nog een stap verder gaat.

Dit zou dan een soort van FabHousing zijn, een *fabrication laboratory*... Ik dacht aan CCDlab; een fablab maar dan verder ontwikkeld: *Cooperative, Civic and Democratic*.

**#livinglab #versie2.0 #fabricationlaboratory
#cooperative #civic #democratic #CCDlab**

HVR: Daar zou ik direct voor willen gaan.

HVR: Wat denk je van de naam COLab? Ik ben in de New Europe #1 dit fragment tegengekomen in het artikel 'La città come bene comune' (Iaione, 2016).

Prof. Iaione spreekt daar over de 21ste eeuw als "CO-century" (p. 50, laatste kolom, niet toevallig onder de titel 'Redesigning for a New Century'):

"CO-century: the century of COMmons, COLlaboration, COoperation, COMmunity, COMMunication, CO-design, CO-prodcution, CO-management, COexistence, CO-living." **#COLab #Cocentury**

HVR: Samen met la MéMé en de Zilvervloot geeft dat zoiets:

'68 La MéMé

Het ontwerpproces van het Maison Médicale in Sint-Lambrechts-Woluwe (BE) werd gecoördineerd door A.U.A.I. (Atelier d'urbanisme, d'architecture et d'informatique) onder leiding van Lucien Kroll. De studentenwoningen werden in samenspraak met de toekomstige gebruikers gerealiseerd in een intensief participatief proces.

Het ontwerp gaat in tegen de ideeën van standaardproductie en het functioneel rationalisme van het modernisme. Het gebouw erkent de complexiteit en het belang van het organische en plaatst gebruiker en omgeving centraal. Aanpasbaarheid binnen een open kader is een van de karakteristieke uitgangspunten. De architecturale uitkomst is gewild chaotisch en 'levendig' en gaat in tegen de toen gangbare architectuurcultuur (BOZAR, 2016; Kroll, 2015; Poletti, 2010).

'98 de Zilvervloot

Het concept van A.U.A.I. voor dit woningcomplex won de wedstrijdoproep omwille van het participatieve en open karakter. Gecoördineerd door Dag Boutsen bracht een reeks intensieve workshops een vier jaar durend groeiproces op gang dat de Zilvervloot liet ontplooiën tot een 'structure of happiness' (zie Van Reusel, 2019). Nestwarmte (Dekkers, 2015), identiteit en nostalgie zijn een aantal van de kenmerkende karakteristieken die de bewoners aanmoedigden om vol trots over hun gezellige woning te rapporteren op blogs. Verder bouwend op de ervaring in onder andere het participatieve parcours van la MéMé, werd er in dit ontwerp ingezet op het spontane en een zichtbare samenkomst van verschillende wensen en noden. Meer nog slaagde de Zilvervloot erin een nieuwe dynamiek te genereren in zijn wijdere omgeving en het monotone stedelijke weefsel rond het Admiralsplein in Dordrecht (NL) te vermenschlijken (Boutsen, 2016a, 2016b; Huisman, 2006).

'18 COlab

Vandaag (2016) woekeren kleinschalige gemeenschapsinitiatieven onder de naam "tactical urbanism" (Lydon e.a., 2012), "DIY urbanism" (LaFrombois, 2017), "Selfcity" (BRAL, 2016), "City Makers" (Pakhuis De Zwijger, 2016a), "Make_Shift" (Ferguson, 2014) enz. Op kleine schaal vormen ze concrete en vaak utopische statements. Deze niet altijd 'architecturale' initiatieven realiseren een fysieke en socioruimtelijke impact. Ze worden gekenmerkt door een open en participatieve aanpak en sociaaldemocratisch innovatief karakter.

Vertrekkend vanuit deze kleinschalige initiatieven, verbeelden we een systeemgericht coöperatieve living lab. Een plek die ruimte geeft aan collectieve governance, burgerengagement, co-creatie, cultuur, co-educatie, et cetera. Een open laboratorium dat een kader biedt waarin alle verschillende facetten van het (stedelijke) leven elkaar kunnen vinden. Een plek voor co-design, de participatie voorbij, waar op een iconische, architecturale wijze een statement kan gemaakt worden.

DB: Hoe zit dat nu juist met dat interview? Wat voor format wordt er juist verwacht?

DB: Wat als we elkaar nu zouden interviewen, eerder een soort van gesprek tussen ons twee? Vragen van ons twee aan ons twee... Ik ben benieuwd naar jouw inzichten vanuit je onderzoek. Wat is jouw overtuiging?

DB: Waarom ben jij hier allemaal met begonnen en ben je gestart met jouw werk op de Josaphat-site hier in Brussel?

HVR: Ik was na mijn afstuderen op zoek naar een plek waar ik mijn goesting om participatief aan de stad te werken kwijt kon. Net zoals ik voor mijn masterproef rond het Boerenhof in Gent op zoek was naar iets anders, iets wat me persoonlijk dreef (De Smet & Van Reusel, 2018; Van Reusel, 2014). Maar dit bleek allesbehalve evident in de echte architectuurpraktijk.

Een zoveelste hotel gaan inrichten... Dat is misschien wel fijn, maar ik geloof er niet in. Zoiets wringt met hoe ik architectuur en onze steden zie. Ik wil onze stad, onze maatschappij anders uitbouwen. Ik weet het niet...

Ik voel die drang, die nood om onze omgeving te transformeren naar wat ik geloof dat echt goed is voor mensen.

#participatieve_stad

HVR: Zo belandde ik bij 'research by design' en de Josaphat site (Van Reusel, 2019). Een doctoraat biedt ruimte om zeer intensief ervaring en kennis op te bouwen. Ik kan nu experimenteel zoeken naar wat participatie en architectuur vandaag voor onze steden kan betekenen, en dan meer specifiek voor Brussel. Ik ben van deze 'vreemde' Belgische stad gaan houden, maar tegelijk zie ik maar al te goed wat er hier wringt. Voor mij staat de Josaphat-site voor de toekomst van onze stad. Als er op dit open terrein een hele nieuwe wijk ontwikkeld gaat worden, is dit dé kans om zoiets innovatief aan te pakken.

#research_by_design #Josaphat_site

DB: Ik herken een gelijkaardige motivatie bij mezelf in het ontwerpproces van de Zilvervloot en bij Lucien Kroll. We werken vanuit een gelijkaardige drive. Een bezorgdheid om onze omgeving, de toekomst. Een zoektocht naar 'happiness'.

Ook Lucien wou bijdragen aan het activisme van eind de jaren zestig en reageren tegen het modernisme. Het taalconflict in ons land liep op zijn hoogtepunt. De tekortkomingen

van de uitvoering van de modernistische filosofie begon aan de oppervlakte door te schemeren. La Mémé groeide voort vanuit een bezorgdheid en engagement. **#activisme**

#laMémé #bezorgdheid #happiness

DB: Die betrokkenheid had hij al als docent in de architectuurstudio's van La Cambre. Hij was hij enorm bekommerd om zijn studenten die hij na de lessen verder begeleidde. De architectuuropleiding was toen één zootje.

Hanne, je kan je zoiets nu niet voorstellen hoe alles toen in het honderd liep. De architectuurschool was volledig overweldigd door de babyboomgeneratie. Lucien werkte hard om zijn studenten te coachen en ze zo door de opleiding te helpen. Zo kwam het ook dat de vraag om de studentenwoningen van la Mémé te ontwerpen bij hem terecht kwam. De studenten waren erin geslaagd hun universiteit ervan te overtuigen om hen zelf een architect te laten aanwijzen. Ze vroegen Lucien en zijn team om de studentenwoningen van deze nieuwe Franstalige campus in samenspraak met hen te ontwerpen.

Figuur 2: Zilvervloot, bron: Hanne Van Reusel

HVR: En bij jou? Wat was jouw *drive* bij de Zilvervloot?

DB: Dertig jaar na la Mémé, wilden we in het project van de Zilvervloot wonen en handel samenbrengen. Ik zie een gelijkaardige motivatie bij mij, ik wou ruimte geven voor nestwarmte.

De jaren negentig waren sterk gekleurd door een veranderende tijdsgeest. In een groeiend, evolutief ontwerpproces zocht ik samen met de participanten hoe toe-eigening zich

kon ontplooiën. De Zilvervloot was een zoektocht naar hoe een naoorlogse monotone woonbuurt aan kleur en complexiteit kon winnen. Het was daarbij van belang de heterogene identiteiten van de bewoners van de Zilvervloot naar buiten te brengen. Hierbij wou ik vooral draagvlakken creëren en het verlangen naar nestwarmte, het ‘happy’ aspect een plaats geven in de architectuur. Zoals een kat in haar kartonnen doos kruipt en een kakkerlak in de kieren van de muur wegduikt, zo zoeken ook mensen naar hun stek. In de Zilvervloot wou ik de toekomstige bewoners een plek bieden die tegemoetkomt aan dit verlangen, door Midas Dekker beschreven als ‘thigmofilie’.

#nestwarmte #kleur
#complexiteit #happy #thigmofilie

DB: Een woning, een thuis, moet de mogelijkheid bieden om zich veilig en geborgen te voelen, verankerd.

DB: Alle drie vertrekken we vanuit een gelijkaardig beginsel. We zijn op zoek naar het humane, elk vanuit onze specifieke bekommernissen en elk te midden van onze context en tijdsgeschiedenis. Deze participatieve projecten volgen een zeker cultureel-humanistische regelgeving. Doorheen de tijd is deze *drive*, die motivatie, een constante in de participatieve architectuur.

#cultureel-humanistische_regelgeving #drive #participatie

HVR: Ja, ze hebben inderdaad allemaal eenzelfde basislogica: één die terug op zoek gaat naar de essentie van architectuur en het leven. Alle drie reageren ze op een vorm van crisis, een specifieke noodzaak. Alle drie gaan ze op zoek naar een alternatief dat beantwoordt aan onze menselijke verlangens, dat humane. Net als de City Makers, vertrekken we allemaal vanuit een verlangen het leven anders te organiseren en daarbij ook het gebouwde, de stad.

#basislogica #menselijke_verlangens

DB: Inderdaad, een zeker humanistische logica die innoveert en die soms ingaat tegen het institutionele en gevestigde, en daardoor ook niet altijd erkend wordt. Diezelfde logica onderbouwt de betrokkenheid van Lucien om zijn studenten te helpen als die extra begeleiding vroegen, ook al betekent dit werken buiten de officiële uren van de ontwerpateliers. Diezelfde logica komt net zo goed terug in de vorm, het fysieke beeld van de participatieve architectuur. Kijk maar naar het contrast dat beschreven wordt tussen de complexe en vormelijk chaotische architectuur van Kroll en de symmetrische esthetische vormgeving in de architectuur van zijn tijdsgenoot Charles Vandenhove (Van Gerrewey, 2016).

Vanuit onze logica plaats je een raam in een gebouw waar die het beste en het aangenaamste licht geeft voor de bewoners, waar het voor hen het beste aanvoelt. We zouden er niet aan denken om een raam vast te pinnen op een gedefinieerde afstand van het nabijge raam omdat dat beter past in de beoogde gevelcompositie.

#humane_logica
#betrokkenheid #vorm

DB: Niet alleen de gevel, maar ook de organisatie van de structuur van la MéMé volgt die logica. De kolommen van het gebouw volgen geen rigide grid zoals algemeen gangbaar is. Er werd bestudeerd hoe ver zo een paal de structuur kan dragen. En wanneer de limiet bereikt was, werd de draagkracht versterkt door een bijkomende kolom. De palen staan dus niet overal op dezelfde afstand van elkaar. Dit maakt die structuur meer open en faciliteert aanpasbaarheid. Ook op deze manier breekt die humane logica met het rigide.

#structuur #open_form

HVR: Net zoals ook de gevel van de Zilvervloot vorm geeft aan een ‘architecture of dissensus’. Een term die je zelf hebt opgepikt om de Zilvervloot te beschrijven in het debat rond ‘the genius of la MéMé’ (Boutsen, 2016b; BOZAR, 2016).

HVR: Ik apprecieer hoe deze term erkent dat die ‘dissensus’ zowel aanwezig is in het vormelijke en esthetische als in de betrokkenheid van niet-erkende actoren. Dit doorprijkt het dominante en vaak exclusieve proces van ruimtelijke vormgeving. Het erkent dat de vormelijke stijl die daaruit voortgroeit niet voldoet aan onze gangbare ideeën over esthetiek. Het hoeft niet altijd allemaal recht te zijn. Ook in het vormgeven van het Boerenhof tijdens het tijdelijk gebruik van dit stuk braakland kwamen dezelfde vreemde hoekjes en kantjes naar voren. Dit was een uitkomst van het collectieve groeiproces in het ontwerp. Meer nog, voor mij als architect was het de eerste keer dat de deconstructivistische stijl waarvoor ik een voorkeur heb, echt zin had. Het was niet langer een esthetische truc om een ontwerp meer punch te geven. Het kwam voort uit een intrinsieke humane logica, namelijk dat je verschillen en de bijhorende complexiteit daarrond accepteert en er mee werkt als essentieel onderdeel.

**#architecture_of_dissensus #esthetisch
#collectief_groeiproces #complexiteit**

DB: Inderdaad, het is die logica die een participatief ontwerpproces in architectuur drijft en die het project vormgeeft. Voor de structuur van la MéMé werd gebruik gemaakt van SAR, een innovatieve methode die helpt bij de flexibele invulling en positionering van bouwcomponenten. Met het statement “je suppose que ça a aidé”, geeft Lucien zelf aan dat de technologie daarbij slecht een tool is die ondersteunt maar niet bepaalt.

Een prachtige zin; daar zit twee keer een veronderstelling in; “je suppose que” en “ça a aidé”. Het heeft geholpen, maar niet gedefinieerd, niet gedictieerd. Voor mij geldt hetzelfde voor participatie, het is een tool die deze logica ondersteunt.

Net zo goed waren er bij het ontwerpen van de Zilvervloot heel veel verschillende workshops met ontelbare maquettes. Deze waren voor mij een hulpmiddel om het proces te ondersteunen. Ook daar werd deze techniek van participatieve workshops ingezet binnen de logica en niet als een determinerende methode. Die talloze maquettes functioneerden als een proces van herwerking, verbetering, verscherping, een “embellissement” in het Frans, een nog sterker uitdrukken. De mensen die betrokken waren in het proces herkenden hun verhaal, maar jij als architect bent daarin al een stap verder. Het is als een

schaakspel, waarbij jij altijd een zet voor blijft, maar zonder de situatie schaakmat te zetten natuurlijk.

#SAR #innovatieve_technologie #participatie_als_middel
#je_suppose_que_ça_a_aidé #architect-strategie

DB: Misschien is dit de titel van ons interview: “wellicht heeft participatie ertoe bijgedragen...”.

Wellicht, want het is niet zeker, het is geen dogma. Het participatieproces is een ondersteunende techniek die heel verschillende vormen kan aannemen, maar die nog altijd ondergeschikt is aan de humane logica van waaruit ze voortkomt.

#wellicht #humane_logica

DB: Doorheen de tijd is er in de architectuur geëxperimenteerd met verschillende technieken. In de periode nu ontbreekt er een gelijkaardig kader dat die ondersteuning kan bieden. Het is nu misschien allemaal wat te sociaal, te co-creatief. Er gebeuren veel interessante dingen, maar zonder architect of betrokken beleidsmaker die een *framework* opbouwt.

#framework

HVR: Als ik naar het werk op en rond de Josaphat-site in Brussel kijk, zie ik inderdaad veel dialoog, grote betrokkenheid en aanwezig sociaal engagement (Van Reusel, De Clerck, Pak & Verbeke, 2015). Maar we bevinden ons op een zeer onzekere grond. Er is geen concrete opdrachtgever, geen betaalde kracht, zij het een architect of publieke actor. We hebben geen autoriteit, noch wordt onze expertise erkend. We vertrekken vanuit een enorm zwakke positie. We hebben wel een fysieke plek, de Josaphat-site. Deze is open, nog onbebouwd en publiek terrein, maar al bij al blijven we afhankelijk van goodwill. We hebben onze visie waarin ik onze logica herken en die de verschillende gemeenschapsinitiatieven verbindt, al is het voorlopig nog allemaal *flou*. Het vraagt allemaal behoorlijk wat tijd en ruimte. Op het einde van de rit, hier en nu, staan we als burgerinitiatieven nog op losse schroeven.

#onzekeregrond #flou #fysiekeplek

DB: Een architect of beleidsmaker kan een framework opbouwen dat de onderliggende logica naar buiten brengt en versterkt. Een goede architect is nog steeds nodig, al is een architect alleen niet genoeg. Kroll was daarin een visionair en ver vooruit op zijn tijd. Maar als architect moet je met participatie opletten en zien dat je het vertrouwen behoudt. Je kan jouw geloofwaardigheid als (technische) expert niet verliezen, want dan zakt het kader ineen.

#goede_architect_is_nodig #maar_is_niet_genoeg
#vertrouwen #expert #trust #framework

HVR: Ik heb het gevoel dat wij daar nu op vastlopen. We, waaronder ik als architect en onderzoekster, gaan tewerk als burgers. Vanuit onze bekommernis, maar zonder grote middelen die ons kunnen helpen een gestructureerd kader op te bouwen. Participatieve archi-

tectuur werkt nu veel meer van *within the masses* eerder dan *with of for*. De autoriteit van ‘de architect’ gaat daarbij verloren. Het betekent fysiek werken ad hoc en reactief op opportuniteiten, vaak ook kleinschalig met punctuele interventies of met een dynamiek van evenementen. Hoewel we wat visievorming betreft dan weer grootschaliger gaan. De Josaphat-site is immers een zone van gewestelijk belang. Dit is meer dan een wijkproject. Haar ontwikkeling staat symbool voor hoe wij – het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en haar burgers – de toekomst van onze stad zien. Tegelijk blijft de fysieke actie wel steken in dat lokale.

Ik geloof niet dat dit zo negatief is. Maar een iconisch statement uitbouwen, zeker fysiek ruimtelijk, zit er niet in. Daar zijn er simpelweg de middelen niet meer voor. We roeien met de riemen die we hebben en proberen een statement te maken met vele kleinere projecten. Misschien is de collectieve visie rond de ‘commons’ onze tool om een visionair framework op te zetten. In Italië experimenteren ze nu volop met ‘la città come beni comuni’. In onder andere Bologna werkt de overheid met een institutioneel kader dat meer ruimte geeft aan burgerinitiatieven om in en aan de stad te werken. Een dergelijk kader is enorm dankbaar om burgerinitiatieven en participatie in de organisatie van de stad te faciliteren, al valt de uitkomst hiervan nog moeilijk te voorspellen. Alles staat ook met elkaar in verbinding. Je kan niet meer over participatieve architectuur en stedenbouw spreken zonder de achterliggende beslissingsmechanismen in vraag te stellen.

#civic_architect

#within #adhoc #punctueel #vele_kleintjes #scarcity

#visie #commons #institutioneel_kader

Figuur 3: CoLab, bron: Hanne Van Reusel

DB: Het democratische aspect moet zeker bijgevoegd worden in het COLab. Het systeemdenken is daarbij van belang. Alles is verbonden met elkaar en architectuur moet gezien worden als deel binnen dit bredere geheel. Je zou zelfs kunnen zeggen dat architectuur eerst al de rest is en dan pas... dan een keer architectuur.

Ik geloof dat dit cruciaal is voor het COLab. Als je vanuit dat systeemdenken werkt, kan je veel meer aanpakken en creëer je meer ruimte om vanuit deze cultureel-humanistische logica te werken. Zo is het in Nederland nu mogelijk om een bouwaanvraag in te dienen zonder daarbij de functie van die structuur te determineren. Zo laat je ruimte voor slimme kokers in de stad. **#democratie #COLab #systeemdenken #slimme_kokers**

DB: Dit hangt ook vast aan een economisch verhaal. Al die facetten – ook sociologie – staan in verbinding met elkaar en moeten ook allemaal aanwezig zijn in het COLab. Het contrast tussen al die projecten, wat jij doet op Josaphat, al die dromen; het contrast met de realiteit blijft gigantisch. Dat is een kloof, of niet? Komt dat op een bepaald moment dan toch bij elkaar? **#economie #sociologie #multi-facetten**

HVR: Goh, in de realiteit? Ja en nee, die kloof is er inderdaad, maar tegelijk loopt het ook allemaal enorm door elkaar. Zeker in het tijdelijk gebruik, daar zie je dat echt wel samenkomen soms. Al blijft dat wel enkel op kleine schaal. **#droom&realiteit #tijdelijk_gebruik #kleinschalig**

DB: Maar naar de toekomst toe? Dan blijf je wel nog in die tijdelijkheid?

HVR: Ja, ik hoop van niet. Voor mij is het tijdelijke het begin van een transitie. Bij het Boerenhof zijn we er samen met de bewoners in geslaagd de publieke actoren te overtuigen en de geplande bestemming van het terrein te veranderen naar een meer gewenst en duurzaam alternatief.

Bij Josaphat voel ik nu hoe die bottom-uppositie ervoor zorgt dat we tegen een soort van muur aanlopen. Als we er niet in slagen verandering op lange termijn te *triggeren*, dan loopt het inderdaad vast in het tijdelijke. Langs de andere kant ben ik er rotsvast van overtuigd dat we al een impact realiseren. Verschillende burgerinitiatieven werken op verschillende lagen en met verschillende ambities. We doen zoveel meer dan die tijdelijke projecten alleen: in debat gaan met medeburgers, een plek identiteit geven, gaan praten bij de publieke actoren... We zoeken naar manieren om collectief het terrein te beheren, we werken samen, leggen verbanden, et cetera. Soms betekent dit ook gewoon dingen doen en tonen dat we zelf verandering, hoe klein ook, kunnen realiseren. De collectieve tuin, Jardin Latinis, is volledig ingebed in het alledaagse van de buurt, terwijl Commons Josaphat aan een visie werkt op lange termijn en op grote schaal (Commons Josaphat, 2015).

Recup'Kitchen bijvoorbeeld, een collectief initiatief rond een duurzame mobiele keuken die met voedseloverschotten werkt, draait niet alleen rond het samenbrengen van mensen, maar wil ook aantonen dat we een andere economie kunnen opstarten. **#transitie**

#bottom-up_limiet #impact #diversiteit

DB: Die andere economie is interessant. In het stadsdebat 'Brugge maakt ruimte' ging het over de maakbare stad en hoe productie en activiteit terug in de stad gegenereerd moet worden (stad Brugge, 2016).

Jonathan Holslag gaf hierbij aan dat je zulke onderwerpen niet kan bespreken als je het niet aandurft het huidige economische markt-conformisme te bekritisieren. In Nederland is dertig procent van de bevolking niet tevreden in hun werkomgeving. Dat is dramatisch. Hij gaf daarbij een schitterende presentatie waarbij hij met duidelijke cijfers aantoonde dat het lokaal produceren van jeans niet enkel een positieve impact had op de voldoening van het werk, maar dat dit ook economisch voor de consument meerwaarde genereert. Als iemand in Nederland een kwalitatieve jeans maakt, schept niet alleen die producent daar meer tevredenheid uit. Uiteindelijk gaat die jeans dan ook langer mee en is de kostprijs per dag lager dan die van goedkope exemplaren uit grote winkelketens die teren op goedkope slavenarbeid. Daarbij hebben zowel de maker en de drager van de broek beiden meer plezier van deze 'Dutch made jeans'. Ik vind het knap dat Jonathan hierbij met concrete cijfers naar voren komt en tegelijk die genoegdoening van arbeid verweeft in zijn verhaal.

#economie #genoegdoening #maakbarestad

DB: Net als er nu een deeleconomie ontstaat, moeten we op zoek naar 'deeldesign'. De Zilvervloot had die combinatie tussen wonen en werken al een beetje. Het COLab kan daarin veel verdergaan, samen met al die andere facetten en in een systeemdenken met een ondersteunend maar aanpasbaar kader. **#deeleconomie #deeldesign**

HVR: Zo'n transdisciplinaire aanpak, zo'n systeemdenken gaat ook samen met een enorme veelheid aan stakeholders. Als je alles in zijn volledige context ziet, is het lang niet meer zo evident om alle achterliggende (plannings)mechanismen te begrijpen. Dat herken ik sterk in waar we nu met bezig zijn... Er komen zoveel verschillende actoren samen, elk met hun verlangens en ambities. Josaphat heeft een grote stedelijke schaal: 24 hectare grond. Het gaat hier om een hele wijk. Brussel is complex. Er zijn verschillende beleidsmakers, verschillende overheden en publieke actoren aanwezig, maar ook verschillende burgers en een grote diversiteit aan nationaliteiten en culturen ontmoeten elkaar rond deze case.

#diversiteit #complexiteit

DB: Dat is misschien juist ook deel van die interne logica. Die veelheid aan stakeholders. Het is nodig verschillende soorten en tegenstrijdige belangen te hebben. Ik had het daar onlangs nog over met Lucien. Het gaat om het creëren van een conglomeraat en dat is ‘tout à fait différent’ van een agglomeraat. Wacht, laten we het eens opzoeken. **#FabCity**

DB: Een conglomeraat heeft die ‘con’; dat is iets van ‘samen’.

Zeker vandaag roept die veelheid van nationaliteiten en culturen een aantal vraagstukken en mogelijkheden op. Kijk naar de vluchtelingencrisis die we ook in Brussel voelen. Ook hier wordt onze tijdsgeest gekarakteriseerd door een gebrek aan een duidelijk kader. Zoiets kan ontwrichtend werken. We moeten opletten dat we niet zomaar een opeenpakking realiseren, maar werk maken van een conglomeraat in de plaats van een agglomeraat. Dat groepsgevoel stimuleren, die zoektocht naar wie we zijn in de gemeenschap, in de community; daar zit ook iets van de commons in.

**#conglomeraat #crisis
#gemeenschap #commons**

HVR: Dit brengt het culturele aspect naar boven. Ik geloof dat het langdurende groeiproces dat zo karakteristiek is voor participatieve projecten een cultuur opbouwt. Daarbij is het achterliggende proces juist zo van belang. Het is een open proces waarbij we zoeken hoe we in de huidige context kunnen samenleven.

#cultuur #groeiproces #open

DB: Cultuur is niet genoeg. We hebben daarbij ook structuur nodig en dat is de sterkte van architectuur. Gebouwen zijn een goed instrument om een manifesto te maken met impact op lange termijn. Ook de uitstraling is van belang. De Zilvervloot heeft een zekere luxe in diens materialiteitmaterialen die een – voor die tijd – vooruitstrevende duurzaamheid in zich hadden. Door het iconische karakter wordt een boodschap naar buiten gebracht. Een duurzame structuur geeft zichtbaarheid aan een statement. Bij participatieve architectuur is het die uitstraling die de achterliggende humane logica ruimtelijk vormgeeft en omzet in een iconisch statement. Zo kan architectuur ook in het COLab zijn betekenis vinden.

#structuur #architectuur #uitstraling #manifesto

Noot

1. Dit gesprek vond plaats eind 2016, het jaar 2018 was toen een dankbare moment om onze hoop en visie voor de nabije toekomst op te projecteren.

Bibliografie

- Boutsen, D. (2016a) *Admiraalsplein Wielwijk, Dordrecht: Een verhaal*. Verkregen op 21 oktober 2016 van http://www.pyblik.brussels/sites/default/files/presentations/2_Admiraalsplein_DBoutsen.pdf.
- Boutsen, D. (2016b) *La MéMé & De Zilvervloot. The Genius of la MéMÉ*. Verkregen op 19 oktober 2016, van <https://www.bozar.be/nl/activities/115021-the-genius-of-la-meme>.
- BOZAR (2016) *Atelier d'architecture Simone & Lucien Kroll. Ongedwongen architectuur / une architecture habitée / engaged architecture*. Verkregen op 19 oktober 2016, van <https://www.bozar.be/nl/activities/114333-atelier-d-architecture-simone-lucien-kroll>.
- BRAL (2016) *Selfcity BXL. Overzicht en analyse van een nieuwe generatie bewonersinitiatieven*. Verkregen op 21 oktober 2016, van <https://bral.brussels/sites/default/files/bijlagen/selfcity-webversion.pdf>.
- Commons Josaphat (2015) *Josaphat en Commun. D'une réserve foncière au quartier exemplaire*. Verkregen op 21 oktober 2016, van https://commonsjosaphat.files.wordpress.com/2015/11/commons-josaphat_josaphat-en-commun01light.pdf
- Dekkers, M. (2015) *De thigmofiel: Het verlangen naar geborgenheid*. Amsterdam / Antwerpen: Atlas.
- De Smet, A., & Van Reusel, H. (2018) 'How One Tree Can Change the Future of a Neighbourhood: The Process Behind the Creation of the Boerenhof Park as an Example for Tactical Urban Planning.' In *Urban Forestry & Urban Greening* (30), pp. 286–294.
- Europe by People (2016) *FabCity*. Verkregen op 19 oktober 2016, van <http://europebypeople.nl/fabcity-2/>.
- Ferguson, F. (2014) *Make Shift City, Renegotiating the Urban Commons*. Berlin: Jovis Verlag.
- Huisman, J. (2006) *Admiraalsplein / Wielwijk*. PRO, 12, p. 32–36.
- Iaione, C. (2016) 'La città come bene comune. Professor Christian Iaione on the city as commons'. Interviewer: J. Schols. In: *New Europe* #1.
- Kroll, S. (2015) *Simone & Lucien Kroll: ordre et désordres, une architecture habitée*: Paris: Cité de l'architecture et du patrimoine.
- LaFrombois, M.E.H. (2017) *Reframing the Reclaiming of Urban Space: A Feminist Exploration Into Do-it-yourself Urbanism in Chicago*. Maryland: Lexington Books.
- Lydon, M., Bartman, D., Garcia, T., Preston, R. en Woudstra, R. (2012) *Tactical Urbanism Short-term Action Long-term Change Volume 2. The Street Plans Collaborative*. Verkregen op 21 oktober, 2016, Zie https://issuu.com/streetplanscollaborative/docs/tactical_urbanism_vol_2_final.
- Mela, A. (2016, 27/09/2016) 'La participation dans l'urbanisme (à Turin)'; Interviewer: H. Van Reusel.
- Pakhuis De Zwijger. (2016a) *New Amsterdam* #9. Verkregen op 21 oktober, 2016, van https://issuu.com/pakhuisdezwijger/docs/new_amsterdam__9.
- Pakhuis De Zwijger (2016b, 4/02/2016) *New Europe City Makers Agenda: How City Makers all over Europe contribute to tackle urban challenges of our time*. Verkregen op 20 oktober 2016, van https://dezwijger.nl/programma/new_europe_city_makers_agenda.
- Poletti, R. (2010) 'Lucien Kroll: Utopia Interrupted'. In: *Domus*. Verkregen op 21 oktober 2016, <https://www.domusweb.it/en/architecture/2010/06/30/lucien-kroll-utopia-interrupted.html>.
- Stad Brugge (2016) *Stadsdebat Brugge maakt ruimte*. Verkregen op 21 oktober 2016, van <https://www.brugge.be/stadsdebat-brugge-maakt-ruimte>.

- Van Gerrewey, C. (2016). *Wonen in vrijheid na 1968: Charles Vandenhove versus Lucien Kroll*. Verkregen op 19 oktober 2016, van <https://www.archined.nl/2016/09/wonen-in-vrijheid-na-1968-charles-vandenhove-versus-lucien-kroll>
- Van Reusel, H. (2014) *Scratch, Scar, Score; in Shuffle Mode. An Action Research (master's thesis) Exploring the Societal and Political Relevance of Architecture*. (Master), KU Leuven, Faculty of Architecture, Sint-Lucas, Ghent.
- Van Reusel, H., De Clerck, P., Pak, B. en Verbeke, J. (2015, 6-7 November) '(How) Can you Plan an Urban Commons? Placemaking, Visioning and Negotiating for a Commons on the Josaphat Site in Brussels'. Paper presented at the The City As A Commons Conference: Reconceiving Urban Space, Common Goods And City Governance, Bologna.
- Van Reusel, H. (2019), *The Commons Architect.E: Altering Urban Architectural Design in Brussels*, Double Degree Phd KULeuven/ Faculteit Architectuur and Politecnico di Torino.

1.3 Mythes over participatie in wijkontwikkeling: Het Antwerpse Schipperskwartier als case

Pieter Van den Broeck

Het planningsproces in de jaren 2000 in het Antwerpse Schipperskwartier, in 1999 opgestart na aanhoudende problemen met prostitutie en vrouwenhandel, werd breed gecommuniceerd en gewaardeerd als een participatief wijkontwikkelingsproces. In tegenstelling tot de 'klassieke' vormen van participatie zou het gebruik gemaakt hebben van een gedifferentieerde besluitvorming en nieuwe communicatietechnieken. Een strategisch-relationale lezing van het proces geeft een meer genuanceerde analyse ervan en legt enkele 'mythes' over participatie, ook planning in het algemeen, bloot. Deze lezing plaatst participatie in een breder 'governance' perspectief, behandelt de besluitvorming doorheen ongeveer 25 jaar (1984-2009) plannings- en transformatieproces, en toont hoe het proces evolueerde van een brede besluitvorming in de jaren negentig, waarin diverse Antwerpse stedelijke diensten, de gemeenteraad, diverse schepenen, de burgermaatschappij en de private sector betrokken waren, naar een project dat sterk werd gecontroleerd door het schepencollege en de planningsadministratie in de jaren 2000. Hierna volgt een reflectie op hardnekkige discussies over het bouwen van consensus, de diversiteit van stakeholders, de 'fasenbepaling' van projectplanning, en de veronderstelde verdiensten van 'wervende programma's'. Het artikel verdedigt de stelling dat het planningsproces in Antwerpen, mede onder invloed van (inter)nationale 'post-politieke' tendensen, geleidelijk zijn politiek, non-lineair en open participatief karakter verloor.

1 Inleiding

Na de golf van Structuurplanning in Vlaanderen in de jaren negentig, kwam participatie in het begin van de jaren 2000 in nieuwe kledjes op de voorgrond. Volgens sommige planners, politici en bestuurskundigen zou er nood zijn aan meer dynamische vormen van participatie en grotere burgerbetrokkenheid, als antwoord op het statisch en hoogdrempelig karakter van de 'klassieke' participatie (Haine en De Wever, 2006) waaraan een 'hoog jaren zeventig gehalte' werd toegedicht. Oplossingen werden verwacht van genetwerkte organisatievormen en zelfsturing, 'government' moest vervangen worden door 'governance' (Peters en Van Nispen 1998; Salomon 2002; Verhoest e.a. 2003a), zoals geconcipieerd in

de 'transactie-economie' (Moulaert en Mehmood 2009), wervende programma's en procesontwerp kwamen in de plaats van inspraakavonden, burgers werden *stakeholders* en planners *procesmanagers*. Tegelijk klaagden beleidsmakers over het stranden van projecten door een teveel aan participatie. Te lange planningsprocessen en –procedures leidden tot grote vertragingen, gaven aanleiding tot burgerprotest, en verkleinden het 'draagvlak' in plaats van het te vergroten. Er was nood aan een striktere afbakening van de momenten waarop burgers betrokken konden worden bij de besluitvorming. Uitgebreide participatie was wenselijk, maar eens de nodige beslissingen genomen waren, moest het 'primaat van de politiek' gelden (Berx e.a., 2010). Ondertussen vroegen burgers meer inspraak en kreeg participatie ook nieuwe betekenis in reacties van actiegroepen, NIMBY (not in my backyard) verzet, burgerbewegingen, experimenten met burgerplatforms (G1000, commons labs, wijkbudgetten enz.) en kritische vragen over de toestand van de democratie (Kuhk, Holemans en Van den Broeck, 2018).

De vraag is hoe, gelet op deze tegenstrijdige uitspraken, posities en argumenten, participatie kan worden geëvalueerd en herdacht. Is het enthousiasme over zogezegd minder oubollige vormen van participatie terecht? Hoe verhouden burgerinitiatieven en beleidsbeslissingen zich tot elkaar? Hoe participatief zijn hedendaagse besluitvormingsprocessen of, met andere woorden, in welke mate geven ze burgers werkelijk inspraak of zelfs een plaats in de co-constructie van projecten? Om deze vragen te beantwoorden, geeft sectie 2 van dit hoofdstuk eerst een korte schets van enkele theoretische debatten over participatie. Sectie 3 licht de hoofdlijnen toe van een strategisch-relatieel perspectief dat participatie vanuit een bredere governance-perspectief onderzoekt. Vanuit dit perspectief evalueert sectie 4 de rol van participatie in het plannings- en transformatieproces in het Schipperskwartier in Antwerpen tussen 1984 en 2009. Dat proces werd breed gecommuniceerd en gewaardeerd als een participatief wijkontwikkelingsproces met zijn gedifferentieerde besluitvorming en nieuwe communicatietechnieken. Een strategisch-relatieve lezing van het proces geeft een meer genuanceerde analyse en legt enkele 'mythes' over participatie bloot. Deze lezing plaatst participatie in een breder governance-perspectief en toont hoe het proces evolueerde van een brede besluitvorming in de jaren negentig, waarin diverse Antwerpse stedelijke diensten, de gemeenteraad, diverse schepenen, de burgermaatschappij en de private sector betrokken waren, naar een project dat sterk werd gecontroleerd door het schepencollege en de planningsadministratie in de jaren 2000. Sectie 5 bespreekt vervolgens enkele hiermee verbonden 'mythes' over het bouwen van consensus, de diversiteit van stakeholders, de 'fasenbenadering' van projectplanning, en de veronderstelde verdiensten van 'wervende programma's'. Het hoofdstuk eindigt met sectie 6 waar de stelling verdedigd wordt dat als participatie vanuit een breder governance-perspectief wordt geëvalueerd, duidelijk wordt hoe het planningsproces in Antwerpen geleidelijk zijn politiek, non-lineair en open participatief karakter verloor.

2 Participatie tussen public relations en politieke actie

Het debat in de planningsliteratuur over de sterktes en zwaktes van collaboratieve/ communicatieve planning vormt een eerste aanknopingspunt met het participatievraagstuk. Verdedigers van de theorie van collaboratieve en communicatieve planning argumenteren dat reflexiviteit in de relaties die zich manifesteren in planningsprocessen, de basis vormt voor de 'rechtvaardige' interventies van planners (Healey, 1997; Forester, 1993; Sager, 1999). De bedoeling van (collaboratieve) planning is meer interactie te realiseren om complexiteit, conflict en ondemocratische procedures aan te pakken. Daarmee kan zowel de rechtvaardigheid als de substantiële kwaliteit van planning worden verhoogd (Kiissel, 2013). De ideeën van collaboratieve/communicatieve planning gaan onder andere terug op Giddens' structuratietheorie (Alexander, 1995; Healey, 1997, 1999, 2003), discoursanalyse (Hajer, 2003), oplossingsgerichte onderhandeling en mediatie (Innes, 2004) en Habermas' communicatieve actie (Forester, 1989, 1993, 1999; Healey 1999). Waar Healey Giddens en Habermas trachtte te combineren in een reactie tegen de structuralistische planningstheorie van de jaren 1970, heeft in het bijzonder Habermas' concept van het (rationele) communicatieve handelen en het identificeren van interventies van planners als communicatieve actie (Innes, 1995; Forester, 1993, 1999; Sager, 1999) grote invloed gehad. Planners hebben een rol als bemiddelaars die een proces van collectief leren ondersteunen om te komen tot een gezamenlijke probleemdefinitie en een gezamenlijke aanpak. Het geloof in consensus oogstte echter de kritiek dat communicatieve planning er onvoldoende in zou slagen om machtsconstellaties daadwerkelijk zichtbaar te maken en dat ze, met andere woorden, de rol van de structurele determinatie in maatschappij en economie onderschat (Yilmaz, 2003; Hillier, 2002, 2003; Hillier en Gunder, 2004; Moulaert en Cabaret, 2006; Tewdwr-Jones en Allmendinger, 1998; Yiftachel en Huxley, 2000). De benadering zou zelfs de hegemonie van de neoliberale krachten bestendigen (Purcell, 2009; Gunder, 2010) en participatie reduceren tot public relations, om niet te zeggen schijn-democratie (zie Inleiding boek). Bovendien kunnen ook de noodzaak en de mogelijkheid tot het bereiken van consensus, dialoog en reciprociteit in vraag worden gesteld (Yilmaz, 2003; Hillier en Gunder, 2003; Hillier, 2003), en is een meer agonistisch perspectief noodzakelijk.

In een reactie op deze kritieken, wijzen communicatieve planners de verspreiding van problematische technieken die onvoldoende de theoretische achtergronden aanspreken, als een probleem aan. Innes (2004) en Healey (2003) benaderen communicatieve planning vooral als een praktische tool (en geen epistemologisch perspectief) die op zich geen consensus zoekt, maar vooral ruimte schept voor wederzijds begrip en emancipatie. Communicatieve planning wordt dus niet verondersteld machtsverhoudingen op systeemniveau te wijzigen maar beoogt wel emancipatie van lokale gemeenschappen in de context van deze machtsverhoudingenparticipatie. Zo treedt Patsy Healey, auteur van het boek *Collaborative Planning* (Healey 1997/2006), Jean Hilliers pleidooi voor meer 'agonistische' strategieën dan ook bij (Hillier, 2002; Healey, 2003). Healey herbevestigt hiermee een uit-

gangspunt van communicatieve planningsbenaderingen, namelijk dat aandacht besteed moet worden aan de koppeling tussen discours en macht. In de praktijk kan het zoeken naar consensus ook leiden tot een coöptatie van discours door dominante deelnemers en tot het (tijdelijk) onderdrukken van bepaalde standpunten. Ze blijft hiermee evenwel binnen het paradigma van communicatieve planning.

De discussie over (de rol van participatie in) de collaboratieve/communicatieve planning kan gesitueerd worden binnen een langere geschiedenis van debat in de plannings-theorie (Allmendinger, 2002; Taylor, 2005; Sandercock, 1998; Metzger, Allmendinger, Oosterlynck, 2014, Kiisel, 2013, Albrechts, Alden en Da Rosa Pires, 2001; Silva, Healey, Harris en Van den Broeck 2014). Met de ontwikkeling van nieuwe theorieën in planning – vaak als abstracties van planningsstrategieën uit het verleden – wijzigde ook de betekenis van participatie. Lane (2005) legt expliciet een verband tussen de mate van publieke participatie en het dominante planningsmodel, met daarin de definitie van het planningsprobleem, het soort van kennis toegepast in de planningspraktijk en de conceptualisering van de plannings- en besluitvormingscontext. Zoals vaak gebeurt in overzichten van planningstheorieën, start ook Lane's overzicht met de rationeel-comprehensieve benadering. Ontstaan uit liberale principes in de VS in de jaren veertig en na de Tweede Wereldoorlog opgevoerd in Europa (Healey en Hillier, 2008), werd planning hierin gezien als een technische, waardenvrije, apolitieke activiteit. Planning werd geacht op een efficiënte wijze doelstellingen uit te voeren die politiek werden bepaald en diende zich vooral te richten op de middelen daartoe. De benadering ging uit van een eenduidig 'algemeen belang' en liet bijgevolg nauwelijks ruimte voor participatie. Toen vanaf het einde van de jaren zestig vanuit de praktijk duidelijk werd dat plannen vaak niet werden uitgevoerd volgens het boekje van de rationeel-comprehensieve benadering, werden nieuwe vormen van planning ontwikkeld. Het systeemdenken inspireerde planners tot het gebruiken van cybernetische modellen om meer rekening te houden met de complexiteit van de werkelijkheid. Incrementele planning ging rekening houden met de bestaande veelheid aan belangen, de noodzaak om planningsdoelen voortdurend aan te passen, en de beperkte menselijke capaciteit om alternatieven in rekening te brengen. 'Mixed scanning' trachtte kortetermijnacties te combineren met meer strategische doelen. Strategische planning nam onzekerheid over de toekomst als een fundamenteel gegeven, richtte zich toenemend op het planningsproces en ontwikkelde manieren om prioriteiten te stellen en strategische keuzes te maken. Alhoewel de planningstheorie vanaf de jaren zeventig meer rekening zou houden, onder andere via publieke consultatie, met een grotere diversiteit aan actoren en belangen, bleef participatie zowel in theorie als praktijk beperkt tot het legitimeren van de planningsdoelstellingen in een zogenaamd homogene maatschappij. Aandacht voor verzet of voor de disproportionele verdeling van kosten en baten van planningsinterventies in de maatschappij ontbrak. Ondertussen daagde de democratiseringsbeweging van de jaren zestig en zeventig het apolitieke karakter van de rationeel-comprehensieve planning uit en ze bekritiseerde de zogezegde waardenneutraliteit, de exclusieve toegang van planners tot kennis en de mis-

kenning van structurele vertekeningen in de maatschappij. Dit leidde tot nieuwe vormen van planningstheorie, waaronder transactional planning, advocacy planning, equity planning, marxistische interpretaties van planning, en onderhandelingsplanning (Lane 2005; Friedman 1987; Allmendinger, 2002; zie ook de inleiding van dit boek). Deze benaderingen wezen op het politieke karakter van planning, het pluralisme in de maatschappij, het belang van sociaal leren, de verknoping van kennis en actie, het noodzakelijk contact met betrokken actoren, en de mogelijkheid van emancipatie. en benadrukten dat dat mensen hun eigen lot in handen kunnen nemen, zich verzetten tegen ongelijkheid en ondervertegenwoordiging en opkomen voorsociale transformatie. Participatie werd zo geherdefinieerd als een fundamentele bouwsteen voor planning en een doel op zich. Planners moesten volgens deze benadering het publiek activeren tot engagement, gemarginaliseerde groepen een stem geven en zelfs zo ver gaan zich te verbinden met gemeenschappen waarmee ze waarden en wereldbeeld delen.

Discussies in planningstheorie, zowel de hedendaagse discussie rond de collaboratieve/communicatieve planningstheorie als de 'oudere' zoektocht naar alternatieven voor de rationeel-comprehensieve benadering bieden aanknopingspunten voor participatieve praktijken maar gaan daar niet ver genoeg in, ze blijven vaak te realiteitsvreemd. Toch is de kritiek op deze theorieën vaak te ongenueanceerd. Zo is bijvoorbeeld de inschatting dat de rationeel-comprehensieve benadering niet participatief zou zijn, te eenvoudig. Men vergeet immers dat burgers via hun lidmaatschap in de socio-politieke families (de 'zuilen') wel degelijk betrokken konden worden bij de besluitvorming. Bovendien kan het feit dat deze benadering een homogeen beeld hanteerde van het 'algemeen belang' inderdaad bekritiseerd worden, maar is dat ook te verklaren door de benadering te plaatsen in de Fordistische context waarin kortstondig een dominant en redelijk homogeen maatschappijbeeld bestond, gebaseerd op de 'Welvaartstaat'. Een ander voorbeeld betreft de kritieken op de collaboratieve/communicatieve planningstheorie. Healey's project was een reactie op de marxistisch-structuralistische benadering in planning van de jaren 1970. Healey beoogde een herstel van het handelen van actoren ('agency') in relatie tot de meer systemische dimensie ('structure') belicht in de marxistische planningstheorie. In een postfordistische context van opkomst van het neo-liberalisme sinds de jaren 1980 en uiteenvallen van de socio-politieke families, werd de collaboratieve/communicatieve planningstheorie echter geabsorbeerd in de actorgerichte beleidsvoeringsbenadering van de jaren 2000 (Oosterlynck en Swyngedouw, 2010; Allmendinger en Haughton, 2012). Hiermee kan de reductie van emancipatorische doelstellingen in participatie tot consensus gerichte public relations initiatieven om genomen beslissingen te ondersteunen in de collaboratieve/communicatieve planning worden verklaard. Daarbij spelen verschillende 'states of socio-political inclusion' in de Angelsaksische landen en continentaal Europa overigens ook een rol. Wat voor de eerste een poging tot een meer inclusieve participatie was, was voor de tweede een achteruitgang op dat vlak. Als derde voorbeeld kan gewezen worden op de

toenemende internationale dominantie in de jaren 2000 en 2010 van de management-gerichte bestuurskunde ('new public management') die principes van efficiënt bestuur uit de bedrijfswereld introduceerde in de overheid, planning en participatie. De management-gerichte bestuurskunde verving overheidsbeleid ('government') door netwerksturing (een conceptie van 'governance' vanuit de neoliberale transactiekost theorie) en goed bestuur ('good governance'), staat en markt door partnerschap, en algemeen belang door economische groei (Lévesque, 2013; Moulaert, Rodriguez en Swyngedouw, 2003; Swyngedouw, Moulaert en Rodriguez, 2004; Van den Broeck, Verachtert en Kuhk (2012); Van den Broeck, 2011a; Van den Broeck, 2008). 'Good governance' werd ingevuld als efficiënt, accountable en transparant, wat de deur opende voor de toepassing van micro-economische principes binnen het overheidsbeleid. 'Governance', op zich een lovenswaardig democratische ambitie, kreeg een kwalijke bijsmaak. Consensus werd de heilige graal van een groot deel van de participatieve praktijk (Hillier 2003) en een alibi voor het afdoen van oppositie en alternatieve visies als illegitiem en irrationeel (Metzger, Allmendinger en Oosterlynck, 2014). Transparantie reduceerde participatie verder van inspraak tot informatieplicht, en verantwoordelijkheid tot rechtvaardiging van beleid. Informatieverschaffing en rechtvaardiging staan in de praktijk mijlenver van actieve betrokkenheid van het publiek en de burgers bij planning en beleidsvoering.

Om maatschappelijke en bestuurscontext beter in rekening te kunnen brengen bij de evaluatie van participatiebenaderingen, is een breder theoretisch perspectief noodzakelijk dat participatie (en planning) socio-politiek kan positioneren. De hoger vermelde agonistische kritieken op de collaboratieve/communicatieve planningtheorie vormen daarvoor een eerste aanknopingspunt. Volgens deze kritieken komt de open en discursieve redenering in de collaboratieve/communicatieve planningtheorie in de praktijk pas na meer fundamentele politieke vragen over de soort van samenleving die we willen en wie het recht heeft om dit te bepalen (Swyngedouw, 2009). Deze vragen blijken dan vreemd genoeg al 'elders' te zijn beantwoord binnen de cenakels van beleidsadviseurs, technocraten en consultants. De te maken keuzes blijken dan over details te gaan en niet over principes (Metzger, Allmendinger en Oosterlynck, 2014). Agonistische planningtheorie wijst daarom op het essentieel belang van geschillen en het zichtbaar maken van uiteenlopende, legitieme meningen en betekenissen. Een overeenkomst vinden betekent naast het erkennen van onderlinge verschillen ook het bewust omgaan met meningen die noodzakelijkerwijze uitgesloten worden uit deze overeenkomsten (Hillier, 2003).

Maar binnen welke maatschappelijke context moet deze diversiteit genalyseerd worden en tot zijn recht komen? Om die vraag te beantwoorden, moeten inzichten vanuit bredere socio-politieke en socio-institutionele benaderingen het planningsdebat binnengebracht worden. Voor planning is in het bijzonder het werk rond 'governance' in het kritisch institutionalisme van onder andere Swyngedouw (2005), Jessop (2001, 2008), Moulaert (Moulaert en Mehmood 2009; Moulaert en Nussbaumer, 2005; Moulaert en Cabaret

2006) en Garcia (2006; Pradel, Garcia en Eizaguirre 2013) relevant. In tegenstelling tot de management-gerichte bestuurskundige 'good governance' literatuur, ziet deze literatuur governance niet als een specifieke vorm van (netwerk)sturing noch als een normatief concept van goed bestuur (Swyngedouw, 2005; Moulaert en Nussbaumer 2005, Moulaert en Cabaret 2006, Van den Broeck 2010). Zij bekritiseert de good governance benadering omwille van haar 'post-politiek' karakter, i.e. het uitschakelen van mogelijkheden van burgers tot tegenspraak, het inkapselen van debat in public relations en marketing technieken, de reductie van politiek van georganiseerd meningsverschil tot efficiënt bestuur en primaat van de politiek, de vervanging van 'public good' door microeconomische beslissingscriteria, het uniformiseren van de procedures voor de inbreng van het middenveld in de besluitvorming, enz. (Swyngedouw 2005, 2009; Metzger, Allmendinger en Oosterlynck, 2014). Governance is integendeel de voortdurende coördinatie, negotiatie en betwisting van sociale relaties die gekenmerkt worden door complexe, reciproke afhankelijkheden (Swyngedouw en Jessop, 2006; Manganelli en Moulaert, 2018). Onderzoek van participatie vanuit dit perspectief tracht te begrijpen welke actorenconfiguraties binnen de maatschappelijke structuren betrokken zijn in diverse types en patronen van collectieve besluitvorming in brede zin en in al hun diversiteit (formeel en informeel, in politieke organen, bedrijven, civiele organisaties en tussenvormen daarvan, eenvoudig en complex, snel en langzaam, enz.) en hoe zij daarmee samenleving organiseren en er ook door georganiseerd worden. Het gaat ervan uit dat governance een 'hybride' is van diverse mechanismen en praktijken, i.e. een mix van anarchie door marktgerichte uitwisseling, hiërarchie van coördinatie door organisaties waaronder de staat, heterarchie of zelforganisatie in netwerken en onvoorwaardelijk engagement geassocieerd met liefde, loyaliteit en solidariteit (Swyngedouw en Jessop 2006, Gonzalez en Healey 2005, Manganelli, Van den Broeck en Moulaert te verschijnen, Jessop te verschijnen). De studie van participatie in governance praktijken, configuraties en processen besteedt verder grote aandacht aan meerschalligheid, machtsrelaties en machtsstructuren. Multilevel governance onderzoek belicht hoe de coördinatie van sociale relaties en collectieve besluitvorming zich afspelen op diverse schalen en in dischrone tijdsvensters, hoe actoren, configuraties en mechanismen zich manifesteren op, verbonden zijn doorheen en wisselen tussen specifieke schalen en tijdsvensters (Garcia 2006; Pradel et al 2013). Kortom, de analyse van participatie vanuit een governance-perspectief beoogt inzicht in inclusie en exclusie van actoren, hegemonie en verzet, en mogelijkheden tot emancipatie, *empowerment* en sociale innovatie, niet het minst vanuit het perspectief van sociopolitieke participatie.

3 Een strategisch-relationale institutionalistische benadering van planning en participatie

Gebruik makend van de besproken planningstheorieën, de kritieken erop en de aanvullingen vanuit de heterodoxe 'governance'-literatuur bepleit dit hoofdstuk aan de hand van de hiernavolgende *case study* een strategisch-relationale en kritisch-institutionalistisch perspectief voor de analyse van planning en participatie. Dit perspectief werd grotendeels uiteengezet in andere publicaties (zie onder andere Van den Broeck, 2010, 2011b; Van den Broeck e.a. 2013; Servillo en Van den Broeck 2012; De Blust en Van den Broeck, te verschijnen) en bouwt voort op de aanzetten van een institutionalistische planningstheorie, aangebracht door onder andere Mandelbaum (1985), Fainstein (2000), Gualini (2001), Hajer (2003), Healey (1997, 1999, 2005), Innes (1995), Moulaert (2005) en Verma (2007), en de 'agency-structure-institutions'-discourse (ASID) benadering van Moulaert, Jessop en Mehmood (2016).

Institutionalistische planningstheorie richt zich op de rol van instituties in en voor planning, zowel formeel (organisaties, rechtsregels en procedures) als informeel (waarden, conventies en gedragscodes) in het structureren van actie in sociale contexten. Dit perspectief plaatst participatie in een veld van actoren en instituties die dialectisch uitgedrukt worden in functie van elkaar: actoren in functie van instituties en instituties in functie van actoren. Een analyse volgens dit perspectief besteedt aandacht aan het gedrag van alle actoren in een transformatieproces, de configuraties van deze actoren, hoe instituties als sociale patronen het gedrag van deze actoren selectief structureren, hoe actoren strategisch handelen ten aanzien van instituties, maar ze ook voortdurend (re)produceren, en hoe de dialectische interactie tussen actoren en instituties een invloed heeft op de structurele dynamiek (bijv. van de markt, het dominante discours, het staatsapparaat als hiërarchische structuur). Instituties worden benaderd vanuit diverse dimensies, sociaal, socio-economisch, cognitief, sociopolitiek, sociocultureel, discursief, die elkaar wederzijds mediëren. Dit analytisch kader maakt een analyse en evaluatie mogelijk van participatie als de mate van betrokkenheid en deelname van diverse actoren in collectieve besluitvorming, de coördinatie van sociale relaties, co-constructie van ruimtelijke projecten alsook het bredere sociaal-politiek proces.

De volgende sectie gebruikt dit kader om de aard en mate van participatie in de sociaal-ruimtelijke transformatie van het Schipperskwartier in Antwerpen gedurende ongeveer 25 jaar te analyseren en te evalueren. De analyse is gebaseerd op doctoraatsonderzoek van de auteur van 2005 tot 2010 (Van den Broeck 2010, 2011b; Loopmans en Van den Broeck 2011), dat in beperkte mate is geactualiseerd. Ze richt zich in het bijzonder op aspecten van participatie, collectieve besluitvorming en 'governance' zoals hierboven omschreven. De analyse overloopt een vijftal episodes van participatie in het Antwerps Schipperskwartier. Ze wordt ingeleid door een algemene strategisch-relationale analyse van de transformatie

van het Schipperskwartier. Bronverwijzingen naar honderden documenten, 60 interviews, persberichten, verslagen, websites, informele gesprekken, beleidsdocumenten enz. zijn te vinden bij Van den Broeck (2011).

4 Actorenconfiguraties, besluitvorming en 'governance' in het Antwerps Schipperskwartier (1984-2009)

Situering

Gelegen in een van de oudste wijken in het centrum van de stad Antwerpen kent het Schipperskwartier een lange geschiedenis. Na twee decennia van problemen met prostitutie, vrouwenhandel, verkeersoverlast, afval, illegale tweedehandswinkels en concentratie van armoede, maakte de wijk in de jaren 2000 een grondige fysieke en sociale transformatie door. Volgens 'officiële' ex-post-beschrijvingen (zie bijvoorbeeld Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Stedenbeleid 2005; Stad Antwerpen Dienst Prostitutiebeleid en Stad Antwerpen Planningscel 2005, 2007) is het transformatieproces van het Schipperskwartier gestart met een bewonerspetitie in 1997 en de goedkeuring van het Beleidsplan prostitutie Antwerpen in 1999. De stad voerde het prostitutiebeleid uit, wat resulteerde in een leegstaande spookstadwijk. Een goed beheerd, rechtlijnig en doelgericht planningsproces volgde. Voor elke stap in dit proces ontwikkelden het college en de stedelijke administratie aangepaste instrumenten. Met behulp van een strategisch plan genereerden planners middelen en voerden twaalf tot veertien geselecteerde complexe deelprojecten uit. Bewoners werden met nieuwe technieken (ludieke activiteiten in de publieke ruimte, interactieve tentoonstellingen, optredens, festivals, televisieprogramma's, workshops, spelnamiddagen, grote banners, stadswandelingen enz.) nauw bij het beleid betrokken.

Met behulp van een strategisch-relationale benadering, trekken Van den Broeck (2010, 2011) en Loopmans en Van den Broeck (2011) deze 'betrokkenheid' sterk in twijfel. Omstreeks het midden van de jaren tachtig had het Antwerpse stadsbestuur gepoogd de wijk te vernieuwen met de bouw van sociale woningen (1976-1978) en enkele stadsvernieuwingsprojecten (1984). Van 1979 tot 1988 was ook samenlevingsopbouw in de wijk actief. In die episode waren prostitutie en nachtleven ruim gekend en levendig, en zij werden door het stadsbestuur, gerecht en politie getolereerd. Vanwege de toenemende achterstelling van prostituees in de wijk ontwikkelde de vzw Payoke vanaf 1984 activistische praktijken binnen een institutionele logica van 'sociopolitiek activisme'. Parallel daarmee internaliseerden het kabinet van de burgemeester, de politie en het gerecht het nieuwe federaal veiligheidsdiscours in een institutionele logica van 'publieke veiligheid'. Bij het begin van de jaren negentig kwamen Payoke, het Departement Sociale Zaken en de veiligheidsactoren tot een compromis tussen psychosociale ondersteuning van prostitutie

en publieke veiligheid. Dit compromis werd geïnstitutionaliseerd als 'prostitutiebeleid' en had, zelfs met sterke wijzigingen in institutionele logica, een langdurige invloed op de acties van bestaande en nieuwe actoren die later betrokken waren bij het proces zoals de dienst Prostitutiebeleid, het nieuwe bestuur dat in 1995 aantrad, de stedelijke juridische dienst en de planningsdienst. Onder andere Payoke en het kabinet van de burgemeester, handelend binnen de logica van 'prostitutiebeleid', betrokken vanaf 2002 de planningsdienst die, gebruik makend van haar instrumentarium, de institutionele logica 'prostitutiebeleid' omvormde naar 'sociale stadsontwikkeling', maar in dezelfde beweging Payoke uit het proces weerde. In een laatste stap leidden nieuwe instrumenten van fysieke herstructurering, gedragen door een nieuwe coalitie bestaande uit de stad, haar vastgoedontwikkelingsmaatschappij, private ontwikkelaars en nieuwe bewoners, tot het ontstaan van nieuwe ontwikkelingsgerichte institutionele logica's van 'stadsontwikkeling', 'city marketing' en 'prostitutie management'.

Zoeken naar alternatieven voor een verzuilde besluitvorming (voor 1984)

Rond het midden van de jaren tachtig domineerden de katholieke en de socialistische politieke partijen CVP en SP het bestuur van de stad. Vele decennia van machtsopbouw sinds het begin van de eeuw hadden geleid tot een verzuilde besluitvorming. Participatie van burgers was sterk uitgebouwd voor wie via lidmaatschap of cliëntelisme betrokken was bij een of meerdere van de diverse partijorganisaties, zoals sociale huisvestingsmaatschappijen, verenigingen, middenstandsorganisaties, ziekteverzekering, vakbond, enz. Via deze organisaties hadden burgers direct toegang tot de belangrijkste politici van de stad (en vice versa), wat sociale woningen, werk en sociaal leven opleverde. Zoals ook elders in de stad was er in het Schipperskwartier een groeiende groep stadsbewoners die niet betrokken was bij de bestaande verzuilde manieren van besluitvorming: bewoners die geen banden hadden met de dominante politieke partijen, zwakke groepen zoals prostituees of bewoners die in de wijk waren achtergebleven na decennia van sociale verdringing of suburbanisatie, bewoners die waren vertrokken naar de voorstad, progressieve intellectuelen. Stilaan vroegen deze uit de besluitvorming uitgesloten bewoners om meer participatie. In de tweede helft van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig leidde verzet door diverse actiegroepen tegen het stadsbestuur en diverse vormen van speculatie tot experimenten met inspraak. Een voorbeeld daarvan is de selectie in 1984-'85 van herwaarderingsprojecten in de stuurgroep voor het herwaarderingsgebied Sint-Paulus. In deze stuurgroep waren naast het stadsbestuur, de sociale huisvestingsmaatschappijen en de politie, ook de bewoners van de wijk met hun heel eigen bekommernissen vertegenwoordigd. Ook het buurtwerk Schipperskwartier, met wortels in de katholieke Caritasbeweging en later opgenomen in Samenlevingsopbouw, was in de stuurgroep aanwezig. Het reageerde tegen de partocratische recepten van de stad (in het bijzonder tegen het toewijzingsbeleid in de sociale

woningbouw, met sociale verdringingseffecten als gevolg) en trachtte bewoners mondig te maken om meer inspraak bij het beleid af te dwingen. Ten slotte ondernam ook de sociale huisvestingsmaatschappij 'De Goede Woning' een door de Koning Boudewijn Stichting gesteund experiment met meer inspraak in een van haar projecten in het Schipperskwartier.

Toenemend pluralisme na druk van sociopolitiek activisme (1984-1997)

In de loop van de jaren tachtig stapelden zich in het Schipperskwartier verschillende spanningen op. De internationalisering van vrouwenhandel, de toename van gedwongen prostitutie, de opkomst van criminele activiteiten, het opschuiven van de haven, de toename van hinder door prostitutie en uitgaansleven, de opkomst van het Vlaams Blok, de instroom van nieuwe bewoners in de sociale huisvesting en langs de kaaien, en de organisatie van Antwerpen 93 verhoogden het aantal en de intensiteit van conflicten tussen oude bewoners, prostitutie, stadsbestuur, nieuwe bewoners enz. Daarnaast werden de leef- en werkomstandigheden van prostituees steeds schrijnender en kwam geen einde aan de verkrotting in de wijk. In deze context richtte de vzw Payoke – in 1987 op de sporen gezet door de lerares/schilder Patsy Sörensen en een voormalige prostituee – een eigen werking op voor prostituees, met onder andere een opvanghuis voor slachtoffers van vrouwenhandel, gezondheidswerking, straathoekwerk, administratieve ondersteuning enz. Daarnaast profileerde Payoke zich als een belangenvereniging voor prostituees en deed de vereniging ook aan sociopolitieke actie. Daarvoor was ze aanvankelijk geïnspireerd door de instrumenten van het emancipatorische buurtopbouwwerk (buurthuis, buurtraad, kleinschalige acties ter bevordering van sociaal contact, ludieke acties ter ondersteuning van de belangen van de bewoners, lobbywerk bij de stad, gebruiken van de pers), maar vervolgens uitgedrukt in opvallende sociaal-activistische praktijken (persberichten, onthulling van de bronzen vagina, opendeurdagen in het Schipperskwartier, hoerenweek in Fnac, ontelbare voordrachten, oprichten van het vaktijdschrift Rouge 69, enz.) die Payoke ten slotte ook directe impact op het beleid gaven. In 1988 werd Patsy Sörensen, na haar kandidaatstelling op aandringen van de buurtbewoners, voor de SP verkozen in de Antwerpse gemeenteraad. Zij zette vanuit die positie Yvonne Julliams, sinds 1988 de eerste Antwerpse schepen ooit voor emancipatie, voortdurend onder druk over de rechten van de prostituees. Julliams wierf de eerste emancipatieambtenaar van Vlaanderen aan en steunde in 1990 de oprichting van de overleggroep STOEP (stedelijk overleg emancipatie prostitutie), met daarin het departement Sociale Zaken van de stad, de stedelijke politie, de procureur des Konings, het OCMW, de secretaris van het herwaarderingsgebied Sint-Paulus, de dienst Planologie, De Goede Woning, en Payoke. In STOEP, actief in 1991-1992 en 1995-1996, schreven het departement sociale zaken, Payoke en de politie in 1992 de compromistekst 'Project gedoogzone', waarin veel elementen van het latere prostitutiebeleid al waren opgenomen. In 1995 werd Patsy Sörensen voor Agalev de tweede schepen voor emancipatie in

Antwerpen. De impact van Payoke in beleid en samenleving hing echter ook samen met het indrukwekkende netwerk van de vereniging, dat zich uitstrekte in diverse velden van de welzijns- en gezondheidssector, de partijpolitieke wereld (SP en Agalev), diverse ministeries, de kunstensector, de pers en zelfs het Koningshuis. Bovendien staan de protagonisten van een alternatief prostitutiebeleid in direct contact met elkaar en zij nemen meestal ook diverse rollen op doorheen maatschappelijke sectoren, partijen, disciplines, jobs, posities en schaalniveaus. Dit alles speelt zich af in een context van steeds verdere afbrokkeling van de verzuilde maatschappelijke organisatie en de daar bijhorende modi van governance. Symptomatisch daarvoor is de lappendekencoalitie die onder burgemeester (en ex-minister) Leona Detiège (SP) in 1995 het bestuur overneemt. SP, Antwerpen 94 (VCP, VU, onafhankelijken), VLD, Agalev-BSV gaan allemaal samen om het Vlaams Blok uit het bestuur te houden.

Geleidelijke uitsluiting van de civiele sector in een context van gediversifieerde maar vooral publieke besluitvorming (1997 – 2002)

Deze episode kenmerkt zich door een belangrijke overgang van het zoeken naar oplossingen voor problemen in het Schipperskwartier naar het kiezen van een richting, het zoeken van specifieke oplossingen en het uitvoeren van een aantal acties. Na twee jaar voorbereiding keurde het Antwerps schepencollege in 1999 het prostitutiebeleidsplan Antwerpen goed, waarin de krachtlijnen van de STOEP-tekst 'Project gedoogzone' terugkwamen. Deels in uitvoering van het plan werden door de stad in de jaren daarna een gedoogzone van drie straten voor prostitutie ingesteld en prostitutiepanden daarbuiten gesloten. Er werden politiereglementen ter zake opgesteld, de illegale activiteiten in het Schipperskwartier door de politie hardhandig verdreven, de hulpverlening voor prostituees verder uitgebouwd, aangepast en grotendeels verschoven naar de publieke sector, wijkwerking in een gerenoveerd pand ontwikkeld, een communicatietraject op poten gezet, en de verkeerscirculatie gewijzigd. Er werd onderzocht of een vastgoedontwikkelingsmaatschappij kon worden gecreëerd en middelen van het federaal grootstedenfonds gereserveerd konden worden. Deze projecten gingen gepaard met een professionalisering van het transformatieproces. Dit uitte zich in het uitbreiden van de betrokken groep van actoren, maar ook in het homogener worden en sterker organiseren ervan, het meer afgetekend worden van een groep 'tegenstanders', en het groeien van instituties die het verdere proces en het handelen van de betrokken actoren zullen structureren. Dit professionaliseringstraject startte met de oprichting in 1997 van de overleggroep BOP (beleidsontwikkeling prostitutie), die de facto STOEP verving, met als leden schepen Patsy Sörensen en/of haar kabinetsmedewerker, het departement Sociale Zaken, het kabinet van de burgemeester, de politie en de emancipatie-ambtenaar. Payoke werd uitgesloten uit de BOP, waardoor de participatie van de civiele sector in het transformatieproces stilaan afnam. Een verdere uitdrukking van de professio-

nalisering was de aanwezigheid in BOP van het adviesbureau Seinpost dat het Beleidsplan Prostitutie zou opmaken en de in 1998 nieuw aangeworven prostitutieambtenaar. In 1999 werd Patsy Sörensen Europees parlementslid en verliet het schepencollege. Payoke, Patsy Sörensen, de dienst Emancipatiebeleid en, na de omvorming van de stedelijke departementen naar bedrijfseenheden in 1997, ook een aantal personen van het departement Sociale Zaken en met hen ook de civiele logica, verdwenen in die episode als actoren uit het proces. Vanaf 1999 nam de stuurgroep Prostitutiebeleid de coördinatie van het proces over van BOP. Dit was een gemengde en diverse maar hoofdzakelijk gemeentelijke groep, met daarin onder andere de schepen voor emancipatie, het kabinet van de burgemeester, het departement stadsontwikkeling, het departement burgerzaken, het bureau Seinpost, de politie, de cel voor buurt- en wijkontwikkeling, de cel juridische zaken en de prostitutieambtenaar (en later de dienst Prostitutiebeleid). In de periode 1999-2001 werden meer stadsdiensten en schepenen opgenomen in de stuurgroep Prostitutiebeleid en werd ook de gemeenteraad betrokken via consultatie en een uitgebreid pakket gemeenteraadsbeslissingen. Buurtbewoners werden vanaf begin 2000 meer en meer bewerkt met communicatieprogramma's, wijkwerking in plaats van het emancipatorische buurtopbouwwerk, steeds groter wordende investeringen en 'wervende programma's', maar hun betrokkenheid bij het hele proces nam in feite af. Ten slotte ging de stad in deze episode bewust de confrontatie aan met vrouwenhandelaars en criminelen en eigenaars van prostitutiepanden (en hun actiegroepen), die samen met actiegroepen van buurtbewoners, kleinere actiegroepen en Payoke uit het transformatieproces worden uitgesloten.

Uitbreiding van het aantal betrokken officiële actoren en toenemende publieke controle (2002 – 2004)

De geleidelijk toenemende rol van de stedelijke planningsdiensten in de regeneratie van de wijk in de periode 2001-2002, leidde tot een bijkomende procesmatige inzet (meer mensen, meer middelen) voor het transformatieproces en een fysieke ondersteuning van de interne vormgeving en beheer van het concentratiegebied voor prostitutie. Deze aanpak hield ook de invulling in van de leegstand in de wijk rond het concentratiegebied. De stad ging verder met de afbakening en instandhouding van het concentratiegebied, de activering van een geschiktheidsverklaring voor raamprostitutiepanden en het afdwingen van renovaties door eigenaars van panden, controle en handhaving door de politie, verbetering van de positie van de prostituees via het bouwen en inrichten van een gezondheidscentrum, en ook wijkwerking. Bijkomende acties richtten zich op fysieke opwaardering van de wijk. Deze opwaardering werd ondersteund door een strategisch plan, met onder andere de heraanleg van alle straten en pleinen in de omgeving, de verdere aanpassing van de verkeerscirculatie, de opening van een toegang tot de ondergrondse ruïnen, de ondersteuning van individuele private renovaties van woningen, de verdere vernieuwing van

het wijkcentrum 'Stadsmagazijn', de invulling van enkele panden en een bouwblok met nieuwe woningprojecten, de tijdelijke ingebruikname van panden door kunstenaars, en de vergunning van een eroscenter met 55 prostitutieramen en een politieantenne. Om dit grote aantal projecten te beheren, breidde de stad in 2003 de stuurgroep Prostitutiebeleid uit met voornamelijk publieke actoren. Daarnaast richtte zij in datzelfde jaar de stuurgroep Schipperskwartier op, waaronder een aantal werkgroepen opereerden. Het (operationele) management van het hele proces, de belangrijkste financiële middelen en de bijbehorende macht kwamen in handen van de dienst Prostitutiebeleid en de planningsdienst, die intens gingen samenwerken en het proces strak organiseerden door het verdelen van taken, het voeren van veelvuldig overleg, en het oprichten van nieuwe overleggroepen. Het College trad gaandeweg meer en meer op als bestuurder en eindverantwoordelijke, wat blijkt uit het grote aantal collegebesluiten die in die episode inzake het 'Schipperskwartier' werden genomen, maar ook uit de afnemende rol van de stuurgroep Schipperskwartier en de gemeenteraad. Ondersteund door een uitgebreid instrumentarium voor communicatie en draagvlakverwerving, ontwikkelden de dienst Prostitutiebeleid en de planningsdienst ten slotte een uitgebreide, door de stad geregisseerde bewonerswerking, ondersteund door een communicatieplan en een wijkprogramma. De bedoeling hiervan was de communicatieacties met betrekking tot het Schipperskwartier te coördineren, de bewoners beter te betrekken bij het stadsontwikkelingsproject, de geplande investeringen zichtbaar te maken, het imago van het Schipperskwartier te verbeteren en het wijkcentrum Stadsmagazijn uit te bouwen tot een spil in de communicatie met de buurt. De dienst Prostitutiebeleid en de planningsdienst mobiliseerden daarvoor drie groepen van instrumenten: gebiedsgerichte communicatieacties zoals nieuwsbrieven, brochures en website, stedelijk wijkoverleg met een groot aantal overleg- en inspraakmomenten in de wijk, en een wervend programma van laagdrempelige activiteiten in de wijk.

Publiek-private samenwerking en definitief einde van de fordistische besluitvorming (2004 – 2009)

Vanaf de tweede helft van 2003, en in het bijzonder vanaf 2004, kregen de projecten 'Barreiro' en 'Falconplein-Zeemanshuis' bijzonder veel aandacht. Het werden zowel fysiek als financieel de grootste projecten in de transformatie van het Schipperskwartier. Via deze projecten nam het belang van 'stadsontwikkeling' sterk toe ten opzichte van de vorige episode. De verwevenheid met andere elementen van de 'sociale stadsontwikkeling' nam af waardoor het proces een minder sociale en meer vastgoedgerichte richting insloeg. Dit ging ook samen met diverse organisatorische en governance-wijzigingen. Binnen de stedelijke administratie verloor de tandem prostitutiebeleid – ruimtelijke planning zijn evenwicht, onder andere door de opheffing van de stedelijke vzw SOMA die een decennium lang een deel van de planningsdienst gehuisvest had. SOMA werd nu volledig zelfstandig,

de dienst Prostitutiebeleid werd afgebouwd, en in 2003 werd het autonoom gemeentebedrijf voor vastgoedontwikkeling AG VESPA opgericht (zie ook hoofdstuk 1.5 over de BOM in dit boek). De aandacht in de projecten verschoof ook toenemend naar private actoren, nieuwe bewoners van de middenklasse en ondernemers. Enkele grotere ontwikkelaars werden belangrijke actoren. De besluitvorming in het transformatieproces bleef sterk gecentraliseerd in het college, wat zich niet alleen uitte in het opheffen van de stuurgroep Prostitutiebeleid en de stuurgroep Schipperskwartier, maar ook in de opheffing van een aantal werkgroepen in 2004-2005. Zo kreeg AG VESPA vanaf 2004 een overwicht in de organisatie van het transformatieproces. De verschuiving van de focus naar de private sector hing ook samen met een geleidelijke generatiewissel in de Antwerpse politiek die al minstens sinds 1994 aan de gang was. In 2003 verving de SPA, na enkele schandalen in het Antwerps bestuur, burgemeester Detiège door burgemeester Janssens, nadat reeds een spelerswissel onder SPA. prominenten had plaatsgevonden. Met het nieuwe college kwamen ook heel andere beleidsaccenten, die sinds 1999 op Vlaams en nationaal niveau werden gelegd, het transformatieproces binnen. Deze andere accenten hingen samen met de doorbraak op nationaal niveau van de VLD in 1999 en daaropvolgende verschuivingen in SP en CDV naar marktgerichte standpunten (Van den Broeck, 2008, zie ook hoofdstuk 1.5 over de BOM in dit boek). Deze verschuivingen hingen op hun beurt samen met de transformatie van de Belgische welvaartstaat, die sinds de jaren tachtig steeds meer onder druk kwam te staan van het neoliberalisme. Het ging bijvoorbeeld om het streven naar een grotere greep van het College op de besluitvorming, het toenemen van de aandacht voor stadsontwikkeling en een grotere nadruk op city marketing, gekoppeld aan veranderingen in het Vlaams stedenbeleid en de introductie daarin van de voorwaarde om private cofinanciering te garanderen in ruil voor subsidies, het gemeentedecreet van 2005 en de mogelijkheden om autonome gemeentebedrijven op te richten, de *public management* gestuurde bestuurlijke hervorming van de Vlaamse administratie in 2003, enz. Via de projecten Barreiro en Falconplein-Zeemanshuis werkten projectontwikkeling en -management-actoren, publiek-private samenwerking, verzelfstandiging van overheids-taken en publiek management, city marketing, en nieuwe spelregels voor vastgoedverhandeling door in het transformatieproces in het 'Schipperskwartier'. Hierdoor kwam ook de positie van burgers in het transformatieproces onder druk te staan. De wijkwerking werd onderdeel van de reguliere stedelijke werking en gereduceerd tot een meer neutrale algemene dienstverlening, waarin publieke veiligheid aan belang bleef toenemen. De emancipatorische werking verdween van de agenda. De actiegroep 'Red het Zeemanshuis' slaagde er bijvoorbeeld nooit in de beleidsagenda ernstig te beïnvloeden. De stedelijke communicatie werd nog meer gecentraliseerd dan in vorige episode en ook aangestuurd vanuit het kabinet van burgemeester Janssens. Antwerpen stapte voluit mee in het *city-marketing*-discours en de zogenaamde onontkoombare competitie tussen steden, en behandelde de activiteiten omtrent het 'Schipperskwartier' dan ook als onderdeel van de promotie-initiatieven van de stad.

5 Enkele mythes omtrent participatie

Door de analyse van participatie, collectieve besluitvorming en ‘governance’ in het Antwerps Schipperskwartier (uiteengezet in sectie 4) te plaatsen tegenover de argumenten in de inleiding in sectie 1 en het theoretisch overzicht in secties 2 en 3, kunnen enkele mythes die heersen rond participatie genuanceerd worden.

Een eerste mythe, zowel geformuleerd in consensusgebaseerde theorieën en methoden (zie sectie 2) als in beschrijvingen van het transformatieproces (zie bijvoorbeeld Haine en De Wever, 2006; Innes, 2004; Forester, 1999; Healey, 1999) stelt dat participatieprocessen tot een consensus (moeten) leiden. Uit de analyse blijkt nochtans dat activisme, contestatie, compromis, strategische overwegingen en bewuste uitsluiting eveneens essentieel zijn voor het realiseren van een aantal doelstellingen. Machtsverhoudingen laten zich niet goedschiks wijzigen en elke poging tot vorming van inclusie in een overlegarena betekent een risico op exclusie van andere actoren. Zo werd de opbouw van ‘consensus’ omtrent de richting die het prostitutiebeleid moest aannemen maar mogelijk door de aanhoudende sociopolitieke actie van Payoke, door het aangaan van de confrontatie met (en bewust uitsluiten van) mensenhandelaars en eigenaars van prostitutiepanden door de stad, en door het hanteren van verborgen strategieën door bijvoorbeeld de burgemeester. De sociale logica om prostituees te ondersteunen werd enkel in het transformatieproces geïntroduceerd dankzij de aanhoudende sociopolitieke actie van Payoke. Deze logica bleef bewaard doorheen latere fasen van het proces dankzij het compromis tussen Payoke, de stad en de politie en ze zat ingebed in het ‘project gedoogzone’ dat de basis legde voor het latere prostitutiebeleid. Bewuste uitsluiting gebeurde bijvoorbeeld wanneer de stad vrouwenhandelaars en eigenaars van prostitutiepanden aanpakte op basis van de wet op de mensenhandel, via undercover-onderzoek door de politie, toepassing van politiereglementen, gemeentelijke administratieve sancties (GAS), afgedwongen renovaties van prostitutiepanden, en afspraken met het gerecht.

Een tweede mythe (zie bijvoorbeeld Boudry e.a., 2006; Haine en De Wever, 2006; Loeckx, 2009) stelt dat in recente implementatiegerichte participatieprocessen een grote diversiteit van stakeholders wordt betrokken. Uit de analyse van het transformatieproces in het Schipperskwartier blijkt inderdaad dat een uitvoeringsgericht proces een groot aantal stakeholders omvat. Nochtans nam de diversiteit ervan af en verschraalde het besluitvormingsproces stelselmatig. Dat is bijvoorbeeld te zien in de opeenvolgende verschuivingen in de overlegstructuren. De overleggroep STOEP (1991-1992/1995-1996) bevatte vertegenwoordigers van de stedelijke administratie, de civiele sector, de rechterlijke wereld en, in mindere mate, het beleid. BOP (1997-1998) bestond uit vertegenwoordigers van de administratie en het beleid. De civiele sector (Payoke) werd uitgesloten, maar via schepen Patsy Sörensen nog enigszins onrechtstreeks betrokken. De stuurgroep Prostitutiebeleid

bestond nagenoeg volledig uit overheidsactoren, maar was nog erg gemengd dankzij de evenwichtige aanwezigheid van de administratie en bestuurders. Zij overlegden in veelvuldige bijeenkomsten. Ook de gemeenteraad was sterk aanwezig in BOP. Via Sörensen was de civiele sector voor korte tijd betrokken, tot zij van het toneel verdween. In de stuurgroep Schipperskwartier was een groot aantal stedelijke diensten aanwezig, maar nam een klein deel van de stedelijke administratie (planningscel en dienst Prostitutiebeleid) een centrale plaats in. De stuurgroep kwam nog slechts twee- of driemaal per jaar samen en het eigenlijke werk speelde zich af in de ‘plangroep’, die beslissingen ook agendeerde op het College en de brede stuurgroep herleidde tot een klankbord van het College. Deze onderlinge verhoudingen zijn ook zichtbaar in het overlegschema opgemaakt door de plangroep, dat sterke overeenkomsten vertoont met technocratische modellen uit de procesmanagementliteratuur (Knikkink, 2006). In de laatste episode waren het AG VESPA en het College die het proces aanstuurden en een coalitie aangingen met vooral private actoren. Al bij al was de diversiteit van actoren en zeker de betrokkenheid van de civiele sector in de periodes van STOEP en de stuurgroep Prostitutiebeleid, ondanks het kleiner aantal actoren, groter dan in de periodes daarna.

Volgens een derde mythe, afkomstig uit project- en procesmanagement-theorieën die impliciet ook in het Schipperskwartier opduiken (Boudry e.a., 2006; Haine en De Wever, 2006, Loeckx, 2009), zou een duidelijke fasering en sterke organisatie noodzakelijk zijn voor een uitvoeringsgericht participatief proces. De analyse toont nochtans dat in dergelijke processen collectief leren belangrijk is, met ruimte voor onverwachte wendingen, contestatie, experiment, openheid voor wijziging in de actorenconfiguraties en in de opstelling van actoren. In de vierde episode in het bijzonder, ontwikkelde de planningscel een overwegend gesloten procesaanpak en een bestuurlijk-strategische logica. Zij versterkte de organisatie van de betrokken actoren door de taken te verdelen, overleggroepen te creëren, operationele beslissingen te centraliseren bij de dienst Prostitutiebeleid en de plangroep, en een stapsgewijs proces voor te schrijven. Het geheel werd ondersteund door een sterke communicatie en door de binding van verschillende actoren aan het transformatieproces. Toch waren ook open fasen in het proces zichtbaar, bijvoorbeeld bij het zoeken naar functies voor de transformatie van de leegstand in de Oudemansstraat, het bepalen van de goede aanpak in het omgaan met geschiktheidsverklaringen of het uitproberen van een atelierbeleid. Doorheen de verschillende episodens in het transformatieproces blijkt de opeenvolging van open en gesloten procesfasen overigens een constante. ‘Open’ fasen met ruimte voor conflict, civiel initiatief en zoeken naar oplossingen zijn noodzakelijk voor innovatie. Zij worden afgewisseld met meer ‘gesloten’ fasen van professionalisering, organisatie, strategische planning en management, die per definitie een hele reeks actoren en innovatie uitsluiten, maar die noodzakelijk zijn om een proces te versnellen en om tastbare resultaten te bekomen. Het transformatieproces verliep bijgevolg niet volgens het ideaaltypische fasen-model uit het boekje dat door projectmanagers en bestuurskundigen (en

meer en meer ook door ruimtelijke planners en stedenbouwkundigen) vaak wordt gehanteerd, maar doorliep snelle fasen, lange fasen, impasses, keuzemomenten (bifurcatiepunten), terugkeerbewegingen, insluiting, uitsluiting enz. Deze noodzakelijke wisseling vroeg ook de nodige tijd en openheid. Naast de meer zichtbare gesloten fasen waren de meer open fasen, waarin doelstellingen sterk evolueerden, oplossingen werden uitgetoetst, sociale relaties wijzigden, compromissen vorm kregen enz., bepalend voor het transformatieproces en zeker voor de daadwerkelijke participatie. Bovendien schiepen de open fasen ruimte voor kleinere (gesloten) projectjes, terwijl de fasen die gesloten leken, soms heel wat zoekwerk, onderhandeling en conflict omvatten, wat vanuit een louter managementperspectief niet wordt opgemerkt.

In een vierde mythe worden nieuwe, verfrissende communicatietechnieken aangeprezen die burgers 'beter' bij het beleid zouden betrekken en worden meer 'traditionele' methoden van inspraak, zoals informatieavonden en inspraakvergaderingen, veroordeeld omdat ze uitgaan van het beleid en niet van de bewoners of gebruikers van de plek en door hen vaak als intellectualistisch beschouwd worden (Haine en De Wever, 2006; Salomon, 2002). Uit de analyse van de case study blijkt nochtans dat de nieuwe communicatietechnieken naast laagdrempelig en breed communicatief, op een subtiele wijze trachten te overtuigen 'van het gelijk' en geen ruimte laten voor afwijkende meningen of doelverschuiving. In het bijzonder in de vierde en vijfde episode deed de plangroep een beroep op het 'wervend programma', later 'Stad in verandering', van laagdrempelige en wervende acties. Dit programma beoogde een betrokkenheid te creëren van bewoners bij een stadsontwikkelingsprogramma zoals voor het 'Schipperkwartier' (zie Stad Antwerpen Dienst Prostitutiebeleid en Stad Antwerpen Planningscel 2005:82) en stelde dat beter te doen dan meer 'traditionele' methoden van inspraak, zoals informatieavonden en inspraakvergaderingen, omdat die uitgaan van het beleid en de betrokkenen erbuiten laten (Nieuwinckel, 2007). Enerzijds was in het wervend programma de logica van de Antwerpse 'wijkontwikkeling' zichtbaar, met – weliswaar verwaterde – wortels in de samenlevingsopbouw en de BOM (zie hoofdstuk 1.5. van dit boek). Het verbreedde immers het palet aan instrumenten om bewoners te betrekken. Het kon dus meer mensen aanspreken dan de 'traditionele' inspraakmethodes, waarvoor men over een minimale sociale en vergaderbekwaamheid moet beschikken. Het wervend programma bracht mensen met elkaar in contact, droeg ongetwijfeld bij tot een herstel van het sociaal weefsel, verhoogde de kansen tot deelname aan het transformatieproces, en had daardoor een emancipatorische werking. Het verzoende ook bewoners met de blijvende aanwezigheid van de prostitutie in het concentratiegebied. Anderzijds werden via het wervend programma ook de internationaal opgang makende logica's van *city marketing*, *urban management* en/of stadsontwikkeling in het Schipperkwartier geïntroduceerd. Het wervend programma was immers ook een subtiele, gesofisticeerde maar indringende inkapseling van bewoners en gebruikers van het 'Schipperkwartier' in het door de overheid aangestuurde transformatieproces en de genomen beslissingen. Het pro-

gramma had de structurele bedoeling de periode te overbruggen tussen het bekend maken van plannen en de effectieve uitvoering van de veranderingen. Huidige en toekomstige bewoners en gebruikers werden op een veel subtielere wijze dan het wijkoverleg dat kan, overtuigd van het belang van de transformatie, van de manier waarop dat gebeurt, van de noodzaak van de diverse acties en van de offers (geduld, omscholing, faillissement, hinder door werken enz.) die daarvoor moeten worden gebracht. Het wervend programma creëerde dus geen kansen voor diverse groepen van bewoners om in te spelen op het transformatieproces, en kon de timing, tempo en beslissingen van het transformatieproces niet beïnvloeden. Dat zou betekenen dat wervende programma's niet alleen marketingtechnieken maar ook marketinglogica's activeren, die het transformatieproces bijgevolg mee structureren. Men kan zich afvragen of een wervend programma in deze vorm überhaupt emancipatorisch kan zijn. Het vertrekt immers volledig bij de overheid die de uitkomst van het wervend programma noodgedwongen onder controle wil houden. Ze kapselt mensen zo in binnen haar eigen logica, die weliswaar meestal een amalgaam is van belangen, maar waarin die van kwetsbare groepen slechts zeer beperkt aanwezig zijn.

6 Epiloog

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vragen hoe participatie kan worden geconceptualiseerd, geanalyseerd en geëvalueerd, en hoe we kunnen denken over tegenstrijdige uitspraken, posities en argumenten met betrekking tot zowel 'klassieke' als 'vernieuwende' vormen van participatie. Hoe participatief zijn hedendaagse besluitvormingsprocessen en hoe kunnen we die beoordelen? We beantwoorden deze vragen zowel aan de hand van een dialoog tussen theorieën als aan de hand van de case van het Antwerpse 'Schipperkwartier'.

De collaboratieve/communicatieve planningstheorie, doordrongen van de dominante management-gerichte bestuurskunde die op zijn beurt gebaseerd is op de neoliberale en vooral de transactie(kost)-theorie, ziet participatie als het zoeken naar consensus in een context van netwerksturing en goed bestuur ('good governance' met efficiëntie, transparantie en rechtvaardiging van beleid) en met oog op economische groei. Zij miskent daarbij het belang van geschillen en het zichtbaar maken van uiteenlopende, legitieme meningen en betekenissen; van de (ongelijke) kansen tot effectieve zeggenschap over de soort van samenleving die we willen en wie het recht heeft om die te bepalen; en van de structurele (selectieve) maatschappelijke factoren waarin participatie en planning zijn ingebed.

Om de maatschappelijke context en de bestuurscontext beter in rekening te kunnen brengen bij de evaluatie van participatiebenaderingen, is een breder theoretisch perspectief noodzakelijk. Dit hoofdstuk bekijkt participatie daarom vanuit een strategisch-relatieve institutionalistische (SRI) planningstheorie, met bijzondere aandacht voor een breed ingevuld governance begrip. SRI plaatst participatie in een veld van actoren en instituties,

die dialectisch uitgedrukt worden in functie van elkaar. Een analyse volgens dit perspectief, besteedt aandacht aan het gedrag van alle actoren in een transformatieproces, de configuraties van deze actoren, hoe instituties als sociale patronen het gedrag van deze actoren selectief structureren, hoe actoren strategisch handelen ten aanzien van instituties maar ze ook voortdurend (re)produceren, en hoe de dialectische interactie tussen actoren en instituties een invloed heeft op de structurele dynamiek. Governance is de voortdurende coördinatie, negotiatie en betwisting van sociale relaties die gekenmerkt worden door complexe, reciproke afhankelijkheden. Governance is een 'hybride' van diverse mechanismen en praktijken, zoals markt, hiërarchie, zelforganisatie en solidariteit. Onderzoek van participatie vanuit dit perspectief tracht te begrijpen welke actorenconfiguraties binnen de maatschappelijke structuren betrokken zijn in diverse types en patronen van collectieve besluitvorming in brede zin en in al hun diversiteit (formeel en informeel, in politieke organen, bedrijven, civiele organisaties en tussenvormen daarvan, straatprotest, eenvoudig en complex, snel en langzaam, enz.) en hoe zij daarmee samenleving organiseren en er ook door georganiseerd worden. De studie van participatie in (multilevel) governance praktijken, configuraties en processen besteedt ook grote aandacht aan meerschalligheid, multi-temporaliteit, machtsrelaties en machtsstructuren. De analyse van participatie vanuit een governance perspectief beoogt inzicht in inclusie en exclusie van actoren, hegemonie en verzet, en mogelijkheden tot emancipatie, empowerment en sociale innovatie, niet het minst vanuit het perspectief van socio-politieke participatie.

Dit analytisch kader maakt een analyse en evaluatie mogelijk van participatie als de mate van betrokkenheid en deelname van diverse actoren (alle mensen met een belang, en dat zijn er veel) in collectieve besluitvorming (in brede zin, formeel, informeel, in politieke organen, maar ook ver daarbuiten, publiek, civiel, privaat), de coördinatie, onderhandeling en betwisting van sociale relaties, de co-constructie van ruimtelijke projecten, en het breder sociaal-politiek proces. Participatie is bijgevolg veel meer dan wat er gebeurt in parlementen, regeringen en gemeenteraden, of in inspraakavonden, workshops en tentoonstellingen. Het omvat ook activisme, nimby gedrag, burgerlijke ongehoorzaamheid, overleg in de huiskamer, café, parochiezaal, moskee of de sportzaal, onderhandelingen tussen vakbonden en werkgevers, participatieve budgetten, subversief stemgedrag, en misschien zelfs, als we ook niet-menselijke actoren in rekening brengen, hittegolven, natuurverdorring, orkanen en overstromingen.

Vanuit dit perspectief evalueert dit hoofdstuk de rol van participatie in het plannings- en transformatieproces in het Schipperskwartier in Antwerpen tussen 1984 en 2009. Dat proces werd in de tweede helft van de jaren 2000 door het stadsbestuur breed gecommuniceerd en gewaardeerd als een participatief wijkontwikkelingsproces dat een gedifferentieerde besluitvorming omvat en nieuwe communicatietechnieken gebruikt. De periode vóór 1997/1999 werd daarbij afgedaan als een periode van verloedering, chaos en non-beleid.

De strategisch-relatieve cum 'governance'-lezing van het proces geeft echter een genuanceerde analyse en legt enkele 'mythes' over participatie bloot. In het algemeen toont de analyse dat het planningsproces in het Schipperskwartier, mede onder invloed van (inter)nationale 'post-politieke' tendenzen, geleidelijk zijn politiek, non-lineair en open participatief karakter verloor. Zo blijkt ten eerste dat activisme, contestatie, compromis, strategische overwegingen en bewuste uitsluiting even essentieel zijn voor het realiseren van een aantal doelstellingen als de groeiende 'consensus' tussen actoren. Zo werd de sociale logica om prostituees te ondersteunen enkel in het transformatieproces geïntroduceerd dankzij de aanhoudende sociopolitieke actie van Payoke. Deze logica bleef bewaard doorheen latere fasen van het proces dankzij het compromis tussen Payoke, de stad en de politie en ze zat ingebed in het 'project gedoogzone' dat de basis legde voor het latere prostitutiebeleid. Ook het aangaan van de confrontatie met (en bewust uitsluiten van) mensenhandelaars en eigenaars van prostitutiepanden door de stad en het hanteren van verborgen strategieën door bijvoorbeeld de burgemeester, waren essentieel voor het succes van het project. Ten tweede toont deze lezing hoe het aantal betrokken actoren in de jaren 2000 weliswaar sterk toenam, maar dat de diversiteit van de actorengroep stelselmatig verschaalde. Het proces evolueerde van een brede besluitvorming vanaf het begin van de jaren negentig, waarin diverse Antwerpse stedelijke diensten, de gemeenteraad, diverse schepenen, de burgermaatschappij en de private sector actief betrokken waren, naar een project dat sterk werd gecontroleerd door het schepencollege en de planningsadministratie in de jaren 2000. Ten derde blijkt dat naast de duidelijke fasering en sterke organisatie van het transformatieproces ook langzaam collectief leren belangrijk is, met ruimte voor onverwachte wendingen, contestatie, experiment, openheid voor wijziging in de actorenconfiguraties en in de opstelling van actoren. Een transformatieproces verloopt niet volgens het ideaaltypische fasenmodel zoals vaak verdedigd door projectmanagers, bestuurskundigen en ruimtelijke planners, maar doorloopt snelle fasen, lange fasen, impasses, keuzemomenten, terugkeerbewegingen, insluiting en uitsluiting. Ten vierde leert de analyse dat 'traditionele' methoden van inspraak, zoals informatieavonden en inspraakvergaderingen, al te gemakkelijk worden veroordeeld. Nieuwe, verfrissende communicatietechnieken zijn niet noodzakelijk meer participatief, want zij zijn inderdaad laagdrempelig en breed communicatief, maar trachten burgers ook op een subtiele wijze te overtuigen 'van het gelijk' en laten geen ruimte voor afwijkende meningen of doelverschuivingen.

Uit het voorgaande blijkt ten slotte dat participatie veel meer is dan en dus niet hoeft te kiezen tussen DAD (decide, announce, defend) en UNCLE (unlimited never-ending consultation leading to exhaustion). Het echte probleem is het 'post-politiek' karakter van veel participatieprocessen, i.e. het uitschakelen van mogelijkheden van burgers tot tegenspraak, het inkapselen van debat in *public relations* en marketingtechnieken, de reductie van politiek van georganiseerd meningsverschil tot efficiënt bestuur en het primaat van de politiek, de vervanging van *public good* door micro-economische beslissingscriteria, en het uni-

formiseren – lees ‘verschralen’ – van de procedures voor de inbreng van het middenveld in de besluitvorming. Daadwerkelijke participatie (onder welke naam ook, zie bijvoorbeeld coproductie of cocreatie) moet gebruik maken van aangepaste managementtechnieken, maar ook openstaan voor de politieke dynamiek van participatieprocessen waarin contestatie, verzet, *nimby*-reacties, wijzigend stemgedrag, onverwachte spelers, integratie van diverse perspectieven en compromis belangrijk zijn. Daarin moet rekening worden gehouden met de diverse uiting- en besluitnemingsvormen en -middelen van alle (types) actoren (civiel, privaat, publiek), inclusief de verschillende schaal- en tijdsdimensies. Deze diversiteit vraagt om aangepaste technieken, gaande van luisteren tijdens bloeddrukmetingen tot inspraakavonden of deelname aan protestmarsen of bezettingen. Planners en procesmanagers stappen dus het best regelmatig uit hun comfortzone om hun eigen positie en die van alle andere actoren in de bredere socio-institutionele context te situeren en bevragen. Voortdurend moeten planners zich afvragen of alle actoren met een belang – ruim geïnterpreteerd zodat ook niet-menselijke ‘actanten’ aan bod komen – de nodige invloed kunnen uitoefenen op de genomen beslissingen, op de organisatie van sociale relaties en processen, op de besluitvormingsmechanismen, en op de beslissingen over wie kan beslissen. Voortschrijdend dialectisch inzicht in de socio-institutionele dynamiek en de socio-politieke achtergronden die transformatieprocessen en participatie beïnvloeden, alsook in de daarin ingebedde machtsrelaties en machtsstructuren, is daarbij niet eenvoudig, maar essentieel.

Bibliografie

- Albrechts, L., Alden, J. en Da Rosa Pires, A. (2001) *The Changing Institutional Landscape of Planning*, Aldershot: Ashgate.
- Alexander, E. R. (1995) *How Organizations Act Together: Interorganizational Coordination in Theory and Practice*, Amsterdam: Gordon & Breach
- Allmendinger, P. (2002) *Planning Theory*, 1 ed. Palgrave.
- Allmendinger, P., Haughton (2012) Post-political Spatial Planning in England: A Crisis of Consensus? In *Transactions of the Institute of British Geographers* 37(1), p. 89–103.
- Berx, C., Boes, M., De Batselier, N., Deketelaere, K., De Rynck, F., Dillen, M. en Ides, H. (2010) Naar een snellere en betere besluitvorming over complexe projecten. Verslag van de Commissie Investeringsprojecten onder voorzitter Cathy Berx.
- Boudry, L., Loecx, A., Van den Broeck, J., Coppens, T., Patteeuw, V., Schreurs, J. (red.) (2006) *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*, Leuven: Garant.
- De Blust, S., Van den Broeck, P. (te verschijnen), ‘From Social Innovation to Spatial Development Analysis and Planning’. In Van den Broeck, P., Mehmood, A., Paidakaki, A., Parra, C. (forthcoming), *Social Innovation as Political Transformation. Thoughts for a Better World*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Fainstein, S. (2000) ‘New Directions in Planning Theory’, In *Urban Affairs Review*, 35, pp. 451–478.

- Forester, J. (1989) *Planning in the Face of Power*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Forester, J. (1993) *Critical Theory, Public Policy, and Planning Practice: Toward a Critical Pragmatism*, Albany, NY: State University of NY Press.
- Forester, J. (1999) *The Deliberative Practitioner: Encouraging Participatory Planning Processes*, Cambridge: MIT Press.
- Friedmann, J. (1987) *Planning in the Public Domain*. Princeton: Princeton University Press.
- García, M. (2017) 'Citizenship Practices and Urban Governance in European Cities', In *Urban Studies*. 43(4), pp:745–765.
- Gonzalez, S. en Healey, P. (2005) 'A Sociological Institutional Approach to the Study of Innovation in Governance Capacity', In *Urban Studies*, 42, pp. 2055–2069.
- Gualini, E. (2001) *Planning and the Intelligence of Institutions. Interactive Approaches to Territorial Policy-making between Institutional Design and Institution-building*, Aldershot: Ashgate.
- Gunder, M. (2010) 'Planning as the Ideology of (Neoliberal) Space', In *Planning Theory*, 9(4), pp. 298–314.
- Haine, K. en De Wever, H. (2006) 'Uw stadsproject, klaar terwijl u (ver)wacht?', In L. Boudry e.a. (red.) *Inzet, opzet, voorzet. Stadsprojecten in Vlaanderen*, Antwerpen: Garant-Uitgevers.
- Hajer, M. (2003) 'A Frame in the Fields. Policy-making and the Reinvention of Politics', In Hajer M. en H. Wagenaar (red.) *Deliberative Policy Analysis. Understanding Governance in the Network Society*, 1 ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Healey, P. (1997/2006), *Collaborative Planning, Shaping Places in Fragmented Societies*, Houndmills: MacMillan Press.
- Healey, P. (1999) 'Institutionalist Analysis, Communicative Planning and Shaping Places', In *Journal of Planning Education and Research*, 19, pp. 111–122.
- Healey, P. (2003) 'Collaborative Planning in Perspective', In *Planning Theory*, 2(2), pp. 101–123.
- Healey, P. (2005) 'On the Project of Institutional Transformation in the Planning Field. Commentary on the Contributions', In *Planning Theory*, 4(3), pp. 301–310.
- Healey, P. en Hillier, J. (2008) *Foundations of the Planning Enterprise. Critical Essays in Planning Theory* Volume 1. Aldershot: Ashgate.
- Hillier, J. (2002) *Shadows of Power: An Allegory of Prudence in Land-Use Planning*, London: Routledge.
- Hillier, J. (2003) 'Agonizing over Consensus: Why Habermasian Ideals Cannot be "Real"', In *Planning Theory*, 2(1), pp. 37–59.
- Hillier, J. & Gunder, M. (2003) 'Planning Fantasies? An Exploration of a Potential Lacanian Framework for Understanding Development Assessment Planning', In *Planning Theory*, 2(3), pp. 225–248.
- Innes, J. (1995) 'Planning Theory's Emerging Paradigm. Communicative Action and Interactive Practice', In *Journal of Planning Education and Research*, 14, pp. 183–189.
- Innes, J. (2004) 'Consensus Building: Clarifications for the Critics', In *Planning Theory*, 3(1), pp. 5–20.
- Jessop, B. (2001) 'Institutional (re)turns and the Strategic-relational Approach', In *Environment and Planning A*, 33, pp. 1213–1235.
- Jessop, B. (2008) 'Institutions and Institutionalism in Political Economy: a Strategic-relational Approach', In J. Pierre & e. al. (red.), *Debating Institutionalism*, pp. 10–231.
- Küsel, M. (2013) 'Local Community Participation in the Planning Process: A Case of Bounded Communicative Rationality', In *European Planning Studies*, 21:2, pp. 232–250.

- Jessop, B. (te verschijnen), 'Putting Solidarity in its Place in Metagovernance', In: Van den Broeck, P., Mehmood, A., Paidakaki, A., Parra, C. (forthcoming) *Social Innovation as Political Transformation. Thoughts for a Better World*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Knikkink, H. (2006) *Praktijkboekje planprocesmanagement. Tips & tricks voor planproces managers en consultants*, 1 ed. Lanaken: PPMC Hans Knikkink bvba.
- Kuhk, A., Holemans, D., Van den Broeck, P. (2018) *Op grond van samenwerking. Woningen, voedsel en trage wegen als commons*, Antwerpen: EPO.
- Lane, M.B. (2005) 'Public Participation in Planning: an Intellectual History', In *Australian Geographer*, Vol. 36, No. 3, pp. 283–299.
- Lévesque, B. (2013) 'Social Innovation in Governance and Public Management Systems: Toward a New Paradigm?', In Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., Hamdouch, A. (red.) *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*, Cheltenham: Edward Elgar, p.131–141.
- Loeckx, A., Jens Aerts, Niels Donckers (2009) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen*, Amsterdam: SUN.
- Loopmans, M., Van den Broeck, P. (2011) 'Global Pressures, Local Measures: the Re-regulation of Sex Work in the Antwerp Skipper's Quarter', In *Tijdschrift voor sociaal en economische geografie (TESG)*, 102, 5, pp. 548–561.
- Mandelbaum, S. J. (1985) 'The Institutional Focus of Planning Theory', In *Journal of Planning Education and Research*, 5, pp. 3–9.
- Manganelli, A., & Moulaert, F. (2018) Hybrid Governance Tensions Fuelling Self-reflexivity in Alternative Food Networks: the Case of the Brussels GASAP (Solidarity Purchasing Groups for Peasant Agriculture). In *Local Environment*, pp. 1–16.
- Manganelli, A., Van den Broeck, P., Moulaert, F. (te verschijnen) Socio-political Dynamics of Alternative Food Networks: a Hybrid Governance Approach.
- Metzger, J., Allmendinger, Ph., Oosterlynck (2014) *Planning Against the Political. Democratic Deficits in European Territorial Governance*, New York: Routledge.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Stedenbeleid (2005a) "Thuis in de stad" prijs 2005. Juryverslag. Toelichting van de jury bij het winnend project Categorie 1.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap Stedenbeleid (2005b) Stadsvernieuwingsprojecten, oproep 2, fase 2. Beoordelingsfiche. Jury stadsvernieuwingsprojecten 13 mei 2005. Antwerpen. Falcomplein – Zeemanshuis, investeren in een verleidelijk stukje Antwerpen.
- Moulaert, F. (2005) 'Institutional Economics and Planning Theory. A Partnership Between Ostriches', In *Planning Theory*, 4, pp. 21–32.
- Moulaert, F. & Cabaret, K. (2006) 'Planning, Networks and Power Relations: Is Democratic Planning under Capitalism possible?' In *Planning Theory*, 5(1), pp. 51–70.
- Moulaert, F., Jessop, B., Mehmood, A. (2016) 'Agency, Structure, Institutions, Discourse (ASID) in Urban and Regional Development', In *International Journal of Urban Sciences*, pp. 167–187.
- Moulaert, F., & Mehmood, A. (2009) 'Spatial Planning and Institutional Design. What Can we Expect from Transaction Cost Economics'. In: Chapter 8 in *International Handbook of Urban Policy* (2009), Volume 2, from Edward Elgar Publishing, pp. 199–211.

- Moulaert, F. and Nussbaumer, J. (2005) 'Beyond the Learning Region. The Dialectics of Innovation and Culture in Territorial Development', In Boschma, R. en Kloosterman, R. (red.), *Learning from Clusters. A Critical Assessment*, Berlijn: Springer.
- Moulaert, F., Rodriguez, A. and Swyngedouw, E. (2003) *The Globalized City. Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*, Oxford: Oxford University Press.
- Nieuwinckel, S. (2007) 'The Antwerp Canvassing Programme. The Political Economy of the Five Senses in Urban Development', Conference Proceedings of 43rd ISOCaRP Congress 2007.
- Oosterlynck, S., Swyngedouw, E. (2010) 'Noise Reduction: the Postpolitical Quandary of Night Flights at Brussels Airport' In *Environment and Planning A* 42(7), pp. 1577-1594.
- Peters, G. en Van Nispen F.K.M. (red.) (1998) *Public Policy Instruments. Evaluating the Tools of Public Administration*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Pradel, M. M, Garcia en S. Eizaguirre (2013) 'Theorizing Multi-level Governance in Social Innovation Dynamics' In F. Moulaert, D. MacCallum, A. Mehmood, A. Hamdouch (eds), *The International Handbook of Social Innovation*. Cheltenham: Edward Elgar, pp: 155-168.
- Purcell, M. (2009) 'Resisting Neoliberalization: Communicative Planning or Counter-Hegemonic Movements?' In *Planning Theory*, 8(2), pp. 140-165.
- Sager, T. (1999) 'Manipulation in planning: The Social Choice Perspective', In *Journal of Planning Education and Research*, 19(2), pp. 123-134.
- Stad Antwerpen dienst prostitutiebeleid en Stad Antwerpen planningscel (2005) *Een rode draad voor het Schipperskwartier. Prostitutiebeleid en stadsontwikkeling in Antwerpen*, 1 ed.
- Stad Antwerpen dienst prostitutiebeleid en Stad Antwerpen planningscel (2007) *Een rode draad voor het Schipperskwartier. Prostitutiebeleid en stadsontwikkeling in Antwerpen*, 2 ed.
- Salamon, L. ed. (2002) *The Tools of Government. A Guide to the New Governance*, Oxford: Oxford University Press.
- Sandercock, L. (1998) *Towards Cosmopolis. Planning for Multicultural Cities*, Chichester, Sussex: John Wiley.
- Servillo, L., Van den Broeck, P. (2012) 'The Social Construction of Planning Systems. A Strategic-relational Institutional Approach', In *Planning Practice and Research*, 27(1), pp. 41-61.
- Silva, E., Healey, P., Harris, N., Van den Broeck, P. (2014) 'Introduction. The Craft of "Doing Research" in Spatial and Regional Planning' In red. Silva, E., Healey, P., Harris, N., Van den Broeck, P. (2014) *Research Methods in Spatial and Regional Planning*, London: Routledge, p. XXIV - XXXV.
- Swyngedouw, E. (2005) 'Governance Innovation and the Citizen: the Janus-face of Governance-Beyond-the-State', In *Urban Studies*, 42, pp. 1991-2006.
- Swyngedouw, E. (2009) 'The Antinomies of the Postpolitical City. In Search of a Democratic Politics of Environmental Production', In *International Journal of Urban and Regional Research*, 33, pp. 601-620.
- Swyngedouw E. en Jessop B. (2006) Regulation, Reproduction, and Governance: Achilles' Heel of Development, Thematic Synthesis Paper 3, Demologos, <http://demologos.ncl.ac.uk/wp/wp2/disc.php> (last accessed July 2018)
- Swyngedouw, E., Moulaert, F. and Rodriguez, A. (2004) 'Neoliberal Urbanization in Europe. Large-scale Urban Development Projects and the New Urban Policy', In *Antipode*, 34, pp. 542-577.
- Taylor, N. (2005) *Urban Planning Theory Since 1945*. Sage Publications.

- Tewdwr-Jones, M. & Allmendinger, P. (1998) 'Deconstructing Communicative Rationality: A Critique of Habermasian Collaborative Planning', In *Environment & Planning A*, 30(11), pp. 1975–1994.
- Van den Broeck, P. (2008) 'The Changing Position of Strategic Spatial Planning in Flanders. A Socio-political and Instrument-based Perspective'. In *International Planning Studies*, 13(3), pp. 261–283.
- Van den Broeck, P. (2010) De sociale constructie van plannings- en projectinstrumenten. Onderzoek naar de socio-technische dynamiek in het 'Eerste Kwartier' in Antwerpen, Ph.D. thesis, KU Leuven, Leuven.
- Van den Broeck, P. (2011a) 'Limits to Social Innovation. Shifts in Flemish Strategic Projects Towards Market Oriented Approaches', in *Revue de Géographie Belge (Belgeo)*, nr 1-2, p. 75–88.
- Van den Broeck, P. (2011b) 'Analysing Social Innovation Through Planning Instruments. A Strategic-relational Approach'. In Oosterlynck, S., Van den Broeck, J., Albrechts, L., Moulaert, F., Verhetsel, A. (red.), *Strategic Projects, Catalysts for Change*, London: Routledge, p. 52–78.
- Van den Broeck, P., Abdelwahab, M., Miciukiewicz, K., Hillier, J. (2013) 'On Analysing Space from a Strategic-relational Institutional Perspective: the Cultural Park for Children in Cairo', In Special Issue of *International Planning Studies*, 18(3-4), p. 321–341.
- Van den Broeck, P., Verachtert, K., Kuhk, A. (2012) Projectplanning. Voortgangsrapport 2/4 van WP10 voor het Steunpunt Ruimte en Wonen, Leuven.
- Verhoest, K., Legrain, A. and Bouckaert, G. (2003) *Over samenwerking en afstemming. Instrumenten voor een optimale beleids- en beheerscoördinatie in de publieke sector*, Gent: Academia Press.
- Verma, N. (red.) (2007) *Institutions and Planning*. Amsterdam: Elsevier.
- Yiftachel, O. & Huxley, M. (2000) 'Debating Dominance and Relevance: Notes on the "Communicative Turn" in Planning Theory', In *International Journal of Urban & Regional Research*, 24(4), pp. 907–1003.
- Yilmaz, C. (2003) 'Planning and Planner in a Post-positivist Global World: Towards a New Paradigm', In *Journal of Economic and Social Research*, 5(2), pp. 21–46.

1.4 Wisselende participatietrajecten bij wijzigende planningsoriëntaties: een terugblik op de Brusselse praktijk

Annette Kuhk

Wie terugblijkt op langere periodes van stedelijk beleid ontdekt daarin brede, al dan niet geëxpliciteerde ‘planningsoriëntaties’. De inhoudelijke, programmatorische en ontwerpmatige keuzes, alsook de keuzes inzake procesvoering evolueren gaandeweg, en soms ook abrupt. Denk bijvoorbeeld aan de nota’s ruimtelijke ordening bij onze noorderburen. In deze bijdrage trachten we in kaart te brengen hoe de waarden en praktijken van verschillende actoren in stedelijk beleid tussen 1958 en 2018 wijzigden in een gebied dat we vandaag het ‘Brussels Hoofdstedelijk Gewest’ noemen. Ook de percepties en concrete ontwikkeling van participatie veranderen: in Brussel zien we sinds de late jaren zestig een ‘onderstroom’ van participatie met een aantal opflakkingen. Niet alleen de aandacht voor participatie verandert, ook de invulling ervan evolueert.

Een overzicht en reconstructie van de afgelopen zeven decennia suggereert geenszins historische volledigheid. Het is veeleer een poging om periodes en momenten van het stedelijk beleid in Brussel te reconstrueren die in het collectieve geheugen gegrift zijn. Deze ‘socio-mnemonieke’ reconstructie (zie Zerubavel, 2003: 2) maakt een selectief overzicht van interventies in stedelijke ontwikkeling, maar kijkt ook naar discours en de respectieve actoren. Het individuele en collectieve geheugen hanteert verschillende structurende principes voor herinneringen: enerzijds beschrijven we langere periodes als zijnde continu, anderzijds beklemtonen we ook een aantal breuken. De analyse van planningsoriëntaties¹ in stedelijk beleid in Brussel beoogt periodes van continuïteit – mits incrementele wijzigingen – en momenten van discontinuïteit of radicale veranderingen in beeld te brengen. Vooraleer we in de ‘lezing’ van 60 jaar stedelijk beleid en planningsoriëntaties duiken, willen we kort voorstellen hoe we deze analyse ontwikkelden en welke opvatting we hierbij hanteren over participatie.

Coalities in een traject met wijzigende spelregels

Stedelijk beleid is een interdisciplinair onderwerp waarvoor zowel planners als politiconologen en bestuurskundigen interesse tonen. Theorieën uit de beleidsanalyse die ook interdisciplinaire kwaliteiten hebben, vormen een belangrijke inspiratiebron voor planners.²

Tegelijk is stedelijk beleid een belangrijk onderwerp voor onderzoek door beleidsanalisten.³ Deze wederzijdse aantrekkingskracht kan verklaren waarom de Amerikaanse planner John Friedman (1996: 12) beleidsanalyse beschrijft als één van de vier hoofdtradities in 200 jaar planningstheorie, terwijl LeGates en Stout de analyse van stedelijk beleid beschrijven als een subdomein binnen sociale en politieke wetenschappen⁴ (LeGates e.a., 2002: 215). Zowel planners als beleidsanalisten beschouwen de studie van stedelijk beleid als een subdomein van hun respectieve disciplines. Het vormt een raakvlak tussen planningstheorieën en beleidsstudies.

De analyse van planningsoriëntaties in Brussel start vanuit het 'Advocacy Coalition Framework' van Paul Sabatier en Hank Jenkins-Smith (Sabatier e.a., 1993)⁵. ACF is een 'substeembenadering' uit de bestuurswetenschappen:⁶ beleid wordt er geanalyseerd als een subsysteem binnen ruimere maatschappelijke veranderingen. Met name voor de analyse van stedelijk beleid wordt dit door de beleidswetenschapper Clarence Stone aanbevolen: "*Urban scholars appropriately have come to recognize that cities are shaped by forces beyond their boundaries. (...) To a large extent, they must play by rules they have not made*" (Stone e.a., 1987:3). Bij een dergelijke analyse wordt ook naar de impact van andere beleidsdomeinen en van een aantal contextuele factoren gekeken, wat ook bij een gelaagde, complexe situatie zoals het Brusselse stedelijke beleid een rol speelt. ACF is inmiddels voor tal van beleidsdomeinen toegepast, bijvoorbeeld voor drugsbeleid in Zwitserland (Kübler, 2001), voor het beleid rond boscertificering in Zweden (Elliot, Schlaepfer, 2001), voor overstromingsbeleid in Nederland 1945-2003 (Meijerrink, 2005), voor kernenergiebeleid in Zweden (Nohrstedt, 2007) of door Sabatier zelf voor het beleid over de bescherming van maritieme gebieden in California (Weible, Sabatier, 2005). Deze theoretische conceptualisering biedt een bruikbaar kader om beleidsveranderingen over langere perioden te bestuderen. De focus voor analyse ligt dus niet op 'beleidscycli' met een relatief korte termijn of singuliere 'projecten', maar veeleer op de lange termijn van maatschappelijke ontwikkelingen en beleidsoriëntaties. Bijzonder hierbij is dat de analyse kijkt naar strategieën voor verandering en naar strategieën die een status quo in beleid bestendigen. ACF differentieert ook nog eens bij de veranderingen en maakt een onderscheid tussen de incrementele veranderingen – veelal een vorm van collectief leren – ten opzichte van radicale koerswijzigingen, die doorgaans naar aanleiding van een acute crisis tot stand komen. Om deze veranderingen te kunnen duiden, worden vanuit het ACF de posities, organisationele affiliaties of machtsrelaties van actoren onderzocht in relatie tot waarden, belangen en de kennis die aanwezig is bij actoren.

Stedelijk beleid en planningsoriëntaties zijn geen exclusief terrein van beleidsmakers: ze worden beïnvloed en gevormd door een brede groep van actoren die deelnemen aan beleid of het beleid trachten te beïnvloeden (zie 'beleidsactoren' volgens Howlett, Ramesh, 1995). Zowel overheden, middenveld en belangenorganisaties als economische actoren zijn potentiële 'participanten' (zie democratische driehoek, Zijdeveld, 1999). Participatie wordt in deze bijdrage erg ruim geïnterpreteerd, waarbij tegelijk het overheidsperspectief

een belangrijk vertrekpunt vormt: het gaat over hoe en in hoeverre overheden en diverse maatschappelijke actoren betrokken worden bij een sociaal-ruimtelijk probleem dat onder de publieke aandacht gebracht wordt. We onderzoeken met andere woorden de inbreng van verschillende actoren die beleid voeren of het beleid althans trachten te beïnvloeden. Bijgevolg zetten we de analyse van planningsoriëntaties breed aan, en er worden ook initiatieven mee opgenomen die ‘van onderuit’ zijn gestart. We onderzoeken de positie en rol van overheden alsook de inbreng van een ruim veld van actoren en ‘participanten’, met onder andere burgers, middenveld en belangenorganisatie (zie ‘dubbele ladder van participatie’, die de bestuurskundigen Pröpper en Steenbeeck ontwierpen in reactie op Arnsteins ladder (Pröpper en Steenbeeck, 1999; Arnstein 1969)). Binnen dit brede veld van actoren die het beleid trachten te beïnvloeden, ontstaan ‘coalities’⁷ (zie ‘advocacy coalitions’ Sabatier, en ‘discourse coalitions’ Maarten Hajer)⁸. Frank Fischer beschrijft coalities als allianties van actoren met dezelfde interesses en ideeën die samen pleiten tegen andere coalities die begaan zijn met dezelfde beleidskwesties (Fischer, 2003: 95). Sabatier definieert twee aspecten die actoren in een coalitie binden: (a) de actoren delen een reeks normatieve en causale overtuigingen, en (b) de actoren ontwikkelen een aanzienlijke hoeveelheid gecoördineerde acties over een langere tijdsperiode (Sabatier, 1998: 103). Dit kunnen actoren zijn uit de publieke en private sector, maar ook uit verschillende beleidsniveaus (Sabatier, 1993: 5).

De geleidelijke kristallisatie van vier coalities in Brussel

Tijd voor concrete voorbeelden. In de publicatie ‘Bruxelles en 20 ans’ (Dejemeppe e.a., 2009) geeft Benoit Périlleux een overzicht van twintig jaar stedelijk beleid. Hij benadrukt dat zowel het stedelijk weefsel als het beleid zijn opgebouwd uit ‘historische lagen’: ruimtelijke ontwikkeling en het beleid kunnen alleen worden begrepen in relatie tot voorgaande constellaties. Vaak is het een reactie of zelfs een vorm van opstand ten opzichte van een (historische) situatie die wordt ervaren als zijnde ‘onaangepast’. Wie rekening houdt met deze stroperige ontwikkeling (zie Hendriks, Toonen, 1999) heeft een legitimatie om een ruimer tijdsbestek te bestuderen voor de analyse van hedendaagse fenomenen. Périlleux start voor dit overzicht van twintig jaar beleid, dat als basis voor een beter begrip van actuele planningspraktijken is opgesteld, dan ook veel vroeger, namelijk bij het Handvest van Athene van het CIAM-congres in 1933 (Périlleux, in: Dejemeppe e.a. 2009, 133).

Papadopoulos beschrijft de ontwikkelingen in de tweede helft van de twintigste eeuw als het ‘internationale-supranationale’ tijdperk van de ontwikkeling van Brussel “waarın het nationale institutionele functionalisme van de negentiende eeuw is versterkt, maar ook ‘gerevolutioneerd’ door de nieuwe rol van de stad als zetel van de uitvoerende tak van de Europese vakbonden” (Papadopoulos, 1996: 23).⁹ Twee belangrijke kenmerken in de afgelopen zeven decennia van de ontwikkeling van de regio Brussel zijn de snelle toename van

aandeel en verscheidenheid bij de buitenlandse bevolking, en de ontwikkeling van internationale functies door of verbonden aan de Europese instellingen. Deze processen van internationalisering hebben geleid tot significante veranderingen in het stedelijk landschap met aan de ene kant de druk op de woningmarkt en aan de andere kant een snelle ontwikkeling van marktgerichte businesslocaties en -kantoren, die meegaan met een 'internationale stijl'. Beleidsmakers reageerden verschillend op deze processen. Op basis van de analyse van stedelijk beleid kunnen we vier fases of strekkingen onderscheiden: het tijdperk van naoorlogs modernisme, de anti-modernistische reactie, de opkomst van een meer centralistisch, regionaal discours, en de meer recente benadering die vertrekt vanuit hedendaagse, participatieve ontwerptrajecten.

1 Naoorlogs modernisme en beslissingsmacht bij experts (1946-1968)

In maart 1962 werd de nationale wet inzake stadsplanning geratificeerd, wat een kader bood voor de ontwikkeling van regionale plannen. Gezien het in eerste instantie om administratieve procedures leek te gaan, werd weinig impact verwacht op stedelijk beleid (Papadopoulos, 1996: 79). Nochtans is het belang ervan niet te onderschatten, en het had gevolgen voor private ontwikkelaars. De nieuwe wet versterkte de principes uit de ont-eigeningswet van 1867, wat de weg vrij maakte voor private ontwikkeling en speculatie (Dessouroux e.a., 2008: 52). Isabelle Doucet parafraseert de neveneffecten van deze wet met een enigszins cynische ondertoon: "*If housing and planning seemed 'too important to be left to the State', (...) also the existing urban fabric seemed 'too important to be conserved'*" (Doucet, 2010:29). De denk- en werkwijze van het naoorlogse modernisme ligt in lijn met de doortastende benadering die door Koning Leopold II was ingezet. Dit werd duidelijk met het voorstel tot drastische reorganisatie van de Noordwijk in het 'Manhattanplan' (in 1953, het initiële plan voorzag in 1.000.000 m² nieuwe kantoorruimtes). Het duurde bijna dertig jaar tot het concept van hoogbouw, zoals geformuleerd in C.I.A.M. III in 1932, ook grootschaliger gerealiseerd werd in Brussel¹⁰. Ook de plannen lieten weinig aan de verbeelding over: men wilde de 'achterstand' snel wegwerken.

Het zogeheten 'Plan Alpha' uit 1965, in opdracht van het Ministerie van Openbare Werken, was het modernistische antwoord op de vraag om een regionaal plan voor Brussel te ontwikkelen (Perilleux, in: Dejemeppe e.a., 2009). Ideeën uit het 'Traffic in towns'-rapport (Buchanan, 1963) werden ingepast voor Brussel. Door superimpositie van nieuwe lagen op het bestaande stedelijke weefsel wilden planners een netwerk creëren voor vlotte mobiliteit, leefbare buurten met weinig verkeer en een duidelijke scheiding van functies. De bestaande snelle verbindingen zouden een invulling krijgen als 'collectoren van het stedelijke leven', bijvoorbeeld bij de Rue du Trone of de Avenue de la Couronne in de Europese wijk. Nieuwe snelwegverbindingen in de stad werden ontworpen in een verticaal opge-

splitste stad, bijvoorbeeld één niveau boven de bestaande treinplatforms. De plannen gingen uit van een sterk geloof in de ‘maakbaarheid’ van samenleving en stad door de fysieke ruimtelijke ontwikkeling. De aanpak in dit plan is een veeleer technische uitvoering van modernistische concepten.

Ook het eerste voorstel voor een districtsplan voor Brussel paste volledig in de ‘Plan Voisin-stijl’, met grootschalige ontruiming van ‘sloppenwijken’ en de vervanging ervan door hoge gebouwen. Deze ‘renovatie’ van woningen die populair waren voor lagere inkomens was in wezen een grondige sanering. Het districtplan stelde nieuwe snelwegen voor die door het bestaande stedelijk weefsel zouden lopen. Vaak was er bij de uitvoering een mix van private en publieke belangen: grootschalige stadsvernieuwingsprojecten in die periode waren doorgaans in handen van private actoren en vooral op winst, maar niet op het publieke belang gericht (zie Lagrou, 2002; Perrilleux, in: Dejemeppe e.a., 2009). Wijken werden gesloopt zonder herhuisvesting van de oorspronkelijke bewoners. Périlleux duidt de omvang van deze radicale benadering voor huisvesting als volgt: *“les quartiers anciens du centre et de la première couronne sont reconnus comme insalubres et 220.000 logements sont voués à la démolition pour être remplacés par de l’habitat moderne”* (Perrilleux, in: Dejemeppe e.a., 2009:135). Bij de implementatie hadden marktgerichte overheidsactoren en architect-promotoren de touwtjes in handen. Politieke verkozenen zagen hun legitimiteit bevestigd door verkiezingen: ze fungeerden vaak als de enige beslissers in een sterk hiërarchisch georganiseerd democratisch bestel. Bij grootse projecten argumenteerde de politiek-economische elite dat deze nieuwe fysieke onderlegger de basis legt voor de moderne stad. De impact voor huidige bewoners en het bestaande stedelijke weefsel werd geminimaliseerd ten opzichte van de beloftes die daarmee aan de komende generaties werden gegeven.

2 De anti-modernistische beweging en een vraag voor basisdemocratie (1968-1988)

Het naoorlogse Brussel wordt – op zijn best – herinnerd als stad van de vooruitgang en de wereldtentoonstelling van 1958 (Kint, 2001). Het wordt echter ook herinnerd als een speelterrein voor speculatieve praktijken en grootschalige interventies, onder meer door Paul Van Den Boeynants, Charly De Pauw en hun medestanders (Timmerman, 1991): *“The 1950s-1960s in Brussels would go into history, not so much as a modern triumph, but as a shameful period of demolition fever producing ‘icons’ of its own: most notably the demolition of Horta’s Maison du Peuple and its replacement by an office tower, and the so-called progressive but disastrous urbanism of the Manhattan Plan, which led to the expulsion of thousands of inhabitants”* (Doucet, 2010:32). De slechte ervaringen met de Noordwijk en andere grote projecten zinderen nog lang na in het bewustzijn van planners en bewoners: wijdverspreide speculatie, het benadelen of simpelweg negeren van lokale overheden en de

verdrijving van inwoners gingen niet onopgemerkt voorbij. Lagrou beschreef deze manier van handelen in een nogal eufemistische bewoording als een ‘onhandige kant bij de openbare participatieprocedures’ (Lagrou, 2002).

Zowel Albert Martens, professor em. in de stedelijke sociologie, als Renée Schoonbroodt, doctor in de sociologie en voormalig voorzitter van ARAU, beschrijven 1969 als een keerpunt voor de ontwikkeling van burgerbetrokkenheid en van de sociale bewegingen in Brussel (Van den Eede e.a., 1994: 13; Schoonbroodt, in: Dejemeppe e.a., 2009). De anti-modernistische beweging reageerde fel op de grootschalige projecten en de geplande scheiding van functies. Het was een reactie tegen de voortdurende ‘Bruxellisatie’ en tegen de ‘stedenbouw van voldongen feiten’ (Doucet, 2010: 34)¹¹. Deze reacties zijn niet per sé gericht tegen modernisering, maar wel op de ‘ontoereikendheid van Brussel om ermee om te gaan’ (ibid., 2010: 34)¹². De traumatische ervaringen van stedelijke vernietiging leiden tot een conservatieve reflex bij de tegenbeweging, die het stedelijk weefsel wilden ‘genezen’ met bijzondere aandacht voor de sociale context en de bescherming van het patrimonium. Dit geldt althans voor het centrum van de Brusselse regio, want in dezelfde periode ontwikkelden Belgische architecten zoals Lucien Kroll of Charles Vandenhove in de randen van de regio en in het buitenland ook meer experimentele en vernieuwende projecten, bijv. rond collectieve huisvesting.

Relatief kleinschalige interventies die zouden passen in een omvattende en stabiele visie werden de nieuwe norm in de periode van anti-modernistische protesten in de jaren zeventig. Planners worden herinnerd aan hun sociale verantwoordelijkheden, als noodzakelijk tegengewicht na de ongeremde steun aan ‘vooruitgang’. De focus ligt op het wijkniveau met gedifferentieerde programma’s, aangepast aan lokale noden. De verheerlijking van het wijkconcept werd breed gedragen door nieuw opgerichte lokale organisaties (Schoonbroodt, 2007). De tekortkomingen in de ontwerpen en bij de uitvoering van naoorlogse planning werden fel bekritiseerd. De planningsoriëntatie van de tegenbeweging richtte zich op de bescherming van woningen, van groene en open ruimtes en van historische locaties (zie Déclaration de Bruxelles, in: Barey, 1980: 17). Gedenkwaardige voorbeelden van betrokkenheid en protest van burgers zijn de reacties tegen het Manhattanplan, waar inwoners met hun ‘Manifeste de cholère’ naar het stadhuis gingen, evenals de strijd van de ‘Marollen’ tegen het voorstel tot uitbreiding van het Justitiepaleis (Lambotte-Verdicq, 1978: 205-209, 253-254). Schoonbroodt beschrijft het gevoel van onrechtvaardigheid dat tot de opstand in de Marollen geleid heeft: “*Au nom de quel bien commun justifier cette violence contre l’intégration des plus pauvres dans la ville? Au cœur de ces équipements collectifs qui les font vivre?*” (Schoonbroodt, in: Dejemeppe e.a., 2009:118).

Op het einde van de jaren zestig en bij begin van de jaren zeventig ontstonden – geheel in de sfeer van de opstanden van 1968 – verschillende architectuur- en stedenbouwkundige organisaties,¹³ talrijke lokale groeperingen met actieve betrokkenheid van burgers, alsook verschillende overkoepelende organisaties. Alleen al voor de Noordwijk ontstonden meerdere lokale groeperingen tegelijk: de ‘Sociale Dienst voor Wonen’, een lokale actiecommissie en twee buurtcentra (Vanden Eede e.a., 1994: 14).

Gelijktijdig met de lokale verenigingen ontstonden verschillende regionale overkoepelende organisaties zoals de Brusselse Raad voor het Leefmilieu (BRAL) of Interenvironnement Bruxelles (IEB), die samen de anti-modernistische beweging in gang zetten. Het Atelier de Recherche et d'Action Urbaines (ARAU) heeft, zoals de naam reeds aangeeft, een enigszins andere positie: zij waren actief betrokken bij acties zoals de strijd om de Marollen, de reacties bij het Europakruispunt en vele andere sites, maar zij ontwikkelden ook onderzoek. ARAU combineerde expliciet het activisme en de coördinatie van wijkcomités met gerichte studies (Schoonbroodt, 2007: 37-57). Het verzet tegen de naoorlogse planning en stedenbouw werd ook gesteund door verschillende architectuurscholen, met name La Cambre en Sint Lucas (Doucet, 2010). Soms namen ze ook de leiding in het verzet. Léon Krier, Maurice Culot, Willy Van Der Meeren of Lucien Kroll zijn allicht de bekendste voorbeelden van ontwerpers die alternatieven zochten voor het voordien strikt rationele en functionele ontwerp. Culot en Krier focusten op de 'Reconstruction de la Ville' en werden hierin gesteund door La Cambre (Schoonbroodt, 2007: 399). Ze schoven andere prioriteiten naar voren in stedelijke programma's, ze gebruikten ook een andere conceptualisering in ontwerp, en er kwam ook kritiek op de procedures in stedelijk beleid: directe democratische betrokkenheid was een belangrijke eis bij deze nieuwe groeperingen. Terwijl voordien politieke en economische actoren de enige beslissers waren, stelden de tegenbeweging actieve politieke participatie voor om tot breed gedragen beslissingen te komen. Aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig ontwikkelde een overlegcultuur, wat later ook zijn effect had op de procedures en eisen aan de administraties. Lokale democratische structuren zijn geleidelijk aan verbeterd en verbreed in de jaren zeventig (Schoonbroodt, in: Dejemeppe e.a., 2009: 118-121). De eisen van de nieuwe maatschappelijke organisaties zijn ook deels geïnstitutionaliseerd. Zo werden bijvoorbeeld openbare hoorzittingen structureel voorzien en overlegcomités opgestart. Het zijn werkwijzen die ook vandaag nog bestaan. In het gewestplan voor Brussel in 1979 werd voor het eerst een nieuwe drietrapsprocedure toegepast: voor het eerst werden openbare hoorzittingen gehouden waarbij iedereen het recht had om plannen te raadplegen en vervolgens het recht om vragen en aanbevelingen te formuleren. Daarbij was er een formele verplichting om overlegcommissies te organiseren die hierop een antwoord boden (de zogeheten 'Commissions de concertation', *ibid.*:120).

Tegelijk met de ontwikkeling van bottom-upacties veranderde ook de politiek-bestuurlijke structuur van Brussel door de oprichting van de agglomeratie in 1971. In deze nieuwe structuur startten jonge mensen bij de administratie en introduceerden een relatief 'moderne' aanpak. Het generatieverschil tussen werknemers in de nieuwe administratie en de mensen die voor gemeenten werkten, was een kans voor verandering: "*L'agglomération de Bruxelles avait quand même un avantage quand elle a dû constituer son administration, de pouvoir engager des gens tous relativement jeunes qui n'avaient pas derrière eux le poids d'inertie des administrations traditionnelles et qui donc pouvaient penser moderne entre guillemets, par rapport à leur temps, plus modernes en fonction de visions plus technocratiques de l'aménagement.*" (INT Christian Frisque, 25.11.2010).

Ook in het specifieke bestemmingsplan van 1979 – het ‘Plan Secteur’ – werd de invloed van La Cambre en ARAU zichtbaar. In dit plan werd in sé ingegaan op een aantal eisen van het maatschappelijk middenveld, met name het behoud van woonwijken, van groene ruimtes en van historische locaties. Het idee van bescherming was revolutionair ten opzichte van de naoorlogse modernistische plannen. Het plan van 1979 werd ontwikkeld door een coalitie met socialisten en christendemocraten, met Guy Cudell als minister voor Brusselse zaken. Bij de houding van officiële instellingen moet evenwel een kritische noot geplaatst worden. Volgens Lagrou was het een vorm van populisme: participatieve processen werden inderdaad geformaliseerd en er waren ook budgetten voor adviescommissies. De projecten met een grote impact werden evenwel ook hierna nog uitgevoerd, ondanks de publieke verontwaardiging, door een kleine groep politiek-economische actoren die de beslissingen namen. Door de economische crisis van de jaren zeventig was er voor veel modernistische projecten, stadsvernieuwing en sanering geen budget, en ook het Manhattan-project werd tijdelijk stilgelegd (na de afbraak wel te verstaan). Ook bij het Plan Secteur waren er – niet-tegenstaande de goede intenties – echter geen garanties voor de uitvoering van de nobele doelstellingen. Zo werden er ten opzichte van de beoogde bescherming van woonwijken in de praktijk veel ‘uitzonderingen’ toegelaten om een bestemmingswijziging te bekomen. Het bestemmingsplan werd in de jaren tachtig nog verder uitgehold onder impuls van een neoliberale minister van Ruimtelijke Ordening (Périlleux, in: Dejemeppe e.a., 2009: 134).

3 Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (1989-1999)

Ook onder de gewestelijke vlag namen overheden verschillende posities in. In de meer recente periode zijn er projecten waarbij de eisen van de anti-modernistische beweging werden geïncorporeerd, maar ook projecten en werkwijzen die sterk herinneren aan naoorlogse modernistische praktijken (Dejemeppe e.a., 2009: 134-136). Soms was er een samenwerking van overheden en voormalige tegenstanders, bijvoorbeeld voor de realisatie van het project Lakenstraat met een samenwerking van AAM, de Fondation de l’Architecture, en de bank/ontwikkelaar AG. Wat als een compromis zou kunnen worden geïnterpreteerd, werd door anderen bekritiseerd als een ‘lege overeenkomst’ (Mierop e.a., 1995) en een ‘nepoverwinning’ voor de wederopbouw van de stad (Doucet, 2010: 76).

De invloed van de anti-modernistische beweging blijft veeleer impliciet in de jaren tachtig en negentig. Lokale herontwikkelingsprojecten in de jaren tachtig zijn iets meer open en inclusief, worden veeleer decentraal aangestuurd, en houden ook rekening met de ideeën van de ‘reconstruction de la ville’-beweging. Socio-economische geografen richten een oproep aan lokale overheden om vooral ook aandacht te schenken aan processen van segregatie, aan achterstandswijken en aan armoede, in plaats van louter gefocust te zijn op stedenbouwkundig ontwerp (ibid., 2010: 80). Er is in die periode een grote verscheiden-

heid aan participatiemodi ontwikkeld en een aantal hardhandige interventies konden op die manier ook worden vermeden (Kuhk, 2002: 112). De ideeën over stedelijke interventies op kleine schaal zoals voorgesteld door Culot, Krier en Schoonbroodt, werden opgepikt door sociaaleconomische geografen zoals Chris Kesteloot en Eric Corijn. Zij bestudeerden hoe de gemeenten in de Brusselse regio verder onderverdeeld waren in districten of buurten (wat een *follow-up* kreeg aan het einde van de jaren negentig, met onder andere de wijkmonitor, zie ook Loopmans e.a., 2009: 9-10).

Met de regionalisering van België startte ook een nieuwe fase voor ruimtelijke planning, althans voor het institutionele kader. Planning was niet langer een nationale aangelegenheid, maar werd verdeeld over drie gewesten. Het stadsgewest Brussel werd gescheiden van zijn welvarende, metropolitane hinterland in een tijd waarin stedelijk beleid meer marktgericht wordt. De nieuwe structuur van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest leidde tot nieuwe planningsinstrumenten, die – afhankelijk van de politieke coalities – meer ten voordele van het lokale en dan terug meer ten voordele van de internationale uitstraling werden ingezet. De ordonnantie houdende organisatie van de planning en stedenbouw van 1991 vormde de juridische basis voor plannen en adviesraden: het gewestelijke ontwikkelingsplan, het gewestelijke bestemmingsplan, de gemeentelijke plannen en de adviesraden op regionaal en gemeentelijk niveau. De cultuur van de overlegcomités van de jaren zeventig en van openbare hoorzittingen kreeg opvolging in de planningsinstrumenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Een aantal belangrijke participatieve procedures werd verder ontwikkeld in stedelijke instrumenten, zoals bijvoorbeeld wijkcontracten voor de ontwikkeling van woningen en openbare ruimte, voornamelijk in achterstandswijken (zie ordonnantie van 1993).

Overkoepelende organisaties, waarvan sommige al meer dan 25 jaar bestaan, werden na 1989 meer geïnstitutionaliseerd. Ze werden betrokken bij formele adviesraden, bijvoorbeeld bij de regionale ontwikkelingscommissie. Participatie geraakte meer geïntegreerd in relatief kleinschalige lokale projecten, waar lokale belangen konden doorwegen. Bij groot-schalige projecten of ingrepen met belangrijke economische en/of politieke impact was participatie echter vaak gereduceerd tot het absolute minimum of eufemistisch herleid tot 'het kader van representatieve democratische structuren'. Gesteund door het argument van 'efficiënt bestuur bij schaalvergroting', werden dergelijke projecten ook binnen de nieuwe gewestelijke entiteit vaak nog door een kleine groep experts ontwikkeld, al dan niet met een politieke recuperatie van argumenten en idealen uit de anti-modernistische beweging.

Het gewestplan van 1979, en alle uitzonderingen die intussen waren toegekend in specifieke bestemmingsplannen, was nog steeds van toepassing als wettelijke basis in 1989. Het eerste gewestelijk ontwikkelingsplan (GeWOP) van de toen socialistische regering van Brussel herbevestigde de noodzaak om woningen te beschermen. Het GeWOP zette ook in op de verbetering van de economische situatie van Brussel door ingrepen in industriële structuren, betere infrastructuur en modernisering. Daarentegen zou de gespreide ontwikkeling van kantoren moeten stoppen. Périlleux ziet een duidelijk verband tussen het

regionale ontwikkelingsplan van 1995 en het gewestplan van 1979: “*Le projet de Plan de secteur opère une révolution puisqu’il veut ‘repeupler le centre, privilégier le logement, améliorer et développer d’abord les transports en commun, restaurer et multiplier les espaces verts et protéger le patrimoine présentant un intérêt historique, culturel, esthétique ou social’. On retrouvera d’ailleurs un certain nombre de ces éléments dans les dix principes du projet de ville du Plan Régional de Développement (PRD) de 1995.*” (Périlleux, in: Dejemeppe e.a., 2009:134).

Het gewestelijk ontwikkelingsplan van 1995 werd omschreven als een ‘stadsproject’. Omdat het niets meer was dan een stadsproject werd het hiervoor ook bekritiseerd. Enkel kaart 7 van het GeWOP had in die eerste versie bindende kracht. Het leek “het meest veelbelovende ruimtelijke plan dat tot nu toe voor Brussel is geproduceerd” (Baeten, 2001: 7). Tegelijk merkt Baeten op dat een ontwikkelingsplan, net zoals andere plannen die weinig concreet zijn in het bindend vastleggen van bestemmingen, openstaan voor interpretatie (ibid.:7). Op het GeWOP van 1995 volgde het Gewestelijk Bestemmingsplan in 1998, ook onder socialistische regering. Een tweede generatie gewestelijke plannen werd ontwikkeld onder de liberale regering van F.X. de Donnée. De plannen illustreerden de sterkere markt-oriëntatie in Brusselse planning. Bekende effecten hiervan zijn de hernieuwde aandacht voor grootschalige stedelijke ingrepen, de verruiming bij stedenbouwkundige sancties en de invulling van de kantoorruimten, voorstellen voor deregulering, een nog meer geliberaliseerde woningmarkt, speculatie met onroerend goed, sociale uitsluiting en gentrificatie, en een verscherping van de sociaal-ruimtelijke segregatie. Inmiddels is er een nieuw plan GP(D)O (Gewestelijke Plan Duurzame Ontwikkeling, 2017), en er zijn ook twee versies van het Plan voor Internationale Ontwikkeling opgemaakt (2007 en 2013). De slinger tussen lokale noden en internationale ambities blijft in beweging, al oscilleert deze veel onregelmatiger dan die van Foucault.

4 **Positiviteit, hedendaags ontwerp en coproductie (2000-vandaag)**

Tegen het einde van de jaren negentig zien we nieuwe lokale en regionale drukingsgroepen en een verscheidenheid aan ‘stedelijke actoren’ in Brussel die reageren tegen het actuele stedelijke beleid. Voorbeelden zijn Habitat Central, Citymine (d), Recyclart, Stichting / Fondation Sens Unique, Cinema Nova, enz. Naast de meer ‘klassieke’ tools zoals straat-acties, petitieën en lokale informatiesessies, gebruiken deze actoren ook nieuwe media en creatieve, strategische interventies in de openbare ruimte. Hiermee konden ze een relatief breed en gevarieerd publiek bereiken, terwijl ze niet altijd even succesvol waren om ook in de aandacht van de overheden te komen. Ze slaagden erin het stadsdebat nieuw leven in te blazen, bijvoorbeeld over spanningen tussen lokale en globale ontwikkelingen, over leegstand en gelijktijdige druk op grond- en huurprijzen, over vragen rond mobiliteit, of bijvoorbeeld om de traagheid en algemeen gebrek aan visie in het stedelijk beleid onder

de aandacht te brengen. De nieuwe verenigingen bleken ook zeer actief op het gebied van architectuur en stadsdiscussie in Brussel, vaak met een link naar interventies en experimenten die door kunstenaars waren opgezet (Doucet, 2010: 109).

De acties rond Hotel Central in 1995 waren zowat het startpunt voor deze beweging. Er volgden interventies op uiteenlopende locaties. De bekendste interventies van de jaren negentig en van het begin van de jaren 2000 zijn allicht PleinOpenAir, Limite Limiet, MapRAC, Bruxxel Glocal, Plateforme Flagey, Micronomics of Picnic the streets. Sommige acties worden gezamenlijk ontwikkeld of op zijn minst ondersteund door groeperingen die al bestaan sinds de jaren zeventig. Zowel bij het 'nieuwe' als bij het 'oude' activisme was er een betrokkenheid van onderzoeks- en onderwijsinstellingen, waardoor de sterke link tussen expertise en activisme uit de jaren zeventig opnieuw ook aanwezig was in de jaren negentig. Bij een aantal projecten waren ook overheden betrokken, al was dat met wisselend engagement.

In het jaar 2000 was Brussel een van acht culturele hoofdsteden van Europa. Dit verleende momentum voor bottom-upacties. Het thema "Stad en de stedelijke uitdagingen" gaf ruimte en energie aan vele kleine acties die in de jaren negentig waren gestart. Bij Brussel 2000 bereikte dit een climax (Doucet, 2010:112). Door het gebruik van nieuwe media en links naar internationale voorbeelden (bijv. groepen in Porto Allegre, Barcelona, Berlijn, Amsterdam, enz.) verschilden de reikwijdte en de impact van de recentere debatten van die uit vorige decennia. Een aantal nieuwe associaties vroeg doelbewust geen overheidssteun aan om hun onafhankelijkheid te kunnen bewaren.

De Brusselse architect en stedenbouwkundige Benoit Moritz beschrijft het activisme en de interventies van deze periode als een 'tweede wending' in de Brusselse stedenbouw, naar analogie met Jacques Arons "première tournant" (Aron, 1978). De initiatiefnemers richten zich op meer experimentele vormen van ontwerp en trachten een verschuiving naar 'echte' participatie te bewerkstelligen (zie Doucet, 2010: 198). Hiervoor was er ook een verschuiving van het negativisme over Brussel (de 'Bruxellisation') naar meer positieve benaderingen nodig (ibid., 2010: 110). Het valt af te wachten hoe veerkrachtig deze beweging is en welke blijvende impact ze heeft op de ontwikkeling van Brussel.

Conclusies

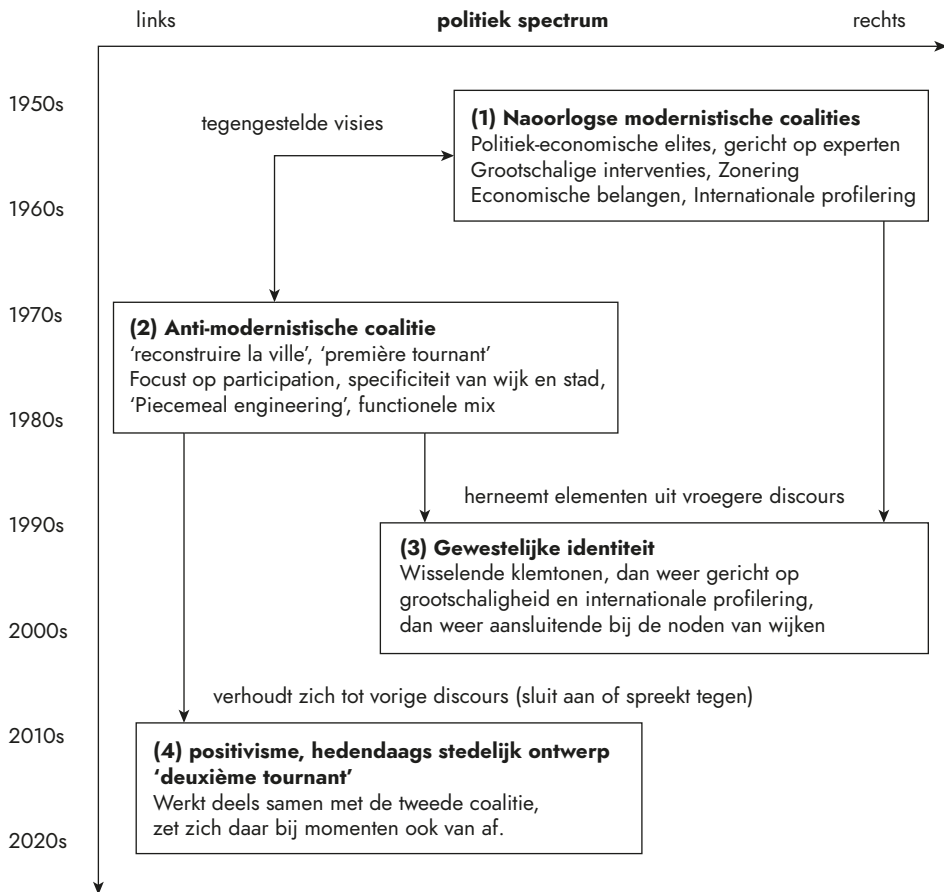
Op basis van deze chronologische lezing van het stedelijke beleid in Brussel maken we een aantal doorsteken en vergelijkingen. Terwijl de lezing in episodes vooral focust op de verandering, relativeren we deze interpretatie en kijken we in de conclusie meer naar langere lijnen die blijven doorgaan, want dat bepaalt mee de context voor huidige interventies. We leggen de vertogen en lijnen vervolgens naast elkaar om beter te begrijpen welke kernwaarden, uitgangspunten, belangen en kennis aanwezig is bij de verschillende coalities.

De rem erop: verandering mits padafhankelijkheid

Planning is een vrij recent gegeven bij een veel oudere geschiedenis van de stad. Bij ruimtelijke planning en stedelijk beleid ontwikkelen actoren een kader voor (her)structurering van) toekomstige ontwikkeling. Dit kader is geenszins een wit blad: de fysieke structuren, en ook de relaties tussen actoren ademen geschiedenis. Vaak kunnen planningsoriëntaties enkel begrepen worden in relatie tot padafhankelijkheden die veel verder terug reiken. Zo bijvoorbeeld recycleert het functionalisme in het naoorlogse Brussel een deel van de erfenis van het handvest van Athene en de CIAM-beweging van 1933. Politiek gezien houden de naoorlogse plannen vast aan het idee van een centrale macht in Brussel, waar nog een deel van de *grandeur* doorschemert uit de tijd van het 'Plan d'ensemble pour extension et embellissement de l'agglomération Bruxelloise' van Victor Besme (1866). De grootste plannen van het naoorlogse modernisme ontwikkelden echter in een andere tijdsgeslacht: in de late jaren zestig konden de internationale opstanden ook in België kompels en studenten op straat lokken, en ook budgettaire waren er andere voortekens dan bij het erg welvarende België tijdens de tweede fase van industrialisering. Terwijl Expo 58 Brussel het ultieme teken van moderniteit verleende, werd al snel duidelijk dat men de droom van grootse infrastructures moest inbinden. Het eerste sectorplan van Groupe Alpha (1962) werd om budgettaire redenen van tafel geveegd. Ook in het afgezwakte tweede voorontwerp van 1970 zou de effectieve bouw van stadsautowegen nog tot de massale afbraak van volkse buurten leiden. De effecten van dergelijk grootschalige ingrepen had Brussel al eerder ervaren, ten tijde van Leopold II – 'roi urbanist' -, en bij de afbraak van de Putteriewijk voor de Noord-Zuid-verbinding. Op het einde van de jaren zestig werden wijkcomités en ook bovenlokale organisaties opgericht, die hiertegen in opstand kwamen. Nota bene was het eerste ontwerp van het sectorplan ook al beperkt tot de negentien gemeenten die vandaag deel uitmaken van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest – een voorafname dus op de gewestvorming, die pas in 1989 ook een gezicht en een naam kreeg. Binnen die nieuwe structuur werd een eigen dienst Ruimtelijke Ordening en Stadsplanning ingericht. Bij de opstart werd een lichte medewerker aangesteld, die ook reeds de start van de veel ruimere agglomeratie in 1971 hadden meegemaakt, en die toen een relatief 'moderne' benadering hadden ingebracht. De gebouwde structuren – le bati – zijn belangrijke padafhankelijkheden, maar evenzeer wordt de handlingsruimte bepaald door de kennis, de relaties en de waarden van actoren.

De analyse van discours en plannen, en van geïmplementeerd beleid in Brussel suggereert dat er twee nogal verschillende coalities zijn in het stedelijk beleid die al een lange tijd bestaan, evenals twee ontluikende coalities die veel jonger zijn (zie figuur 1). Terwijl de reacties tegen het naoorlogse modernisme en het nieuwe activisme rond de eeuwwisseling als 'wendingen' benoemd werden (Aaron, 1978, Moritz, 2006), is het niet zo dat het ene discours zomaar door het andere wordt afgelost. Terwijl de aandacht voor participatie in reactie tegen sociale uitsluiting als onderstroom vanaf de jaren zeventig continu

aanwezig is, blijft ook de droom van grootschalige stedelijke ingrepen latent of manifest aanwezig. De indicatie van jaartallen bij het benoemen van de coalities is dan ook vooral belangrijk omwille van de startdata: de coalities van gelijkgezinden vallen niet stante pede uiteen zodra zich een nieuwe planningsoriëntatie profileert. Het zijn geen paradigmawissels, er komen veeleer stemmen bij. Padafhankelijkheden spelen hierbij een rol: terwijl het discours en de plannen bij momenten radicale wendingen lijken te suggereren, worden de ideeën vaak afgezwakt bij de implementatie. Dat is niet per sé een teken van ‘mislukking’ voor ruimtelijke planning of stedelijk beleid. Bij een aantal plannen mag Brussel opgelucht ademen dat er geen budget of geen draagvlak was om de plannen daadwerkelijk uit te voeren.

Figuur 1: Coalities en planningsoriëntaties bij stedelijk beleid in Brussel (zie Kuhk, 2013)

Gelaagd, geleed en veranderlijk

Gezien we bij de analyse van het stedelijk beleid in Brussel een brede groep van actoren bekijken die invloed uitoefenen op het beleid, zijn de ‘planningsoriëntaties’ niet noodzakelijk een weergave van beleidskeuzes. Er zijn evengoed tegenargumenten en alternatieve discours in opgenomen, die een reactie zijn op toen actuele beleidskeuzes. Het geeft een beeld van de debatten rond stedelijk beleid. Overigens is ‘de’ overheid voor stedelijk beleid in Brussel geenszins een monoliet. De gewestelijke overheid ageert in een andere context dan de agglomeratie. De stad Brussel en de andere achttien gemeenten zijn het niet noodzakelijk eens met de gewestelijke keuzes. Bij een instrument zoals de wijkcontracten blijkt dat ook de negentien gemeenten verschillende prioriteiten hebben, en bij dit alles mogen we niet vergeten dat ook de nationale en federale overheden middelen hebben om te wegen op het stedelijk beleid in Brussel (bijv. Beliris, Grootstedenbeleid, of individuele acties zoals de tussenkomst van de toenmalige eerste minister Guy Verhofstadt om solo slim een site voor te stellen voor de mogelijke uitbreiding van de Europese Raad van Ministers). Het mag in deze heterogene setting dan ook niet verwonderen dat een ‘tegenstem’ tegen gewestelijke keuzes bijvoorbeeld steun vindt bij gemeentelijke overheden of vice versa, en dat een goedbedoelde interventie van op federaal niveau niet per sé in goede aarde valt bij gewestelijke en lokale overheden.

De planningsoriëntaties over stedelijk beleid in Brussel zijn op verschillende wijzen ingesijpeld in het daadwerkelijke beleid en de uitvoering. De naoorlogse modernistische benadering werd grotendeels geïnitieerd of op zijn minst actief gesteund door beleidsmakers. Het was het dominante beleid tot eind van de jaren zestig, waarbij de grondhouding – vertrouwen op expertkennis, akkoorden met relatief weinig politieke en economische spelers, prioriteit voor de fysieke ingrepen en zonering – ook in latere projecten en fases nog zichtbaar is, bijvoorbeeld bij de bouw van het Europees parlement onder Jean-Louis Thys, of bij ambitieuze plannen voor sites van gewestelijk belang (bijv. het Zuidstation, Thurn & Taxis, Europawijk en Wetstraat).

De ideeën van de anti-modernistische coalitie werden lang niet altijd gevolgd door beleidsmakers, al had en heeft hun discours wel een grote impact op de *mindset* van de ruimere Brusselse planningscène. Hun vraag naar bescherming van het patrimonium en sociale verantwoordelijkheid weerklinkt tot vandaag en het is fair om te stellen dat de twee basisinstrumenten ‘openbaar onderzoek’ en ‘overlegcommissies’ er door hun toedoen zijn gekomen. Inmiddels genieten deze actoren een zekere erkenning, en zijn zij vaak actief betrokken coaches bij participatieve trajecten.

Bij de planningsoriëntatie ‘regionaal beleid van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest’ is in hoofdzaak de positie van dit nieuw vormgegeven beleidsniveau beschreven. Het gewest ontstaat in een verscheurde context met twee invloedrijke coalities die al een tijdje bestaan, het bevindt zich “*tussen les quartiers de Culot en Jaspersville*” (Doucet, 2010: 197). Het gewest ontwikkelt dan ook verschillende, en soms erg uiteenlopende beleidslijnen, met

enerzijds grootse – en soms ook grootschalige – ambities om internationale organisaties aan Brussel te binden, en anderzijds een veelheid van veeleer kleinschalige injecties die de leefbaarheid van de wijken tracht op te krikken.

De jongste planningsoriëntatie ontwikkelt eigentijdse, toekomstgerichte voorstellen voor Brussel. In de relatie tot overheden nemen ze verschillende posities in. Er zijn actoren die het belangrijk vinden om onafhankelijk te kunnen ageren. Andere proberen daarentegen ‘van binnenuit’ verandering tot stand te brengen en, bijvoorbeeld, mee te werken als architect of stedenbouwkundige bij wijkcontracten of richtschema’s. Een aantal bureaus verhouden zich daarbij ‘strategisch ambigu’ (zie bijdrage 2.3 in dit boek): ze gaan de samenwerking aan met uiteenlopende actoren in verschillende settings. Ze werken vanuit de meer activistische hoek, binnen de krijtlijnen van beleid, of in samenwerking met private actoren. Deze actoren passen ‘accupunctuur’ toe, waarbij ze hopen op een zichtbaar cumulatief effect op stedelijk beleid, al valt af te wachten in hoeverre de kritische tegenstem actief blijft dan wel gerecupereerd wordt.

Fundamentele meningsverschillen over Brussel, over modernisme en over sturing

De planningsoriëntaties in het stedelijk beleid in Brussel vertegenwoordigen verschillende posities ten aanzien van inhoud, programma’s en ontwerpkeuzes en ook ten aanzien van procesvoering en participatie:

- (1) De actoren verschillen in hun houding tegenover de erfenissen van het modernisme: sommige beschouwen functionele bestemmingsplannen en geplande functiescheiding nog steeds als een geldige optie – zo niet zelfs als de enige optie – terwijl andere de noodzaak zullen benadrukken om een (al dan niet geplande) functiemenging te ontwikkelen. Vaak valt dit samen met de focus op expertkennis enerzijds en de meer pluralistische benadering anderzijds. Actoren verschillen bovendien in hun perceptie over de mate waarin sociale verandering kan (of zou moeten) worden bewerkstelligd door de overheid.
- (2) Ook de relatie tot Brussel verschilt bij de coalities. Ze hebben niet dezelfde aandacht voor de specificiteit van Brussel en de lokale eigenheden: soms komen generische oplossingen op tafel, dan weer wordt de *genius loci* beklemtoond. Het leidt tot verschillende inschattingen over wat de adequate aansturing kan zijn voor stedelijk beleid; bijvoorbeeld centraal of decentraal, door overheidsactoren of door derden, met betrokkenheid van lokale bewoners of gebruikers, of aangestuurd door externe experts, enzovoort.

Tabel 1 toont een synthese van de planningsoriëntaties in Brussel van 1958 tot vandaag.¹⁴ Dit samenvattende overzicht toont de belangrijkste actoren en de aanleiding voor kris-

tallisatie van de coalities. Vervolgens worden de kernwaarden van de coalities weergegeven, met een onderscheid tussen diepgewortelde overtuigingen, fundamentele keuzes bij beleidskwesties en voorkeuren bij secundaire beleidsaspecten. Tot slot gaat het overzicht in op de belangrijkste strategieën van actoren om de eigen coalitie te versterken, waardoor dominante actoren een status quo (her-)bevestiging, terwijl actoren van een minderheidsdiscours middelen zoeken voor een verandering van koers. De tabel volgt niet strikt de chronologische ontwikkeling van de coalities. In plaats daarvan bekijkt het in hoeverre de kernwaarden van de coalities aansluiten. Zo staat de coalitie rond de gewestelijke identiteit *tussen* het naoorlogse modernisme en de anti-modernistische beweging, gezien het van beide vertogen elementen heeft overgenomen.

	Naoorlogs modernisme (vanaf 1946)	Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (vanaf 1989)	Anti-modernisme (vanaf 1968) 'Reconstruction de la Ville Movement' Première tournant	Positiviteit, hedendaags ontwerp en co-productie (vanaf 2000) Deuxième tournant
Actoren en samenwerking	Gedomineerd door politieke en economische actoren, ondersteund door nationale en later federale actoren; weerspiegelt het oude gevestigde establishment en waarden, beïnvloed door een context van economische welvaart (1958), neemt ook ideeën op van CIAM (1933), bijv. zoning en rationele benaderingen	Regionalisering van België introduceert nieuwe gewestelijke verantwoordelijkheden voor ruimtelijk beleid: Een 'nieuwe' generatie wetgevers, die de uitdaging aangaan om de identiteit van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te definiëren.	Reacties op stedelijke trauma's van de jaren 50 en 60 (bijv. Noordwijk of Marollen), context van de burgerrechten-bewegingen van 1968; Geleid door civil society (nieuwe lokale comités en bovenlokale organisaties), in samenwerking met de academische wereld en onderzoeksorganisaties (AAM, SLA, ARAU, La Cambre), wisselende steun van de overheden	Weerspiegelt reacties op globaal-lokale spanningen; reacties vanuit ontgoocheling over regionaal stedelijk beleid Geleid door een groep jonge ontwerpers / (nieuw gevormde) maatschappelijke organisaties en een verscheidenheid aan activisten; steun van de academische wereld (bijv. Cosmopolis-VUB, La Cambre), beperkte steun van regionale en lokale overheden.

	Naoorlogs modernisme (vanaf 1946)	Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (vanaf 1989)	Anti-modernisme (vanaf 1968) 'Reconstruction de la Ville Movement' Première tournant	Positiviteit, hedendaags ontwerp en co-productie (vanaf 2000) Deuxième tournant
Ontwikkeling en relatieve positie	Dominante coalitie in de jaren 50 en gedurende de jaren 60, aanzienlijke invloed ook daarna, waarbij de coalitie zichzelf steeds opnieuw uitvindt in de volgende decennia	Ontstaat eind van de jaren 80, combineert elementen uit het naoorlogse modernisme en het antimodernisme, waarbij de nadruk wijzigt onder verschillende regeringen en in verschillende colleges (burgermeesters en schepenen)	Ontstond tegen het eind van de jaren 60, in reactie tegen de dominante naoorlogse modernistische coalitie	Kwam eind van de jaren 90 op, gedeeltelijk in de voetsporen van de antimodernistische coalities, die verschillende posities inneemt tegenover overheden en economische actoren
Diep-gewortelde overtuigingen	Stelt politiek en economie boven individuele en lokale belangen, internationale en globale perspectieven overheersen, marktperspectief	Focus op economische ontwikkeling, al houdt het ook rekening met sociale verantwoordelijkheid van planning, overheidsperspectief	Focus op lokale ontwikkeling en sociale kwesties eerder dan op economische ontwikkeling, perspectief van de burgermaatschappij	Gezamenlijke ontwikkeling van hyperlokale en globale vraagstukken, vierde perspectief dat zich richt op stedelijke ontwikkeling én op globale omstandigheden
Beleidskeuzes (1) Fundamentele keuzes bij beleidskwesties	Bij schaarste van gronden en vanwege de weerstand van lokale groepen: strijd over A-locaties (bijv. dicht bij treinstations), kansen voor (internationale) economische mogelijkheden in bestaande stedelijke weefsels	Bij schaarste van gronden: toewijzing voor de ontwikkeling van economische (internationale) mogelijkheden én lokale ontwikkeling (huisvesting, onderwijsfaciliteiten)	Bijv. conflict over grondspeculatie, over het ontstaan van 'stadsnomaden', over het verlies van woningen en het verlies van waardeverfgoed en patrimonium	Een spanning van hyperlokale actoren in een geglobaliseerde omgeving (ingaan tegen kapitalistische en neoliberale dominantie), zoekt verzoening tussen lokale en globale eisen

	Naoorlogs modernisme (vanaf 1946)	Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (vanaf 1989)	Anti-modernisme (vanaf 1968) 'Reconstruction de la Ville Movement' Première tournant	Positiviteit, hedendaags ontwerp en co-productie (vanaf 2000) Deuxième tournant
Beleidskeuzes (2) Doelgroepen voor beleid	Richt zich met name tot economisch sterke spelers, om investeerders en Europese instellingen aan te trekken	Richt zich tot multipliciteit van actoren met uiteenlopende behoeften, van welvarende tot achtergestelde gebieden en respectieve gebruikers	Richt zich tot een breed publiek, met specifieke aandacht voor kwetsbare groepen.	Richt zich tot een breed publiek en ambieert een mix van gebruikers, met specifieke aandacht voor kwetsbare groepen
Beleidskeuzes (3) Voorstellen voor stedelijke ontwikkeling	Geplande scheiding van functies om Brussel te ontwikkelen als een internationaal concurrentiële regio; grootschalige, projectgerichte ontwikkeling; ook wel benoemd als 'Bruxellisation'	Integratie van functies vanuit een regionaal perspectief (combineert het lokale en het regionale), verschillende oplossingen (geplande mix of geplande integratie) voor verschillende lokale gebieden, zoekt naar een nieuwe identiteit voor Brussel	Geplande integratie leidt tot de ontwikkeling van een levensvatbaar stedelijk weefsel, 'piece-meal engineering' in stedelijke ontwikkeling tegen Bruxellisation in, sterke focus op maatschappelijke verantwoordelijkheid, Focus op instandhouding, bescherming en ontwikkeling van woningen, op de leefbaarheid van wijken	Stedelijke ontwikkeling vereist een evenwicht tussen lokale en globale eisen, tussen kleinschalige en grootschalige interventies, tussen uitgebreide plannen en projecten: om 'Bruxellisation' tegen te gaan, pleit deze coalitie voor geplande (ontworpen) functionele integratie

	Naorlogs modernisme (vanaf 1946)	Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (vanaf 1989)	Anti-modernisme (vanaf 1968) 'Reconstruction de la Ville Movement' Première tournant	Positiviteit, hedendaags ontwerp en co-productie (vanaf 2000) Deuxième tournant
Voorkeuren bij secundaire beleids-aspecten Beleids-instrumenten	Economische waarden zijn de belangrijkste drijvende factor voor stedelijke ontwikkeling: op expertise gericht stedelijk beleid waar verkozen beleid beslist, deskundigen inzake stedelijk beleid ondersteunen de besluitvorming, Gebruik van economische incentives en deregulering, en relatief vage omvattende plannen, belangrijkste beslissingen worden op project-niveau genomen (uitzonderingen op het algemeen plan blijven mogelijk)	Overheden faciliteren, ze halen hun legitimatie uit een representatief systeem met bepaalde mogelijkheden voor participatie en overleg, gecombineerd met economische incentives, regulering en controle De ordonnantie voor stedenbouw en planning van 1991 biedt een kader voor stedelijk beleid en planningsinstrumenten, waarbij zowel antwoorden gezocht worden voor lokale noden als voor internationale profilering	Verdedigen inclusieve, open, pluralistische benaderingen en 'echte' participatie in plaats van therapie of manipulatie. Deze coalitie beklemtoont de verantwoordelijkheden van regionale en lokale overden, en bijv. de noodzaak tot strikte regulering en voldoende handhaving om de meest kwetsbare groepen te beschermen	Inclusief beleid: overleg en 'echte' participatie, geen therapie of manipulatie. Ook deze coalitie beklemtoont de verantwoordelijkheden van regionale en lokale overden, en bijv. de noodzaak tot strikte regulering om kwetsbare groepen te beschermen. Tegelijk is er ook ruimte voor informele ontwikkeling en zelforganisatie nodig.

	Naorlogs modernisme (vanaf 1946)	Regionaal beleid voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (vanaf 1989)	Anti-modernisme (vanaf 1968) 'Reconstruction de la Ville Movement' Première tournant	Positiviteit, hedendaags ontwerp en co-productie (vanaf 2000) Deuxième tournant
Strategieën en acties om de eigen coalitie te bestendigen of versterken	Samenwerking tussen politieke en economische elites, ondersteund door beleidsmakers die optreden als onafhankelijke adviseurs, kennis-opbouw als strategie, door middel van studies en advies van deskundigen ter legitimatie van beleidsvoorstellen	Samenwerking tussen politieke en economische actoren, maar ook coördinatie met een grote verscheidenheid aan actoren (d.w.z. lokale, regionale en federale autoriteiten, lokale gebruikers, overheidsinstanties, maatschappelijke organisaties, enz.)	Invloed op beleid door een combinatie van onderzoek en activisme, waaronder straatacties, deelname aan bestaande overlegcomités, persconferenties, stedelijk debat, interventies ter plaatse, verspreiding van informatie via eigen media (Brallerie en Bralert, Bruxelles en Mouvements, Midi de l'urbanisme, enz.), meer recent ook beperkte steun door subsidies	Invloed op beleid door een combinatie van onderzoek en activisme, waaronder nieuwe media, sociale netwerken, blogs en websites, stedelijk debat, straatacties, interventies ter plaatse (bijvoorbeeld protest en bezettingen, maar ook artistieke uitingen in openbare ruimten) en internationale mobilisatie, benadrukken eerder onafhankelijkheid (niet-gesubsidieerde organisaties)

Tabel 1: Overzicht van planningsoriëntaties en 'advocacy coalitions' voor stedelijk beleid in Brussel (zie Kuhk, 2013)

De participatiependel

De reconstructie van planningsoriëntaties in Brussel toont grote verschillen tussen coalities van actoren. Ze onderscheiden zich niet enkel door uiteenlopende oplossingsrichtingen: de coalities verschillen ook al bij de omschrijving van wat het probleem eigenlijk is. Zo kan de Europawijk bijvoorbeeld opgevat worden als een vraag naar meer kantoren voor Europese instellingen en allerhande lobbyisten, terwijl wijkbewoners bekommerd zijn over de leefbaarheid, over de kwaliteit van publieke ruimte of over de betaalbaarheid van woningen. Deze kadering van het probleem hangt op zijn beurt samen met dieperliggende waarden en wereldbeelden van de actoren. De coalities verschillen in hoe zij de maatschappij zouden organiseren. Sommige begrijpen de samenleving als een diverse, veelstemmige

plek, terwijl andere er een sterk hiërarchisch beeld van een ‘netjes geordende maatschappij’ op nahouden (zie hiervoor ook Boltanski, Thevenot, 2006). Net zoals er een slingerbeweging is tussen lokale noden en internationale ambities, zien we in Brussel ook een pendel voor participatieve trajecten. Terwijl de onderstroom van de besloten, expertgerichte planning af en toe de kop opsteekt, zou ik voorzichtig positief willen besluiten ten aanzien van de ruimte die gegeven wordt aan participatie in Brussel. Het is lang duidelijk dat stedelijk beleid niet louter ‘een overheidsopdracht ter bescherming van algemeen belang’ is. Een aantal participatieve werkwijzen zijn inmiddels ook formeel bevestigd en structureel ingebed. Bovendien zijn actoren vaker professioneel onderlegd om te kunnen participeren, naar de inhoud evenzeer als naar het proces. Bij de vele coöperatieve en commons-gerichte initiatieven die we in laatste tijd zien ontstaan, bijvoorbeeld rond huisvesting (Collective Land Trust in Brussel) of voedsel (de GAZAPs, zie Manganeli, Moulaert, 2018) kun je de vraag stellen of zich een derde ‘tournant’ aankondigt. Komt er een meer structurele beweging op gang waar de overheid en de markt in gebreke blijven als reactie op veranderende “*forces beyond the boundaries (nvdr: of your city)*” (Stone e.a., 1987)? De veelkleurige initiatieven in Brussel wekken althans de indruk dat we aan een wending staan waarbij het middenveld, bewoners en gebruikers nog sterker dan voordien terug zelf het initiatief nemen.

Noten

1. De analyse is grotendeels gebaseerd op case-studies in het kader van verschillende onderzoeksprojecten, hierbij ook interviews met deskundigen in stedelijk beleid in Brussel, alsook op literatuurstudie (bijv. Demey, 1992; Demey, 2007, Périlleux, in: Dejemeppe e.a., 2009; Apers e.a. 1982; Dessouroux e.a., 2008; Knopes, 2004). Een eerste versie van deze beschrijving werd gepresenteerd in een onderzoeksrapport voor Prospective Research for Brussels (Kuhk e. a., 2005: 21-26). Deze beschrijving werd herzien en herschreven voor het doctoraat (zie Kuhk, 2013). Het werd hierbij aangevuld met enkele elementen van een analyse van een meer stedelijke, architectonische perspectief (zie Doucet, 2010). Wat voor u ligt, is een geactualiseerde bijdrage, met onder andere aanvullingen op basis van een gesprek met Dirk Van de Putte, adjunct directeur van het Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling in Brussel.
2. Bij een aantal planners en planningstheoretici is er een duidelijke interesse in beleidsstudies of in beleidspraktijken, bijvoorbeeld bij Sherry Arnstein (1969), Paul Davidoff (1965), John Forester (1993), Leonie Sandercock (Sandercock e.a., 1998), Patsy Healey (2006) of Louis Albrechts (2002). Benadering uit beleidsstudies die planners konden inspireren gaan terug tot Herbert Simon (1947), Charles Lindblom (1959, 1979) of Amitai Etzioni (1993). Dit is met name van relevant bij het ‘rational comprehensive planning’-model dat door planners is ontwikkeld aan de universiteit van Chicago, zoals bijvoorbeeld door Martin Meyerson (zie Sandercock, 1998).
3. Beleidsanalisten die bijzondere interesse toonden in het bestuderen van stedelijk beleid zijn, onder andere Frank Baumgartner en Bryan Jones (1993), Patrick Dunleavy (1980) of John Mollenkopf (1992). De belangstelling voor stedelijke kwesties was reeds duidelijk bij Harold

- Lasswell. Hij werd geïnspireerd door de Chicago School en was voorstander van een multidisciplinaire aanpak voor beleidsanalyse (Lasswell, in: Parsons, 1995: 21).
4. “distinct subfield within the social science discipline of political science” (LeGates e.a., 2002: 215)
 5. Een meer uitgebreide motivatie voor deze keuze is toegelicht in het doctoraatsonderzoek van Annette Kuhk (2013).
 6. Andere voorbeelden binnen diezelfde groep zijn Multiple Streams Framework van Kingdon (1995) en het Punctuated Equilibrium van Baumgartner and Jones (1993).
 7. Bij de vertaling van het Engelse begrip ‘coalitions’ zit er een nuanceverschil. In het Engels wordt de term breed begrepen als ‘samenwerking rond eenzelfde doel’, terwijl hij in het Nederlands veeleer wijst op de samenwerking van politieke partijen. Desalniettemin houden we vast aan de term ‘coalities’, die ook door Maarten Hajer in die brede zin gebruikt wordt.
 8. Frank Fischer heeft de twee benaderingen en concepten vergeleken in zijn publicatie *Reframing Public Policy* (2003). Alhoewel hij appreciatie heeft voor de ruime, integrerende benadering van Sabatier, merkt hij op dat het overgrote deel van de analyses vanuit het ACF vertrekken vanuit een neo-positivistische methodologie (Fischer, 2003:101), waarbij het ‘waarom’ en het ‘hoe’ van (beleids-) veranderingen doorgaans niet verklaard wordt. Hierbij volgt hij Hajer’s discursief-analytische kritiek en merkt op dat het niet ‘kennis’ en ‘waardesystemen’ an sich zijn die de actoren in een coalitie binden, maar veeleer de ontwikkeling van een gedeeld narratief, waarbij feiten en waarden gecondenseerd worden tot een verhaal (zie Fischer, 2003:102).
 9. Oorspronkelijke tekst in het Engels: “during which the national institutional functionalism of the nineteenth century is reinforced but also revolutionalized by the city’s new role as the seat of the European Union’s executive branch.”
 10. Ook tijdens het interbellum waren er gespreid al enkele hoogbouw-projecten, zo bijvoorbeeld de Eggerickx-torens aan het De Meeus-plein, in 1937.
 11. “urbanism of accomplished facts” (zie Doucet, 2010:34).
 12. “Brussels’ inadequacy to deal with it” (ibid., 2010:34).
 13. Met name de Sint Lukas Archieven (SLA) met Alfons Hoppenbrouwers in 1968, de Archives d’Architecture Moderne met Maurice Culot (AAM, ook in 1968) en het Atelier de Recherche et d’action Urbaines (ARAU) met René Schoonbroodt, Maurice Culot en Jacques Van der Biest, in 1969.
 14. De structuur voor dit overzicht is geïnspireerd op Sabatier en Brasher (zie Sabatier e.a., 1993). Het schema is een variant op de indeling die zij hanteerden bij de analyse van het milieubeleid in Lake Tahoe.

Bibliografie

- Albrechts, L. (2002) ‘The Planning Community Reflects on Enhancing Public Involvement. Views from Academics and Reflective Practitioners’, in *Journal of Planning Theory & Practice*, Volume 3, 2002 – Issue 3, pp. 331–347.

- Apers, J., Vandenbreeden, J., Van Sandvoort, L., Hogenes, J., Lagrou, E. (1982) *Straten en Stenen: stadsgroei 1780-1980: Tentoonstelling ingericht door de Generale Bankmaatschappij in samenwerking met het Sint-Lukasarchiefen G. Abeels*, 18.1.1982 t.e.m. 21.0.1983, Brussel: Sint-Lukasarchief.
- Arnstein, S. (1969) 'A Ladder of Citizen Participation', in *Journal of the American Planning Association*, Vol. 35, No. 4, July 1969, pp. 216–224 (reprinted in: LeGates R., Stout F. (2000, 2nd ed.), *The city reader*, London: Routledge, pp. 240–252).
- Aron, J. (1978) *Le Tournant de l'urbanisme bruxellois: 1958 – 1978*, Brussels: Fondation Joseph Jacquemotte.
- Baeten, G. (2001) 'The Europeanization of Brussels and the Urbanization of 'Europe'. Hybridizing the city. Empowerment and Disempowerment in the EU district'. In *European Urban and Regional Studies*, April 2001 vol. 8 no. 2, pp. 117–130.
- Barey, A. (1980) *Déclaration de Bruxelles*, Bruxelles: Editions des Archives d'Architecture Moderne.
- Baumgartner, F., Jones, B. (1993) *Agendas and Instability in American Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boltanski, L., Thévenot, L. (2006 [1991]) *On Justification. The Economies of Worth*, Princeton: Princeton University Press.
- Buchanan, C. (1963) *Traffic in Towns, A Study of the Long Term Problems of Traffic in Urban Areas*, London: UK Ministry of Transport.
- Davidoff, P. (1965) 'Advocacy and Pluralism in Planning', in *Journal of the American Institute of Planning*, pp. 331-338, (reprinted in: Legates R., Stout F. (2000, 2nd ed.), *The city reader*, London: Routledge, pp. 423-433).
- Dejemepe, P., Mouchart, C., Piersotte, C., Raynaud, F., Vn den Putte, D. (red.) (2009) 'Brussel over 20 jaar', in *Cahier van het ATO* nr. 7, januari 2009, Brussel: Agentschap voor Territoriale Ontwikkeling (ATO).
- Demey, T. (1992), *Bruxelles, Chronique d'une capitale en chantier, 2. De l'EXPO '58 au siège de la C.E.E.* Bruxelles: Legrain.
- Demey, T. (2007), *Brussel, Hoofdstad van Europa*. Brussel: Badeaux.
- Dessouroux, C., Puissant, J. (red.) (2008) *Gedeelde ruimten –betwiste ruimten– Brussel een hoofdstad en haar inwoners*, Brussel: Directie Studies en Planning, Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting.
- Doucet, I. (2010) *From Penser la Ville to Faire la Ville. Brussels' and Architecture's Engagement with the Real*. Delft: Dissertation at the T.U. Delft/ Delft University of Technology.
- Dunleavy, P. (1980) *Urban Political Analysis*, London: Macmillan.
- Elliot, C., Schlaepfer, R. (2001) 'The Advocacy Coalition Framework: Application to the Policy Process for the Development of Forest Certification in Sweden', in *Journal of European Public Policy*, 8:4, August 2001, pp. 642–661.
- Etzioni, A. (1993) *The Spirit of Community Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, New York: Crown.
- Fischer, F. (2003), *Reframing Public Policy, Discursive Politics and Deliberative Practices*, Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, F., Forester, J. (1993), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, Durham, North Carolina: Duke University Press.

- Forester, J. (1987) *Planning in the Face of Conflict*, California: University of California Press. (reprinted in: Legates R., Stout F. (2000, 2nd ed.), *The City Reader*, London: Routledge).
- Friedman, J. (1996), 'Two Centuries of Planning Theory: An Overview', in: Mandelbaum S., Mazza L., Burchell R. (red.) *Explorations in Planning Theory*, Center for Urban Policy Research, Rutgers: State University of New Jersey, pp. 10–29.
- Hajer, M. (1993), 'Discourse Coalitions and the Institutionalisation of Practice: The Case of Acid Rain in Great Britain', in Fischer, E., Forester, J. (red.) (1993) *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*. Durham & London: Duke University Press, pp. 43–67.
- Healey, P. (1997) *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*, London: MacMillan.
- Hendriks, E., Toonen, Th. (1998) *Schikken en plooiën: de stroperige staat bij nader inzien*, Assen: Van Gorcum.
- Kuhk, A., Degadt, J., Lagrou, E. (2005) 'Brussel volwassen? Groei van de overlegdemocratie voor integraal stedenbouwbeleid', Eindverslag van het onderzoek naar participatie aan beleidsprocessen bij stedenbouwbeleid in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel: departement architectuur Sint-Lucas.
- Howlett, M., Ramesh, M. (1995) *Studying Public Policy: Policy Cycles and Policy Subsystems*. Oxford: Oxford University Press.
- Kingdon, J. (1995, 2^e editie) *Agendas, Alternatives and Public Policies*, Boston, Little: Brown.
- Kint, J. (2001) *Expo 58 als belichaming van het humanistisch modernisme*, Proefschrift aan de T.U. Delft, Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Knopes, L. (red.) (2004) *Change Brussels Capital of Europe*, Brussels: Prisme Editions.
- Kübler, D. (2001) 'Understanding Policy Change with the Advocacy Coalition framework: An Application to Swiss Drug Policy', in *Journal of European Public Policy*, 8:4, August 2001, pp. 623–641.
- Kuhk, A. (2002) *Onderzoek naar participatie aan beleidsprocessen, toegepast voor stedenbouwbeleid in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. Brussel: Departement Architectuur Sint Lucas.
- Kuhk, A. (2013) *Means for Change in Urban Policies, Application of the Advocacy Coalition Framework to Analyse Policy Change and Learning in the field of Urban Policies in Brussels and Particularly in the Subset of the European Quarter*. Unpublished Dissertation at the Faculty of Social Sciences (KU Leuven, verdediging op 07.01.2013, promotor is Prof. Marleen Brans, Instituut voor de overheid).
- Lagrou, E., (2002) *Brussel: A Superimposition of Social, Cultural and Spatial Layers*, Brussel: Departement Architectuur Sint-Lucas.
- Lambotte-Verdicq, G. (1978) *Contribution à une anthologie de l'espace bâti bruxellois de Léopold II à nos jours*, Bruxelles: Louis Musin éditeur.
- LeGates, R., Stout, F. (2000, 2nd ed.) *The City Reader*, London: Routledge.
- Lindblom, Ch. (1959) 'The Science Of Muddling Through', in *Public Administration*, Vol. 19, pp. 79–88.
- Loopmans, M., Kesteloot, Ch. (2009) Sociale Ongelijkheden, Synthesenota nr. 15, in *Brussels Studies*. SGB n°15, zie www.brusselsstudies.be.
- Manganelli, A., Moulaert, F. (2018) 'Hybrid Governance Tensions Fuelling Self-reflexivity in Alternative Food Networks: the Case of the Brussels GASAP (solidarity purchasing groups for peasant agriculture)', in *Local Environment*, pp. 1–16.

- Meijerink, S. (2005) 'Understanding Policy Stability and Change. The Interplay of Advocacy Coalitions and Epistemic Communities, Windows of Opportunity, and Dutch Coastal Flooding Policy 1945-2003', in *Journal of European Public Policy*, 12:6, december 2005, pp. 1060-1077.
- Mierop, C., Deville, F. (1995) Oproep aan de jonge Europese architecten: de wederbouw van een historische straat in het Centrum van Brussel, 1989-1995, Bruxelles: Fondation pour l'Architecture.
- Mollenkopf, J. (1992) 'How to Study Urban Political Power', in Mollenkopf J. (1994), *A Phoenix in the Ashes: The Rise and Fall of the Koch Coalition in New York City Politics*, Princeton: Princeton University Press.
- Moritz, B. (2006) 'Cinq ans de coopération et d'affrontement entre les acteurs nationaux, régionaux et locaux (1999-2004)', in Hein C. (red.) (2006) *Bruxelles l'Européenne Capitale de qui? Ville de qui?*, Bruxelles: ISACF – La Cambre & La Lettre volé (Les cahiers de La Cambre – Architecture, n°5).
- Nohrstedt, D. (2007) 'Crisis and Policy Reformcraft, Advocacy Coalitions and Crisis-induced Change in Swedish Nuclear Energy Policy', Introduction to Dissertation at the Uppsala University, March 2007.
- Papadopoulos, A. (1996) *Urban Regimes and Strategies, Building Europe's Central Executive District in Brussel*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Parsons, W. (1995) *Public Policy*. Cheltenham, England: Edward Elgar.
- Perilleux, B. (2009) 'Planning en ruimtelijke ordening in Brussel, balans en perspectieven', in Dejemeppe, P., Mouchart, C., Piersotte, C., Raynaud, F., Vn den Putte, D. (red.) (2009), *Brussel over 20 jaar, Cahier van het ATO nr. 7*, pp. 133-157.
- Pröpper, I., Steenbeek, D. (1999) *De aanpak van interactief beleid: elke situatie is anders*. Bussum: Coutinho.
- Sabatier, P. (1998), 'The Advocacy Coalition Framework: Revisions and Relevance for Europe', in *Journal of European Public Policy* 5, March 1998, pp. 98-130.
- Sabatier, P., Jenkins-Smith, H. (red.) (1993) *Policy Change and Learning: An Advocacy Coalition Approach*. Boulder, Co: Westview.
- Sandercock, L., Lysiottis, P. (1998) *Towards cosmopolis: planning for multicultural cities*. Chichester: Wiley (Chapter 4: The difference that theory makes, pp. 85-104).
- Schoonbroodt, R. (2007) *Vouloir et dire la ville, Quarante années de participation citoyenne à Bruxelles*, Bruxelles: Edition.
- Simon, H. (1947) *Administrative Behavior: A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*. – 4th ed. in 1997, New York: The Free Press.
- Stone, C., Sanders, H. (red.) (1987) *The Politics of Urban Development*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Timmerman, G. (1991) *In Brussel mag alles, Geld, Macht en Beton*. Berchem: Uitgeverij EPO.
- Vanden Eede, M., Martens, A. (1994) *De Noordwijk: Slopen en Wonen*. Berchem: Uitgeverij EPO.
- Weible, C., Sabatier, P. (2005) 'Comparing Policy Networks: Marine Protected Areas in California', in: *The Policy Studies Journal*, Vol. 33, No. 2, pp. 181-201.
- Zerubavel, E. (2003) *Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Zijderveld, A.C. (1999) *The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State*, Succor, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Interview met Christian Frisque, 25.11.2010.

1.5 Het einde van sociale innovatie in stedelijke ontwikkelingsstrategieën? Antwerpen en buurtontwikkelingsmaatschappij 'BOM'

Frank Moulaert, Etienne Christiaens, Bie Bosmans

In dit artikel gaan we na hoe het politieke bewind in de stad Antwerpen geëvolueerd is vanaf de jaren 1970 tot 2005. We gaan dieper in op de periode van 1990 tot 2005, waarin wordt overgestapt van het traditionele fysieke vernieuwingsbeleid (met de bouw van sociale huisvesting) in de jaren tachtig naar een buurtgericht sociaal innovatief stedelijk ontwikkelingsbeleid (jaren negentig) om dan vanaf 2002 uit te komen bij een meer algemeen op vastgoedontwikkeling gebaseerd en door de markt gestuurd stadsbeleid. We bespreken de materiële en discursieve methodes die gehanteerd worden door belangrijke actoren in de politieke wereld en het maatschappelijke middenveld. De analyse is opgebouwd rond de geschiedenis van buurtontwikkelingsmaatschappij BOM, ooit een vooraanstaand vernieuwer op het vlak van stadsbeleid. BOM is in 2005 opgedoekt omdat ze geen plaats meer had in het 'nieuwe' door het stadsbestuur gecontroleerde concept van een top-downstadsbeleid.

Voorwoord

In 2007 publiceerden Bie Bosmans, Etienne Christiaens en Frank Moulaert in *European Urban and Regional Studies* een artikel 'The End of Social Innovation in Urban Development Strategies. Antwerp and the Neighbourhood Development Corporation BOM' over de Buurtontwikkelingsmaatschappij (BOM) in Antwerpen. In 2007 lagen de hoogdagen van de buurtontwikkeling als motor van de stadsontwikkeling reeds achter de rug. De sociaal-democratische, bij het neoliberalisme aanleunende coalitie koos na de verkiezingen van 2002 voor een meer stadomvattend, economisch gericht beleid en stuurde de wijkcomités die het beleid zo'n vijftien jaar lang aangevuurd hadden naar af.

De vijftien jaren BOM zijn een ervaring die ook naar de toekomst belangrijk zal blijven als een van de meest expliciete episodes van stedelijk actie-onderzoek en coproductie. Het belang ervan werd door beleidseconomen en stadsarchitecten niet ingezien. Tot op de dag van vandaag onderschatten ze de rol van innoverende sociale relaties en sociale innovatie-initiatieven in stadsontwikkeling. Alleen door op bredere schaal te mobiliseren – zoals

Ademloos en Ringland recent bewezen hebben – zullen initiatieven vanuit de wijken en de duurzame ontwikkeling een stem in het beleid laten doorklinken. Maar of ze in de huidige economische politieke en economische conjunctuur ook echte beleidsimpact zullen hebben is minder duidelijk.

Verandering van stadsbewind en sociale innovatie

Dit artikel belicht de relatie tussen de sociaalpolitieke en sociaaleconomische cycli in Antwerpen en de patronen van sociaal innovatieve initiatieven gelanceerd om sociale uitsluiting tegen te gaan in een aantal buurten in deze stad. De analyse richt zich op het Antwerpse ‘maatschappelijke middenveld’, hier gedefinieerd als ‘de relationele sfeer van (her)opbouw van sociale banden en erkenning van de Ander die voldoet of uiting geeft aan de menselijke behoeften die niet ingevuld worden door de Staat of door de markt-economie’ (Christiaens, 2003). De innovatieve buurtaanpak van BOM, een buurtontwikkelingsmaatschappij die eind jaren tachtig werd opgericht, en zijn relatie met de ruimere politieke wereld en het maatschappelijke middenveld op diverse ruimtelijke niveaus (stad, rand, gewest, EU enz.) worden heel uitgebreid onderzocht: hoe is de interactie tussen het stadsbestuur en organisaties uit het maatschappelijke middenveld (zoals BOM) door de jaren heen geëvolueerd? Waar komen de specifieke visies van BOM op buurtontwikkeling vandaan? Welke rol hebben materiële en discursieve elementen gespeeld bij de uitwerking van maatschappelijke en politieke strategieën door de staat, de markt en actoren uit het maatschappelijke middenveld in het algemeen en door BOM in het bijzonder? Aan de hand van een historische analyse van de maatschappelijke en politieke stromingen in de Antwerpse samenleving in de voorbije dertig tot veertig jaar kunnen we de betrokken processen en mechanismen ontwarren en een redelijk antwoord vinden op deze vragen.¹

De analyse gebruikt verklaringscategorieën om de productie en reproductie van het politieke bewind toe te lichten. Het artikel belicht hoe een buurtontwikkelingsbeleid tot stand komt en onderzoekt welke economische, maatschappelijke en politieke stromingen zijn samengevloeid of vertakt om eerst een meer sociaal gerichte buurtontwikkelingsaanpak mogelijk te maken en dan een op vastgoed gebaseerd stadsvernieuwingsbeleid te bevorderen (Moulaert e.a., 2007).

Het artikel gaat ook na hoe veranderingen in de macroregelgeving van het stadsbeleid leiden tot hegemonische machtsblokken in het bestuur en de economie van de stad. Het houdt daarbij rekening met de samenloop van conjuncturele bewegingen op diverse ruimtelijke niveaus en hoe die inwerken op de stedelijke collectieve actie. De culturele dimensies van deze dynamiek mogen niet onderschat worden. Recente ontwikkelingen in de Culturele Politieke Economie (CPE) en op het vlak van discoursanalyse hebben aangetoond dat discours en discursieve technologieën een rol spelen bij de (her)vorming van stedelijke regimes, hegemonische projecten en anti-hegemonische bewegingen (Sum, 2005;

Moulaert e.a., 2007). Deze bewegingen blijken een levenscyclus te volgen die niet alleen een gevolg is van de interactie tussen het maatschappelijke middenveld en de politieke wereld, maar ook een uiting van de interne dynamiek van ‘veranderingsbewegingen’. Door een tekort aan *human resources* en vaak ook vanwege de afhankelijkheid van externe financiering zien deze bewegingen zich vaak genoodzaakt zich op overlevingsstrategieën te beroepen (Moulaert e.a., 1997; Mayer, 2003).

Het tweede deel van dit artikel gaat in op de overgang van een traditioneel fysicistisch stadsvernieuwingsbeleid dat enkel gericht is op de historische Antwerpse binnenstad naar een buurtgericht en door de gemeenschap aangestuurd beleid voor alle stedelijke herwaarderingsgebieden (deze overgang vond in de jaren tachtig plaats). Het derde deel belicht de veranderingen in de buurtontwikkelingsstrategieën in Antwerpen sinds de vroege jaren negentig tegen de achtergrond van het veranderende stedelijk regime. Deze veranderingen kunnen samengevat worden als een geleidelijke overgang van een creatieve arbeidsverdeling tussen organisaties uit het maatschappelijke middenveld enerzijds (met BOM als belangrijkste speler) en het stadsbestuur anderzijds, naar een situatie waarbij het stadsbestuur de stadsontwikkeling opnieuw volledig in handen neemt door succesvolle initiatieven rond sociale innovatie van buurtorganisaties te integreren in het stadsbeleid en door de sociale focus van de jaren negentig te vervangen door een op vastgoed gebaseerd stadsbeleid. Dit ‘nieuwe’ beleid wordt ondersteund door nieuwe methodes van openbaar bestuur en ‘passende’ discursieve technologieën die deze nieuwe vorm van stadsbeleid rechtvaardigen. Het laatste deel vat de evolutie van het politieke bewind in de stad samen en analyseert er de belangrijkste factoren van.

Van fysieke vernieuwing tot buurtontwikkeling in Antwerpen: de jaren tachtig

In de jaren tachtig, met een stadsbeleid gericht op een stedelijke herstructurering door stadsvernieuwing en onder invloed van een sterke publieke beweging die ook na 1968 nog blijft nazinderen, bouwen het provincie- en stadsbestuur van Antwerpen een institutionele structuur op om hun eigen beleidsvisies nauwer te doen aansluiten bij de visies van bottom-uporganisaties die actief zijn in kansarme buurten. Het officiële discours van de overheid over samenwerking wordt echter niet volledig in de praktijk gebracht, wat leidt tot een gevoel van wantrouwen bij de bewoners van de kansarme wijken.

Het (Antwerpse) Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw (RISO), officieel opgericht in 1983, laat zijn stem het luidst horen en steekt zijn kritiek op het buurtontwikkelingsbeleid van de stad niet onder stoelen of banken. Eind jaren tachtig is de tijd rijp voor de oprichting van een buurtontwikkelingsmaatschappij en dit onder invloed van diverse factoren: mensen worden zich bewust van de toenemende kansarmoede in bepaalde stadsgebieden en zijn ontevreden over de lokale bestuurspraktijken (vandaar de opkomst van

extreemrechts), de traditionele buurtontwikkelingsorganisaties zijn niet proactief genoeg en het Derde Armoedeprogramma en later URBAN van de EG bieden de nodige kansen. Resultaat: in 1990 wordt de BOM opgericht. BOM introduceert multidimensionale geïntegreerde buurtontwikkeling in de Antwerpse strategieën en beleidslijnen inzake stadsontwikkeling. De jaren negentig worden grotendeels gekenmerkt door specifieke relaties tussen traditioneel politiek cliëntelisme enerzijds en radicaal sociale innovaties gestuurd door het maatschappelijke middenveld anderzijds: een perfect klimaat voor innovatieve initiatieven rond buurtontwikkeling.

In juni 1982 begint de Vlaamse regering, via haar eerste besluit inzake stadsvernieuwing, financiële steun te verlenen aan steden om hun woningaanbod te verbeteren en het openbare domein herop te bouwen in kansarme buurten of stedelijke herwaarderingsgebieden. Met dit besluit wil de regering ook meer inspraak geven in het besluitvormingsproces door zogenaamde ‘stuurgroepen’ op te richten. Later, in het besluit van 1983, schrapt de eerste Vlaamse minister van Cultuur de subsidies voor buurtinitiatieven voor het grote publiek omdat die, naar eigen zeggen, vooral geleid worden door vrijwilligers uit radicale groepen van intellectuelen gevormd tijdens vorige studentenrevoltes en de bewegingen van Mei ’68. De minister vervangt het bestaande systeem door Instituten voor Samenlevingsopbouw met professionele, goed georganiseerde en projectgerichte structuren. Deze instituten worden officieel erkend als “projectwerken gericht op de rechtstreekse oplossing van de collectieve problemen van wijken, districten en regio’s in samenwerking met de bewoners (...), maar met bijzondere aandacht voor de meest kwetsbare groepen”. Ze willen “een stem geven aan de bewoners, hun capaciteiten benutten om hun problemen op te lossen in samenwerking met andere instanties” (RISO Antwerpen, 1986). Bij deze manier van werken wordt buurtontwikkeling beschouwd als een van de aspecten van stadsvernieuwing, samen met de verbetering van de leefbaarheid, huisvesting, werkgelegenheid, diversiteit en onderwijs. De stad wordt ook niet langer beschouwd als een tegenstander, maar als een bondgenoot van gemeenschapswerkers (Moulaert e.a., 1997).

Dankzij de visie uitgewerkt in het Globaal Structuurplan Antwerpen, goedgekeurd door de politieke coalitie van de ‘fusiestad’ (1982), komen wijken buiten de historische binnenstad die deel uitmaken van de 19^e-eeuwse industriezone nu op de voorgrond te staan en worden erkend als “stedelijke herwaarderingsgebieden” (Antwerpen Stad en Atelier Stramien, 1990)². Er worden vijftien gebieden afgebakend en er wordt een programma opgestart met meer dan honderd projecten om het openbare domein te verbeteren en veertig (kleinschalige) socialehuisvestingsprojecten (Wittocx e.a., 1994). In elk stedelijk herwaarderingsgebied verleent het pas opgerichte (Antwerpse) Regionaal Instituut voor Samenlevingsopbouw (RISO Antwerpen, 1984) steun aan projecten rond burgerparticipatie. RISO wees onmiddellijk op enkele problemen, zoals het gebrek aan migranten in de stuurgroepen, de ontoereikende middelen voor samenwerking, het ontbreken van duidelijke afspraken over werkprocedures, budget en timing, het gebrek aan objectieve criteria om de stedelijke herwaarderingsgebieden af te bakenen, de overwegend techn(ocrat)ische

en procedurele aanpak van de ambtenaren en, tot slot, het gebrek aan motivatie, samenwerking en coördinatie bij enkele publieke partners die vooral meewerken om hun eigen 'verborgen agenda' door te drukken. Door deze situatie groeit het wantrouwen bij de bewoners van de wijken tegenover lokale politici. Wanneer de Antwerpse gemeenten in 1982 fuseren tot één stad wordt de politieke machteloosheid van de afgelegen gemeenten en buurten nog duidelijker. RISO heeft ook kritiek op de versplinterde, puur fysieke en projectgerichte aanpak en op het gebrek aan sociaaleconomische visie van het buurtontwikkelingsbeleid, de beperkte impact op de sociaaleconomische heropleving in de buurten en het risico van vastgoedspeculatie en de uitsluiting van groepen met lagere inkomens uit de herwaarderingsgebieden onder invloed van gentrificatie (Verhetsel en Ceulemans, 1994). RISO wijst ook op het feit dat projecten moeilijk van de grond komen en moeite hebben om zichtbare resultaten te bereiken (Van Maele, 1994; Baelus, 1996). Kortom: de opwaardering van kansarme buurten en de participatie van de bewoners lijkt tot het eind van de jaren tachtig geen politieke prioriteit voor het stadsbestuur (RISO Antwerpen, 1984; 1986).

Om iets te doen aan het gebrek aan objectieve criteria bij de afbakening van stedelijke herwaarderingsgebieden voert de Universiteit van Antwerpen in 1986-87 een project uit om sociale kansarmoede in de stad in kaart te brengen. Deze 'Atlas van de kansarmoede' (Marynissen e.a., 1987) analyseert de verspreiding van armoede in de stad en reikt ook een cartografisch middel aan voor het volgende Globaal Structuurplan Antwerpen. De Atlas komt er precies op het juiste moment: in oktober 1988, nadat het extreemrechtse Vlaams Blok, later omgedoopt tot Vlaams Belang,³ het traditionele socialistische bastion voor het eerst doet wankelen, komt het verval van de binnenstad hoog op de politieke agenda te staan. Dit leidt tot een actieplan gefinancierd door de Koning Boudewijnstichting. De lancering van het Derde Armoedeprogramma van de EU (1989-94) biedt buurtverenigingen een unieke kans om een meer geïntegreerde aanpak van buurtontwikkeling uit te proberen: in april 1990 wordt de buurtontwikkelingsmaatschappij BOM opgericht als een publiek-privaat partnerschap (Koning Boudewijnstichting, 1995; Van Hove, 2001). BOM, geconfronteerd met een sfeer van wantrouwen tussen politici en het maatschappelijke middenveld en twijfels of de bottom-upparticipatie van RISO wel tastbare resultaten oplevert, promoot zogenaamde 'impulsprojecten', gekozen op basis van hun ontwikkelingspotentieel, verwachte vermenigvuldigingseffecten voor de buurt en opportuniteiten voor samenwerking en financiering. BOM maakt komaf met de puur fysieke benadering van projecten rond openbare ruimte die begin jaren tachtig naar voren wordt geschoven door het stadsbestuur. De maatschappij is voorstander van en lanceert specifieke economische projecten als motoren van ontwikkeling (bijv. het NOA-bedrijvent centrum, een incubator voor startende bedrijven in het noordoosten). Deze economische projecten worden voortdurend gekoppeld aan andere strategieën voor opleiding, participatie, culturele emancipatie, huisvesting enz.

Deze geïntegreerde aanpak met specifieke aandacht voor bepaalde domeinen is essentieel voor BOM in deze periode. Dit betekent echter niet dat deze ontwikkelingsmaat-

schappij uit het maatschappelijke middenveld zich laat verleiden tot buurtgebonden 'bekrompenheid'. Integendeel, BOM stimuleert initiatieven die zich tot de hele stad richten, zoals Vitamine W en ook buurtoverschrijdende organisaties (Moulaert, 2000). Het analyseert ook ervaringen rond buurtontwikkeling en gaat na hoe lokale geïntegreerde methodes een alternatief kunnen vormen voor huidige visies op het vernieuwingspotentieel van een buurt (Nieuwinckel, 1996).

Politieke cycli en buurtontwikkeling sinds 1990

De meer recente geschiedenis van buurtontwikkeling in Antwerpen kan opgesplitst worden in drie periodes die elk in meer of mindere mate beïnvloed worden door de gelijktijdige evolutie van de financiering (EU, federaal of gewestelijk), een opeenvolging van politieke meerderheden in het stadsbestuur en de veranderende relaties met het maatschappelijke middenveld. De *eerste periode*, van eind jaren tachtig tot de verkiezingen in 1994, is een experimentele periode. De *tweede* (1995–99) wordt gekenmerkt door een volwassen samenwerking tussen de stad en de organisaties uit het maatschappelijke middenveld. In de *derde periode* (vanaf 2000) is het wantrouwen tussen de stad en deze organisaties aanzienlijk toegenomen. Dit wordt vooral duidelijk als de stad de buurtontwikkeling opnieuw in handen neemt nadat het dit domein bijna tien jaar had overgelaten aan het maatschappelijke middenveld en alleen had gecontroleerd via pseudo-cliëntelistische relaties. De stad hanteert echter ook een discours waarin gewezen wordt op de rol van economische en fysieke vernieuwingsmethodes in het stadsontwikkelingsbeleid voor de stad in zijn geheel. Ze relativeert ook steeds meer de sociale aanpak en positieve buurtdiscriminatie om zo een algemeen leefbaarheidsbeleid in te voeren ten voordele van alle burgers in alle buurten.

Figuur 1 geeft de connecties weer tussen de evolutie van de politieke, financiële en organisatorische aspecten van buurtontwikkeling. De afbeelding toont de belangrijkste gebeurtenissen op politiek vlak en in het domein van buurtontwikkeling en spiegelt die aan het veranderende politieke landschap op verschillende schaalniveaus.

Begin de jaren negentig hebben slechts enkele Antwerpse organisaties uit het maatschappelijke middenveld (zoals BOM, RISO enz.) echt inspraak in ontwikkelingsstrategieën van kansarme buurten. Het stadsbestuur beperkt zijn sociaaleconomisch beleid tot een schrale financiële steun aan deze lokale organisaties, maar financiert ook representatieve instellingen uit de private economische sector, zoals de Kamer van Koophandel. Het programma voor de heropleving van het noordoosten van Antwerpen, de meest kansarme buurt van Antwerpen,⁴ wordt uitgewerkt onder de algemene verantwoordelijkheid van BOM, dankzij een financiering door het Derde Armoedeprogramma (DGV-1989–94) en een stedelijk proefproject (UPP-1994–96). In 1994 zet BOM zijn oorspronkelijke actiegerichte methode om in een Buurontwikkelingsplan, het eerste in Vlaanderen.⁵ In dit plan

integreert BOM de verschillende sectorale strategieën en het betreft tal van actoren (BOM en SOMA, 1993; 1995; Nieuwinckel, 1996).

BOM krijgt veel vrijheid en autonomie om een reeks innovatieve initiatieven te lanceren in het noordoosten van Antwerpen. De stad beperkt zijn eigen rol tot die van een dienstverlener en maakt Europese fondsen vrij. BOM slaagt erin om buurtontwikkeling veel meer in de kijker te plaatsen bij het stadsbestuur en ook bij zijn economische partners. De BOM-methode wordt erkend als een 'modelalliantie' en wordt 'een van de meest inspirerende multidimensionale en sociaal innovatieve buurtontwikkelingsprojecten' genoemd. De methode lijkt een invloed te hebben op de filosofie van twee Europese financiële instrumenten in de tweede periode (1995–99) – URBAN I van de EU en het programma van het Vlaamse Sociaal Impulsfonds (SIF) (Vlaamse Gemeenschap en Stad Antwerpen, 1996).

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1994 komt het Vlaams Blok opnieuw als grote overwinnaar uit de bus. Met 28 procent van de stemmen laat deze extreemrechtse partij alle traditionele democratische partijen achter zich en profileert zich als de politieke overmacht in Antwerpen en de grootste partij in de nieuwe gemeenteraad (18 van de 55 zetels). Er wordt een nieuwe (en moeilijke) coalitie gevormd met vier democratische partijen⁶ die wel moeten samenwerken, willen ze het Blok stoppen.

Deze meerderheid beseft dat er de voorbije vijf jaar heel veel geld werd vrijgemaakt voor buurtontwikkeling en erkent ook het succes van de BOM-methode. In het begin van de legislatuur (1995–97) beginnen de stad, BOM en andere organisaties samen buurtontwikkelingsplannen (BOM en SOMA, 1997) en nieuwe programma's uit te tekenen om financiering aan te vragen via SIF 1 of URBAN I. Deze plannen en programma's hebben een duidelijke visie op geïntegreerde buurtontwikkelingsprocessen en een multidimensionale strategie voornamelijk gericht op doelgroepen in enkele kansarme wijken. De stad wil vanaf nu echter alle projecten, human resources en fondsen integreren en zelf beheren.⁷ Daarom blaast de schepenen van Sociale Zaken in 1995 de SOMA of Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij nieuw leven in,⁸ en belast deze stedelijke non-profitorganisatie met de planning en ontwikkeling (financiering en invoering) van de diverse projecten in Antwerpen-Noord (SOMA, 1994; Van Maele, 1994; Wittocx e.a., 1994).

Tegen eind 1997 heeft BOM de projecten in het noordoosten grotendeels afgerond, financiële steun verkregen (vooral van SIF 1) om zijn methode bekend te maken en elders toe te passen, en de overstap gemaakt naar de Zuidrand, een wijk met andere ontwikkelingsuitdagingen net buiten de eerste stadsrand. Uit onze bronnen blijkt niet duidelijk of deze overstap en de keuze voor een nieuw werkterrein een bewuste keuze is van BOM of het resultaat van politieke druk. Enkele waarnemers zijn van mening dat BOM te veel inspraak had gekregen in de politieke agenda en dus op een zijspoor gezet moest worden. SOMA en de stadsdiensten werkten nog drie andere buurtontwikkelingsplannen uit,⁹ maar dan zonder BOM.¹⁰

	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	
Gemeenteraad	Christendemocraten/Socialisten					Christ./liberalen/socialisten/groen					Christ./liberalen/socialisten/groen									
Gebeurtenissen	1	STAD AAN DE STROOM															2			
Financieringsprogramma's						UPP (7)					OBJECTIVE 2									
Europese fondsen	3e ARMOEDEPROGRAMMA					URBAN 1					URBAN 2									
Federale fondsen				VEILIGHEIDS- EN WIJKCONTRACTEN					FED. FONDS STEDENBELEID											
Regionale fondsen	VFIA			VFIK				SIF 1		SIF 2		STEDENFONDS								
Plannen/Projecten		3				BUURTONTWIKKELINGSPANNEN					BUURTOVERLEG									
				5						6					4		8, 9			
Stad/para						SOMA/CISO					VESPA		STRATEGISCHE COORDINATIE							
BOM		NOORD-OOST ANTWERPEN					ZUIDRAND					KANAALZONE								

Legende: 1 Zwarte Zondag 2 Politieke crisis 3. Overeenkomst over Globaal Structuurplan Antwerpen 4 Strategisch Structuurplan 5 Europese cel opgericht 6 Planningscel opgericht 7 Urban Pilot Projects 8 Integratie van enkele BOM activiteiten in VESPA 9 Fusie van verschillende non-profitorganisaties; BOM, Vitamine W, Werkatelier Binnenstad, Brouwerij, Kerk en Monumenten

Figuur 1: Parallele evolutie van de politieke, financiële en organisatorische dimensies van stadsontwikkeling in Antwerpen, bron: auteurs

Na 2000: van een bottom-up stadsontwikkeling naar een nieuw openbaar bestuur

In 2001 bevestigt extreemrechts zijn positie als grootste partij in de gemeenteraad, maar de voormalige meerderheid, een coalitie van alle democratische partijen die de extreemrechtse partij Vlaams Blok uit het stadsbestuur wil weren, komt opnieuw aan de macht.¹¹ Voor het eerst beslist het stadsbestuur om de bevoegdheden (en financiële middelen) van stadsontwikkeling over te dragen aan de schepenen van Ruimtelijke Ordening en Openbare Werken. Tot dan was stadsontwikkeling een bevoegdheid van de schepenen van Sociale Zaken. De schepenen van Sociale Zaken wist het merendeel van de fondsen voor stadsontwikkeling vrij te maken voor zijn eigen diensten (bedrijfseenheid Burgerzaken) en voor non-profitorganisaties (SOMA en CISO). In de nieuwe situatie eisen de vier nieuwe schepenen (Patrimonium en Human Resources, Stadsontwikkeling, Samenlevingsopbouw en Sociale Zaken) evenwel elk meer zeggenschap op over deze toenemende fondsen. Samen

vormen ze een speciaal 'team voor stadsontwikkeling' om meer coherente politieke en strategische keuzes te maken op het vlak van stadsontwikkeling.

Dit team van vier schepenen blijft pogingen ondernemen om organisaties uit het maatschappelijke middenveld, of beter gezegd hun functies, te integreren in hun strategie en toont steeds meer ambitie om niet alleen de 'manager', maar ook de 'uitvoerder' van stadsontwikkelingsprojecten te worden. Het team stelt dat het stadsbestuur zelf voldoende competenties in huis heeft om het werk van BOM uit de jaren negentig in de toekomst voort te zetten. Op die manier relativeert het stadsbestuur de constructieve samenwerking met het maatschappelijke middenveld dat deze taken beter aankan vanwege zijn lokale kennis en ervaring met geïntegreerde werking, zowel in specifieke buurten als voor specifieke doelgroepen. Toch erkent het stadsbestuur het belang van meer flexibele organisaties (zoals SOMA en later VESPA) die samenwerken met de 'gewone' stadsdiensten om een toenemend aantal strategische projecten te beheren. Maar het verschuift de nadruk ook duidelijk van een 'geïntegreerde' buurtontwikkeling, gericht op het dichten van de sociaaleconomische kloof, naar een 'integrale'¹² en sectorale stadsontwikkeling voor alle buurten in de stadsdistricten en geeft vooral de voorkeur aan vastgoedtransacties.

De tendens naar meer zichtbare en fysieke tussenkomsten en een streven naar meer veiligheid en welzijn voor de stad in zijn geheel wordt beïnvloed door de nieuwe macropolitieke context en het discours dat steeds meer pleit voor een 'nieuw stadsbeleid' dat vooral plaats biedt aan vastgoedontwikkeling en sociale kwesties terzijde schuift gebruik makend van economische argumenten. (Moulaert e.a., 2003). De sterkere greep van extreemrechts, zowel op nationaal als op gewestelijk niveau, en de aangepaste criteria van financieringsprogramma's (van een sociaaleconomisch URBAN I naar een meer fysiek URBAN II en van een incentivebeleid tegen uitsluiting door het SIF-fonds naar een stadsbeleid om stadsvlucht te stoppen met een nieuw gewestelijk stedenfonds) veroorzaken een totale ommekeer in het stadsontwikkelingsbeleid (Loopmans, 2002; 2003; Boudry en Vanattenhoven, 2003; De Decker en Loopmans, 2003). Instemmend met de visie dat SIF-fondsen niet gebruikt moeten worden om de werking van ngo's te financieren wordt het nieuwe gewestelijke stedenfonds met 25% ingekrompen. De nieuwe doelstellingen van meer veiligheid (bijv. tegen jeugdcriminaliteit) en zware fysieke investeringen zijn ook kerntema's van het nieuwe federale stedenbeleid (Stad Antwerpen, 2002). En zo verdwijnt de sociale dimensie geleidelijk uit de kern van het stadsbeleid inzake ontwikkelingsprojecten.

Terwijl de repressieve en preventieve veiligheidsaanpak¹³ hoog op de politieke agenda komt te staan, is in politieke en economische kringen ook een gemene ideologische rede te horen die stelt dat "aangezien de stad de voorbije vijftien jaar enorm veel geïnvesteerd heeft in tal van sociale projecten, de 'sociale jongens' genoeg kansen hebben gekregen, terwijl de economische ontwikkeling intussen terzijde werd geschoven en Antwerpen zijn plaats op de wereldkaart verloor". Kortom: "Het is tijd om op te bouwen, om te scoren met prestigieuze projecten en te communiceren over deze nieuwe realisaties¹⁴ en dan volgt de rest vanzelf"¹⁵. Grootschalige 'harde' projecten om leegstaande productie- en infrastructuur

tuurgebouwen (zoals Petroleum-Zuid, Nieuw Zuid of Spoor Noord – SOMA, 2002) om te vormen tot nieuwe stedelijke ruimtes die aansluiten bij de omliggende buurten worden de echte nieuwe motoren van stadsontwikkeling. Het zijn deze projecten die gefinancierd worden door de nieuwe fondsen.

Type programma	Periode	Totaal budget (euro)	Jaarlijks budget (euro)
Objective II	2000-2006	39.662.964	6.610.493
Urban Policy Fund (fed)	2000-2004	29.747.222	9.915.741
SIF II	2000-2002	89.241.669	29.747.223
URBAN II	2001-2006	14.873.611	2.478.935
TOTAAL		173.525.466	

Tabel 1: Fondsen beheerd door SOMA vanaf 2001, bron: SOMA (2001): Van SOMA naar Stadsplan.

In maart 2003 moeten eerst de stadssecretaris, de stadsontvanger en de politiecommissaris en daarna het volledige stadsbestuur, op aandringen van de extreemrechtse oppositie, ontslag nemen vanwege (overroepen) financiële schandalen rond misbruik van kredietkaarten. Non-profit-satellietorganisaties van de stad (vooral SOMA) krijgen kritiek vanwege hun gebrek aan democratisch toezicht.¹⁶ Het lijkt er echter op dat zij als zondebok geofferd worden.¹⁷ De audit die wordt uitgevoerd nadat de wanpraktijken aan het licht komen, leidt tot de creatie van een nieuwe administratieve structuur die in juni 2004 operationeel wordt. Het stadsbestuur is nu gebaseerd op twee pijlers (ANTenne, 2003): gewone activiteiten geleid door het stadssecretariaat (dagelijkse verrichtingen) en strategische activiteiten, geleid door de strategisch coördinator voor geïntegreerde stadsontwikkelingsprojecten. Fondsenwerving en projectbeheer behoren niet langer tot de verantwoordelijkheid van VESPA, de vastgoeddienst van de stad opgericht in 2003, maar vallen binnen het bevoegdheidsdomein van een 'strategische cel' binnen het stadsbestuur, onder de verantwoordelijkheid van een strategisch coördinator. De strategisch coördinator wordt aangesteld gedurende de ambtstermijn van het stadsbestuur en heeft de hiërarchische bevoegdheid over de diverse afdelingen van de stedelijke administratie om de menselijke en financiële middelen op te eisen die nodig zijn om de doelstellingen op de shortlist van de burgemeester te bereiken.¹⁸

Op aandringen van de Vlaamse regering en door het gebrek aan coördinatie tussen de 114 klein- tot grootschalige stadsprojecten (Stad Antwerpen, 2003a; 2003b), gaat het nieuwe politieke team op zoek naar een 'geharmoniseerde' (of 'gestroomlijnde') visie op stadsontwikkeling aan de hand van een nieuw Structuurplan Antwerpen dat gebaseerd is op een puur ruimtelijke aanpak zonder formele link met de geïntegreerde benadering van de buurtontwikkelingsplannen gelanceerd door BOM of uitgewerkt door SOMA. Het stadsbestuur heeft een grote afkeer gekregen van deze buurtplannen, het vindt ze te 'theore-

tisch' en te duur en beslist om ze niet langer toe te passen en de afdeling Buurtontwikkeling op te doeken.

Dit overzicht van het voorbije decennium toont aan dat het Antwerps beleid inzake stads- en buurtontwikkeling is overgeschakeld van aandacht voor de wijken in de rand naar een hernieuwde aandacht voor de zogenaamde 'kernactiviteit', of beter gezegd het 'kerndiscours', van economische groei en fysieke vernieuwing van het volledige stedelijke gebied. Hoewel er geen oorzakelijk verband gevonden kan worden, loopt deze evolutie gelijk met de veranderende houding van het stadsbestuur tegenover organisaties uit het maatschappelijke middenveld. Deze ommekeer in stadsontwikkelingsstrategieën en beleidslijnen is toe te schrijven aan een combinatie van factoren: de diversificatie en verhoging van bovenlokale fondsen (waardoor potentiële stakeholders hebzuchtiger worden), de veranderende criteria en verdeelsleutels voor de toewijzing van deze fondsen, het courante en toenemende neoliberale ideologische discours over de economische positionering van de stad en de veiligheid in de stad, het veranderende ideologische standpunt van de politieke meerderheid en partijpolitieke overwegingen, de persoonlijke agenda's van enkele politici; en, tot slot, de aanwezigheid, of afwezigheid, van een invloedrijke burgemeester.

PERIODE	BELANGRIJKSTE ONTWIKKELINGEN	AANDACHTSGEBIED	WETTEN OF FONDSEN	BELANGRIJKSTE INITIATIEFNEMERS
Jaren 60	Infrastructuurwerken (metro, ring) en uitbreiding van de stad	De hele stad	Wet inzake stadsplanning (1962) Fondsen voor infrastructuur binnen bodembestemmingsplannen	Stad + private vastgoedontwikkeling
Jaren 70	Stadsvernieuwing door monumenten(vernieuwing)	Historische binnenstad	Fondsen voor restauratie van historische monumenten Regionalisering	Stad + detailhandel
Jaren 80	Stadsvernieuwing van 15 gebieden via fysieke tussenkomsten	+ Eerste 19 ^e -eeuwse industriegordel	Stadsvernieuwingsdecreet (82) Stadsfusie (83)	(Stad) + RISO
Jaren 90	Buurtontwikkeling (geïntegreerd)	Prioritair kansarm gebied (+ tweede rand)	Verschillende Europese en Vlaamse fondsen (UPP, URBAN, VFIK + SIF)	(Stad) + BOM + SOMA
Jaren 2000	Stadsontwikkeling via 'flagship projects'	Strategische plaatsen + 'nieuwe stad in de stad'	Stedenfondsen (fed. + reg.) + URBAN 2 + OBJECTIVE 2	Stad (+ VESPA)

Tabel 2: Vijf decennia van stadsontwikkeling in Antwerpen: initiatiefnemers en bijzondere aandachtsgebieden, bron: auteurs

Tabel 2 naast Figuur 1 gelegd, vat de belangrijkste trends op het vlak van stadsontwikkeling samen in de voorbije vijftig jaar.

Te midden van deze stormachtige hernieuwde focus op de 'kernactiviteit' in het stadsbeleid begint BOM met een nieuw en, zoals later zou blijken, laatste project in de Kanaalzone (BOM 2002). De activiteiten worden snel geïntegreerd in Vitamine W, een sociale onderneming die in de jaren tachtig opgericht werd door BOM zelf en die nu bijna alle activiteiten van BOM heeft overgenomen.

Het einde van sociale innovatie in stadsontwikkeling?

Onze analyse heeft aangetoond dat het stedelijke ontwikkelingsbeleid van Antwerpen een aantal cycli heeft doorlopen: van traditioneel fysicaalisme (met de bouw van sociale huisvesting) in de jaren zeventig, naar een op stadsmarketing gerichte architecturale stadsvernieuwing in het begin van de 21e eeuw. In een reactie op de functionalistische lijn van stadssanering in de jaren zestig gaat het stadsbestuur zich in de jaren zeventig meer toeleggen op de herwaardering van het historisch centrum. Na de fusie van de Antwerpse gemeenten in 1983 en onder druk van buurtgroepen en professionele buurtontwikkelaars begint het stadsbeleid zich echter toe te spitsen op specifieke herwaarderingsgebieden (gentrificatie) in de 19e-eeuwse rand. De casestudy van Antwerpen past goed binnen het algemene analytische kader van het Europees project SINGOCOM waarin discours in stedelijke strategieën en beleidslijnen geanalyseerd worden in interactie met 'reëel beleid' (zie Moulaert e.a. 2007) waarin dit specifieke onderwerp voorgesteld wordt. Het geval van Antwerpen benadrukt evenwel de rol van discours en discursieve praktijken bij de reproductie van een stadsbewind, meer nog dan gesuggereerd wordt door het algemene theoretische kader SINGOCOM. Het beleid krijgt veel kritiek van buurtontwikkelingsorganisaties, ook het officiële RISO. Vanaf 1990 groeit het besef van stedelijke versnippering volgens een politiek, sociaal en economisch stramien en de aandacht gaat uit naar de meest kansarme gebieden die hard getroffen worden door de herstructurering van de stedelijke economie en de haven. Sociaal geïnspireerd door buurtontwikkelingsgroepen en professionals en financieel ondersteund door Europese en gewestelijke fondsen streeft de lokale overheid een 'achterstandsbeleid' na in specifieke buurten.¹⁹ De overheid kiest geleidelijk voor een 'geïntegreerde' buurtontwikkeling en positieve ruimtelijke discriminatie ten voordele van kansarme buurten en groepen, een aanpak die als prototype wordt ingevoerd in de vroege jaren negentig door de toen nieuwe speler in het maatschappelijke middenveld, BOM. In deze periode krijgen de meeste organisaties voor buurtontwikkeling, samenlevingsopbouw en tewerkstelling, zoals RISO, BOM, Vitamine W, steeds meer erkenning. In het licht van negatieve sociaaleconomische resultaten, stijgende overheidsschuld en toenemende ontevredenheid bij diverse bevolkingsgroepen die slim gemanipuleerd worden door extreem rechts geeft het stadsbestuur, vooral vanaf 2000, evenwel de voorkeur aan een 'integraal' stadsbeleid dat hoofdzakelijk

gericht is op vastgoedprojecten en waarbij *alle* buurten betrokken zijn, zowel bemiddelde als kansarme. Om het nieuwe beleid van decentralisatie naar de negen stadsdistricten te kunnen invoeren, moet er een prioriteitenlijst opgesteld worden voor elke wijk door elke nieuwe districtsraad. Organisaties uit het maatschappelijke middenveld krijgen steeds meer af te rekenen met het 'verdeel en heers'-beleid van de stad of met discursieve tussenkomsten bedoeld om hen in opspraak te brengen. De opdoeking van BOM in 2005, door de stad gerechtvaardigd vanwege verzonnen financieel wanbeheer, wijst ook in die richting. De oprichting van de nieuwe gewestelijke en federale stedenfondsen, die in Antwerpen beheerd worden door VESPA en vanaf 2004 door de Strategische Cel binnen het stadsbestuur, versterkt de invloed van de 'fysicalistische' en 'nieuwe economie'-aanpak, in feite een terugkeer naar het beleid van de jaren zeventig en vroege jaren tachtig, en van de 'veiligheidsobsessie' waarmee extreemrechts het stadsbestuur in zijn greep houdt. De sociale dimensie van het stedelijke beleid van de stad Antwerpen eind jaren tachtig en een groot deel van de jaren negentig wordt opgeofferd ten bate van een marktgericht groeibeleid voor 'de stad in zijn geheel'. Een model van sociaal welzijn, dat in de praktijk redelijk goed functioneert, moet plaats maken voor een nieuw overwicht en verliest de strijd tegen een model van economisch welzijn dat beter past bij het nieuwe stadsbeleid (Stad Antwerpen, 2000; Swyngedouw e.a., 2002). In deze strijd spelen een ongelijke toegang tot de publieke en politieke fora en de meest efficiënte discursieve technologieën (technische verslagen, gezaghebbende meningen en 'wetenschappelijke' studies, aanslaande media-acties enz.) een belangrijke rol.

Ondanks 14 jaar van succesvolle BOM-activiteiten, eerst geworteld in het noordoosten van Antwerpen en dan 'ontworteld' (of minder diep geworteld) in de Zuidrand, en dan geleidelijk wegzinkend in de Kanaalzone, en een sterke betrokkenheid van publieke organisaties bij stadsontwikkelingsacties tussen 1985 en 2000 lijkt het huidige Antwerpse stadsbestuur zich niet bewust te zijn van het innovatief vermogen en de specifieke talenten van zijn organisaties uit het maatschappelijke middenveld om deze uitdagingen aan te gaan. Ervan overtuigd dat 'wat de stad zelf doet, de stad beter doet' geeft het stadsbestuur de voorkeur aan een zelfgecontroleerde territoriale top-downarbeidsverdeling boven een echt partnerschap met organisaties uit het maatschappelijke middenveld. Dit stadsbeleid leidt onvermijdelijk tot een 'sectorale', zogenaamd ruimtelijk 'integrale', in plaats van een geïntegreerde stadsontwikkelingsaanpak.

Politieke cycli en sociale innovatie: was BOM atypisch?

Hoewel het bovenstaande argument over de politieke cycli in het stadsbeleid een verklaring biedt voor de levenscyclus van BOM, blijft de vraag: waarom werd BOM uiteindelijk opgedoekt? Of, belangrijker nog, waarom werden zijn *modi operandi* niet overgenomen in andere ontwikkelingsmaatschappijen en netwerken? Ligt de schuld bij BOM?

Door BOM's organisch verzet tegen institutionalisering binnen de lokale overheid ziet het zich gedwongen om nieuwe werkgebieden te verkennen, met als recentste gebied de

Kanaalzone (BOM, 2002). Institutionele onafhankelijkheid van politieke inmenging is wellicht een voorwaarde sine qua non voor BOM om trouw te blijven aan zijn opdracht. Dit heeft echter twee gevolgen. Ten eerste verliest BOM geleidelijk zijn greep op de financiële middelen waarvoor het, heel in het begin toen de stad op dit vlak nog veel te leren had, een ‘inzamelingstechniek’ had ontwikkeld. Op middellange termijn leidt dit wellicht tot een daling van de inkomsten. Ten tweede, door naar nieuwe buurten te verhuizen, twee keer in redelijk korte tijd, raakt BOM verstrikt in een ‘kluwen van verschillende temporalia’: niet alleen binnen de politieke cycli van het stadsbewind, maar ook de tijd die nodig is om zich in een buurt te vestigen en ‘in te wortelen’ in de lokale sociale structuur. De nieuwe contexten (politiek, economisch, sociaal) worden dus te complex om te integreren in BOM’s sociaaleconomische en organisatorische strategieën binnen de beschikbare tijd.

Ook discours- en kennistechnologieën hebben een impact. In hedendaagse politieke ontwikkelingen spelen die een belangrijke rol om de macht in handen te nemen en het resultaat van tegenwerkende sociale bewegingen te bepalen. Verloren BOM en andere sociale buurtbewegingen in Antwerpen de discoursstrijd? De casestudy van Antwerpen past goed binnen het algemene analytische kader, ook de rol van discours in stedelijke strategieën en beleidslijnen (zie Moulaert e.a. 2007). Het geval van Antwerpen benadrukt evenwel de rol van discours en discursieve praktijken bij de reproductie van een stadsbewind, meer nog dan gesuggereerd wordt door het algemene theoretische kader van de dynamiek van een stadsbewind.

De spectaculaire opkomst van extreemrechts in Antwerpen (nu met ongeveer een derde van de stemmen) zet de centrum-linkse coalitie enorm onder druk om goed te besturen en een goede overheidsadministratie op te bouwen. Dus richt de coalitie alle nieuwe ‘ethicalistische’ en openbare bestuurspijlen op één doel: strategische planning, voor de stad en zijn bestuur, publieke participatie, buiten de gebruikelijke bestuursnetwerken (nieuw ethicalisme), economische veralgemening van het stadsontwikkelingsbeleid, ondersteund door het nieuwe Strategisch Plan, nieuwe symbolische projecten (Eilandje, de Ring rond maken met een monumentale brug over de Schelde enz.). Deze ‘stijlbreuken’ gaan, in vergelijking met de meer sociaal gerichte beleidslijnen van de jaren negentig, gepaard met een zeer actieve communicatiestrategie, waaronder ook aanvallen op de sociale dimensies van het vroeger beleid dat als ‘soft’ beschouwd wordt. Dit verzielt de sfeer en maakt het onmogelijk om een relatie op te bouwen tussen de stad en het maatschappelijke middenveld, en dus kiest de lokale overheid voor meer conventionele actoren als partners uit het maatschappelijke middenveld. Betekent dit dat BOM en partners er niet in geslaagd zijn een discours te voeren en bewust te maken, een aspect van de politiek waar de vroegere progressieve bewegingen van de jaren zeventig zo goed in waren (Chambon e.a., 1982)? Het antwoord is dat er een ongelijke strijd werd gevoerd. BOM en andere organisaties creëren processen om de publieke opinie op te volgen en te weerspiegelen terwijl ze in de Zuidrand werken. Ze betrekken burgergroepen bij de uittekening van de eerste buurtontwikkelingsplannen (BOM, 1997; 2000), ze profileren zich in de lokale kranten enz. Hun

middelen stellen evenwel weinig voor in vergelijking met die van de heersende discursieve apparaten, nu bijna organisch ingebed in de hedendaagse conjunctuur van globalisering en privatisering, in een nieuwe stijl van openbaar bestuur, in het overwicht van het economische op het sociale enz.

Moeten de tegenwerkende bewegingen, in het licht van een overweldigende heersende macht, zich neerleggen bij een nederlaag? Dit is duidelijk een moeilijke conjunctuur voor sociale innovatie. Politieke meerderheden en de publieke opinie laten zich al te snel overhalen door het dominante economische discours en de bijbehorende wetenschappelijke en andere kennistechnologieën. Het duurt even voor de middenklasse de 'onwaarheid' van veel van deze grootse verhalen ontdekt en zonder de solidariteit van de middenklasse blijven sociaal innovatieve strategieën jammer genoeg beperkt tot hun eigen microgemeenschappen of samenlevingen. Toch zijn veel laboratoria van sociale innovatie er redelijk goed in geslaagd om pessimisme over de menselijke ontwikkeling om te vormen tot een optimistische ingesteldheid en een agenda van hoop. Er werd een relevante basis gelegd van diverse praktijken en discoursen die hopelijk zullen samenlopen met politieke en sociale conjuncturen die de menselijke ontwikkeling en sociale innovatie zullen bevorderen.

Noten

1. Afgezien van de bronnen vermeld in de (onderstaande) referenties werden er interviews afgenomen met: Jan Goorden, projectcoördinator van SOMA (01/04/2003); Walter Van Trier, bestuurder van Vitamine W (14/04/2003); Stefan Nieuwinckel, coördinator van de afdeling Wijkontwikkeling in de bedrijfseenheid Burgerzaken, en Dries Willems, coördinator van de afdeling Planning in de bedrijfseenheid Ontwikkelingsbedrijf (22/07/2003); Eddy Cop, administratief directeur en Paul De Wit, adviseur van het stadsbestuur (18/12/2003); Jos Goossens, directeur en Griet Geerinck, coördinator bij stadsontwikkeling van AG VESPA(18/12/2003); Bruno Coppiteters, algemeen coördinator en Els Van Hoof, coördinator van winkelcentrummanagement bij SPRA (03/03/2004); Luk Groffy, coördinator van RISO en Walter Busschots, coördinator samenlevingsopbouw in Antwerpen-Noord (22/03/2004).
2. Aanvankelijk wilde het stadsbestuur van Antwerpen alleen de binnenstad afbakenen als 'herwaarderingsgebied' en het publiek liever niet betrekken bij dit beleid.
3. De verkiezingen op 'zwarte zondag' toen het Vlaams Blok een spectaculair resultaat behaalde.
4. De wijken Stuivenberg, Dam en Oud Borgerhout (of Borgerhout 'intramuros') vormen samen het noordoosten van Antwerpen.
5. Deze plannen creëren een algemeen kader voor de projecten en combineren territoriale en gemeenschapsperspectieven. Het is de bedoeling om de diverse initiatieven en tussenkomsten te plannen, organiseren en coördineren binnen een bepaald gebied en binnen een bepaalde periode.
6. De gemeenteraad wordt om de zes jaar opnieuw verkozen. Het aantal gemeenteraadsleden hangt af van het aantal inwoners. Als grootste stad van Vlaanderen heeft Antwerpen het grootste toegelaten aantal (55 gemeenteraadsleden).

7. Dit komt tot uiting in een tweede strategisch initiatief.
8. Geïnspireerd door de ervaringen van 'Stad aan de Stroom' werd SOMA in 1992 opgericht als een onafhankelijke, gemengde en dynamische instelling voor de herontwikkeling van de 19e-eeuwse rand van Antwerpen. De Raad en de Raad van Bestuur bestaan uit leden van de gemeenteraad, de burgemeester, ambtenaren en schepenen en enkele externe adviseurs. De stuurgroep bestaat ook uit maatschappelijk werkers die actief zijn in de buurten. Het planningsteam (toen vijf personen) is multidisciplinair en de coördinatie is in handen van het hoofd van de afdeling Stadsplanning (Wittocx e.a., 1994).
9. Van 1995 tot 2000 worden er aparte buurtontwikkelingsplannen opgesteld voor de kansarme buurten in Antwerpen-Noord (1995), Oud-Borgerhout (1997), Oud-Berchem/Groenenhoek (1998) en Deurne-Noord (2000).
10. Het laatste plan (voor de Zuidrand) wordt uitgewerkt door de stadsdiensten zonder inspraak van de andere actoren.
11. Bij de verkiezingen van 2000 (voor de regeerperiode 2001–06) behaalt extreem rechts de meeste zetels (20). De democratische partijen vormen een 'cordon sanitaire' en weigeren om een meerderheid te vormen met deze extreemrechtse partij. Omdat alle democratische partijen (traditioneel en nieuw) zich engageren om de strategie van het 'cordon sanitaire' toe te passen en een gezamenlijk 'democratisch front' te vormen, vindt het Vlaams Blok geen enkele partner om de nieuwe gemeenteraad aan te voeren. (Het aantal schepenen wordt bepaald door het aantal gemeenteraadsleden.)
12. 'Integraal' verwijst naar het technocratische planningsproces dat ontstaat uit de som van de diverse sectoren en een top-down (opgelegde) participatie-aanpak. 'Geïntegreerd' verwijst naar de participatieve planningsfilosofie waarbij de sociale, economische en fysieke planning geïntegreerd zijn en meer worden dan de som van alle delen. Dit leidt tot een beheersstructuur waarin alle stakeholders vertegenwoordigd zijn.
13. Deze aanpak maakt gebruik van 'overlastmanagers', 'witte tornado's' (teams van straatvegers die onmiddellijk ingrijpen) voor de openbare afvalophaling, enz.
14. 'Toespreken' in plaats van 'inspreken' betekent dat er meer werd gepraat over deze projecten dan eraan werd meegewerkt.
15. Een standpunt dat bijvoorbeeld wordt geuit in tv-interviews met de voorzitter van de Kamer van Koophandel van Antwerpen.
16. Een autonoom gemeentebedrijf is een openbaar bedrijf waarvan de Raad van Bestuur grotendeels bestaat uit gemeenteraadsleden die garant staan voor het democratisch toezicht, maar dat autonoom commerciële en economische activiteiten uitoefent (vrij van gemeentelijke en 'normale' regelgevende procedures). Een non-profitorganisatie is een private organisatie, terwijl een *stedelijke* non-profitorganisatie gedefinieerd wordt als een organisatie waarvan meer dan de helft van het budget afkomstig is van subsidies van de stad en meer dan de helft van de Raad van bestuur is samengesteld uit politici of ambtenaren van de stad.
17. Filip De Rynck beschouwt dit als het derde strategische initiatief van de stad Antwerpen.
18. De prioriteiten van de politieke coalitie voor het nieuwe stadsbestuur.
19. De zogenaamde 'aandachtswijken' of 'concentratiebuurten'.

Bibliografie

- ANTenne (2003) 'Hoe ziet de Stad er straks uit?', in *Personeelsblad voor de Stad Antwerpen* 1 (10).
- Baelus, J. (1996) 'De wijk, ruimte bij uitstek voor (stads)ontwikkeling', in De Decker, P., Hubeau, B., Nieuwinckel, S. (red.) (19916) *In de ban van stad en wijk*. Berchem: EPO.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) and SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (1993) *Wijkontwikkelingsplan Antwerpen-Noord*. Antwerpen: BOM.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) and SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (1995) *Wijkontwikkelingsplan Antwerpen-Noord*. Synthese oktober 1995. Antwerpen: BOM.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) and SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (1997) *Wijkontwikkelingsplan Oud-Borgerhout. Wijkontwikkelingsplan voor Stuivenberg-Dam en Borgerhout intramuros + Synthese*. Antwerpen: BOM.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) Zuidrand (1997) *Startrapport Zuidrand +syntheserapport*. Antwerpen: BOM.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) Zuidrand (2000) *Aanzetten voor een impulsprogramma 2000-2003 voor de Zuidrand. Planning 2000*. Antwerpen: BOM.
- BOM (Buurtontwikkelingsmaatschappij) Zuidrand (2002) *Voorstel Kanaalzone: Een nieuwe uitdaging voor de BOM. Bedrijven leren wonen, Tekst voor de algemene vergadering van de BOM op 1 oktober 2002*. Antwerpen: BOM.
- Boudry, L. en Vanattenhoven, G. (2003) 'Het Vlaams Stedenfonds. Instrument voor een globaal en geïntegreerd stedenbeleid', in *Terzake: cahier 2003* (1), pp. 35-37.
- Chambon, J.L., David, A. en Devevey, J.M. (1982) *Les Innovations Sociales*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Christiaens, E. (2003) '*Le rôle de la société civile dans le développement social des quartiers*', niet gepubliceerd onderzoeksrapport. University of Lille 1.
- De Decker, P. and Loopmans, M. (2003) 'Nieuw Vlaams stedenbeleid verergert de armoede. Sociale rechtvaardigheid bij de verdeling van middelen naar de achtergrond verdrongen', in *Agora* 19 (1), pp. 27-29.
- De Rynck, F. en Vallet, N. (2003) 'Stedelijke netwerksturing. Bestuurlijk beleid van stadsbesturen', in *De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Voorstudies, Brugge: Die Keure, pp. 365-392.
- Flemish Community and Antwerp City (1996) *Urban Renewal and Social Integration. A Leaflet for the Trienal of Milan*. Stad Antwerpen.
- Koning Boudewijnstichting (1995) *Solidariteit met de armsten. Europese armoedeprojecten in België*. Brussels: Koning Boudewijnstichting.
- Loopmans, M. (2002) 'From hero to zero. Armen en stedelijk beleid in Vlaanderen', in *Ruimte en Planning* 22 (1), pp. 39-49.
- Loopmans, M. (2003) 'Het Stedenfonds. Interview met Linda Boudry', in *Ruimte & Planning* 23 (2), pp. 124-131.
- Marynissen, R., Poppe, E. and Van Hove, E. (1987) *Kansarmoede in de grootstad Antwerpen. Atlas - deel 1: de kwaliteit van het wonen*. Antwerpen: UIA.

- Mayer, M. (2003) 'The Onward Sweep of Social Capital: Causes and Consequences for Understanding Cities, Communities and Urban Movements', in *International Journal of Urban and Regional Research* 27 (1), pp. 110–132.
- Moulaert, F. (2000/2002) *Globalization and Integrated Area Development in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Moulaert, F., Delvainquiere, J.C. en Delladetsimas, P. (1997) 'Les rapports sociaux dans le développement local: les rôles des mouvements sociaux', in J.L. Klein, P.A. Tremblay and H. Dionne (red.) (1997) *Au-delà du neoliberalisme. Quel rôle pour les mouvements sociaux?* Sainte-Foye: Presses Universitaires du Québec.
- Moulaert, F., Rodriguez, A. en Swyngedouw, E. (red.) (2003) *The Globalized City. Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Moulaert, F., Martinelli, F., González, S. en Swyngedouw, E. (2007) 'Social Innovation and Governance in European Cities: Urban Development Between Path Dependency and Radical Innovation', in *European Urban and Regional Studies* 14 (3), pp. 195–209.
- Nieuwinckel, S. (1996) 'De wonderjaren voorbij? Wijkontwikkeling in Antwerpen', in P. Dedecker, B. Hubeau and S. Nieuwinckel (red.) (1996) *In de ban van stad en wijk*, Berchem: EPO, pp. 229–248.
- RISO Antwerp (1984) 'Met een baksteen in de maag. Een beoordeling van één jaar werken aan herwaarderingsgebieden in Antwerpen door de bewonersgroepen die er actief zijn'. Antwerpen: RISO.
- RISO Antwerp (1986) 'Een kat een kat noemen of 't wordt een kater ... voor iedereen. Drie jaar herwaarderingsgebieden in Antwerpen'. Antwerpen: RISO.
- SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (1994) *Perspektiefnota 19de eeuwse gordel*, Antwerpen: RISO.
- SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (2000) 'Van SOMA naar StadsPlan. De herpositionering van de Stadsontwikkelingsmaatschappij Antwerpen (SOMA) in het licht van de Vlaamse, federale en Europese programma's rond stadsvernieuwing'. Antwerpen: SOMA.
- SOMA (Stedelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen) (2002) *Spoor Noord. Stadsdeel op nieuwe sporen*. Antwerpen: SOMA.
- Stad Antwerpen en Atelier Stramien (1990) *Antwerpen, herwonnen Stad. Synthesenota Globaal Structuurplan Antwerpen*. Antwerpen: Stadhuis.
- Stad Antwerpen (2000) *Antwerpen, scheve stad in sterke positie. Sociaal-economische nota 2000*. Antwerpen: Stadhuis.
- Stad Antwerpen (2002) *Federaal Programma Grootstedenbeleid Antwerpen*. Antwerpen: Stadhuis.
- Stad Antwerpen (2003a) *Strategisch Ruimtelijk Structuurplan Antwerpen: nota strategische aanpak*. Antwerpen: Stadhuis.
- Stad Antwerpen (2003b) *Ruimtelijk Structuurplan Antwerpen stroomlijnen (Harmonizing the Antwerp Spatial Structure Plan), Informatiebrochure (Information Brochure)*. Antwerpen: Stadhuis.
- Sum, N.-L. (2005) 'Towards a Cultural Political Economy: Discourses, Material Power and (Counter-) Hegemony', DEMOLOGOS working paper, opvraagbaar bij auteur.
- Swyngedouw, E. Moulaert, F. en Rodriguez, A. (2002) 'Neoliberal Urbanization in Europe: Large-scale Urban Development Projects and the New Urban Policy', in: *Antipode* 34 (3), pp. 542–577.
- Van Hove, E. (2001) *Networking Neighbourhoods*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Van Maele, L. (1994) 'De Antwerpse gordel van de 19de naar de 21ste eeuw', in *Planologisch Nieuws* 14 (4), pp. 386–400.

- Verhetsel, A. en Ceulemans, S. (1994) 'Stadsvernieuwing en speculatie op vastgoed. Een gevalstudie: Sint-Andrieskwartier – Antwerpen', in *Planologisch Nieuws* 14 (2), pp. 111–128.
- Wittocx, P., Hubeau, B. en De Pauw, H. (1994) 'De uitdaging van gisteren. Stadsontwikkeling binnen de Antwerpse 19e eeuwse gordel', in *Planologisch Nieuws* 14 (4), pp. 378–385.

DEEL 2
RUIMTE VOOR PARTICIPATIE
EN ROLLEN VAN ACTOREN

2.1 Transdisciplinaire praktijken: participatieve onderzoekstrajecten als collectieve leerprocessen

Barbara Van Dyck, Frank Moulaert, Annette Kuhk

Achtergrond

Participatie als een bouwsteen voor sociale innovatie vraagt om een drastische ommezwaai in de manier waarop we de relaties tussen kennis en praktijk opvatten en vormgeven. In dit hoofdstuk zetten we uiteen waarom we ervan overtuigd zijn dat meer participatieve onderzoeksbenaderingen nodig zijn om die relaties inhoud te geven. We gaan ook in op de voorwaarden en modaliteiten die diepgaande samenwerking tussen vormen van relevante kennis en zinvolle praktijk mogelijk maken. Dit is wat we transdisciplinariteit noemen.

Vershillende partners van het Leuvense Onderzoekscentrum voor Ruimte en Maatschappij (LSAS) hebben ruime ervaring met onderzoek waaraan zowel academici uit verschillende disciplines als niet-academici behorend tot diverse praktijkvelden meewerken. Deze participatieve onderzoekservaringen bieden een stevige methodologische basis en een waaier van uiteenlopende cases om uit te wisselen en leerpunten te identificeren.

Tijdens de workshop op 27 november 2014 (Leuven STUK, Verbeeckzaal) op initiatief van de onderzoeksgroep Planning & Ontwikkeling blikten academici en andere ervaringsdeskundigen terug op concrete ervaringen met kennisontwikkeling en participatieve (actie)onderzoeksmethodes. De workshop stond open voor iedereen die onderzoek rond ruimtelijk-maatschappelijke kwesties voorbij de muren van de universiteit en haar disciplinaire grenzen wil doen.

De workshop had tot doel om via een theoretische en methodologische reflectie over participatief onderzoek en trans- en interdisciplinaire werkwijzen een transdisciplinaire onderzoeksgemeenschap aan de KU Leuven te stimuleren. Een oudere versie van dit hoofdstuk is geschreven in het kader van die workshop.

In de tekst betekenen multidisciplinaire benaderingen een ‘veelheid en/of samenwerking tussen disciplines binnen een academische setting’ waarbij elke discipline groten-deels trouw blijft aan zijn eigen methodes. Interdisciplinaire benaderingen werken met een door verschillende disciplines samen opgebouwde methodologie, terwijl transdisciplinaire benaderingen de academische (comfort-) zone verlaten en expliciet op zoek gaan naar uitwisseling en samenwerking met diverse gebruikers, practici en professionals buiten een academische setting.

Complexiteit in ruimtelijk onderzoek

De complexe projecten waarbij onderzoekers van het Leuvense Centrum voor Ruimte en Maatschappij (LSAS) betrokken zijn, vinden plaats in de gebouwde en natuurlijke omgeving en haar sociale, economische en ecologische (on)duurzaamheid. Om de complexiteit inzichtelijk te maken, bedient de moderne wetenschap zich overwegend van reductie en abstractie binnen een positivistisch kader. Reductie en abstractie kunnen in elke wetenschapsbenadering een rol spelen. In de moderne positieve wetenschappen betekent reductie evenwel vaak reductionisme, i.e. het herleiden van een probleemstelling tot wat vanuit een bepaalde, vaak zeer subjectieve invalshoek van een probleem. Alles wat weggelaten of weggedacht wordt, lijkt dan plots bijzaak of niet meer relevant.

De zogenaamde kern van een probleem kan zowel via inductieve als deductieve weg geïdentificeerd worden. Of men richt zich op specifieke waarnemingen waaraan men verklarende theorieën bindt, dit noemt men inductie; of men vertrekt vanuit het algemene om het dan toe te passen op het specifieke, wat deductie heet. In beide benaderingen, en hun mengvormen,¹ gebeurt de verklaring van fenomenen via de verificatie van plausibele causale verbanden. De relevante werkelijkheid wordt al dusdanig losgeweekt uit zijn context en de abstractie van causale verbanden beperkt tot het formaliseren van toetsbare verbanden (bijv. door laboratoriumexperimenten of statistische verificatie van mogelijke correlaties). Zo krijgt reductionisme gestalte. Dit 'afschieden van probleemstellingen uit hun context' en de beperkte invulling die aan causaliteit gegeven wordt, verklaart het onvermogen van de moderne wetenschappen om complexe problemen van de gebouwde omgeving en vraagstukken van duurzaamheid aan te pakken.

Het principe van reductionisme waarop de moderne wetenschap zich beroept, heeft wel sterk bijgedragen aan productivisme en aan kapitaalaccumulatie in de Westerse samenlevingen, maar het is niet geschikt om onderzoeksvragen over een eerlijke verdeling van middelen of participatieve lokale ontwikkeling te leiden. Onder andere sociale bewegingen en onderzoekscollectieven hebben dit reductionisme aan de kaak gesteld. In het bijzonder voor wat Bruno Latour (2004) "matters of concern" noemde, of wat we in deze tekst kwesties en problematieken noemen, is de behoefte aan het coproduceren van kennis samen met hen die worden beïnvloed door de uitkomst ervan, op grote schaal geuit.

Armoede en ondervoeding, de uitputting van grondstoffen, de druk op stedenbouw en territoriale ontwikkeling, de opwarming van de aarde, vraagstukken omtrent ruimtelijke kwaliteit, verlies van biodiversiteit, enz. zijn voorbeelden van multi-scalaire en domein-overschrijdende kwesties. De studie van deze problematieken rekt op benaderingen die in staat zijn de sociaal-ecologische, sociaal-technische, sociaal-economische en juridisch-politieke complexiteit bloot te leggen, grotendeels te verklaren en collectief aan te pakken. Participatieve onderzoeksbenaderingen zoals hier uiteengezet, kunnen daarbij een belangrijke rol spelen.

Vooruitkijken

Kritiek op het productivisme valt in grote mate samen met kritiek op orthodoxe economische ontwikkelingsmodellen. De kritiek op die modellen is beschikbaar en toegankelijk voor wie er oren naar heeft en modellen voor verandering worden bij de vleet aangehaald. Maar voor het doorvoeren van veranderingen, het faciliteren van sociale en ecologische transformaties schieten de traditionele onderzoeksmethodes – ook in de kritische wetenschapsbeoefening – tekort.

Toch kan daar behoorlijk vlug verandering in komen. Het synchroon voorkomen van i) de complexe geopolitieke en sociaal-ecologische economische crisis; ii) een economie die sterk op publiek-private kennisproductie gebaseerd is; iii) een toenemende mondigheid van burgers en de roep naar participatieve democratische besluitvorming in tegenstelling tot, of als aanvulling op het bestaande democratische model gebaseerd op representatie leidt de dans naar de transdisciplinariteit. Problemen zijn zichtbaar en voelbaar, de spanning tussen privaat en publiek gebruik van kennis stuurt aan op nieuwe kennisprocessen en het 'falen' van een groot deel van de maatschappelijke organisatorische capaciteit spoort veel burgers en wetenschappers aan om samen te werken en om gekaderde diagnose aan nieuwe vormen van collectieve actie te koppelen.

Florin Popa, Mathieu Guillermin en Tom Dedeurwaerdere (2014, p. 46) merken echter terecht op dat “de realiteit van de wetenschappelijke praktijk achterloopt [op deze samenvloeiende ontwikkelingen]”. Grote leemtes bestaan vandaag in de methodologisch-theoretische beschouwingen die transdisciplinair onderzoek zouden moeten ondersteunen. Handboeken methodologie voor beginnende en minder beginnende onderzoekers zijn absoluut niet aangepast aan transdisciplinair onderzoek. Het ontbreekt onderzoekers aan kennis, wegwijzers en vaardigheden bij het uitwerken van transdisciplinaire projecten.

Waarom is transdisciplinair werken zo moeilijk?

De redenen waarom de wetenschappelijke praktijk achterblijft op de maatschappelijke vraag vinden we grotendeels terug in de historisch gegroeide relaties tussen wetenschap en maatschappij zoals de sterke politieke en economische belangen die kennisproductie sturen in de kenniseconomie, het wetenschapsbeleid en de disciplinaire verkokering, maar ook de ruimere context van 'governance'-processen.

1 Sterke politieke en economische belangen

Sterke politieke en economische belangen behoren ongetwijfeld tot de grootste obstakels die het transformeren van wetenschapsbeoefening bemoeilijken. Bestaande machtsstructuren zijn gericht op het handhaven van bestaande corporatistische regimes en op het stimuleren van economische groei zonder zich om de duurzaamheid ervan te bekommeren. In heel wat sectoren speelt een groot deel van onderzoek en ontwikkeling zich af in in-house onderzoekscentra; we denken hierbij in de eerste plaats aan de chemische, de agro- en de farmaceutische industrie. Maar net zo goed kunnen we ons ook afvragen welke rol consultancy-bedrijven spelen bij de analyse en aanpak van ruimtelijke maatschappelijke vraagstukken, of ook al kritisch nadenken over de verschillende vormen van intieme samenwerking tussen publieke onderzoeksinstellingen en het bedrijfsleven die vandaag de norm geworden zijn.

De ambivalente relatie tussen wetenschappelijke en andere sociale praktijken is niet nieuw. Erik Swyngedouw (2011) spreekt van wetenschappers als “ofwel de lakeien ofwel de intelligente hofnarren van de heersende machtsrelaties”. Maar “in de mate dat sociale, politieke en economische machtsverhoudingen verschoven, verplaatste zich ook de aard, de inhoud en definitie van wat als wetenschappelijke activiteit geldt”, aldus Swyngedouw.

Er is aangetoond dat, als gevolg van de toegenomen marktorientatie van onderzoek, onderzoeksgeld en onderzoeksresultaten georiënteerd worden naar onderzoek met meer kans op korte termijn economisch rendement (bijv. octrooieerbaar onderzoek) (Lave, Mirowski, en Randalls 2010, Lawless en Williams 2010).

Bovendien wordt competitiviteit een belangrijke drijfveer voor onderzoeksinstellingen en individuele onderzoekers. Dit betekent dat productiviteit (volume-output) boven kwaliteit of maatschappelijk belang van het onderzoek gewaardeerd wordt. Marktorientering van het onderzoek heeft dus gevolgen voor zowel het type onderzoek als de manier waarop de universiteiten, financieringsinstituten enz. beheerd en omgevormd worden (Lave, Mirowski, en Randalls 2010).

Marktorientering van onderzoek staat bovendien haaks op het beschouwen van kennis als een gemeenschappelijk goed. Het gaat om een vorm van onteigening en een manier om de mensen en groepen die de gevolgen van kennistoepassing dragen, op afstand te houden van de productie ervan. Deze enclosure, zoals Isabelle Stengers (2009) benadrukt, heeft er ook voor gezorgd dat collectieve intelligentie, of het vermogen om gezamenlijk te denken en te creëren gedeeltelijk vernietigd is. De vernietiging in herstel ombuigen, is een rol die we als onderzoeker kunnen spelen, net als het her-bedenken van wat de rol van wetenschappelijk onderzoek kan zijn met betrekking tot problemen van collectief belang en maatschappelijke relevantie.

2 De metafoor van de ivoren toren

Een tweede punt is het idee van de ivoren toren of het systematisch creëren van afstand tussen wetenschap en samenleving. Terwijl zelfstandig werken de concentratie en diepgang bij het werken kan bevorderen, werkt de artificiële afstand tussen wetenschappers en niet-wetenschappers ook wereldvreemdheid in de hand.

De metafoor van de ivoren toren is gelinkt aan de discussie over wetenschappelijke vrijheid en is een spanning van alle tijden (zie Charles-Augustin Sainte-Beuve, 1830). De idee achter wetenschappelijke vrijheid is dat de onderzoekers academisch vrij kunnen beslissen over de onderzoeksvragen die gesteld dienen te worden en welke epistemologische en ontologische kaders zij hiervoor hanteren.

Die vrijheid is echter doorheen de geschiedenis niet (steeds even) vrij geweest en is dat ook vandaag niet. Zoals we aanhaalden, werken economische en politieke belangen en dominante ideologie sturend in het bepalen van onderzoeksagenda's en -benaderingen.² Ook een vaste job aan de universiteit – die de vrijheid zeker tijdens de wilde jonge, meest creatieve jaren zou kunnen verhogen – is vandaag uitzonderlijk. En zelfs als die politieke en economische disciplinerende lam ligt, blijft nog de wetenschappelijke, vaak disciplinegebonden disciplinerende gelden. De kennis die wetenschappers genereren haalt haar legitimiteit uit peer-reviewing, wat betekent dat ze zich moeten verantwoorden tegenover hun collega's en tijdgenoten. Het is met andere woorden de gemeenschap van wetenschappers die zal bepalen of wat collega's zeggen, 'waar' is. De grenzen van de discipline en haar methodologische regels overschrijden is delicaat en wordt vaak afgestraft door peer reviewers. Dit maakt dat risicovol of controversieel onderzoek minder kans krijgt aan de hedendaagse universiteit.

Hier treedt een sterke spanning op: enerzijds wordt met de vlag van academische vrijheid gezwaaid om niet in dialoog te moeten treden met maatschappelijke actoren, terwijl anderzijds niet voldaan wordt aan de voorwaarden van 'academische vrijheid'. Wetenschappers worden afgerekend op de '(directe) inzetbaarheid' en disciplinaire normen ('discipline') van hun onderzoek. Inzetbaarheid die gemeten wordt in geschiktheid voor de markt en verkoopbaarheid en tegelijkertijd wordt "de samenleving", althans grote geledingen ervan, kunstmatig op afstand gehouden. Alleen wat nog tot op zekere hoogte een marktwaarde heeft wordt als aanvaardbaar onderzoek beschouwd.

Deze situatie bevordert een technocratische aanpak: technologie overheerst sociologie, rationalisme domineert sociale relevantie. Dit blijkt in de sociale wetenschappen, economie, architectuur, planning en stedenbouw of de landbouwwetenschappen enzovoort. Of het nu gaat om ruimtelijk functionalisme van de modernistische architectuur, of een utilitaristische benadering van ecosystemen, de doorgedreven monetaarisering als basis voor beleidskeuzes,³ aannames van neutraliteit van de ruimte, objectivering van economische waardering: de alwetendheid van de technische experts blijft manifest het onderzoek en politieke besluitvorming domineren.

3 **Disciplinaire verkokering**

Een derde hindernis in het bevorderen van transdisciplinariteit in de studie en aanpak van maatschappelijke kwesties is de manier waarop de wetenschappen en de universiteiten zijn geëvolueerd.

Moderne wetenschappen zijn georganiseerd in uit elkaar gegroeide disciplines (Jessop & Moulaert 2012). Onderzoekers zijn meestal opgeleid als specialisten die onderzoek doen met behulp van de concepten en methoden van één discipline of zelfs van één paradigma binnen die discipline. Disciplinaire, soms ‘tribale’ cultuur, wordt onderhouden door tijdschriften, academische conferenties en functiebeschrijvingen (Madanipour 2014). Specialisatie leidt tot geavanceerde kennis, maar ook tot problematische reductie en fragmentatie bij het analyseren van complexe verschijnselen, en – zoals we zagen – tot disciplinerende, creativiteitsbeperkende peer reviewing.

Wetenschappers worden traditioneel ook niet aangemoedigd tot het opzetten van samenwerkingsverbanden die verder gaan dan multidisciplinaire sequentiële of parallelle samenwerking met mensen uit verschillende disciplines. Financieringssystemen, discipline-gebonden tijdschriften, en institutionele regelingen zoals inschrijvingsvoorwaarden voor studierichtingen en doctoraten beletten of vertragen de opbouw van gedeelde kaders en concepten tussen onderzoeksdomeinen onderling (interdisciplinariteit) en bestraffen meer dan dat ze aanzetten tot het opnemen van andere actoren in collectieve kennis producerende netwerken (transdisciplinariteit). Gelukkig zijn er uitzonderingen in zogenaamde nieuwe disciplines, zoals bijv. ecologie en ruimtelijke analyse, hoewel ook in deze disciplines uitgekeken moet worden voor nieuwe dominanties die sociale innovatie niet in de hand werken (onder andere benaderingen gestoeld in systeemtheorie, transitie management, ecosysteemdiensten en hun marktwaardering, enz.).

Ook het ontbreken van een gemeenschappelijke terminologie (zie ‘boundary objects’, Star, Griesemer 1989) en gedeelde onderzoekkaders zijn geïdentificeerd als verklarende factoren voor het gebrek aan transdisciplinaire praktijk (zie bijv. Poteete, Janssen & Ostrom 2010; Brand, Seidl, Le Quang, Brändle & Scholz 2012).

De verkokering van kennis en specialisatie zijn uiteraard niet enkel gerelateerd aan de wetenschappen of de universiteiten. Ook wat we professionele kennis kunnen noemen en de sectorale verdeling van de verantwoordelijkheden in de hedendaagse maatschappij dragen hier in hoge mate toe bij. De organisatie van functionele overheidsdiensten getuigt van een gelijkaardige segmentatie.

4 **Uitgeholde participatie en managementsdogma’s**

Ten vierde kan de modernistische wetenschap in zijn recente ontwikkelingen moeilijk afstand nemen van haar zelfgenoegzaamheid en rationele aanpak. Waar ze inspraak en

pluri-bestuur toelaat, vindt ze veelal haar gading in ‘good governance’ – ook hier gebaseerd op rationele beoordelings- en inspraakcriteria. De toegang tot die ‘good governance’ wordt dan ook elitair afgebakend via economische en technologische criteria.

Modernistische wetenschap staat als een autocratische en elitaire activiteit enerzijds, en door zijn technocratisch bestuur anderzijds, haaks op de vraag naar inspraak en participatie. Ze speelt een rol in het reduceren van de democratie tot ‘good governance’ of schijnparticipatie, waar op voorhand vaststaat wie aan de tafel toegelaten is en welke types resultaten aanvaardbaar zijn. Bijgevolg ontbreken er vaak belangrijke betrokkenen bij zogenaamd participatief onderzoek, of maakt men geen gebruik van instrumenten om verschillende ervaringen en vormen van kennis mee te nemen in het onderzoek.

Transdisciplinariteit... en de weg ernaartoe

“We don’t know everything by ourselves, but together we know enough.”

Deirdre Smith, 2014

Het is een boeiende uitdaging om bruggen te bouwen tussen de sociale wetenschappen, ecologie, ingenieursbenaderingen en andere vormen van kennis binnen en buiten de universiteiten. Leren-hoe-samen-te-denken is uitgegroeid tot een belangrijke onderzoeksvraag in bijvoorbeeld architectuurwetenschappen, milieu- of landbouwstudies. Transdisciplinaire platforms, netwerken, participatieve onderzoeksprojecten of onderzoekscollectieven zien het levenslicht en proberen de grenzen van conventionele benaderingen en disciplines te overstijgen, door meer kennis, ervaringen en meningen een rol te laten spelen, eerder dan ze aan de kant te zetten (Segers e.a. 2013).

1 Performatief en grensoverschrijdend

Transdisciplinair onderzoek is onderzoek waarbij disciplinaire en professionele grenzen overschreden worden zowel in de afbakening van een onderzoeksprobleem, als bij het bepalen van onderzoeksmethodes en het bouwen aan onderzoeksagenda’s en strategieën van collectieve actie. Transdisciplinair onderzoek is zo niet enkel een manier van onderzoek om bruggen te bouwen tussen vormen van kennis, noch één die ingaat tegen problematiek-reductie en fragmentatie. Het herbekijkt ook de relaties tussen de wetenschappen en met de samenleving waarvan die wetenschappen deel uitmaken.

Transdisciplinair onderzoek zoals wij het begrijpen, wil bijdragen tot het ontwikkelen van wat Julie en Katherine Gibson-Graham (2008) performatief onderzoek noemen. Het gaat om onderzoek dat voortkomt uit een experimentele, engagerende en ethische kijk op de wereld. Het stelt ontologieën – visies op het zijn en de samenleving – en epistemologieën –

visies op de manieren van wetenschapsbeoefening – die kunnen bijdragen tot nieuwe praktijken van kennisproductie centraal. Onderzoek is performatief in die zin dat het er zelf toe bijdraagt om de praktijken vorm te geven die het bestudeert en verbeeldt. Dit betekent dat we processen van kennisproductie herdenken als onderdeel van een ruim kader van sociaal transformatieve praktijken. Dit kan door het verbeelden en uitwerken van sociaal-culturele kaders die democratische keuze en besluitvorming bevorderen. Het betekent ook dat de wetenschapspraktijk zelf gebaseerd is op maatschappelijk relevante waarden zoals respect, solidariteit, samenwerking, democratische kennisdeling en besluitvorming (Moulaert 2016)

Transdisciplinair onderzoek overlapt in zekere zin met concepten zoals academisch activisme of participatief actie-onderzoek in die zin dat het expliciet mee zoekt naar het cyclisch vormgeven van de sociale acties die onderzoekers bestuderen en waarin ze betrokken zijn (zie hierover bijv. Gibson-Graham 2008, Brenner 2009, Marcuse 2009, Piven 2010, Moulaert, MacCallum, Mehmood & Hamdouch 2013, Moulaert en Cassinari 2015, Moulaert e.a. 2017).

2 Verlaten van doodlopende pistes

Hoe gaan we nu om met de beperkingen van de heersende wetenschapstraditie en welke obstakels moeten aangepakt of gedemonteerd worden?

Vooreerst moeten we ontologische kaders die de complexiteit van de natuurlijke en door de mens gemaakte omgeving (t.t.z. sociaalecologische systemen) niet kunnen omvatten, niet langer omarmen, maar vervangen door kaders die dat wel kunnen. Vervolgens moeten we afstappen van epistemologische stromingen die rationele, utilitaristische en in se reductionistische benaderingen hanteren om sociaalecologische systemen te begrijpen, te ontwerpen en te beheren. Ten derde moeten we de overdreven specialisatie, segmentatie en bureaucratisering van kennis en expertise tegengaan. En ten slotte is er de deontologische plicht binnen de transdisciplinariteit om uitwisseling, communicatie en samenwerking tussen professionals, politici, belangengroepen en de bredere bevolking te bevorderen. In wat volgt, exploreren we alternatieve paden.

3 Sociale Innovatie als hybride concept en praktijk

Om te komen tot transdisciplinair onderzoek bij ruimtelijke kwesties, een vorm van onderzoek die samenwerking tussen onderzoekers onderling, en met andere betrokkenen beoogt, kunnen we leren van relationele benaderingen in de sociale wetenschappen (Martinelli, Moulaert & Novy 2013). Deze traditie neemt actoren en hun plaats in de verknoopte dynamische veranderingsprocessen als basiseenheid van analyse. Relationele benaderingen kunnen verder ontwikkeld worden voor de studie van complexe problemen, zoals de transitie naar duurzame en rechtvaardige steden, agrofood-systemen, enzovoort.

In het opkomende landschap van relationele onderzoeksbenaderingen en veranderende onderzoeksaanpakken, neemt sociale innovatie een enigszins bijzondere positie in. Het begrip SI verwijst naar een sociale praktijk en naar een analytisch concept. Als praktijk gaat het om het veranderen van relaties, normen en gewoontes, om machtsstructuren te bevragen, emanciperende bottom-up-initiatieven te faciliteren, behoeften in te vullen, rechten af te dwingen en bestuursvormen democratischer om – of op te bouwen. Als analytisch concept gaat het om het zichtbaar maken van SI-praktijken – en processen en het in kaart brengen van de voorwaarden die SI mogelijk maken (Moulaert, MacCallum, Mehmood en Hamdouch 2013; Moulaert, MacCallum, Mehmood en Leubolt 2017).

Ook andere concepten zoals agro-ecologie (zie hierover Stassart e.a. 2012, Wezel e.a. 2009) of duurzame ontwikkeling spelen op een of andere manier een vergelijkbare rol. Deze hybride concepten brengen onderzoekers samen in afdelingen die op zoek gaan naar geldschietters. Het worden met andere woorden ‘maatschappelijk organiserende begrippen’. Voor sociale innovatie zijn dat bijvoorbeeld de florerende Vlaamse sociale-innovatie fabriek of het Horizon2020 Europees onderzoeksfinanciering kader, waar sociale innovatie als transversaal concept voor maatschappelijk onderzoek fungeert

Deze analytische en actieconcepten worden niet steeds op dezelfde manier begrepen. Net daarom is het interessant om te focussen op de manier waarop deze concepten zijn gebruikt als referenties om de bevindingen, concepten en gebruikte talen te beschrijven en te verklaren.

Het is essentieel om hierbij in beeld te brengen welke concepten, praktijken, kaders en communicatie-modi (en ‘talen’) kunnen helpen om onderzoek en collectieve actie dichter bij elkaar kunnen brengen. Met een speciale aandacht voor het leren hoe-samen-te-denken, kunnen we ons afvragen hoe kaders op te bouwen die we vervolgens kunnen oproepen als ‘verenigende, samenbrengende actie-concepten’.

In tegenstelling tot de overheersende ‘there-is-no-alternative’-benadering toont een sociaal innovatie-benadering zowel door onderzoek als nieuwe sociale praktijken aan dat breuken, transformatie en kwalitatieve veranderingen in kapitalistische systemen en hun bestuursvormen mogelijk zijn. Dat doet ze door zowel conceptueel als beschrijvend te analyseren hoe sociale innovatie in collectieve behoeftebevrediging en sociale relaties tussen diverse actoren een sociaal-politieke betekenis heeft en bijdraagt tot sociale transformatie. Het concept en de praktijk van bottom-up governance spelen daarin sleutelrollen (Pradel, Garcia & Eizaguirre 2013).

4 Diversiteit eren

Transdisciplinariteit is een actief proces waarin verschillende types actoren betrokken zijn, met hun eigen waarden en verlangens, verschillende rollen, ongelijke macht, en die uiteenlopende concepten en vertogen hanteren. Een plaats geven aan die veelheid aan sociale posities binnen de maatschappelijke complexiteit, staat in schril contrast met principes van reductionisme en een enge benadering van wetenschappelijke verklaring en causaliteit.

Transdisciplinariteit vraagt een pragmatische benadering (Bridge 2005) en kaders die in staat zijn om een veelheid aan elkaar beïnvloedende krachten en relaties als groeibodem te nemen in de analyse van kwesties.

Dit betekent een verschuiving in ons denken over wetenschap. In plaats van wetenschap te zien als het zoeken naar onvertekende waarheden, wordt ze meer een zoektocht naar wetenschappelijk en maatschappelijk gefundeerde voorstellen. Die voorstellen ontstaan in een context en kunnen steeds geconfronteerd worden met andere voorstellen – voorstellen over wat het te bestuderen probleem is, voorstellen over hoe deze problemen te bestuderen en welke lessen daaruit te trekken om de problemen aan te pakken. Dit kan een lang proces worden maar het is doorgaans veel grondiger, respectvoller voor alle partijen en verhoogt de kans op nieuwe inzichten, omdat het vertrekt van de bezorgdheid om alle facetten, standpunten, relevante analyses en actie-kaders aan bod te laten komen. We moeten daarom samen manieren bedenken om aan kennisproductie te doen die in staat zijn om diversiteit te vieren.

5 Bouwen van gedeelde kaders

Waarom (meta)kaders?

→ *together we know maybe too much?*

Katherine Verdery, 1996: 204: “What we can understand of something depends on how we think our way into it in the first place; the questions we pose of it flow in part from the image we have of it and the associations that suggests.”

Door de processen van kennisproductie – de verschillende manieren om te komen tot kennis – zichtbaar te maken, verstaan we dat het ook nodig is om te begrijpen waar onze eigen en andermans standpunten vandaan komen en open te staan om die samen te laten evolueren (reflexiviteit, zie Popa e.a. 2014; Schön 1983). Het bouwen van gedeelde kaders kan hierbij helpen. Het is een manier om spelregels in te brengen in het bestuderen en aanpakken van bijvoorbeeld ruimtelijke kwesties, waarin afgesproken wordt welke vormen van kennis, welke kennisverwervings- en verwerkingsmethodes ingebracht worden en hoe dat kan worden aangepakt. Dergelijke meta-kaders – ruime kaders die diverse denkwijzen, visies en methodologieën ‘herbergen’ – openen de weg om op een georganiseerde wijze diversiteit in kennis en uitgangspunten voor actie aan bod te laten komen. De regels van de organisatie worden interactief opgebouwd.

Gedeelde denkkaders bevorderen de interactie tussen actoren, tussen zienswijzen, tussen analyse en collectieve actie. Gedeelde denkkaders of metakaders zijn als het ware ‘concertzalen’ voor collectieve denk- en leerprocessen.

Gedeelde analyse en actie meta-kaders bouwen via de problematiseringsmethodiek.

Volgens die logica worden ook de metakaders zelf opgesteld via interactieve en dialectische trajecten. We zullen aan de hand van ‘de problematiseringsmethodiek’ toegepast op ruimtelijke problematiek toelichten hoe kaders kunnen groeien en functioneren in participatieve onderzoeksbenaderingen van ruimtelijke kwesties.

Uitgangspunt van de problematiseringsproblematiek is dat ruimtelijke kwesties steeds multidimensionaal zijn en dat het definiëren of aanpakken ervan nooit simpel of eenzijdig, noch waardenvrij kan zijn. Maar ook dat ruimtes tegelijkertijd gebruikt, ervaren, voorgesteld en (om)gebouwd worden door een heel aantal actoren.

Het gaat erom allerhande vragen rond een bepaalde problematiek (bijv. de gebruiksinrichting van publieke ruimtes in een stadsgebied) en stand- en gezichtspunten van verschillende betrokkenen aan de oppervlakte te brengen. Daartoe moet men manieren vinden om kennis over context, multicausale verbanden, historische gegevens, geografische en ruimtelijke patronen die de ruimtelijke kwestie maken tot wat ze is, pluralistisch te ordenen.

Een ruimtelijke kwestie als een ‘problematiek’ benaderen, is niet hetzelfde als het opstellen van een probleem- en actorenanalyse, het is een collectief onderzoeks- en actieproces, waarbij een diversiteit aan actoren op allerhande manieren en momenten betrokken zijn.

Het gaat om het collectief bouwen aan een ‘problématique’, een kwestie, een ‘matter of concern’. De concepten die ingeroepen worden zijn bepalend voor de identificatie van de problemen en de oplossingen die voorgesteld worden, enz. (Miciukiewicz, Moulaert, Novy, Musterd & Hillier 2012). Het betekent ook dat we in de gezamenlijke problematiseringsbenadering open staan om ons in onze onderzoeksmethodiek te laten leiden door wat we bestuderen: een nieuwe publieke ruimte, een wijkontwikkeling, waterzuiveringsinfrastructuur of een natuurgebied, of zelfs een holistische visie op een duurzame stad.

De problematiseringsbenadering is een manier om voor onszelf en alle anderen zichtbaar te krijgen wat de uitgangspunten en ervaringen zijn van waaruit we vertrekken, maar ook om collectief te verduidelijken wat ontbreekt in het interactief en participatief problematiseringsproces.

Al hebben ze het ogenschijnlijk over hetzelfde ‘thema’, toch zullen wetenschappers, beleidsmakers, burgers, activisten, enzovoort uiteenlopende waarden en visies uitdrukken over wat de voornaamste problemen en oplossingspistes zijn in een kwestie. Bovendien zijn verschillende aangereikte pistes vaak niet compatibel of moet gezocht worden naar gewogen mengoplossingen

Te weinig aandacht voor reflexiviteit m.b.t. de veronderstellingen, waarden – en de sociale normen en praktijken die ze in stand houden – is zorgwekkend bij transdisciplinair onderzoek (Popa, Guillermin, Dedeurwaerdere 2014). Bepaalde fenomenen worden als waardenvrij gezien door wetenschappers, of niet meegenomen omdat ze niet meetbaar

zijn of te weinig publieke (media?) aandacht krijgen, ook al zijn ze maatschappelijk erg relevant.

De kwestie die transdisciplinair onderzoek aanstuurt, de manier om deze kwestie vanuit diverse hoeken te bevragen en de oplossingspisten die uit het onderzoek voortkomen zijn altijd waarden-geladen. De problematisering van een kwestie heeft daarom ook als belangrijke bedoeling onderliggende waarden en veronderstellingen zichtbaar te maken en hun consequenties voor verder onderzoek en oplossingsformulering te verkennen; iets waar mainstream onderzoeksmethoden slecht toegerust voor zijn.

De vraag is nu hoe dan te komen tot 'sociaal robuuste kennis'. Hiermee bedoelen we kennis die zowel wetenschappelijke als maatschappelijke legitimiteit geniet.

6 Uitdagingen

Open meta-kaders bouwen

Een meta-kader is niet vaststaand maar open. Laten we er geen schilderij of ander statisch artefact als metafoor voor nemen, maar eerder een plastisch, bewegend kader zoals de portretten van Hogwarts schoolhoofden in de verhalen van Harry Potter.

Vanuit een pragmatische benadering denken we aan kaders die openstaan voor experiment en vernieuwing op verschillende vlakken en waarbij terugkoppeling vanuit collectieve actie en democratisch beleid naar wetenschappelijke resultaten (en vice versa) een belangrijke rol speelt. Visies over wat bestaat en over wat wenselijk en mogelijk is, zijn in die optiek geen vaststaande gegevens; sociale processen zijn nooit 'af' en vragen steeds hernieuwde interpretatie en invulling in functie van hun relevantie voor analyse en collectieve actie (Moulaert en Van Dyck 2013). Sociale processen in transdisciplinair onderzoek buigen zich over de kwestie, de vragen en de problemen die aan de orde zijn; ze verzekeren openheid naar disciplines en actoren die relevant zijn voor de problematiek/kwestie, en naar de methodologische benaderingen die van belang zijn om een kwestie te bestuderen en aan te pakken.

Hiermee stappen we dus af van de praktijk om vaststaande wetenschappelijke procedures slaafs te volgen en laten we ons meevoeren in het ontwerpen van collaboratieve leerprocessen rond concrete kwesties, waarbij betrokkenen vanuit een gelijkwaardigheidsprincipe samen waarden en begrippen kaderen (Popa, Guillermin, Dedeurwaerdere 2014). We begeven ons dus buiten de Habermasiaanse overlegtempel, tempel waarin men het risico loopt om participatief onderzoek als norm voorop te stellen om onderzoek te legitimeren, zonder de socio-institutionele of methodologische consequenties ernstig te nemen. Te grote nadruk op gestileerde overlegprocedures houdt trouwens ook het risico in dat genegeerde teksten daadwerkelijke actie gaan vervangen (bijv. Environmental Assessment Reports maar geen concrete klimaatmaatregelen).

Verwant met deze gang van zaken is de werking van evaluatiepanels voor onderzoeksprojecten. In Horizon2020 bijvoorbeeld spelen stakeholders een erg belangrijke rol bij het beslissen over financieringsdossiers voor onderzoeksprojecten. Op zich is dit een interessante evolutie, maar het stelt ons voor nieuwe uitdagingen. Wie zijn de stakeholders die de dossiers evalueren? Wat is een legitieme betrokkene? En op basis van welke kennis, positie en criteria wordt er geëvalueerd? Mogelijk (waarschijnlijk) zijn evaluatoren bovendien niet vertrouwd met het interdisciplinaire karakter van de problematiek. Bovendien horen de Europese onderzoeksoproepen met maatschappelijke thema's thuis in een hiërarchische waardenontologie waarin de werking van de markt wel verbeterd, maar niet aangevochten mag worden. Sociale innovatie die leidt tot een efficiënter bedrijfsleven bijvoorbeeld, is een criterium voor de evaluatie van de meeste onderzoeksvoorstellen over sociale innovatietema's. Voor Horizon2020 en Framework 9 zouden we moeten nadenken over een transdisciplinair leertraject tijdens de evaluatie van de dossiers zelf waarbij de verschillende discipline en praktijkstandpunten toegelicht worden. Dit lijkt ons een constructievere houding dan tot het besluit komen dat maatschappelijk alternatief onderzoek binnen de Framework programma's niet mogelijk zou zijn. Of was de spectaculaire schaalverkleining van de dienst Sociale wetenschappelijk onderzoek binnen het DG Onderzoek van de EC toch een teken aan de wand? (Moulaert, MacCallum, Mehmood en Leubolt 2017).

Context-specifieke analysekaders bouwen

Het idee van onderzoek als collectief leertraject is geworteld in een pragmatische denktraditie en veronderstelt geen afstand tussen de wereld van het onderzoek en het onderzochte ('the world out there', de man-in-the-cave-metafoer), tussen begrijpen en praktijken, of tussen productie en consumptie van kennis.

Elk onderzoekstraject is verschillend, het is een context-specifieke onderhandeling van kennis waarbij ook onzekerheid en onwetendheid een plaats zouden moeten krijgen. Hiermee onderscheiden context-specifieke analysekaders zich van meta-kaders, die uitgaan van veralgemeenbaarheid. Wie onderscheidt zich van wie? In het inter- en transdisciplinaire onderzoek is een evolutie vastgesteld van een meta-theoretisch naar een meta-methodologisch kader. Een meta-theoretisch kader als 'theorie van theorieën' kan relevant zijn bijvoorbeeld om de rol van verschillende theorieën te plaatsen (Moulaert 1987) maar volstaat niet om de opbouw van gedeelde methodologie te ondersteunen (Kuhk, Schreurs, 2015; Moulaert en Mehmood, 2018). Voor een transdisciplinaire methodologie heb je spelregels, enz. nodig. Die worden opgebouwd binnen een meta (methodologisch) kader dat voortdurend in beweging is (Miciukiewicz e.a. 2012).

Eendagsvliegen?

Onderzoek als een leer- en context-specifiek proces vraagt ook tijd. Touch-and-go benaderingen of universalistische kaders – metatheorieën – volstaan niet. We kunnen het waar-

schijnlijk beter beschrijven als een proces van gemeenschapsvorming met een langdurige, nauwe en voortdurende samenwerking (Moulaert 2015). Hoe die samenwerking moet gebeuren, hangt opnieuw af van de situatie, de vraagstelling en de ervaringen van waaruit vertrokken wordt. Mogelijk komt het erop neer dat onderzoekers en andere maatschappelijke actoren lange tijd samenwerken om onderzoeksproblemen af te baken, te bestuderen, om ze vervolgens opnieuw te definiëren in functie van voortschrijdende kennis of sociaal en ecologische transformaties.

Verwijzen we opnieuw naar de evaluatie van onderzoeksfinancieringsdossiers, gebaseerd op een vluchtige samenwerking, maar waar eigenlijk een langdurig gedeeld leerproces aan de orde zou moeten zijn. Of stadslabo's en participatiemomenten waar vervolgens weinig of niets mee gebeurt en die vaak irritatie in de hard-meewerkende maar daarna ontgoochelde burgers opwekt. Bouwen aan een gedeelde basis (vraagstelling, metakader en zijn evolutie, verduidelijken en afstemmen van objectieven) vraagt tijd.

Organiseren van kennis om bruggen te bouwen tussen disciplines en kennisvormen

Het scherp stellen van voorwaarden voor het bouwen van gedeelde kaders is niet voldoende om daar ook concreet in te slagen.

De noden en wensen van onderzoekers en theoretische vragen komen niet noodzakelijk overeen met de vragen van bijvoorbeeld jonge stadsbewoners, fietsers of dagelijkse tram- en busgebruikers. Deze afstand kan gedeeltelijk overbrugd worden door niet te vertrekken van projectdefinities en dan partners te zoeken, maar door vanaf de eerste stappen in het traject, namelijk het formuleren van de onderzoekskwestie, reeds in dialoog te treden. Wederzijdse, iteratieve dialoog om te komen tot een voorstel dat inspeelt op de noden, mogelijkheden, methodes van diverse betrokkenen is essentieel om transdisciplinair onderzoek slaagkansen te bieden. We gaan ervan uit dat we willen komen tot een metakader, dat interactief opgebouwd is vanuit vraagstellingen en ervaringen, waarin iedereen zich kan herkennen en dat blijft evolueren doorheen de dialoog. Om dat mogelijk te maken zijn behoorlijke facilitatievaardigheden noodzakelijk, onder andere om egotripers in te tomen, of om free-riders en ook gatekeepers te identificeren (zie knowledge-gap hypothese, Tichenor 1980). Deelnemers aan een collectief die door hun individuele gedragingen contraproductief zijn voor het collectief, bijvoorbeeld door het prioriteren van een persoonlijk belang of individuele rationaliteit,⁴ of door het selectief aansturen van communicatie met hun bredere achterban om zo het proces in een bepaalde richting te sturen, moeten via collectieve reflectie op hun plaats gezet worden

Door interactie bij het opbouwen van een metakader worden concepten en termen vanuit verschillende disciplines en ervaringen aangereikt en werken we samen naar een herkenbaar vocabularium toe.

Een fundamenteel onderdeel van coconstructie van een (meta) kader is een gedeelde ontologie opbouwen – een kijk op de wereld en hoe deze kan veranderen en wat de rol van de betrokken actoren hierin is. Verschillende zaken en stappen maken deel uit van deze opbouw:

- het identificeren van actoren, netwerken, processen en de relaties tussen hen en hoe ze betrokken zijn op het ontstaan en het verder uitwerken van een problematiek;
- het identificeren en stapsgewijs aanpassen van concepten en dimensies die van belang zijn voor betrokkenen (ruimte – eigenaarschap, sociale ruimte, representatie enz.);
- een reflexieve oefening over de rol/belangen van betrokkenen in relatie tot de kwestie. Welke belangen streven ze na? Welke ontologische en theoretische perspectieven drijven hen? Hoe open zijn ze om interactief aan de slag te gaan (reflexiviteit)?

Door de aanwijzingen en bezorgdheden van verschillende betrokkenen mee te nemen, bouwen we niet alleen een collectieve ontologie maar ook epistemologie op. We bepalen samen waar we naar kijken, welke zaken we meenemen in de problematiek en hoe we dat doen, niet in het minst hoe we de onderlinge verbanden in hun verschillende dimensies zullen onderzoeken. Het is belangrijk erop te wijzen dat dit een open aanpak is die rekening houdt met de geschiedenis zowel van het relevante gedachtengoed als van de praktijk (history of thought, history of practice): relevante bestaande theorieën, methodologieën, gevalstudies, expertverslagen en beleids cum actie-ervaringen worden meegenomen in het problematiseringsproces. Zo is een open oefening over de inrichting van publieke ruimtes in de stad onzinnig, indien geen rekening gehouden wordt met de beschikbare (of nog te maken) morfologische, ecologische en hydrologische studies.

Als spelregels van het proces in het begin afgesproken worden en die ook mee kunnen veranderen tijdens het proces, dan reikt het kader stapstenen aan niet alleen voor analyse en uiteindelijk ook voor actie maar ook over de manier hoe het gedeelde leerproces zal gevoerd worden,

Veranderende / nieuwe skills en communicatie

Interactief, participatief werken vraagt vaardigheden. Communicatie-, vertalings- en facilitatievaardigheden die vaak ver te zoeken zijn bij onderzoekers (en die bovendien vaak in vergelijking met individualistische ambities weinig appreciatie kennen in de onderzoekswereld). Zelfs wanneer onderzoekers openstaan voor samenwerking, zijn ze vaak meer vertrouwd met eenrichtingsverkeer en hiërarchie, dan dat ze geleerd hebben aandacht te schenken aan procesverloop en netwerkinteractie. De rol van een facilitator en het aanduiden van iemand die het proces aandachtig volgt – procedures die wel gekend zijn in procesbegeleiding bij participatief beleid bijvoorbeeld – krijgen dan ook betekenis binnen onderzoek.

Facilitatie van het proces vraagt aandacht voor de vorm van ontmoetingen of interactiemomenten. Die vorm kan sterk uiteenlopen. Een conferentie, een workshop of een focusgroep, gezamenlijke veldbezoeken, combineren van ontwerpmatige en sociale analyse, confrontatie tussen beleidsmakers en andere betrokkenen in het problematiseringsproces (bijv. deelname van beleidsmakers in studio's, presentaties voor een gemeenteraad, GECORO of college over wat er uit het problematiseringsproces voortgekomen is) brengen andere dynamieken en co-creatiemogelijkheden met zich mee. Daarom is het ook voor onderzoeksbijeenkomsten belangrijk om steeds waakzaam te zijn over het type ontmoeting, z'n symbolische betekenis (doelstellingen, plaats, deelnemers, ruimere sociopolitieke context, ...). Welke taal wordt er gesproken (letterlijk en impliciet)? Kan er best worden gewerkt met visuals, gesproken taal, tekst, tastbare voorbeelden? Welk soort visuals en tangibles? Welke 'vertalingen' zijn nodig? Enz.

Om gemeenschappen of 'knowledge alliances' uit te bouwen die zich in een kwestie vastbijten is de opbouw van een gedeelde (gemeenschaps-) 'cultuur' essentieel. Dit houdt in dat we met elkaar leren omgaan en ons de vraag stellen hoe dialoog en uitwisseling mogelijk is. Het omgaan met machtsdynamieken, bijvoorbeeld bij een bijeenkomst waar jong en oud, universiteitsprofessoren, bewoners, gemeentediensten en politici samen rond de tafel zitten, vraagt bijzondere aandacht.

De kloof tussen analyse en collectieve actie overbruggen

Tot slot, aandacht voor meerstemmigheid, in het bijzonder voor de stemmen die normaal gemarginaliseerd worden, tijd en ruimte vrijmaken om te luisteren en te communiceren, diversiteit en complexiteit erkennen als een bronnen van sociale innovatie, het inbouwen van momenten voor zelfreflectie, maar ook momenten voor 'vastzetting' en 'materialisering' (i.e. het erkennen en benadrukken dat er stappen gezet zijn in een collectief leerproces en die tastbaar maken), zijn stuk voor stuk belangrijk in transdisciplinair onderzoek.

Het opzetten van een stapsgewijs proces dat verwachtingen, uitdagingen, machtsongelijkheden, voordelen en mogelijkheden zichtbaar maakt en ook interactie tussen reflectie en actie tot een iteratief proces maakt (bijv. Freire 1972) vormt een stevige basis voor transdisciplinair onderzoek, maar heft de spanning bij confrontatie met "de buitenwereld" niet zomaar op. Stel dat een problematiseringsproces leidt tot een wetenschappelijk-sociale uitkomst; leidt die dan ook tot conclusies met een grote politieke draagkracht? Vaak niet, denken we, hoewel het zo vroeg mogelijk betrekken van politieke beslissingsnemers, hun technici en publieke actoren daar zeker toe kan bijdragen.

Wanneer participatief actieonderzoek echter louter moet passen binnen (voorgedefiniëerde) politieke agenda's is de kans klein dat het bijdraagt tot democratische verandering en haar verankering. Het omvormen van onderzoekbenaderingen naar processen waarbij kwesties gedeelde nieuwe betekenissen krijgen, hangt samen met bredere maatschappijverandering. Als democratie gereduceerd wordt tot gedepolitiseerde 'good governance'

en waar new management praktijken als leidraad dienen, dan heeft participatief onderzoek weinig betekenis of vergt het een erg zwaar parcours om alsnog beleid te kunnen beïnvloeden.

Een expliciete overeenkomst van sociale innovatie als onderzoeksaanpak en als doelstelling voor onderzoeksprojecten lijkt ons cruciaal. (Actie)Onderzoeksprojecten houden dus niet op bij collectieve kennisproductie, ze hebben ook als ambitie breder maatschappijveranderend te zijn en gaan daarvoor ook effectief op zoek naar ruimtes, strategieën en tactieken.

Noten

1. Zie C.S. Peirces begrip van abductie, waarbij een mogelijke verklaring voor een waarneming wordt geformuleerd, wetende dat er ook andere mogelijke verklaringen kunnen zijn.
2. Zie bijv.: <https://www.independentsciencenews.org/science-media/the-puppetmasters-of-academia-ny-times-left-out/>
3. Bijvoorbeeld in vorm van een ‘maatschappelijke’ kosten-baten analyse, waarbij een poging ondernomen wordt alles in financiële termen uit te drukken, dus bijvoorbeeld ook de verschuiving van waarden en normen bij de ontwikkeling van ecosysteemdiensten, of de effecten op negatieve externaliteiten.
4. Free-riders zien de voordelen die een collectief kan hebben, maar willen deze ook benutten zonder zelf te moeten bijdragen.

Bibliografie

- Brand, F., Seidl, R., Le Quang, B., Brändle, J M & Scholz, R.W. (2013) ‘Constructing Consistent Multiscale Scenarios by Transdisciplinary Processes: the Case of Mountain Regions Facing Global Change’. In *Ecology and Society*, 18(2), p. 43.
- Brenner, N. (2009) ‘What Is Critical Urban Theory?’ In *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 13 (2–3), pp. 198–207.
- Bridge, G. (2005) *Reason in the City of Difference. Pragmatism, Communicative Action and Contemporary Urbanism*. Oxon: Routledge.
- Freire, P. (1972) *Pedagogy of the Oppressed*. Harmondsworth UK: Penguin.
- Gibson-Graham, J.K. (2008) ‘Diverse Economies: Performative Practices for “Other Worlds”’. In *Progress in Human Geography*, 32 (5), pp. 613–632.
- Jessop, B. & Moulaert, F. (2012) ‘Theoretical Foundations for the Analysis of Socio-economic Development in Space’, hoofdstuk 2 in F. Martinelli, F. Moulaert and A. Novy (red.) *Urban and regional development trajectories in contemporary capitalism*. London: Routledge, pp. 18-44.
- Kuhk, A.& Schreurs, J. (2015) ‘Methodologies for Collective Future Explorations in Actor and Action-oriented Territorial Development’, bijdrage voor het Real-CORP Congress Gent (mei 2015).

- Latour, B. (2004) *The Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lave, R., Mirowski, P., & Randalls S. (2010) 'Introduction: STS and Neoliberal Science'. In *Social Studies of Science*, 40 (5), pp. 659–675.
- Lawless, C., & Williams, R. (2010) 'Helping with Inquiries or Helping with Profits? The Trials and Tribulations of a Technology of Forensic Reasoning'. In *Social Studies of Science* 40 (5), pp. 731–755.
- Madanipour, A. (2014). 'Researching Space, Transgressing Epistemic Boundaries'. In *International Planning Studies*, 18 (4), pp. 372–388.
- Marcuse, P. (2009) 'From Critical Urban Theory to the Right to the City'. In *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 13 (2–3), pp. 185–197.
- Miciukiewicz, K., Moulaert, F., Novy, A., Musterd, S. & Hillier, J. (2012) 'Introduction: Problematising Urban Social Cohesion: A Transdisciplinary Endeavour'. In *Urban Studies*, 49(9), pp. 1855–1872.
- Moulaert, F. (1987) 'An Institutional Revisit of the Storper-Walker Theory of Labour'. In *International Journal of Urban and Regional Research*, 11 (3), pp. 309–330.
- Moulaert, F. (2015) 'Quelques recommandations méthodologiques pour l'analyse de l'innovation sociale: une perspective critique sur l'épistémologie des systèmes d'innovation territoriaux', hoofdstuk 5, in: J.-L. Klein e.a. (red.), *La transformation sociale par l'innovation sociale*. Québec: Presses de l'Université du Québec, pp. 65–77.
- Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., & Hamdouch, A. (2013) *The international Handbook on Social Innovation. Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Moulaert F. (2016). 'Recommandations méthodologiques pour l'analyse de l'innovation sociale: une perspective critique sur l'épistémologie des systèmes d'innovation territoriaux'. In: Klein J-L., Camus A., Jette C., Champagne C., Roy M. (Eds.), *La transformation sociale par l'innovation sociale, Chapt. 5*, (65-77). Québec: Presse de l'Université du Québec.
- Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A. & Leubolt, B. (2017) *Social Innovation as a Trigger for Transformations*. European Commission, Policy Paper DG Research.
- Martinelli, F., Moulaert, F. & Novy, A. (2013) *Urban and Regional Development Trajectories in Contemporary Capitalism*. London: Routledge.
- Moulaert, F. en Mehmood, A. (2019) 'Towards a Social Innovation (SI) based Epistemology in Local Development Analysis: Lessons from twenty years of EU research'. In *European Planning Studies*, forthcoming.
- Moulaert, F. & Van Dyck, B. (2013) 'Framing Social Innovation Research: a Sociology of Knowledge Perspective', chapter 3.5. in Moulaert, F., MacCallum, D., Mehmood, A., Hamdouch, A. (red.) *The International Handbook on Social Innovation: Collective Action, Social Learning and Transdisciplinary Research*, Cheltenham: Edward Elgar, pp. 466–479.
- Moulaert, F. & Cassinari, D. (2015) 'Enabling Transdisciplinary Research on Social Cohesion in the City: the Social Polis Experience', hoofdstuk 5.3, in Silva E., Healey P., Harris N., Van den Broeck P. (red.) (2015) *The Routledge handbook of planning research methods*, London: Routledge.
- Piven, F.F. (2010) 'Reflections on Scholarship and Activism'. In *Antipode*, 42 (4), pp. 806–810.
- Popa, F., Guillermin, M., & Dedeurwaerdere, T. (2014) 'A Pragmatist Approach to Transdisciplinarity in Sustainability Research: From Complex Systems Theory to Reflexive Science'. In *Futures. Advances In Transdisciplinarity, 2004-2014*(65), pp. 45–56.

- Poteete A.R., Janssen M.A. & Ostrom, E. (2010) *Working Together: Collective Action, the Commons, and Multiple Methods in Practice*. Princeton: Princeton University Press.
- Pradel, M., García, M. & Eizaguirre, S. (2013) Theorizing Multi-level Governance in Social Innovation Dynamics, in Moulaert F., MacCallum D., Mehmood A. & Hamdouch A. (red.), *The International Handbook of Social Innovation*. Cheltenham: Edward Elgar, pp.155–168.
- Schön, D. A. (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
- Segers, R., Van den Broeck, P., Kahn, A., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Vigar, G. & Madanipour, A. (red.) (2013) *Handboek ruimtelijke kwaliteit. Het Spindus project. Praktische methoden voor de beoordeling, implementatie, en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: ASP.
- Star, S. Leigh & Griesemer, J.R. (1989) 'Institutional Ecology, Translations and Boundary Objects: Amateurs and Professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907-39'. In *Social Studies of Science*, 19(3), pp. 387–420.
- Stassart, P., Baret, P., Grégoire J.C., Hance, T., Mormont, M., Reheul, D., Stilmant, D., Vanloqueren, G., & Visser, M. (2012) 'L'agroécologie: trajectoire et potentiel. Pour une transition vers des systèmes alimentaires durables.' Hoodstuk 1, in Van Dam D., Nizet J., Streith M. & Stassart P. M. (red.) (2012) *Agroécologie entre pratiques et sciences sociales*. Dijon: Educagri editions.
- Stengers, I. (2006) *La vierge et le neutrino. Quel avenir pour les sciences? Les empêcheurs de penser en rond/la découverte*: Paris.
- Swyngedouw, E. (2011) Hoe vrij is het academisch onderzoek? zie <https://www.dewereldmorgen.be/artikel/2011/11/27/hoe-vrij-is-het-academisch-onderzoek/>
- Tichenor, P.J., Donohue, G.A. & Olien, C.N. (1980) *Community Conflict and the Press*. Beverly Hills, CA: SAGE.
- Verdery, K. (1996) *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- Wezel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, D., Vallod, D., & David C. (2009) 'Agroecology as a Science, a Movement or a Practice. A Review'. In *Agronomy for Sustainable Development* 29 (4): pp. 503–515.

2.2 Ruimtelijke capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog: een inzicht in een participatief ontwerpproces van een alternatieve toekomst voor het Genkse Kolenspoor

Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Ward Verbakel, Jan Schreurs

Dit artikel beschrijft een participatief ontwerpend onderzoeksproces, ‘Kolensporen’, waarin een aantal ruimtelijke en maatschappelijke kwesties elkaar kruisen. In dit proces geeft ons ontwerpend onderzoeksteam alternatieve ruimtelijke toekomsten vorm voor een oud Kolenspoor, samen met (of zelf-georganiseerd door) kleine burger- en professionele initiatieven, grootschalige initiatieven en lokaal beleid. ‘Kolensporen’ gaat de uitdaging aan om kleinschalige initiatieven mee de regels van het complexe ontwerpproces te laten bepalen, hoewel ze niet altijd de steun of onderhandelingsmacht hebben om hierin mee te doen. Ons standpunt is dat een uitgebreide aandacht voor het opbouwen van vaardigheden (ofwel capaciteitsopbouw) van de betrokken initiatieven in het deelnemen aan participatief ontwerpend onderzoek een mogelijke manier is om met deze uitdaging om te gaan. Doordat we het korte traject van dit project kaderen in een Living Lab met een langdurig engagement in de stad, kunnen we met deze groepen vaardigheden ontdekken, overstijgen en ruimte geven om verder te ontwikkelen. We zullen toelichten dat we dit capaciteitsopbouw-proces vormgeven via het concept van de democratische dialoog, ondersteund door een diversiteit aan infrastructuur, ontwerpers- en deelnemersrollen. We eindigen met een discussie over de uitdagingen van het expliciet aandacht besteden aan vaardigheden in complexe ontwerpprocessen.

1 Introductie

Complexe ontwerpende onderzoeksprojecten kunnen zich zowel expert-gedreven als meer participatief ontwikkelen (Goodspeed, 2015; Brynskov e.a., 2014). In dit artikel bespreken we het project ‘Kolensporen’ waarin we kleinschalige burger- en professionele initiatieven (kleine boerderijen, tuiniers, buurtwinkels, enz.), naast beleidsmakers, grote organisaties en ontwerpers participatief het ontwerpproces mee laten bepalen. De kleinschalige burger- en professionele initiatieven nemen hierin de rol op van ‘game-changers’: ze bieden

andere perspectieven, ze vertragen het ontwerpproces wanneer het zich te snel ontwikkelt en de gemeenschap achter zich laat, ze zijn ook versnellers wanneer bepaalde thema's door de gemeenschap gedragen worden. Deze rol vraagt zekere vaardigheden, waarover deze kleine initiatieven niet altijd beschikken. Zo hebben ze niet altijd ervaring om zich te handhaven in de onderhandelingsprocessen die eigen zijn aan participatieve ontwerp, hun draagvlak daarbinnen te vergroten en (aspecten van) het proces zelf voort te zetten. Deze bijdrage bespreekt deze uitdaging en reikt manieren aan om deze initiatieven te ondersteunen in het opbouwen van deze vaardigheden. Om het lezen te vereenvoudigen, zullen we vaak naar de burgers, de deelnemende klein- en grootschalige initiatieven en beleidsmakers verwijzen als 'publieken'. De term 'publieken' overstijgt de gekende actoren die zich reeds organiseren rond bepaalde thema's, zoals bijvoorbeeld milieugroeperingen en architecten die betrokken zijn in het herdenken van een natuurpark. Via dit concept maken we expliciet dat er niet zoiets bestaat als één publiek, maar dat er veel en steeds veranderende publieken bestaan die een aantal bezorgdheden met elkaar delen (Dewey, 1927; DiSalvo e.a., 2013). De ontwerpende onderzoekers en ontwerpers (architecten, landschapsarchitecten) noemen we 'ontwerpers'.

Het 'Kolenspooren' project situeert zich in Genk, een stad die gekenmerkt is door een bijzonder groene en multiculturele omgeving, maar ook door de sluiting van de steenkoolmijnen en van de autofabrikant Ford. Het Kolenspoor dat de verschillende mijnsites met elkaar verbond en waarlangs men steenkool transporteerde, geraakte daardoor deels in onbruik, waardoor er nieuwe mogelijkheden ontstonden om het spoor te gebruiken. Daarom beoogt het project het onderzoeken en ontwerpen van een alternatieve ruimtelijke toekomst voor dit spoor. In deze uitdaging ontmoeten heel wat ruimtelijke en maatschappelijke uitdagingen elkaar. Het spoor was vroeger een veeleer functionele ruimtelijke 'achterkant', maar werd de laatste jaren op verschillende plaatsen geactiveerd door bijvoorbeeld volkstuintjes of sportvelden. De ringfiguur die het Kolenspoor rond te stad maakt, biedt mogelijkheden om een verbindende rol te spelen. Het kan functioneren als mobiliteits-as voor alternatieve vervoersvormen met de fiets of trein, als ecologische verbinder van belangrijke officiële en informele natuurparken langs het spoor en als verzamelruimte voor allerhande circulaire projecten rond lokale voedselproductie, maak-industrie en energieproductie. Hoewel een aantal zaken niet evident zijn, zoals het gebrek aan fietscultuur, de kost van grote investeringsprojecten, de eigendomsstructuur van het Kolenspoor en conflicterende agenda's, zijn de overheid en bedrijven geïnteresseerd in het experimenteren met deze multi-productieve verbinding. Op maatschappelijk gebied kan het Kolenspoor immers een vruchtbare bodem vormen voor werkgelegenheid in de stad. Via de conceptsubsidie die Genk van Ruimte Vlaanderen en het Vlaams Stedenbeleid ontving, wil het stedelijk beleid samen met een multidisciplinair ontwerpteam die experimenten opzetten en vormgeven, zoals bijvoorbeeld het bedenken van vormen van mobiliteit die gebruik maken van alternatieve energiebronnen.

Het Kolensporen project kadert in wat men een participatief-ontwerp-aanpak kan noemen (Simonsen & Robinson, 2012). Binnen dit discours is er groeiende aandacht voor wat men ‘*infrastructuring*’ noemt, of het ontwikkelen van benaderingen voor langdurige betrokkenheid van publieken in en doorheen het ontwerp aan de hand van infrastructuren, zoals ruimtes, menselijke netwerken, ICT-systemen of voorwerpen (Björgevinnsson e.a., 2012). In het ontwerpproces geeft men dan verschillende wisselwerkingen vorm tussen de ontwerpers en publieken en deze infrastructuren, zodat er zich langdurige relaties kunnen ontwikkelen. Zo wordt er bewust ingespeeld op reeds aanwezige (infra)structuren: bestaande ‘publieken’, netwerken (klein- en grootschalige initiatieven, beleidsmakers enz.) of ruimtelijke infrastructuur. Het inspelen op wat al aanwezig is, maakt het niet alleen mogelijk om zicht te krijgen op de bestaande verbindingen, afhankelijkheden en verplichtingen die publieken hebben rond ruimtelijke kwesties (bijv. een in onbruik geraakt Kolenspoor), maar ook om nieuwe verbindingen en invalshoeken te zoeken om met deze kwesties om te gaan. Die wisselwerkingen maken het ook – op hun beurt – doorheen de tijd mogelijk om nieuwe publieken te ontdekken en langdurig te vormen rond bepaalde ruimtelijke kwesties. In het project Kolensporen brengen we publieken rond mobiliteit, voedsel, natuur en energie in kaart en we verbinden ze met elkaar en met een aantal infrastructuren. In dit proces zijn zowel ontwerper als deze publieken voortdurend in onderhandeling en nemen ze verschillende rollen op. In een ‘*infrastructuring*’ proces wordt het dus nog belangrijker om aandacht te besteden aan de ontwikkeling van specifieke vaardigheden van deze publieken (Le Dantec & Di Salvo, 2013, p. 256). Publieken hebben bijvoorbeeld baat bij het openbaar kunnen delen en aanpakken van bezorgdheden in een ontwerpproces. Zo kunnen ook anderen hun bezorgdheden daaraan verbinden en kunnen ze samen het ontwerpproces te sturen. Deze vaardigheden zijn vaak duurzamer dan de resultaten van het ontwerpproces zelf, omdat ze meer overdraagbaar zijn naar andere project- of onderzoekscontexten (Ehn, 2008).

De bijdrage van dit hoofdstuk is om dit proces van capaciteitsopbouw te beschrijven in relatie tot het verloop van een concreet participatief ontwerp of ‘*infrastructuring*’ proces. In wat volgt, zullen we argumenteren dat het opbouwen van bepaalde vaardigheden nodig is om de onderhandelingsexpertise en -ruimte van kleinschalige initiatieven (naast die van de andere publieken) te ondersteunen in complexe participatieve ontwerpprocessen in een ruimtelijke context. We exploreren het concept van de democratische dialoog (een centraal begrip in het Scandinavisch participatieve ontwerp) om dit proces mogelijk te maken, omdat het de relaties tussen ontwerpers en gemeenschap in een ontwerpproces radicaal in vraag stelt en wijzigt. Onze vraag luidt: “Hoe kan capaciteitsopbouw doorheen democratische dialoog kleinschalige initiatieven ondersteunen in het onderhandelen en steun verkrijgen in complexe participatieve ontwerpprojecten? Wat voor soort democratische dialogen, rollen en infrastructuren ondersteunen dit proces?” We beantwoorden deze vraag door een korte literatuurstudie van de begrippen capaciteitsopbouw en

democratische dialoog. Vervolgens geven we een uitgebreidere beschrijving van hoe capaciteitsopbouw vorm krijgt door democratische dialoog in het participatief ontwerpend onderzoeksproces ‘Kolensporen’ in Genk. We eindigen met een typologie van democratische dialogen, rollen en infrastructuren en de manieren waarop ze het capaciteitsopbouw proces ondersteunen.

2 Literatuur

In deze literatuurstudie zullen we de termen ‘capaciteitsopbouw’ (2.1) en ‘democratische dialoog’ (2.2) meer diepgaand bespreken. We concluderen deze bespreking met een overzicht van vijf vormen van capaciteitsopbouw via democratische dialoog (2.3).

2.1 Capaciteitsopbouw

De meer gekende participatieve ontwerpbenaderingen zijn gericht op het ontwikkelen van instrumenten om samen te ontwerpen, denk aan digitale mapping-instrumenten, prototypes, modellen en schetsen. Wij menen dat er nood is om in relatie daarmee expliciet aandacht te besteden aan het ontwikkelen van vaardigheden. In ‘*infrastructuring*’ processen ligt de focus immers niet langer enkel op de instrumenten en het ontwerp alleen, maar dus ook op het ontwikkelen van vaardigheden in de locatie waar die artefacten een plaats krijgen (Pipek & Wulf, 2009). Capaciteitsopbouw is een zeer breed begrip dat verwijst naar het proces van het bouwen van vaardigheden van een persoon, groep, organisatie of instelling om een set van vooropgestelde vraagstukken, relaties en opties en doelen te verkennen, te delen, op te lossen enz. (Brown e.a., 2001; Sen, 2000; Nussbaum, 2000). Baser and Morgan (2008) maken in het opbouwen van vaardigheden een onderscheid tussen een individueel niveau en het collectief. Ze spreken in relatie tot het individu over ‘zachte’ en ‘harde’ vaardigheden. Zachte vaardigheden verwijzen naar het leggen van relaties, het opbouwen van vertrouwen en legitimiteit. Harde vaardigheden situeren zich meer op het niveau van technologische, logistieke of management skills. De collectieve vaardigheden verwijzen naar de kunde van een organisatie of systeem om een bepaalde functie of proces binnen of buiten het eigen systeem te realiseren, te organiseren en te handhaven (Ibid. p. 25-26).

Le Dantec & DiSalvo (2013) maken duidelijk dat in een participatief ontwerpproces, capaciteitsopbouw niet in consensus hoeft te gebeuren, maar juist mag vertrekken van het zichtbaar maken van visies die elkaar ontmoeten in al hun verschillen. Met andere woorden, capaciteitsopbouw is zelden een harmonisch proces (Le Dantec & DiSalvo, 2013). Zo kunnen we met een groep kleine Genkse spelers op een bepaalde locatie een ambitieus tewerkstellingstraject opzetten rond een voedselcoöperatie. Als zich echter op dezelfde locatie een

grote speler aandient die het verlies aan jobs door de Fordsluiting sneller kan compenseren, verliezen de kleinere spelers snel terrein. Gordon & Baldwin-Philippi (2014) beschrijven het capaciteitsopbouwproces voort als het samen (1) nadenken over ruimtelijke kwesties en (2) het ontwikkelen van vertrouwen in het eigen vermogen om te handelen naar deze reflecties.

Voortbouwend op deze inzichten uit de literatuur definiëren we capaciteitsopbouw in onze onderzoekscontext als een meerstemmig proces dat gericht is op het ontwikkelen van vaardigheden met kleinschalige initiatieven om in samenwerking met grootschalige private of publieke initiatieven een participatief ontwerpproces te organiseren en voort te zetten. Deze definitie omvat drie stappen – die in de praktijk niet noodzakelijk chronologisch verlopen – waarin zowel ontwerpers als publieken gebruik maken van een diversiteit aan ontwerpinstrumenten:

- Zichtbaar maken van ruimtelijke kwesties: dit betekent dat het ontwerpteam samen met de klein- en grootschalige initiatieven vaardigheden ontwikkelt om bezorgdheden, relaties en agenda's in verband met een ruimtelijke kwestie (en de omringende maatschappelijke kwesties) zichtbaar te maken.
- Reflecteren op basis van de confrontatie tussen bezorgdheden: ontwerpers, klein- en grootschalige initiatieven en beleidsmakers ontwikkelen vaardigheden in het samen reflecteren over een ruimtelijke kwestie, in relatie tot diens geschiedenis, conflicterende opinies die erover bestaan en mogelijke toekomst.
- Handelen naar die reflecties: door het samen reflecteren, kweken deze groepen vertrouwen in hun vaardigheden om acties te ondernemen in relatie tot een kwestie en die in de expressieve taal van het ontwerp tot uitdrukking te brengen.

2.2 Democratische dialogen

Het begrip van de democratische dialoog laat ontwerpers toe om aandacht te besteden aan de bovenstaande drie types vaardigheden in een participatief ontwerpproces. Dit concept is intens verbonden met de Scandinavische traditie van het Participatief Ontwerp. Die traditie definieert democratische dialoog als een 'gesprek' dat kan gecontroleerd en gestuurd worden door iedereen die wordt beïnvloed door een ontwerpproces (Miettinen, 2004; Gregory, 2003). Deze dialogen kunnen verbaal zijn, maar in ontwerpprocessen zijn die vaker gematerialiseerd via diverse media en technologieën, zoals scenario's, conversatie-instrumenten of installaties (Hillgren e.a., 2011; Manzini and Rizzo, 2011). Gezien wij capaciteitsopbouw zien als een multidirectioneel proces tussen ontwerpers en diverse publieken, spelen deze dialogen hierin een belangrijke rol. Als we de bestaande literatuur rond democratische dialogen erop naslaan, kunnen we een aantal types onderscheiden – met specifieke rollen voor ontwerpers en publieken – die aansluiten bij de drie hierboven genoemde clusters van vaardigheden: zichtbaar maken, reflecteren en handelen.

Zichtbaar maken: de strategische en de verbindende dialoog

Het democratisch zichtbaar maken van bezorgdheden en agenda's van deelnemers met betrekking tot ruimtelijke kwesties, komt in de literatuur tot uiting in twee – veeleer tegen-gestelde – praktijken, met name de strategische dialoog en de verbindende dialoog:

- Het onderzoeksgebied van het Strategische Ontwerp schuift het begrip van de strategische dialoog naar voor als een democratische manier van in gesprek gaan in een participatief proces. In dit domein ziet men de rol van de ontwerper als een katalysator die – op democratische wijze – de visies van verschillende actoren op elkaar afstemt om samen tot uitwisselingen te komen rond een bepaald onderwerp (Meroni en Sangiorgi, 2011). De rol van de betrokken publieken is in dit geval tot een professionele uitwisseling te komen
- Minder strategisch, is de praktijk van de verbindende dialoog. Dit verwijst naar het zichtbaar maken en het versterken van verbindingen tussen mensen en dingen in bepaalde locaties. Dit kan bijvoorbeeld gaan over het zichtbaar maken van voedselinitiatieven rond het Kolenspoor en ze met elkaar in verbinding brengen. De rol van de ontwerper omvat dan het blootleggen van publieken rond een bepaalde ruimtelijke kwestie en het versterken van hun onderlinge relaties, en kan daarom benoemd worden als de ontlokker van 'publieken'. De rol van de publieken is vervolgens zelf relaties te vormen die kunnen bijdragen tot het omgaan met de kwestie (Le Dantec en DiSalvo, 2013).

Reflecteren: de bevragende en de agonistische dialoog

Wanneer men de vaardigheden van de deelnemers tot kritische reflectie wil aanspreken, zijn er twee types democratische dialogen die in de literatuur naar voor komen, namelijk de bevragende en de agonistische dialoog:

- De bevragende dialoog is typerend voor wat men design activisme noemt en gedefinieerd wordt als “een ontwrichtende esthetische praktijk” (Markussen, 2011, p. 3). Ontwerpinstrumenten kunnen een centrale rol spelen in het initiëren van deze dialogen, door de status quo zichtbaar te maken en te bevragen (DiSalvo, 2010). De ontwerper neemt dan de rol aan van een activist die zich bezighoudt met het initiëren van verandering, met het oog op het creëren van een “betere toekomst” (Thorpe, 2008; Fuad-Luke, 2009; Walker e.a., 2013). In participatieve contexten handelt de design activist zelden *tegen* de status quo, maar probeert de relaties *binnen in* of *met* openbare of private instellingen te herdenken. De publieken nemen dan ook actief deel aan deze activistische rol (Lenksjold e.a., 2015).
- Via de agonistische dialoog kunnen verschillende alternatieve en zelfs tegenstrijdige stemmen elkaar ontmoeten. Deze idee ontleen wij aan Mouffes (2005) definitie van een agonistische democratie, die ruimte geeft aan een voortdurende confrontatie en mogelijke geschillen tussen heterogene groepen. Dit vergt een bijzondere rol van de

ontwerper, met name die van de ‘match-maker’. De ontwerper als match-maker brengt niet alleen mensen bij elkaar, maar bevordert dialogen die ruimte geven aan twijfel, conflict en meningsverschillen. Daarom moeten zowel ontwerpers als publieken vaardigheden opbouwen in het bespreekbaar maken van macht en dominantie in participatieve processen, zonder evenwel rationele besluitvorming of consensus te beogen (Sjöberg, 1996; DiSalvo, 2012).

Handelen: de expressieve dialoog

Ten slotte bestaat er een rijk discours in de literatuur over hoe capaciteitsopbouw het handelen in ontwerpend onderzoek kan ondersteunen. Dit vinden we terug in het concept van de expressieve dialoog.

- Expressieve dialogen zijn dialogen die zowel de ontwerpers als de betrokken publieken ondersteunen in het ontwerpend handelen, door het verstrekken van hulpmiddelen voor ideevorming en expressie (Sanders en Stappers, 2008). Dit type dialoog is ruim verkend in het gebied van Co-design. Dit domein beoogt het ondersteunen van collectieve creativiteit doorheen het hele ontwerpproces en haalt de rollen tussen ontwerpers, onderzoekers en de deelnemers bewust door elkaar. Co-design kan meer expertgericht zijn, wanneer ontwerpers samenwerken. Het kan ook diffuus zijn en verwijzen naar collectieve creativiteit tussen ontwerpers en mensen die niet getraind in het ontwerp (Manzini, 2015). De rollen van zowel de ontwerpers als de publieken zijn hier dus die van de co-designer, zij ontwerpen *samen*.

Dit theoretische overzicht verbindt de verschillende dialogen reeds met rollen en bepaalde vaardigheden: zichtbaar maken, reflecteren en handelen. De casestudie heeft als doel verder te verkennen hoe ‘infrastructuren’ kunnen worden ingezet voor die verschillende types capaciteitsopbouw, dialogen en rollen.

3 Casestudie: Kolensporen

Het ‘Kolensporen’ project kadert in een conceptsubsidie van het Stedenbeleid waarbinnen een multidisciplinair team een jaar de tijd had om alternatieve toekomsten voor het Kolenspoor als multiproductief netwerk in Genk vorm te geven. Het ontwerpteam omvat Plusoffice architects (Ward Verbakel, Pieter Vandenhoudt), Delva landschapsarchitecten (Steven Delva, Rens Wijnakker) en Living Lab De Andere Markt (DAM) dat getrokken wordt door de ontwerpende onderzoeksgroepen Arck Uhasselt (Liesbeth Huybrechts, Barbara Roosen, Boumediene Belbachir) en LUCA School of Arts (Ben Hagenaars). DAM is opgestart in september 2015 met het oog op een continue dialoog tussen ontwerpers en uiteenlopende publieken in het kader van verschillende ontwerpende onderzoeken over

de toekomst van ‘werk’ in stad Genk. Het ontwerpteam van het project Kolensporen wordt ondersteund door een werkgroep bestaande uit Véronique Claessens (Directeur technische diensten stad Genk), Wim Vanhoof (Afdeling Ruimtelijke ordening en Woonbeleid stad Genk, projectleider Ruimtelijke Planning), Jan Schreurs (Departement Architectuur, KU Leuven en lid Regieteam conceptbegeleiding stadsvernieuwingsprojecten), Liesl Vanautgaerden (Ruimte Vlaanderen) en Stijn van Wolputte (Dienst Stedenbeleid). Deze werkgroep werd, afhankelijk van het thema, geregeld aangevuld met nieuwe leden. Via de steun van de wijkmanagers in Genk, konden we tijdens het veldwerk een diversiteit aan kleine en grote initiatieven betrekken die niet altijd onmiddellijk zichtbaar zijn wanneer we langs het Kolenspoor lopen of het op kaart bekijken. De kleine initiatieven die we mee betrokken, waren onder meer volkstuinen, boeren, compost-experten, cateraars, buurtwinkels, kleine ondernemers, maakbedrijven, sport- en cultuurverenigingen en sociale tewerkstellingsinitiatieven met een diversiteit aan culturele achtergronden, gender, werkvelden enz. Grotere betrokken initiatieven waren onder andere de artistiek-toeristische site la Biomista, voetbalclub KRC Genk, onderzoekscentrum Energyville en de vervoersmaatschappij NMBS.

In dit participatieve project verkennen wij de mogelijkheden van het in onbruik geraakte Kolenspoor voor duurzame projecten op het vlak van werk, toerisme, recreatie, mobiliteit, energie en natuur. Wij hebben twee belangrijke doelstellingen met dit onderzoek, namelijk te bevragen 1) hoe micro-ondernemerschap langs het Kolenspoor het grotere perspectief op mobiliteit, landschap en energie kan vernieuwen, en 2) hoe het Kolenspoor een productieve ontwikkelingsruimte kan genereren voor de Genkse gemeenschap.

3.1 Methodologie

Gezien het om een ontwerpend onderzoeksproces gaat, had het capaciteitsopbouwproces via democratische dialogen niet enkel de bedoeling om menselijke vaardigheden aan de oppervlakte te brengen en verder te ontwikkelen, maar ook materiële ruimtelijke capaciteiten (Latour, 2005). Het capaciteitsopbouwproces was bovendien niet enkel gericht op de kleine initiatieven, maar vond evenzeer plaats bij grote initiatieven, beleidsmakers en het ontwerpteam zelf. Het onderzoeksteam – waarvan de auteurs van deze paper deel uitmaken – gebruikte vooral kwalitatieve ontwerpende onderzoeksmethoden zoals interventies, co-design workshops, mappings en interviews en reflecteerde doorheen hun acties in het project over de data (zie Schön, 1983). Dit werd gecombineerd met een meer kwantitatieve verzameling van data via datamining. Deze kwantitatieve data dienden echter niet om feiten te presenteren, maar vooral om de discussie te onderbouwen en op gang te brengen. De volgende casebeschrijving is gebaseerd op een rijke beschrijving en kwalitatieve analyse van de onderzoeksgegevens. We zullen vaak eerst de rol van de ontwerper in de ver-

schillende types dialogen aanhalen, om vervolgens de rol van de deelnemers, de gebruikte vaardigheden en de infrastructuren te bespreken. Door uitgebreid aandacht te vestigen op de rol van de ontwerper onderlijnen we de verantwoordelijkheid van de ontwerper in een democratisch ontwerpproces.

3.2 Case beschrijving: capaciteitsopbouw via democratische dialogen

3.2.1 *Zichtbaar maken: Strategische dialoog met professionelen*

De eerste en steeds terugkerende dialoog die we aangaan tijdens het ontwerpend onderzoek is strategisch van aard en zeer sterk gericht op professionele ontwerpende onderzoeksactiviteiten. In dit type van dialoog is de rol van de ontwerper die van een katalysator die verschillende agenda's op professionele wijze zichtbaar maakt en met elkaar verbindt, voornamelijk aan de hand van kaartmateriaal. Deze kaarten stimuleren deelnemers in hun professionele capaciteiten om nieuwe verbindingen te maken tussen materiële (voorgaande studies, data uit het veld, ruimtelijke karakteristieken, historiek, enz.) en menselijke elementen (beleidsmakers, private organisaties, enz.) binnen de studie. Deze rol sluit in de praktijk sterk aan bij de expert-rol, omwille van het formele karakter van de plekken waarbinnen deze strategische dialoog plaatsvindt. Ook de deelnemende publieken (hier vooral de leden van de werkgroep) worden in dit capaciteitsopbouwproces vooral aangesproken in hun expertrol.

De voornaamste fora waar deze strategische dialoog plaatsvindt, zijn de werkgroep van het onderzoek en de tentoonstelling IABR in Rotterdam. Allereerst, in de werkgroep werden maandelijks kaarten en andere types van onderzoeksdata van de studie besproken en geëvalueerd. Cartografie stond centraal in de kwantitatieve en kwalitatieve data-analyse. Deze analyse werd gebaseerd op de geschiedenis en hedendaagse gebruiken (materiele infrastructuur, klein- en grootschalige werkinitiatieven) van het Kolenspoor Genk. De kwantitatieve aanpak (datamining en inventarisatie bestaande studies) had niet als doel feitelijke informatie te presenteren, maar bood veeleer inzicht in de agenda's die rond het Kolenspoor bestaan om daarrond debat te stimuleren. Later werden deze data aangevuld met kwalitatieve data van de veldstudie en co-design workshops. De vaardigheden in het spelen van de expertrol van het ontwerpteam werden voortdurend productief uitgedaagd door de andere experts aan tafel uit beleid, cultuur en onderzoek. Soms leidde dit 'uitdagen' ook tot breakdowns. Dit soort breakdowns vonden vooral plaats wanneer nieuwe leden aan de werkgroep werden toegevoegd die het verloop van het onderzoek niet gevolgd hadden. Bijvoorbeeld, toen het onderzoek na een half jaar aan de burgemeester werd voorgesteld, kwam het meer kwalitatieve luik dat de kleinschalige initiatieven in beeld bracht op het eerste zicht niet volledig overeen met zijn ambities inzake innovatie op vlak van

mobiliteit en energie. In het kader van die verwachtingen, moest de meerwaarde van het betrekken van kleinschalige initiatieven opnieuw uitgelegd worden. In tweede instantie, tijdens de IABR-tentoonstelling in Rotterdam, werd vooral gewerkt naar een ervaringsrijke representatie om de onderzoeksdata op hapklare wijze aan een professioneel publiek van architecten, stedenbouwkundigen en andere ruimtelijke ontwerpers te tonen. Hier werd een visueel aantrekkelijke papieren atlas getoond van het onderzoek. Daarnaast liet een interactieve installatie en website toe aan de tentoonstellingsbezoekers om het Kolenspoor te beleven en daarbinnen filmmateriaal over het veldwerk en ontwerpproces te ontdekken (Figuur 1: IABR).

Figuur 1: Immersieve kaart IABR © Lotte Stekelenburg

Via de strategische dialoog werd vooral gewerkt aan het stimuleren van vaardigheden op het gebied van historisch inzicht, ervaringsrijk en professioneel inzicht in onderzoeksdata en het zelf leggen van verbanden. De instrumenten die hiertoe gebruikt worden, omvatten fysieke en digitale cartografie: een papieren atlas, architecturale kaarten en hoogtechnologische en immersieve mapping instrumenten. Waar democratische dialoog snel met een soort informele taal geassocieerd wordt die groeit vanuit interacties met burgers, blijkt hieruit dat het even belangrijk is rekening te houden met de meer formele taal van professionelen en beleidsmakers en deze als vertrekpunt te nemen voor dialoog. Het democratische karakter slaat in

dit type dialoog dus veeleer op het samen vormgeven van een project met professionelen. De kleinschalige initiatieven zijn eerder onderwerp dan deel van het debat en de uitdaging bestaat erin om hun stem via de gebruikte conversatie-instrumenten binnen te brengen.

3.2.2 *Zichtbaar maken: verbindende dialoog met kleinschalige initiatieven*

Als tegenpool van de strategische dialogen met de ontwerper in een expert of katalysator rol, engageert het ontwerpteam zich in verbindende dialogen, om wisselwerkingen in de gemeenschap zichtbaar te maken en deze verder te ontwikkelen. Deze dialogen zijn veeleer informeel van aard (Dindler & Iversen, 2014). Ze plaatsen het ontwerpteam in de rol van 'ontlokker van publieken' en de publieken zelf nemen de rol op van experts in hun eigen veld.

Concreet kreeg deze dialoog vorm door een uitgebreide veldstudie bij lokale kleine initiatieven te doen, die inzicht verschafte in de nog niet gedocumenteerde agenda's rond het Kolenspoor. Tijdens deze veldstudie hanteerden we een foto-etnografische benadering. We wandelden langs het Kolenspoor samen met de Genkse wijkmanagers en fotografeerden opvallende micro-initiatieven, zoals informele struisvogel-boerderijen, en ruimtelijke mogelijkheden, zoals boeiende leegstaande gebouwen. We betrokken deze managers bewust om een diversiteit aan publieken te garanderen en dus niet enkel de meest opvallende of voor de hand liggende. We deden ook een reeks interventies met een bakfiets waarop een mobiel grafisch werkstation staat gemonteerd. Mensen die deel uitmaken van interessante initiatieven konden dit mobiele werkstation gebruiken om een poster te maken die hun positie langs het spoor en hun vaardigheden visualiseert (bijv. iemand die een voetbalclub heeft opgericht langs het spoor) (Figuur 2: Kapitein). We vroegen hen om aan de hand van de poster hun verhaal te vertellen en deze poster in hun werk- of woonruimtes op te hangen, om hun vaardigheden visueel zichtbaar te maken langs het Kolenspoor. Deze dialogen worden vervolgens gedocumenteerd via foto en audio.

Figuur 2: Kapitein, © Boumediene Belbachir

De vaardigheden die de aangesproken publieken met deze dialogen aanleren, zijn het zichtbaar maken hoe hun eigen activiteiten en initiatieven een rol spelen in een groter kader (hier: het Kolenspoor). De instrumenten die we gebruiken, zijn een in het FabLab ontworpen Do-It-Yourself (DIY) drukpers gemonteerd op een bakfiets, fotografie en het audio-interview. In het gebruik van deze instrumenten in dit type van democratische dialoog moesten we oog hebben voor wat wel en niet in beeld gebracht kan worden. Dit roept twee vragen op in verband met de gebruikte instrumenten. Ten eerste, hoe kunnen de instrumenten een rol spelen om mensen over de drempel te halen om over hun – vaak niet volledig legale – activiteiten te spreken? Ten tweede, hoe kan bewustzijn bij de onderzoekende ontwerpers groeien over hoe ze de instrumenten op een verantwoorde en ethisch kunnen hanteren, wanneer er gevoelige en verborgen thema's worden behandeld?

3.2.3 *Reflecteren: Bevragende dialogen met publieken*

Al zeer snel in het proces ging het ontwerpteam een derde type dialoog aan, namelijk de bevragende dialoog. Bepaalde leden van het ontwerpteam en de verschillende deelnemende publieken nemen via deze dialoog een meer activistische rol in. In die rol bevragen ze de status-quo van het spoor actief tijdens de interventies met de bakfiets, maar vooral ook daarna wanneer we aan de hand van de verzamelde data samen gaan speculeren over de toekomst van het Kolenspoor. We maakten bewust geen objectieve documentatie van de menselijke en ruimtelijke mogelijkheden van individuele initiatieven langs het Kolenspoor. We gebruikten veeleer – uiteraard in samenwerking met degene die in beeld werd gebracht – een speculatieve vorm. Een voorbeeld van een dergelijke tekst was een verwerking van een gesprek aan onze bakfiets met Ann Vanderheyden, coördinator van La Biomista:

La Biomista wil de voormalige zoo van Zwartberg uitbouwen tot een artistiek-toeristische site die erfgoed, hedendaagse kunst en bioculturele diversiteit combineert. Omwille van de complexiteit van het project La Biomista, ontwikkelt Ann actief skills in het 'verbinden van verschillen of verschillen verbinden'. In het experimenteel nadenken over natuur kan Biomista interessante linken leggen met zowel kleinere als grotere natuur-initiatieven langs het Kolenspoor in Genk.(zie Huybrechts, 2016).

Gebaseerd op de individuele speculatieve verhalen, werd ook gespeculeerd over collectieve initiatieven die zouden kunnen plaatsvinden wanneer we de verhalen met elkaar zouden verbinden.

De idee rond Natuur-werkstations vertrekt van de wens van een aantal informele en meer georganiseerde natuur-projecten met elkaar te verbinden, daar waar verschillende landschappen het Kolenspoor kruisen. Dat gaat over informele kleinveehouders langs de spoorweg, La Biomista, de Stiemerbeekvallei aan de Maten; de bossen

van Hengelhoef tot aan het terrillandschap van C-mine en het heidelandschap van Opglabekerveld tot aan de Thorsite. Het natuur-werkstation wordt gezien als een divers ecologisch project dat economisch zelfbedruipend is door lokaal nieuwe verbindingen te maken. Het verbindt bestaande natuurgebieden met elkaar en zet rest- en nevenproducten – zoals visproductie – van deze gebieden in om de economische en sociale dimensie ervan te versterken. Het richt de ecologische verbindingen die langs het spoor lopen, bovendien in als publieke zones die beheerd worden door een buurtcoöperatieve. De natuur-werkstations zijn ook economische spelers, omdat ze natuur, horeca en workshops kunnen aanbieden voor jong en oud. (zie Huybrechts, Roosen, 2016).

De verzameling van deze individuele en collectieve speculaties noemen we ‘Kolensporen’. Vaardigheden die ontwerpers en publieken ontwikkelen in het maken van deze speculatieve verhalen, zijn het herinterpreteren van het verleden en heden in de richting van de toekomst. De voornaamste betrokkenen hierin zijn de ‘eigenaars’ van de verzamelde verhalen, het ontwerpteam en de leden van de werkgroep. Later kwamen daar ook experts en grote en kleine ondernemers bij in een aantal co-design workshops (we noemen die ‘toetsingslabo’s’) waarin deelnemers deze speculatieve verhalen gebruikten als basis, alsook het grote publiek wanneer deze verhalen via podcasts, foto’s en geschreven verhalen gedeeld werden via allerlei sociale media. De instrumenten die hiertoe gebruiken, zijn postkaarten waarop de beelden en verhalen gedrukt staan, podcasts, Facebook, Twitter en Instagram. Hoewel het speculatieve belangrijk is om constructief naar een toekomst toe te werken, kunnen deze verhalen snel te ver afstaan van de dagelijkse realiteit van de deelnemende gemeenschap en kleinschalige initiatieven. Daarom moeten leden van de bestudeerde gemeenschap actief betrokken worden in het schrijven van deze verhalen om ze in te bedden in hun realiteit.

3.2.4 Reflecteren: Agonistische dialogen met nieuwe en bestaande publieken

Via de rol van de match-maker gaat het ontwerpteam een vierde type dialoog aan dat gericht is op het samenbrengen van wat er in de zeer strategische en de – minder doelgerichte – verbindende dialogen aan de oppervlakte wordt gebracht. Dit ‘samenbrengen’ heeft een vrij open karakter, al streeft de confrontatie expliciet naar een agonistische dialoog: het aan de oppervlakte brengen van conflicten en spanningsvelden tussen bestaande en nieuwe publieken, eerder dan het werken naar oplossingen. Dit gebeurt op twee plekken: in de fysieke ruimte van het Living Lab DAM en via een online kaart. Het Living Lab betreft een winkelpand dat dient als informele ontmoetingsplaats voor burgers en als incubator van uiteenlopende initiatieven die omgaan met stedelijke ontwikkeling in relatie tot werk. Deze permanente aanwezigheid in Genk stelt het Lab in staat om initiatieven of mensen met elkaar te verbinden, tussen formele vergaderingen of workshops in. De ruimte heeft een etalage waarin de verzamelde menselijke en ruimtelijke vaardigheden in

het kader van het Kolenspoor worden getoond in de vorm van posters. Daarnaast worden deze vaardigheden op een digitale kaart van het Kolenspoor aangebracht en via de DAM-website ontsloten.

De vaardigheden die we via deze agonistische dialoog aanleren, zijn het kunnen 'lezen' en werken met een diversiteit aan gekende en voorheen verborgen agenda's die rond een onderwerp (het Kolenspoor) bestaan. De mensen die we ermee aanspreken, zijn zowel buitenstaanders als mensen die hun eigen agenda's delen tijdens het project. De instrumenten die we hier aanwenden, visualiseren de agenda's en confronteren ze met elkaar: de posters van de vaardigheden vormden het onderwerp van een steeds veranderende tentoonstellingsvorm in het Living Lab en de audioportretten werden verzameld in een online mapping tool. De fysieke ruimte van het Living Lab en de voortdurende tentoonstelling van het materiaal uit het veldwerk, bleek erg bepalend te zijn voor het verloop van het project. Bijvoorbeeld, doordat het lab tegenover een volkstuin gelegen is die goed genetwerkt is met de andere voedselinitiatieven, was het gemakkelijker om de netwerken te versterken met de bioboer en de volkstuinen die we in ons veldwerk tegenkwamen. Op de onlinekaart (Figuur 3) kan het publiek de audioportretten (die tijdens de interventies gemaakt werden) ruimtelijk of chronologisch verkennen, in een zich opeenvolgend beeld- en audioverhaal van het onderzoeksproject. Het uitnodigen van de op de posters afgebeelde mensen om hun eigen portret/vaardigheid in relatie te zien met de andere afgebeelde vaardigheden, is een belangrijke uitdaging in het vormgeven van deze agonistische dialoog. Dit is een stap die snel overgeslagen wordt, maar die is cruciaal in een capaciteitsopbouwproces, omdat ze deelnemers toelaat om hun eigen aandeel te bepalen in een groter project.

Figuur 3: Online mapping tool van het Kolenspoor, © Boumediene Belbachir

3.2.5 Handelen: Expressieve dialogen met experts

Na de fase van het meer open en speculatief verkennen van bestaande capaciteiten, gingen we weer iets strategischer aan de slag door als co-designers via expressieve dialogen samen met een aantal uitgenodigde experts toekomst voor het Kolenspoor te ontwikkelen. Deze vijfde dialoog kreeg vorm in een reeks toetsingslabo's waarin we een aantal speculatieve verhalen (Kolensporen) 'toetsten' aan de visies van verschillende deelnemers. Wij bewaakten bewust het evenwicht tussen verhalen over klein en groot, publiek en privaat, maar ook tussen de gekende experts die initiatieven rond de voorgestelde thema's ontwikkelen en 'nieuwkomers' die we ontdekten via onze veldstudie. Dit had als doel om zowel gedragenheid rond mogelijke toekomst-trajecten te creëren bij de bestaande publieken en tegelijk voldoende openheid te genereren voor vernieuwing.

Tijdens vijf toetsingslabo's in februari en augustus 2016 brachten we de verschillende mensen samen die initiatieven langs het Kolenspoor hadden ontwikkeld en die we via de voorafgaande dialogen in beeld hadden gebracht. We vulden deze groep aan met andere experts in de gebieden van voedsel, energie, natuur, mobiliteit, sociale economie en bestuur. Samen verbeeldden we de toekomst van het Kolenspoor binnen tien jaar. Deze toekomst vertrekt van het Kolenspoor als een as, waarlangs kleine initiatieven zich met elkaar en met grote spelers verbinden rond wat wij 'werkstations' noemen. Een werkstation is een ruimte waarbinnen kleine en grotere Genkse initiatieven samen een nieuw project realiseren dat ze op zichzelf niet hadden kunnen aanpakken. Het heeft dus een duidelijk toekomstgericht, experimenteel en innovatief karakter. Tegelijk is het geworteld in de realiteit in en rond het Kolenspoor in Genk: de vaardigheden en mogelijkheden van bestaande actoren, producten, activiteiten (verzamelen, verwerken, distribueren en verkopen) en infrastructuur zijn de basiselementen van het station. We gaven de deelnemers mee dat we deze vaardigheden en mogelijkheden zagen samenwerken in het realiseren van een vruchtbaar landschap, waarin werken en wonen productief samengaan. In een *eerste ronde* van de toetsingslabo's startten de deelnemers met het verkennen van elkaars individuele en collectieve speculatieve verhalen. Vervolgens kreeg elke groep een verhaal van een werkstation voorgelegd op een concreet gebied rond het Kolenspoor, gevisualiseerd op een tapijt van 3,5 x 3,5m (Figuur 4). We kozen de vorm van een tapijt, dat toelaat om de abstracte scenario's op de kaart uit te beelden in een vorm die de verbeelding prikkelt en uitnodigt tot aanraken en aanpassen. Het tapijt is gemaakt uit restmaterialen, afkomstig van een Genkse meubelverkoper, en is verwerkt door een ander kleinschalig Genks ontwerpatelier met vluchtelingen. De productie van het tapijt bracht dus zelf al actoren samen in een gezamenlijk project. Het tapijt bood een aantal handvatten aan de deelnemers om de werkstations samen te maken: een kaart van het Kolenspoor vervaardigd in leder met aanduiding van netwerken van bestaande actoren, producten en activiteiten in afneembare stukken leder. Vier groepen gingen elk aan hun eigen tafel letterlijk aan de slag met

een vierde van het tapijt, met de visualisatie van één werkstation rond een specifiek thema (vervoer, natuur, energie en voedsel). Op elke tafel lagen stukken leder, een schaar en krijt om op het leder te schrijven waarmee ze het werkstation, het landschap en het speculatieve verhaal dat ermee gepaard ging ‘samen konden herontwerpen’. In een tweede ronde van het labo kwamen deze verschillende opnieuw ontworpen werkstations, landschappen en verhalen terug samen in een geheel en kon het verbindende verhaal worden besproken. De deelnemers schakelden de kleinere Kolensporen (of werkstations) letterlijk aan elkaar in een groot tapijt en maakten ze zo onderwerp van debat. Dit debat behandelde de vragen waar de verschillende ideeën naast elkaar kunnen bestaan, waar ze elkaar kunnen versterken of waar ze elkaar in de weg staan.

Figuur 4: Toetsingslabo gebruikmakend van het ‘interactieve’ tapijt, © Boumediene Belbachir

In deze toetsingslabo’s ondersteunden we zowel ontwerpers als publieken om in een expressieve dialoog te treden. De vaardigheden die we aanspreken via deze vorm van dialoog, is het exploreren van de mogelijkheden, van zowel het publiek van architecten als niet-architecten, om de ideeën die ze hebben ruimtelijk uit te drukken. De voornaamste instrumenten die we hiertoe gebruiken, zijn de speculatieve verhalen die afgedrukt staan op postkaarten op de workshoptafels, een aantal klassieke overzichtskaarten van het kolenspoor aan de wanden van de workshopruimte en – vooral – het interactieve tapijt. Deze expressieve

dialogo werd in een tweede reeks toetsingslabo's in augustus 2016 voortgezet, waarin de werkstations op het tapijt werden bijgesteld en verfijnd in een actieplan. Vervolgens werden in een pop-up-dorp enkele facetten ervan, met name de voedselwerkstations, in de ruimte zelf gebouwd in de vorm van tijdelijke constructies. De belangrijkste uitdaging voor dit soort expressieve instrumenten is dat ze begrijpelijk en hanteerbaar zijn voor zowel ruimtelijke als niet ruimtelijke experts en dat ze een gemeenschappelijke taal aanreiken. Het veeleer open (niet volledig gedefinieerde) karakter van de aanduidingen op het tapijt, zoals de netwerken van actoren, producten, activiteiten en infrastructuur, laat toe om de kaart toe te eigenen. Bovendien stimuleren het hands-on-karakter van het tapijt en van de tijdelijke gebouwde constructies om met de ideeën materieel aan de slag te gaan.

3.3 Samenvatting: Capaciteitsopbouw via democratische dialogen

Samenvattend kunnen we een aantal vaardigheden opsommen die zich in een 'infrastructuring'-proces kunnen ontwikkelen aan de hand van de vijf verschillende types democratische dialogen die gepaard gaan met verschillende rollen en types van infrastructuren. Wat deze infrastructuren betreft, spreken we bewust over ontwerpinstrumenten, ruimtelijke en menselijke infrastructuren, omdat deze alle de dialoog mee bepalen. Zoals reeds vermeld, zullen we altijd eerst de rol van de ontwerper in de verschillende types dialogen aanhalen, om vervolgens de rol van de publieken, de vaardigheden en de infrastructuren te bespreken.

Dialogen (1) en (2) zijn vooral gericht op het aanspreken van de vaardigheden van ontwerpers en publieken in het zichtbaar maken van bezorgdheden rond de ruimtelijke vraagstukken en mogelijkheden in het participatieve ontwerpend onderzoeksproces.

(1) De ontwerper in de *rol* van katalysator engageert zich in een strategische *dialogo*, die er op gericht is de visies van de ontwerpers en andere publieken in een ontwerpend onderzoeksproces op elkaar af te stemmen. De publieken in dit soort dialogen zijn veeleer professionelen. Deze dialoog spreekt ook vooral de vaardigheden van publieken in hun expert- en professionele rollen aan. *Vaardigheden* worden ontwikkeld in het zichtbaar maken van historisch inzicht, onderzoeksdata en in het zelf leggen van verbanden tussen die data. De *infrastructuur* voor dit soort dialogen wordt gekenmerkt door professionele, ervaringsrijke en veeleer hightechinstrumenten. In onze case omvatten deze fysieke en digitale cartografie: een papieren atlas, professionele kaarten van de hand van architecten, hoogtechnologische en immersieve mappinginstrumenten. De ruimtes die gebruikt worden zijn vaak formele ruimtes, zoals het stadhuis, de ruimte van een biënnale, de onderzoekslabo's en de bureaus van de architecten. De menselijke netwerken die zich hier ontwikkelen zijn veeleer professioneel van aard.

(2) Zeer contrasterend daarmee, is de *rol* van de ontwerper als 'ontlokker van publieken' die verbindende *dialogen* aangaat, om verbindingen in de gemeenschap zichtbaar te maken

en deze verder te ontwikkelen. De publieken spelen hier een expertrol in het veld en zijn niet voorgeselecteerd: eender wie met de ontwerpteams in aanraking komt in het omschreven ruimtelijk gebied kan in deze dialogen betrokken worden. Toch werden via de wijkmanagers ook actief deelnemers geworven om diversiteit in gender, culturele achtergrond, enzovoort te garanderen en niet enkel de 'usual suspects' te betrekken. Deze dialogen spreken de *vaardigheden* van de publieken aan in het deelnemen in informele interacties en in het reflecteren over hoe hun eigen menselijke vaardigheden in relatie staan tot een ruimtelijke context en kwestie. Wat de *infrastructuur* betreft zijn de gebruikte instrumenten veeleer 'low tech', met een in het Fablab ontworpen DIY-printpers gemonteerd op een bakfiets, fotografie en het audio-interview. De ruimte die hier meespeelt is de publieke, semipublieke en private ruimte in en rond het Kolenspoor. De menselijke netwerken (of publieken) omvatten ook voornamelijk diegenen die activiteiten in en rond het Kolenspoor ontwikkelen.

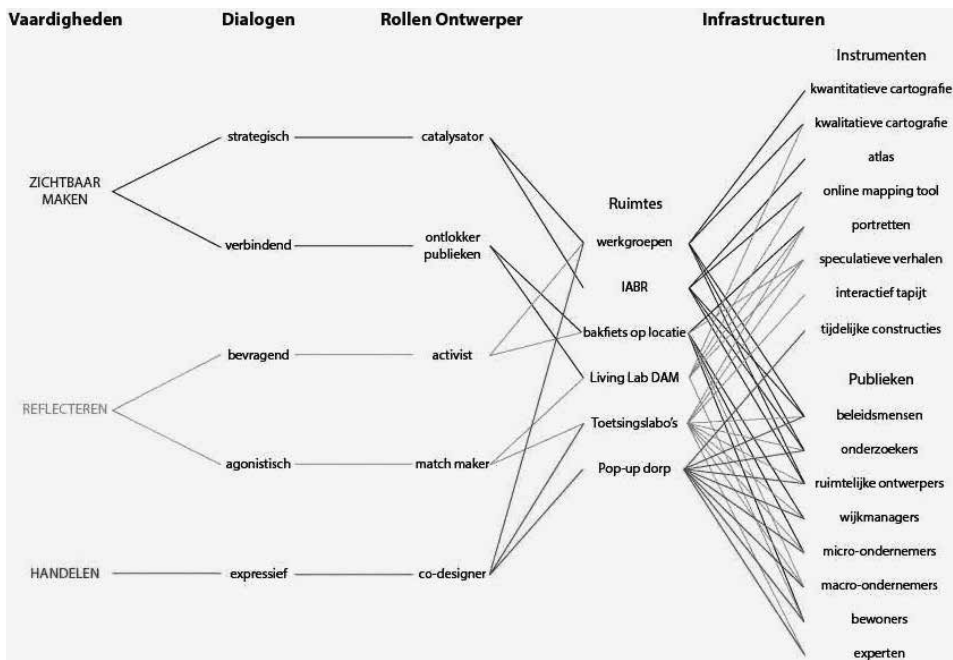
Dialogen (3) en (4) spreken de vaardigheden van de ontwerpers en publieken aan in het reflecteren op de gevisualiseerde bezorgdheden en agenda's rond de ruimtelijke kwestie.

(3) In de *rol* van de designactivist gaat de ontwerper de bevragende *dialogoog* aan, om de bestaande kennis en praktijken rond het project actief te bevragen. Deze dialogen spreken zowel experts (geselecteerde klein- en grootschalige initiatieven, beleidsmakers, ontwerpers) als het grote publiek aan. Ze nodigen uit tot het ontwikkelen van reflectieve en interpretatieve *vaardigheden*. Vooral via het maken van speculatieve verhalen ontwikkelen ze vaardigheden in het herinterpreteren van het verleden en heden in de richting van de toekomst. De *infrastructuur* omvat de instrumenten die hiertoe gebruikt worden, zoals de postkaarten waarop de beelden en verhalen gedrukt staan en de podcasts met de verhalen die verspreid worden via Facebook, Twitter en Instagram. De ruimte is hier vooral de online- en fysieke publieke ruimte waarbinnen de verhalen worden verspreid. De menselijke netwerken worden gevormd door personen die de status-quo actief bevragen en degenen die erop reflecteren.

(4) Via de *rol* van de match-maker gaat het ontwerpteam de agonistische *dialogoog* aan en nodigt ook de verschillende publieken uit om die rol te spelen. Deze dialoog is gericht op het ontwikkelen van de reflectieve en associatieve *vaardigheden* van de ontwerpers en de publieken. De mensen die via deze dialoog aangesproken worden, zijn zij die hun eigen agenda's delen tijdens het project, maar ook het grote publiek. Hiermee worden drie concrete *vaardigheden* aangeboord: het bij elkaar brengen van wat er in de strategische en de – weinig doelgerichte – verbindende dialogen aan de oppervlakte wordt gebracht, er de spanningsvelden in ontdekken, zonder onmiddellijk te willen werken naar oplossingen. Dit betekent dat ze de diversiteit aan gekende en ongekende agenda's rond de ruimtelijke kwestie moeten kunnen lezen en ermee moeten kunnen werken. De *infrastructuur* omvat instrumenten die als doel hebben de agenda's op visueel interessante manieren samen te brengen om de verbeelding te prikkelen. De ruimte van het Living Lab en een online mapping tool op ons webplatform laten toe deze agenda's te visualiseren. Het menselijke netwerk omvat elke geïnteresseerde in het delen of kennismaken van agenda's.

Dialogoog (5) spreekt de vaardigheden van de ontwerpers en publieken aan in het ontwerpend handelen in het participatieve onderzoek.

(5) Ontwerpers stappen in de rol van co-designers om via expressieve dialogen publieken te ondersteunen om mee in een ontwerpende rol te treden. Deelnemers in deze expressieve dialogen worden zorgvuldig geselecteerd en samengesteld in inter- of monodisciplinaire teams om bepaalde doelstellingen in het onderzoek ontwerpend te verkennen. Vaardigheden ontwikkelen zich hier voornamelijk in het ontwerpend handelen, het zich uitdrukken in de taal die eigen is aan ontwerpers, maar tegelijk voldoende openheid laten om die taal te wijzigen. Concreet verdiept men zich hier in het hanteren van een expressieve taal (beeld, geluid, verhaal enz.) en in het ‘maken’ van een alternatieve toekomst van de stad. Wat de infrastructuur betreft, gebruikten we instrumenten die je kan aanraken, voelen, exploreren, veranderen, samenstellen: de speculatieve verhalen die afgedrukt staan op postkaarten, het interactieve tapijt op de workshoptafel en een aantal klassieke kaarten van het Kolenspoor aan de wanden van de workshopruimte. Via deze tools werd in de ruimte van het Living Lab de ruimte van Het Kolenspoor binnengebracht. Tegelijk werd er ook letterlijk gemaakt/gebouwd op de locatie van het Kolenspoor zelf. De menselijke netwerken in deze dialoog waren gestructureerd rond bepaalde thema’s, zoals natuur, voedsel, vervoer en energie, en dit over de grenzen van burger, beleid en ondernemers heen.

Figuur 5: Overzichtsschema met wisselwerking tussen dialogen, rollen en infrastructuur, @ De Andere Markt

Uit het voorgaande blijkt dat er zich in een ‘*infrastructuring*’ proces verschillende dialogen, ontwerpersrollen, vaardigheden en infrastructuren (gekenmerkt door types van ruimtes, instrumenten en menselijke netwerken) ontwikkelen. In het samenvattende beeld (Figuur 5) maken wij, omwille van de leesbaarheid, een vereenvoudigde schematisering van de tendensen die waargenomen werden in het beschreven ontwerpende onderzoeksproces. Uiteraard zagen wij in realiteit een hoge mate van interactie tussen de verschillende vaardigheden en dialogen en de bijhorende rollen en infrastructuren.

4 Discussie

Na een jaar leidde dit participatieve ontwerpend onderzoek of ‘*infrastructuring*’ project tot ontwerpvoorstellen voor toekomstige piloottrajecten. Door als ontwerpend onderzoeksteam nadruk te leggen op vaardigheden in het ontwerpproces krijgen zowel ontwerpers als diverse publieken een klaardere kijk op hoe ze die toekomsten kunnen realiseren. Dit heeft te maken met het feit dat het capaciteitsopbouwproces voor alle betrokken partijen het politieke karakter en de tijdsdimensies van het ontwerpproces meer zichtbaar maakt. Door de verschillende vaardigheden, rollen, dialogen en infrastructuren in het ontwerpproces over de tijd heen te hanteren, wordt ontwerpen niet gerepresenteerd en ervaren als een kant en klaar succesverhaal. Het toont het bredere palet aan bezorgdheden die bestaan rond een ruimtelijke kwestie en hoe die elkaar aanvullen, met elkaar conflicteren en elkaar kunnen versterken. Het proces is dan ook niet langer te begrijpen als een proces met een duidelijk begin en eind, maar een traject met een lange en diverse historiek en een even diverse toekomst. De infrastructuren (de instrumenten, de ruimte van het Living Lab, de netwerken met bijvoorbeeld de wijkmanagers) waarmee het capaciteitsopbouw proces is uitgebouwd, blijven ook letterlijk in de context achter. Zo kunnen deze worden ingezet in nieuwe participatieve ontwerptrajecten. Zo zijn de ontwikkelde infrastructuren in Kolensporen bijvoorbeeld een vruchtbare voedingsbodem voor het project WegenWerken dat het sociale, culturele en economische potentieel van bestaande of te ontwikkelen trage wegen (wegen die wandelaars, fietsers en ruiters veilig kunnen gebruiken) in Genk verkent.

De case toonde echter ook dat het vervlechten van de capaciteitsopbouw met een participatief ontwerpproces enkele uitdagingen kent. Deze uitdagingen hebben te maken met het feit dat ruimtelijke participatieprocessen vaak te eng worden geïnterpreteerd in relatie tot een vaak beperkte zelfdefinitie van de rol van de ontwerper. De ontwerper die zichzelf ziet als co-designer vermeldt misschien veeleer haar/zijn expressieve vaardigheden; de design-activist heeft het over reflectieve vaardigheden; de katalysator over strategische vaardigheden en de matchmaker over vaardigheden in het omgaan met diversiteit. Met deze case tonen we dat in eenzelfde ontwerpproces verschillende rollen aan bod kunnen komen die verschillende types dialogen met zich meebrengen, met uiteenlopende publieken, en met

verschillende vaardigheden. Ook de ontwerpinstrumenten worden vaak te eng benaderd, door ze niet in relatie te plaatsen met een breder scala aan beschikbare infrastructures, met het type dialoog, capaciteitsopbouw en rol die men beoogt voor ontwerper en publieken. Dit soort capaciteitsopbouwproces is geen gemakkelijke oefening en heeft tijdens het ontwerp onderzoek bijgevolg geregeld tot misverstanden geleid. Het is daarom niet enkel aan de publieken, maar ook aan de ontwerpteams om hier vaardigheden in op te bouwen.

Onze case toonde aan dat een aantal benaderingswijzen het mogelijk maken een antwoord te bieden op deze uitdagingen.

- (1) *Diversiteit aan oriëntatiepunten:* Indien ontwerpers een proces van ‘*infrastructuring*’ beogen, met name dat men doorheen dialogen infrastructures, vaardigheden, rollen ontwikkelt die (de kleine) initiatieven in staat stellen het ontwerpproces zelf in handen nemen, dan is het raadzaam om tijdens het ontwerpproces bewust een diversiteit aan vaardigheden aan te boren. Deze vaardigheden bieden immers een – hoewel nog steeds zeer beperkte – blik op hoe publieken het proces later in handen kunnen nemen. Zij zullen immers zelf in strategische, verbindende, bevragende enzovoort dialogen betrokken raken. Het expliciteren van de vaardigheden en de manier waarop ze in het ontwerpproces ondersteund kunnen worden of tot stand kunnen komen, is dus belangrijk. Bijvoorbeeld, het plaats maken voor de strategische dialoog helpt de betrokkenen op verschillende tijdstippen in het proces rekening te houden met gemaakte afspraken en ontwikkelde visies. De meer open verbindende dialogen, laten dan weer toe om de strategische conversaties te vertragen wanneer ze te snel naar oplossingen toewerken en ze het engagement van de gemeenschap dreigen te verliezen.
- (2) *Multidirectionaliteit:* Het capaciteitsopbouw-proces wordt vaak geassocieerd met een eenrichtingsproces van het ontwerpteam naar burgers toe. Door capaciteitsopbouw als een multidirectioneel proces op te vatten, krijgen zowel ontwerpers als diverse publieken de kans het proces als een leermoment op te vatten. In een dergelijk proces kan het ontwerpteam ook aan de eigen vaardigheden bouwen, zoals bijvoorbeeld in het ontwikkelen van aangepaste tools die constructieve strategische dialogen ondersteunen. De case toont duidelijk aan dat er veel meer betrokkenen zijn dan de ontwerpers en de kleinschalige initiatieven alleen, maar dat beleidsmakers en grootschalige organisaties evenzeer leren. Net zoals de burgers, moeten zij het traject verder ontwikkelen in al zijn maatschappelijke en ruimtelijke complexiteit.
- (3) *Kwaliteit en overdraagbaarheid:* Door instrumenten te kaderen in het bredere begrip van democratische dialogen (dat gepaard gaat met het ontwikkelen van rollen, vaardigheden en infrastructures), dragen ontwerpende onderzoekers bij tot de kwaliteit en overdraagbaarheid van technologische ontwerpinstrumenten in participatieve processen. Het maakt duidelijk dat de immersieve 360 graden-installatie op de tentoonstelling een ander type dialoog ondersteunt dan de handig te adapteren onlinekaart. Door deze kadering werden de instrumenten bovendien bewuster ingezet met het

oog op het ontwikkelen van vaardigheden die de voortzetting van het project mogelijk maken, buiten de aanwezigheid van ontwerpers. Niet de instrumenten op zich, maar de relatie tussen de dialogen, vaardigheden, rollen en infrastructuur, laten initiatieven toe om lokaal het ontwerpend onderzoeksproces zelf in handen te nemen. Het ontwerpteam deelde online speculatieve verhalen die op hun beurt snel verder gedeeld, becommentarieerd en gebruikt voor andere doeleinden. De tentoonstelling in het Lab inspireerde bezoekers tot het mee nadenken over het project, zonder dat ze er direct mee verbonden waren. Gedurende het hermaken van het tapijt werden coalities gemaakt om te werken rond energie en voedsel in Genk.

5 Conclusie

Complexe ruimtelijke projecten worden vaak nog steeds enkel door ruimtelijke experts vormgegeven en maken te weinig gebruik van de kennis van burgers en kleine initiatieven in de stad. Ons ontwerpteam wou het participatief ontwerpproces vormgeven als een *'infrastructuring'* proces, een proces dat dialogen, rollen, vaardigheden en infrastructuur inzet om de banden binnen de gemeenschap te versterken, die vervolgens door de gemeenschap zelf verder kunnen ontwikkeld worden. Wij zagen daarom de noodzaak om de traditionele rollen tussen expert en het kleine initiatief radicaal om te draaien, de spelregels te veranderen, en een aantal infrastructuren (ruimtes, instrumenten, netwerken) als *'game-changers'* in te zetten. Meer bepaald vertrok het onderzoek Kolensporen – uiteraard binnen het kader van een opdracht van de stad Genk – vanuit kleine burger- en professionele initiatieven rond werk, om ze dan te gaan verbinden aan beleid, grotere werk-initiatieven en bestaande studies en data rond het Kolenspoor.

Het is gemakkelijk voor ontwerpers om in dit proces te stappen met de naïeve technocratische idee dat ze het ontwerpen over kunnen laten aan zichzelf organiserende kleine initiatieven, door hen de juiste participatieve instrumenten in handen te geven. Het ontwerpen en aanbieden van deze instrumenten, kan het best gepaard gaan met het inbedden van die instrumenten in democratische dialogen die bewust de vaardigheden van kleinere initiatieven in het omgaan met ruimtelijke kwesties verder ontwikkelen. Zo kunnen deze initiatieven meer slagkracht krijgen in het onderhandelen met beleidsmakers en andere experts over de complexiteit van een ruimtelijk ontwerpproces. Wat we democratische dialogen noemen, vestigt de aandacht op de rol en dus ook de verantwoordelijkheid van de ontwerper in het ontwikkelen van deze vaardigheden van de deelnemende publieken in het ontwerpproces. Dit brengt met zich mee dat er ook een variëteit aan technologische instrumenten werden ontwikkeld die elk op een andere manier bijdroegen aan het capaciteitsopbouw-proces: zoals een in het Fablab geproduceerd DIY-printpers, papieren atlas-sen of interactieve kaarten in tapijtvorm.

Dit artikel was dus een pleidooi voor meer bewuste capaciteitsopbouw met diverse publieken door ontwerpers in complexe participatieve ontwerpprocessen. Vaak wordt er losjes gesproken over hoe gemeenschappen zichzelf organiseren en ontwerpprocessen in handen nemen. In realiteit hebben ze vaak, zelfs met de juiste instrumenten ter beschikking, die politieke slagkracht niet. Daarom is een capaciteitsopbouwproces in een participatief ontwerpproces onontbeerlijk. We zijn ervan overtuigd dat het kader van de democratische dialoog collega-onderzoekers/ontwerpers hiervoor handvatten kan bieden. Dit kader laat toe om instrumenten expliciet in relatie te zien tot infrastructuren, vaardigheden en rollen van de ontwerper en de participant. Gezien deze studie zich op een specifieke ruimtelijke vraagstelling en context richtte, blijven vele dimensies van de types dialogen echter onontgonnen terrein.

Bibliografie

- Baser, H. & Morgan, P. (2008) *Capacity, Change and Performance: Study Report*. Maastricht: European Centre for Development Policy Management.
- Björgvinsson, E., Ehn, P. & Hillgren, P.A. (2012) 'Agonistic Participatory Design: Working with Marginalised Social Movements'. In *CoDesign* 8(2-3), pp.127–144.
- Brown, L. LaFond, A. & Macintype, K.E. (2001) *Measuring Capacity Building: Measure Evaluation*. Carolina Population Center: University of North Carolina.
- Brynskov, M. Carvajal Bermudez, J.C., Fernandez, M., Korsgaard, H., Mulder, I., Piskorek, K. & De Waal, M. (2014) *Urban Interaction Design: Towards City Making*. Neuhausen, Germany: Urban IxD Booksprint.
- Dewey J. (1927) 'The Role of Philosophy in the History of Civilization'. In *The Philosophical Review* (issue?), pp. 1–9.
- Dindler, C. en Iversen, O.S. (2014) 'Relational Expertise in Participatory Design'. In *Participatory Design Conference 2014*, pp. 41–50.
- DiSalvo, C. (2010) 'Design, Democracy and Agonistic Pluralism'. In *Proceedings of the Design Research Society Conference*, pp. 366–371.
- DiSalvo, C. (2012) *Adversarial Design*. Cambridge: MIT Press.
- DiSalvo, C., Clement, A. & Pipek, V. (2012) 'Communities: Participatory Design for, with and by Communities'. In Simonsen, J. en Robertson, T. (red.) (2012) *Routledge International Handbook of Participatory Design*. New York: Routledge International Handbooks, pp. 182–210.
- Ehn, P. (2008) 'Participation in Design Things'. In *Proceedings of the Tenth Anniversary Conference on Participatory Design 2008*, pp. 92–101.
- Fuad-Luke, A. (2009) *Design Activism: Beautiful Strangeness for a Sustainable World*. London: Earthscan.
- Goodspeed, R. (2015) 'Smart Cities: Moving Beyond Urban Cybernetics to Tackle Wicked Problems'. In *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 8(1), pp. 79–92.

- Gordon, G. & Baldwin-Philippi, J. (2014) 'Civic Learning Through Civic Gaming: Community PlanIt and the Development of Trust and Reflective Participation.' In *International Journal of Communication* 8, pp. 759–786.
- Gregory, J. (2003) 'Scandinavian Approaches to Participatory Design.' In *International Journal of Engineering Education* 19(1), pp. 62–74.
- Hillgren, P.A., Seravalli, A. & Emilson, A. (2011) 'Prototyping and Infrastructuring in Design for Social Innovation.' In *CoDesign* 7(3-4), pp.169–183.
- Huybrechts, L. (2016) *Verwerking interview Ann Vanderheyden 4 maart 2016*. Genk: La Biomista; Available at: <https://deanderemarkt.wordpress.com/2016/03/04/ann/>
- Huybrechts, L. & Roosen, B. (2016) *Verslag co-design workshop productief groen april 2016*. Genk: De Andere Markt.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. New York: Oxford University Press.
- Le Dantec, C. & DiSalvo, C. (2013) 'Infrastructuring and the Formation of Publics in Participatory Design.' In *Social Studies of Science* 43(2), pp. 241–264.
- Manzini, E. (2015) *Design When Everybody Designs*. Cambridge: MIT Press.
- Manzini E., en Rizzo F. (2011) 'Small Projects/Large Changes: Participatory Design as an Open Participated Process.' In *CoDesign* 7(3-4), pp. 199–215.
- Markussen, T. (2011) 'The Disruptive Aesthetics of Design Activism: Enacting Design Between Art and Politics.' In *Making Design Matter: Nordic Design Research Conference 2011*, pp.102–110.
- Meroni, A. & Sangiorgi, D. (2011) *Design for Services*. Aldershot: Gower Publishing.
- Miettinen, R. (2004) 'The Roles of the Researcher in Developmentally-oriented Research.' In Kontinen, T. (red.). *Development Intervention: Actor and Activity Perspectives*. University of Helsinki, pp. 105-121.
- Mouffe, C. (2005) *On the Political*. Abingdon: Routledge.
- Nussbaum, M.C. (2009) 'Creating Capabilities: The Human Development Approach and its Implementation.' In *Hypatia* 24(3), pp. 211–215.
- Pipek, V. & Wulf, V. (2009) 'Infrastructuring: Towards an Integrated Perspective on the Design and Use of Information Technology.' In *Journal of the Association for Information Systems* 10(5), p. 447.
- Sanders, E.B.N. & Stappers, P.J. (2008) Co-creation and the New Landscapes of Design. In *CoDesign*, 4(1), pp. 5–18.
- Schön, D. (1983) *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. London: Temple Smith.
- Simonsen, J. & Robertson, T (red.) (2012) *Routledge International Handbook of Participatory Design*. New York: Routledge.
- Sen, A. (2015) 'Development as Freedom.' In Roberts, T.J. Bellone Hite, A. & Chorev, N. (red.). *The Globalization and Development Reader*, West-Sussex: Wiley Blackwell, pp. 525–548.
- Thorpe, A. (2008) Design as Activism: A Conceptual Tool. In *Proceedings of Changing the Change*, Turin: Italy.

2.3 Ambigüiteit als strategie: kritische praktijken in de neoliberale stad

Seppe De Blust, Tim Devos, Michael Kaethler, Hilde Heynen

1 Inleiding

De keuze om op participatie in te zetten als strategie voor maatschappelijke verandering is een complexe zaak. Het veld waar je je op dat moment in begeeft, wordt belaagd door allerlei beperkingen en uitdagingen die te maken hebben met ideologische meningsverschillen, gefragmenteerde politieke omgevingen, verschuivende machtscoalities en pragmatische overwegingen. In vergelijking met de vroegere klare scheidingslijnen tussen staat, middenveld en markt, zorgt de huidige neoliberale tijdsgeest voor een ingewikkelde context (Swyngedouw en Moulaert, 2010). De stedelijke ruimte is de inzet van strijd geworden (Brenner en Theodore, 2005) en participatieprocessen spelen, in al hun complexiteit (Huybrechts, 2014), hier een cruciale rol in.

Overall ter wereld worden meer en meer vormen van co-ontwerp en coproductie ingezet op zoek naar een democratisch draagvlak voor stedelijk beleid, planning en ontwerp (Miessen, 2010; Sanders en Stappers, 2008). Participatie en bottom-upinitiatieven lijken aan een revival bezig. Binnen de complexe context van de stad lijkt dit echter niet zonder risico. Zo kan je je afvragen of al deze goedbedoelde acties niet enkel dienen om beslist beleid te legitimeren? (Miessen, 2010); helpen ze misschien om de impact van ideologische meningsverschillen te verminderen door politieke bondgenootschappen uiteen te wrikken? (Von Busch, 2012); of zorgen ze soms voor een vals gevoel van betrokkenheid? (Palmäs & Von Busch, 2015). En als dit zo is, wat doe je daar dan aan?

In dit hoofdstuk verkennen we kritisch of er door de centrale rol van participatie in het stedelijk beleid nog wel ruimte is voor dit soort van kritische vragen. Loopt zo'n radicale stellingname niet het risico van uitsluiting? Tot op welke hoogte krijgen kritische stemmen toegang tot cruciale informatie en worden ze beschouwt als partners in een lopend proces? (Thörn, 2008). We vragen ons af hoe iemand die betrokken is bij participatieprocessen zowel een kritische positie kan blijven innemen als deel kan blijven uitmaken van strategische coalities die het eigenlijke beleid van een stad bepalen.

Om deze vraag te onderzoeken, beschrijven we wat dit ethisch dilemma betekent voor een beginnend bureau dat participatieprocessen wil faciliteren. Meer specifiek gaat het over het bureau Endeavour, mede-opgericht door twee van de auteurs van dit hoofdstuk: Seppe

De Blust en Tim Devos. Michael Kaethler is niet betrokken bij het bureau, en is degene die de twee anderen uitdaagt om over deze kwestie te reflecteren. Hij draagt daarbij Eric M. Eisenbergs (1984) concept van strategische ambigüiteit aan als een potentieel interessante manier om in zo'n ideologisch geladen veld te opereren. De basisgedachte is dat bewust ingezette strategische ambigüiteit een hulpmiddel kan zijn om een kritische positie in te nemen, terwijl de toegang tot informatiestromen, participatieprocessen, strategische relaties gegarandeerd blijft. De verschillende auteurs gaan samen op zoek in hoeverre deze stelling klopt. Dit doen ze door in dialoog te gaan als kritische onderzoekers, waarbij Hilde Heynen opgetreden is als klankbord. De resultaten van dit veelstemmige gesprek worden in dit hoofdstuk gepresenteerd als drie centrale motieven waarbinnen de praktijk van Endeavour en het theoretische kader van Eisenberg wordt gevat.

De tekst verduidelijkt eerst, op basis van literatuurstudie, de basisvraagstelling rond participatie in een neoliberale context en het principe van 'strategische ambigüiteit'. Vervolgens wordt het bureau Endeavour gepresenteerd en worden enkele van hun projecten nader toegelicht als casestudie. Dit wordt gevolgd door een beschrijving van de drie centrale motieven als resultaat van de dialoog die tot stand kwam in het vormgeven van dit hoofdstuk. Het hoofdstuk besluit met een reflectie over de toepasselijkheid van strategische ambigüiteit voor een kritische participatiepraktijk.

2 Literatuurstudie

2.1 Stad en participatie onder neoliberalisme

Algemeen wordt aangenomen dat de hedendaagse stedelijke conditie beheerst wordt door het neoliberalisme als dominante ideologie (Brenner en Theodore, 2005). De toegenomen kapitaalstromen en economische globalisering brengen steden ertoe om lokale groei na te streven op basis van interstedelijke en regionale competitie (Hall en Hubbard, 1996; Swyngedouw, Moulaert en Rodriguez, 2002). De stedelijke ruimte wordt zo steeds meer gemobiliseerd als een economisch goed en ingezet voor markgerichte groei (Sager, 2011). Nieuwe modellen van stedelijke speculatie worden ontwikkeld met een verdere commercialisering van het stedelijke sociale leven tot gevolg (Moulaert, Swyngedouw en Rodriguez, 2003; Brenner, Peck en Theodore, 2010). Deze economische logica heeft ook een sterke impact op de manier waarop stedelijke coalities worden opgezet. Een grote verscheidenheid aan publiek-private coalities neemt steeds meer een centrale rol in bij het ontwerp, beheer of de regulering van de stedelijke ruimte en zorgt zo voor een grotere verscheidenheid aan belangen en motivaties (Moulaert e.a., 2007; Moulaert and Cabaret, 2006). Wereldwijd gaat deze manier van werken gepaard met Een flexibele, op investering gerichte onderhandelingsstedenbouw (Fainstein, 1994) en een verschuiving van lange-termijn institutionele

planning naar korte- of middellange-termijn planning (Albrechts, 2004) met een sterke nadruk op eindgebruikers als ontwerpdeskundigen (Sanders en Stappers, 2008).

Deze nieuwe vormen van neoliberale stedenbouw kennen een sterke verbondenheid met allerlei vormen van participatie. Onder het mom van een 'verdieping van de democratie' (Swyngedouw, 2010) en een grotere betrokkenheid van belanghebbenden, die een meer directe impact op de besluitvorming krijgen (Sanders en Stappers, 2008) worden allerlei processen opgezet. Dit leidt echter niet altijd tot radicale verandering. Integendeel, veel van deze participatieprocessen moeten gezien worden als onderdeel van een bredere, post-politieke agenda waarbij een op consensus gebaseerd algemeen kader domineert en reële discussie of conflict uit de weg wordt gegaan (Segers e.a., 2013; Swyngedouw, 2010). Žižek (2000), Rancière (1998) en Mouffe (2005) zijn drie theoretici die deze post-politieke conditie beschreven hebben. Mouffe beschrijft daarbij het fenomeen van een soort van 'ideologische beslotenheid'. Daarmee bedoelt ze dat verschillende beleidsprocessen juist als doelstelling hebben om de verbeelding van een fundamentele sociale verandering onmogelijk te maken (Mouffe, 2005: 323-4). Binnen het opzetten van deze post-politieke agenda speelt participatie een belangrijk rol. Swyngedouw (2010) beschrijft zo hoe beleidsprocessen gestructureerd zijn rond het opzetten van consensus en oplossingsgerichte strategieën waarbij inspraak een onderdeel wordt van een bredere populistische beleidsvisie. In relatie hiermee waarschuwen Palmås en von Busch (2015) hoe ook het gemeenschappelijk ontwerpen van oplossingen, als een volgende stap in de participatiepraktijk, snel kan worden overgenomen door een post-politieke agenda. Processen die gebaseerd zijn op betrokkenheid kunnen zo, wanneer discussie en conflict niet in het proces worden meegenomen, leiden tot samenwerkingen die, onbedoeld, voornamelijk de op dat moment dominante agenda ondersteunen. Dit in tegenstelling tot de overtuiging van vele actievoerders en participanten dat participatieve ontwerpprocessen machtsstructuren in vraag stellen (Sanders en Stappers, 2008) en democratische tekortkomingen zichtbaar maken (Björgvinsson, Ehn, en Hillgren, 2010).

Deze complexe omgeving leidt ertoe dat geëngageerde ruimtelijke experts zich in een oncomfortabele positie bevinden: als ze geen uitdrukkelijke ideologische of 'kritische' positie innemen, komt hun werk vaak neer op de ondersteuning van een systeem van dominantie. Als ze anderzijds uitdrukkelijk wel zo'n positie innemen (bijvoorbeeld door activisme), of als ze alternatieve benaderingen willen uitproberen (bijvoorbeeld via tegenprojecten), dan zijn ze vaak niet meer welkom in het hele proces. Dit kan ultiem leiden tot kortsluitingen waarbij de betrokken individuen gemarginaliseerd worden en helemaal geen rol meer kunnen spelen in participatiegerichte initiatieven.

2.2 Strategische ambigüiteit en participatie

Ambigüiteit is, als we de *Stanford Encyclopaedia of Philosophy* (2016) volgen, op zichzelf al een ambigü begrip. Ambigüiteit heeft een tweeledige betekenis: 1) onduidelijkheid of dubbelzinnigheid, en 2) het hebben van meerdere betekenissen. Ambigüiteit wordt, volgens de encyclopedie, omarmd als 'een sterk middel' door creatieve beroepen als auteurs, dichters, scenaristen en kunstenaars maar verworpen door filosofen. Binnen de organisatiewetenschappen wordt ambigüiteit ook als een slechte eigenschap gezien, als onduidelijkheid over doelstellingen (Alvesson en Svingsson, 2003), als een obstakel om samen actie te kunnen ondernemen (Jarzabkowski, Sillince en Shaw, 2010) en als iets dat moet vermeden worden binnen onze prestatie maatschappij. Langs de andere kant kent beleidsvorming wel heel wat verschillende vormen van ambigüiteit, vaagheid of onduidelijkheid en wordt het geregeld, uit noodzaak iets te realiseren, getolereerd. (Davenport en Leitch, 2005). Het is iets slechts maar toch vaak praktisch.

Ook binnen de praktijk van de stedenbouw wordt ambigüiteit veeleer als iets negatiefs bekeken in vergelijking met bijvoorbeeld de waarde van transparantie, die als noodzakelijk wordt gezien om tot een democratische besluitvorming te komen. Zo staan er verschillende theoretische kaders die van transparantie vertrekken (Habermas' communicatieve rationaliteit (1984) bijvoorbeeld) centraal in participatieve planningsprocessen (Tewdwr-Jones en Allmendinger, 1998). Dit gezegd zijnde geloven we er in dat ambigüiteit ook een positieve betekenis kan hebben en een manier kan zijn om verschillende doelstellingen of actoren te betrekken bij processen waar men normaal buitenstaat. In die zin vertrekken we in dit hoofdstuk niet van de gekende kritiek op ambigüiteit maar onderzoeken we het potentieel van ambigüiteit als een strategie zoals beschreven door Eric M. Eisenberg. In zijn baanbrekend werk omschrijft hij vier voordelen van strategische ambigüiteit:

1 *Strategische ambigüiteit bevordert het omgaan met diversiteit*

Eisenberg (1984) gaat ervan uit dat het streven naar consensus niet altijd de beste manier is om uiteenlopende doelstellingen met elkaar in overeenstemming te brengen. Hij vertrekt van het idee dat men ook kan opteren voor een strategie die de aanwezige verschillen respecteert en gebruikt. Een manier om van deze diversiteit een kracht te maken is volgens Eisenberg het gebruiken van mythes, metaforen of verhalen die verschillende interpretaties mogelijk maken zonder het gemeenschappelijke te doorbreken. Men kan dit doen middels het ontwikkelen van visieteksten, of centrale betekenisgevers, die het gedeelde karakter van een organisatie uitstralen. Kernwaarden of symbolen kunnen op die manier gemeenschappelijk zijn, terwijl ze toch verschillen in interpretatie mogelijk maken. Het tegenovergestelde is ook mogelijk in een situatie waar actoren wel een gedeelde visie hebben over de acties die binnen een bepaalde situatie moeten worden genomen, zonder daarom gedeelde doelstellin-

gen voorop te stellen. Vanuit deze situatie kan ambiguïteit worden begrepen als een manier voor groepen om binnen een grote diversiteit toch nog punten van eenheid te vinden. Zo werkt ambiguïteit, wanneer het strategisch wordt toegepast, ondersteunend voor collectieve actie zonder daarbij een directe confrontatie uit te lokken tussen de misschien grote variatie aan onderliggende belangen, ideeën en visies (Jarzabkowski, Sillince en Shaw, 2010).

2 *Strategische ambiguïteit bevordert de geloofwaardigheid van gevestigde groepen*

Ambiguïteit en vaagheid worden door elites gebruikt als retorische instrumenten om hun eigen macht en invloed veilig te stellen. Bij dit idee vertrekt Eisbenberg (1984) van de Orwelliaanse veronderstelling dat machtsverschillen in een maatschappij door de taal van de elite wordt bestendigd en raakt hij een onderwerp aan dat tot een sterke ethische discussie leidt. Organisatorische en beleidsprocessen zijn vaak doordrongen van deze retorische technieken, die dienen om relaties te ondersteunen en geloofwaardigheid te bevorderen (Jarzabkowski, Sillince en Shaw, 2010). Tegelijkertijd kunnen we ons de vraag stellen of deze methode ook niet kan ingezet worden om juist tegen de gevestigde structuren in te gaan en deze uit te dagen. Zo zou ambiguïteit kunnen ingezet worden om ongebruikelijke of controversiële uitgangspunten en intenties mogelijk te maken zonder deze expliciet te benoemen. Strategische ambiguïteit kan op die manier ook gezien worden als een mogelijk instrument voor 'kritische' actoren, die daardoor meer mogelijkheden openhouden om allianties te sluiten met een veelheid aan partners en belanghebbenden.

3 *Strategische ambiguïteit geeft mogelijkheid tot ontkenning*

Dat ambiguïteit vaak tegenover transparantie wordt gezet heeft veel te maken met het vraagstuk van verantwoordelijkheid (Kosack en Fung, 2014). Ambiguïteit geeft immers de mogelijkheid om verantwoordelijkheid te ontlopen, wat in een politiek beladen context, waarin veel participatieprocessen gedijen, een problematisch gegeven vormt. Het omgekeerde zou ook kunnen worden gezegd. Ambiguïteit kan worden gebruikt als dekmantel voor onpopulaire ideeën en waarden. Vanuit deze interpretatie geeft ambiguïteit de mogelijkheid aan kritische (contra-hegemonische) ideeën om discreet aanwezig te zijn binnen bepaalde machtsnetwerken. Een gebrek aan duidelijkheid over een bepaalde politieke positie geeft zo mogelijkheden om in bepaalde systemen binnen te geraken. Uiteraard rijzen er hierbij heel wat vragen. Onduidelijkheid over intenties en objectieven lijken zo op het eerste gezicht contradictorisch aan ethische principes die vaak transparantie als standaard zien. Maar hoeft dit zo te zijn? Paul en Strbiaks interpersoonlijk model (1997) stelt zo dat ethische problemen enkel aanwezig zijn wanneer communicatief gedrag niet in overeenstemming is met de achterliggende ethiek. Strategische ambiguïteit zorgt mogelijk voor een strategie die ontkend kan worden zonder oneerlijk te zijn.

4 *Strategische ambiguïteit maakt verschuivingen in doelstellingen mogelijk*

Sleutelmetaforen zijn vaak fundamenteel voor de manier waarop we onze ervaringen structureren en interpreteren. Dat geldt voor individuen, maar ook voor organisaties. Daarbij is het volgens Eisenberg zeer belangrijk dat dergelijke metaforen soepel genoeg zijn om veranderingen in de buitenwereld te kunnen opvangen. Hij geeft het voorbeeld van passagiersschepen – ten dode opgeschreven, leek het eerst, bij de opkomst van vliegzeilen. Hun identiteit bleek echter plastisch genoeg om ook nieuwe interpretaties toe te laten: passagiersschepen zijn blijven bestaan als cruiseschepen en pleziervaartuigen. Organisaties kunnen dus door de soepelheid van hun centrale metafoor een zekere continuïteit kennen terwijl er toch fundamentele verschuivingen aan de gang zijn. Ambiguïteit heeft in die zin een belangrijke meerwaarde – ook voor ruimtelijke experten – omdat het flexibiliteit toelaat en dus ruimte creëert voor het experimenteren met verschillende praktijken en benaderingen, zodat men kan uitproberen wat het best aansluiten bij een kritisch engagement.

3 Endeavour: een bureau voor ruimtelijke expertise en actie-onderzoek

3.1 Inleiding: de start van Endeavour

Endeavour werd in 2014 opgericht door Seppe De Blust, Maarten Desmet en Tim Devos, gesteund op de gedeelde ambitie om een praktijk op te starten die zich specifiek toelegt op de ‘sociale dimensies’ van ruimtelijke ontwikkeling. Dit vanuit een gedeelde frustratie over proforma en vastgeroeste vormen van participatie bij planning en ontwerp, die niet aangepast zijn aan co-productieve vormen van ruimte maken, en daarmee niet voldoende inspelen op de veranderende samenleving waar burgerinitiatieven zich steeds sterker professionaliseren (Devos, 2016). Daarom streeft Endeavour ernaar om verder te gaan dan ‘gesloten’ vormen van participatie (onder andere De Bie e.a., 2012, Bengs, 2005), zodat lokale kennis een meer doorslaggevende rol kan spelen, wat essentieel is in het streven naar een grotere maatschappelijke meerwaarde van ruimtelijke projecten (Van den Broeck e.a., 2010; Oosterlynck e.a., 2011). Als alternatief probeert Endeavour steeds op een actieve manier te werk te gaan door in nauwe dialoog met lokale stakeholders inclusieve ruimtelijke strategieën te ontwikkelen, gedeelde agenda’s af te bakenen en toekomstige programma’s te verkennen, en bovenal kansen voor sociaal-ruimtelijke innovaties te identificeren en activeren. Op deze manier stelt Endeavour als missie voorop om ‘innovatie methodes, processen en systemen te creëren zodat meer mensen betrokken raken bij het vormgeven van hun leefomgeving’.

Endeavour werkt in de eerste plaats als een compact, maar flexibel en multidisciplinair consultancybureau, voornamelijk in opdracht van lokale overheden. De groep bestaat uit stedenbouwkundigen met een bijkomend profiel als (landschaps-)architect, socioloog of

sociaalgeograaf, kunstenaar of communicatie-expert. Gedurende de laatste vier jaar voerde Endeavour ruim veertig opdrachten uit die erg verschillend zijn van aard en thematiek, maar die als gemeenschappelijke karakteristieken hebben dat ze ofwel sterk willen inzetten op grensverleggende coproductie, of dat ze omgaan met complexe vraagstukken die een koppeling noodzaken tussen sociale en ruimtelijke expertise. Dit gaat van het ontwikkelen van analyse-methodieken, over het opmaken van gedeelde visies en programma-keuzes in samenwerking met diverse stakeholders, en het vormgeven van werkvormen en organisatiestructuren voor toekomstige samenwerkingen, tot het tijdelijk programmeren van sites.

Daarnaast initieert Endeavour proactieve experimenten en acties die een bepaalde maatschappelijke uitdaging willen aankaarten of aangaan. Zo ondersteunde Endeavour reeds verscheidene burgerinitiatieven (zie verderop het voorbeeld uit de Antwerpse wijk Dam) en startte Endeavour een beweging op rond de nood aan open, alternatieve vormen van vastgoedontwikkeling (zie het voorbeeld 'We Kopen Samen den Oudaan'). Daarnaast zijn de medewerkers van Endeavour betrokken bij al dan niet betaalde (academische) onderzoekstrajecten.

3.2 Participatie als co-productieve planningspraktijk

Endeavour ziet participatie als een coproductieve planningspraktijk. In tegenstelling tot kant-en-klare vormen van participatie (Albrechts, 2013) benadrukt coproductie het belang om fundamentele discussies en zelfs conflict te erkennen en los te maken van de zoektocht naar ruimtelijke kwaliteit, binnen een flexibel en open proces (Corijn, 2006). Het concept coproductie wilt een duidelijk alternatief vormen voor een geïnstrumentaliseerde versie van participatie: de focus op gekalibreerde participatietechnieken leidt bij deze laatste tot generische methodes die zelden voorbijgaan aan de traditionele infovergadering, of survey (Debie e.a., 2012). Daarom ligt de voornaamste uitdaging in het zoeken naar werkvormen die steunen op het ontsluiten, verzamelen, integreren en ruimtelijk interpreteren van lokale sociale kennis, aanwezig bij bewoners, buurtverenigingen of andere lokale actoren (Debie e.a., 2012). Coproductie vertrekt van een participatieve betrokkenheid in planprocessen, die het belang benadrukt van proactieve en zelforganiserende burgerinitiatieven en vaak bewust buitenom formele procedures of kanalen werkt wanneer deze onvoldoende blijken (Watson, 2014). Daarnaast beoogt coproductie ook om lokale actoren te betrekken in processen van data-verzameling en analyse eerder dan enkel bij de debatten rond 'planvorming' (Watson, 2014). Coproductie kent een centralere rol toe aan de burgermaatschappij, als een 'tegengif' tegen een vorm van participatie die louter bewonersinput vraagt op kant en klare plannen (Albrechts, 2013, 2015). In tegenstelling tot 'standaard participatie' probeert coproductie de steeds mondigere lokale initiatieven en bewegingen te versterken en mobiliseren, als een expliciet politieke strategie (Albrechts, 2015). Coproductie kan op deze manier ingezet worden om democratische betrokkenheid bij planprocessen te

re-politiseren (Devos, 2016) en een tegen-discours te ontwikkelen dat gevestigde planning vertogen en praktijken kan uitdagen (Albrechts 2015).

In het werk van Endeavour, zowel in de praktijk als in het academisch onderzoek, proberen we steeds om coproductie te kaderen als een collaboratief onderzoeksproces, waar verschillende types kennis worden samengebracht en een nauwe samenwerking tot stand komt tussen de 'onderzoeker' en lokale actoren. Een dergelijke blik op coproductie legt de nadruk op 'processen van kennisproductie' waarin onderzoekers niet enkel kennis aanbrengen, maar ook mediëren of negotiëren tussen verschillende types kennis en ervaringen, en relaties en raakvlakken proberen te zoeken tussen verschillende 'thought styles' (Polk, 2015). We noemen een dergelijk proces 'sociaal-ruimtelijk' onderzoek; een co-productief onderzoeksproces dat erop gericht is om ruimtelijke analyse te combineren met het in kaart brengen van lokale sociale kennis en dagdagelijkse ervaringen, steunend op een nauwe samenwerking tussen de onderzoeker als 'mediator' en lokale actoren of organisaties (Devos, 2016).

3.3 Illustratie op basis van drie cases

Case 1: conceptstudie Ruimtelijke Veiligheid

Het onderzoek 'Ruimtelijk Veiligheid' was een conceptstudie (ondersteund door het Vlaams Stedenbeleid) die Endeavour in nauwe samenwerking met de stad Antwerpen (dienst Openbaar Domein) uitvoerde. De opdracht had tot doel om de veeleer beperkte kennis rond onveiligheid in de publieke ruimte te verdiepen en te vertalen tot een geïntegreerde aanpak om om te gaan met subjectieve 'onveiligheidsgevoelens' in de publieke ruimte via bedachtzaam ontwerp en planning. De opgave kende een fundamentele uitdaging om zowel een gelaagde probleemstelling te verfijnen als te komen tot bruikbare tools om bestaande procedures efficiënt te voeden en te ondersteunen.

Op basis van zes cases met een bijzonder diverse veiligheidsproblematiek werd een collectief en iteratief onderzoeksproces opgestart met zowel de dienst Sociale Planning, de politie, openbaar domein, buurttoezicht als ruimtelijke planning. De output van het onderzoek nam de vorm aan van vier 'handleidingen' die steeds een specifieke methode uitlichten die makkelijk kan worden opgenomen binnen de bestaande procedures voor ontwerp van de publieke ruimte. Endeavour koos voor methodes die inzetten op een innovatieve en participatieve procesaanpak om de dialoog tussen verschillende stedelijke diensten en kennisuitwisseling tussen uiteenlopende beleidsdomeinen te stimuleren, eerder dan 'checklists' of kant-en-klare ontwerpoplossingen te creëren.

De eerste handleiding of 'overzichtshandleiding' reikt een stramien aan om tot een gerichte probleemstelling te komen en de schijnbaar ontastbare en complexe kwestie van ruimtelijke veiligheid te objectiveren. Een scherpe categorisering van publieke ruimtes biedt op deze manier een houvast om te kiezen voor een prioritaire aanpak die in een van de andere drie handleidingen wordt uitgewerkt.

De tweede handleiding of ‘fenomenenatlas’ reikt een methode aan om typerende gebruikspatronen en interacties, die soms clashen omdat de ruimte er niet op is aangepast, zorgvuldig en visueel aantrekkelijk in kaart te brengen als startpunt voor een productieve dialoog. Persoonlijke gesprekken met diverse lokale sleutelactoren worden ingezet om deze fenomenenatlas gaandeweg aan te vullen zodat een herkenbare collectieve kaart ontstaat. Die dient als toetsingskader voor het ontwerp en initieert een duurzaam overlegplatform om verbanden te leggen tussen sociale en ruimtelijke strategieën.

Handleiding drie reikt een methode aan om de publieke ruimte te scannen op ruimtelijke pijnpunten die een effect hebben op het onveiligheidsgevoel: een belevingsscan. Deze pijnpunten worden vaak niet tijdig geïdentificeerd, hoewel ze bij keuzemomenten en ontwerpbeslissingen makkelijk opgelost of vermeden kunnen worden, wanneer er wordt afgetoetst aan een aantal basisprincipes.

Er schuilen kansen in het identificeren van de werkelijke leefwerelden van bewoners en gebruikers, hoewel masterplannen daar vaak te snel aan voorbij gaan. Daarnaast sneuvelen bepaalde sociale ambities doorheen het ontwerpproces omdat er geen duidelijk mandaat wordt toegekend om toe te zien op de ‘software’ van een project. Handleiding vier concreetiseert daarom een proces waarbij veldwerkers als klankbord optreden en waarmee kan ingehaakt worden op bestaande workflows.

Case 2: De Damwijk

Het actieonderzoek in de Damwijk in Antwerpen kan gezien worden als een gedeeld project van Endeavour, het Damcomité, enkele belangrijke actoren binnen de stedelijke administratie en de eigenaars van de site. Endeavour voerde dit werk Pro Bono uit als een onderdeel van het doctoraatstraject van beide auteurs. De case werd ook gebruikt voor de planningsstudio (2013, 2014 en 2016) van de Master of Urbanism and Strategic Planning (KU Leuven). Het actieonderzoek had als belangrijkste doelstelling om de betrokkenheid van de buurt bij de grootschalige herontwikkeling van de Slachthuisite (gelegen in het midden van de buurt) te versterken en ervoor te zorgen dat het masterplan in opmaak antwoorden formuleert op de lokale noden in deze sociaal-zwakke buurt.

Een proces van het opbouwen van lokale kennis (door het uitvoeren van surveys, het in kaart brengen van de site en buurt, het analyseren van ruimtegebruik, enz.) werd gecombineerd met deliberatieve momenten en workshops (vooral met de nadruk op lokale betrokkenheid) en een constante onderhandeling tussen de buurt en gemeentelijke verantwoordelijken rond betrokkenheid van de buurt en de uitgangspunten van het plan. Door deze werkwijze werden verschillende lokale verhaallijnen geconstrueerd in antwoord op de eerdere algemene initiële ambities van de stad en ontwikkelaar van de site. Op die manier ontstond er een strategisch discours om de lokale noden en wensen op tafel te brengen (Meeus e.a., 2016).

Het werk in de Damwijk werd door Endeavour, naast de ondersteuning van het Damcomité, voornamelijk ingezet om te onderzoeken welke rollen kunnen worden opgenomen binnen projectgerichte wijkontwikkelingstrajecten. Zo werd er gezocht naar manieren om als mediërende partner tussen Damcomité en stad te staan, en is er geëxperimenteerd met verschillende posities die zorgden voor vertrouwen en toch een meer of minder onafhankelijke basis boden om een kritische rol te kunnen spelen in het hele proces. Tijdens deze vier jaar van engagement probeerden we ook te zoeken naar instrumenten en naar het structureel maken van bepaalde coalities (door bijv. een participatiestuurgroep op te richten) die een onafhankelijk kritische positie zouden kunnen versterken.

In het laatste jaar namen we als Endeavour een nieuwe rol aan. Waar het bestaande masterplan deel werd van juridische procedures is Endeavour op dit moment bezig met het ontwikkelen van een visie en strategie rond tijdelijke invulling in opdracht van de stad en de private eigenaar. Ook binnen deze nieuwe positie is het opnieuw zoeken naar een manier om impact te hebben in lijn met maar ook buitenom de directe opdrachtomschrijving. Op welke manier kunnen we als Endeavour opnieuw een evenwicht bereiken tussen het doorvoeren van de agenda van de eigenaar en de belangen van de buurt? We geloven dat tijdelijke invulling de kans geeft om toch nog enkele programmapunten op te nemen die in masterplan ontbraken maar zijn ons ook bewust van de risico's die aan zo'n directe en uitvoerende opdracht zijn verbonden.

Case 3: 'We Kopen Samen den Oudaan'

De Antwerpse politietoren, beter bekend als 'Den Oudaan', sinds 2002 geklasseerd als beschermd monument, werd als een van de eerste binnenstedelijke herwaarderingsprojecten door Renaat Braem ontworpen als civic-core voor de stad Antwerpen. Een administratief centrum voor diverse stadsdiensten in een publiek gebouwencomplex, met als belangrijk element een plein dat het geheel ontsloot. Die publieke functie is gaandeweg geërodeerd en de toren wordt nu monofunctioneel gebruikt als hoofdkwartier van de Antwerpse politie, omgeven met een hek en slechts beperkt publiek toegankelijk.

Op 19 juni 2015 werd 'den Oudaan', officieel te koop gezet door Autonoom Gemeentebedrijf Vespa. Dit onder de procedure van een bieding onder gesloten omslag, per hoogste opbod. Dit impliceert een vrijwel gesloten proces en een erg klassieke vorm van ontwikkelen, met weinig publiek debat en inspraak, en met weinig ruimte voor innovatie en ontwerpend onderzoek. Samen met een kerngroep van een tiental personen lanceerde Endeavour als reactie op deze procedure het initiatief 'We Kopen Samen den Oudaan', dat pleitte voor een meer transparant ontwikkelingsproces met maatschappelijke meerwaarde. Wat begon als een facebook-oproep om letterlijk samen het gebouw te kopen, vond snel weerklank en er werd besloten om een plan uit te werken en te onderzoeken in hoeverre het haalbaar zou zijn om tot een bod te komen.

Met dit initiatief werd ervoor gepleit dat den Oudaan tenminste deels een publieke functie zou moeten vervullen en dat het gebouw daarnaast het spaarboekje van de Antwerpenaar zou kunnen worden, door te onderzoeken wat het potentieel is van coöperatief ontwikkelen en op zoek te gaan naar verschillende investeringsmodellen, waarbij rendement op lange termijn voorrang krijgt op de korte termijn. Dit opende de deuren voor het exploreren van nieuwe vormen van gedeeld ruimtegebruik, die een sociale meerwaarde kunnen creëren voor buurt en stad. Zo wilden we onderzoeken hoe visievorming kan gebeuren in samenwerking met verschillende partners om in een vroeg stadium de mogelijkheden te verkennen. Binnen deze visie was er ruimte voor innovatieve functies en kan er ingespeeld worden op de veranderende programmatische noden van de stad, zoals de stijgende nood aan nieuwe types ruimte.

Zo bouwde 'We Kopen Samen den Oudaan' samen met heel wat geïnteresseerden aan een ambitieus toekomstbeeld, en werkte dit uit tot een heus financieel plan. Op die manier brachten we een fundamenteel debat naar voren over de nood aan alternatieve vastgoedontwikkeling.

Het initiatief werd geselecteerd voor het BMWSTR label 2015. Dit label werd gebruikt als hefboom om het onderzoekstraject over de Oudaan in te zetten als experiment om de mogelijkheden te onderzoeken van alternatieve, coöperatieve stadsontwikkeling. Door op een concrete manier een ontwikkelingsmodel te ontwerpen voor den Oudaan werd ook kennis opgedaan die inzetbaar is in andere maatschappelijk relevante bouwprojecten. 'We Kopen Samen den Oudaan' bracht uiteindelijk geen bod uit, maar zette het proces verder onder de vorm van een tentoonstelling in de Singel die werd aangegrepen om verder onderzoek te doen naar de mogelijkheden van alternatieve vormen van vastgoedontwikkeling.

Het studiewerk in deSingel heeft geleid tot de lancering van een spin-off die momenteel verder wordt uitgebouwd, het Open Promotor Platform (OPP). Een van de voornaamste studieconclusies is namelijk dat er een speler ontbreekt op de traditionele vastgoedmarkt – een speler die aan transparante en waarden gedreven vastgoedontwikkeling zou doen – en dat er nagenoeg geen ruimte is voor burgers om mee deel uit te maken van projecten. Het OPP beoogt dan ook een platform te zijn waarop eigenaars van gebouwen, mensen of organisaties op zoek naar een plek, en dienstverleners in vastgoedontwikkeling elkaar kunnen vinden. Zeker zo belangrijk is de begeleiding om het financieel rendement, maar vooral de – vaak onontgonnen – potentiële maatschappelijke meerwaarde te exploiteren. Het OPP is een samenwerking van Studiebureau Endeavour, architectenbureau 51N4E, financieel vastgoedexpert Peter de Groot en digitale productontwikkelaars Bagaar.

4 Discussie

De dialoog tussen de auteurs draaide rond drie terugkerende motieven die een veranderend engagement tonen van Endeavour met de vier kenmerken van Eisenbergs strategische ambigüiteit. Elk van de motieven valt samen met een uitvoerig deel van de discussie en is hier samengevat. Een eerste motief beschrijft de verandering van een tactische naar strategische ambigüiteit tijdens het verder politiseren van Endeavours rol. Een tweede motief beschrijft hoe strategische ambigüiteit een *modus operandi* wordt en hoe dit het gebruik van verschillende rollen en identiteiten door Endeavour beïnvloedt. Het derde en laatste motief relateert deze elementen aan de eerder beschreven post-politieke conditie en stelt het illusoire, opportunistische of activistische karakter van Endeavour in vraag.

4.1 Van tactische naar strategische ambigüiteit

Endeavours gebruik van ambigüiteit loopt parallel met de politisering van haar doelstellingen. Vanaf de start kent Endeavour een zekere ambigüiteit. Alleen al de naam en de oorspronkelijke missie van het bedrijf: 'het ontwerpen van innovatie methodes, processen en systemen zodat meer mensen betrokken raken bij het vormgeven van hun leefomgeving', toont een erg brede, vage en open interpretatie. Oorspronkelijk was het actieveld van Endeavour beperkt tot het ontwikkelen van een experimentele samenwerking die tot doelstelling had om na te gaan in hoeverre er een praktijk kon worden opgestart die vanuit een intermediaire positie zich toelegde op de participatorische dimensie van stedenbouw en ruimtelijke ordening. Endeavour was opgestart met de dubbele doelstelling om zowel experimenteerruimte te voorzien en kansen om nieuwe manieren van werken te ontdekken als om voldoende in de realiteit te staan en mogelijke knelpunten voor en participatorische praktijk te identificeren. In het begin had Endeavour geen duidelijke richting of specifieke problematiek waarop ze wou reageren, behalve dan het veeleer brede idee om 'lokale kennisontwikkeling binnen het ruimtelijke debat te versterken'. Binnen deze context was ambigüiteit dus eerst een onbedoelde conditie die enkel ontstond door de nog aanwezige zoektocht van de initiatiefnemers van Endeavour naar een duidelijke agenda en actieveld. Tegelijkertijd heeft deze manier van werken wel veel gelijkenis met het vierde kenmerk van Eisenbergs strategische ambigüiteit: het mogelijk maken van verschuivingen in doelstellingen.

Binnen haar eerste groot project, het ondersteunen van een lokale buurtvereniging in het versterken van hun onderhandelingspositie rond een groot buurtontwikkelingsproject, vertrok Endeavour vanuit een intermediaire positie. Endeavour zag het als haar grootste taak om de afstand tussen stad en buurt te verkleinen door lokaal en technisch jargon te vertalen vanuit haar kennis van beide werelden. Deze intermediaire positie werd door Endeavour in eerste instantie gezien als een neutrale keuze die vertrok van het aan-

reiken van nieuwe manieren van werken ter ondersteuning van het gemeenschappelijk belang. Tijdens de ontwikkeling werd echter snel duidelijk dat deze keuze van positie verder ging dan het neutraal vertalen van kennis en meningen maar evolueerde naar een mediërende positie van waaruit Endeavour zich actief engageerde binnen de discussie die ontstond tussen twee groepen met uiteenlopende agenda's en waarden. Op dat moment kon Endeavour eigenlijk niet meer voorbij aan de sterkere politieke lading van de positie die ze had ingenomen. Tijdens deze ontwikkeling veranderde ook de ambiguïteit van Endeavour van betekenis. Waar in eerste instantie ambiguïteit een tactische manier was om ruimte voor experiment en participatie te creëren, veranderde het geleidelijk in een strategisch hulpmiddel. Endeavour gebruikte, bijvoorbeeld, zijn wat onduidelijke identiteit om samenwerkingen te creëren met verschillende, vaak tegenstrijdige, actoren. Vanuit haar ambigue positie kon Endeavour sociaal en ruimtelijk onderzoek ondernemen met elk van deze actoren en zo gemeenschappelijke verhaallijnen opbouwen voor de hele wijk. Deze eenvormigheid in diversiteit, zoals door Eisenberg besproken in het eerste kenmerk van strategische ambiguïteit, maakt het mogelijk om gedeelde verhaallijnen te ontwikkelen en gaf Endeavour de legitimiteit te heronderhandelen over de manier waarop er verder zou worden samengewerkt tussen de stad en de lokale actiegroepen.

4.2 Diverse rollen, diverse identiteiten

Een tweede motief vertrekt van het idee dat de noodzaak om duidelijk en transparant te zijn over de doelstelling van een organisatie omzeild kan worden door diverse rollen en identiteiten aan te nemen. Dit inzicht betekent voor Endeavour een volgende stap in de omgang met ambiguïteit. Ambiguïteit wordt op dit moment meer dan een retorisch hulpmiddel om een bepaalde identiteit en positie aan te nemen (het tweede kenmerk van strategische ambiguïteit volgens Eisenberg). Het wordt echt onderdeel van het DNA van de organisatie. Bij Endeavour zien we dat er drie identiteiten worden gehanteerd: 1) de onderzoeker/expert van sociaal-ruimtelijke fenomenen, 2) de vernieuwer van manieren van werken en instrumenten voor lokale planningsprocessen, en 3) de sociale ondernemer die nieuwe producten ontwikkelt en verder gaat dan het consultancy model (bijv. het digitale platform dat coöperatieve vastgoedontwikkeling ondersteunt). Elk van deze drie identiteiten kent een andere combinatie aan instrumenten, manieren van werken, rollen en coalities met een grote diversiteit aan actoren.

Deze manier van werken zou kunnen bekeken worden als een uitgekiend businessmodel van een nieuwe startup die zich steeds probeert aan te passen aan de veranderende vraag in de markt, of als een manier om steeds toegang te vinden tot kritische coalities die kunnen leiden tot verandering. In beide versies wordt ambiguïteit ingezet als een manier om de identiteit van Endeavour te beschrijven en om toegang te creëren tot stedenbouwkundige ontwikkelingstrajecten, waarbij nieuwe coalities opgebouwd worden met betrok-

ken stakeholders. Strategische ambigüiteit wordt zo meer dan een manier om ruimte te creëren voor experiment of om collectieve actie op te zetten vanuit discursieve hulpmiddelen en gedeelde verhaallijnen. Gebaseerd op het tweede en derde kenmerk van Eisenberg wordt ambigüiteit hier ingezet om legitimiteit te creëren voor tactische samenwerking en kritisch engagement, zonder daarmee bestaande bruggen op te blazen. Een goed voorbeeld van deze manier van werken is de situatie waarin Endeavour verkeerde tijdens het opzetten van 'We kopen Samen den Oudaan'. Tijdens deze periode zette Endeavour enerzijds een brede coalitie van bezorgde burgers op, om samen een beschermd monument te verwerven in directe reactie op een gesloten biedingsprocedure opgestart door AG Vespa, terwijl ze anderzijds als consultant werkte voor diezelfde organisatie op verschillende (andere) projecten. Vanuit een gelijkaardig spanningsveld probeerde Endeavour binnen dit project lokale kennis en bestaande netwerken van buurtorganisaties te combineren met de expertise van professionele vastgoedontwikkelaars, om zo tot een collectief bod te komen.

Door de grote hoeveelheid aan identiteiten vanwaaruit Endeavour binnen dit project vertrok, was het moeilijk om het werk van Endeavour, de eigenlijke achterliggende agenda en waarden precies te definiëren. De grote verscheidenheid zorgde ervoor dat deze kwesties op de achtergrond konden blijven. Binnen dit project was ambigüiteit dus een handig hulpmiddel voor Endeavour om een reputatie op te bouwen wars van elke vooringenomen classificatie (zoals bijv. het linken van de praktijk aan Endeavour aan een specifieke politieke positie). Het derde kenmerk van strategische ambigüiteit werd hier duidelijk in de praktijk gezet. Tegelijkertijd zorgde het bespreken van deze case wel voor heel wat vragen. Tot op welke hoogte neemt Endeavour hier nog een ethische positie in en is het uit de weg gaan van complexiteit en conflict door verschillende parallelle identiteiten aan te nemen niet juist een kenmerk van wat we eerst de post-politieke conditie noemden?

4.3 Desillusie, opportunisme of activisme?

Het derde motief is het meest problematische en probeert op de bovenstaande vraag een antwoord te geven. Hier ging de discussie over de vraag of de strategische ambigüiteit van Endeavour (waarbij de vier kenmerken van Eisenberg simultaan worden toegepast) gewoon een andere versie is van op consensus gericht ondernemerschap en beperkt politiek denken dan wel een authentieke poging om verandering na te streven. Doorheen de dialoog discussieerden de auteurs uitvoerig over de vraag in hoeverre Endeavour kan gezien worden als een actor die fundamentele verandering nastreeft, dan wel gebruikt wordt om participatieprocessen te faciliteren die eigenlijk dienend zijn aan de neoliberale agenda. Tijdens deze discussie werden drie vormen van een stedenbouwkundige praktijk gedefinieerd die Endeavour op verschillende momenten in de tijd ontwikkelde: stedenbouwkundige praktijk als 1) een desillusie, 2) opportunistisch en 3) activistisch. De auteurs observeerde deze drie vormen niet exclusief bij Endeavour maar zagen ze terug-

komen bij een grotere verscheidenheid aan praktijken die zich engageren binnen stedelijke participatieprocessen. De eerste vorm, de praktijk als desillusie, doet zich voor als een bureau inzicht heeft in de verschillende machtsstructuren en ideologische drempels, maar toch gelooft dat de eigen praktijk en het gebruik van participatie als een methode op een of andere manier zinvol is. De tweede vorm, de opportunistische praktijk, is zich bewust van de effecten van het systeem waarin er wordt gewerkt en probeert hieruit voordeel te halen. De derde vorm, de activistische praktijk, gaat de openlijke confrontatie aan met de bestaande machtsstructuren.

De discussie rond deze drie vormen van praktijken ging over de vraag welke toepasbaar waren op Endeavour. De medeoprichters van Endeavour zagen hun praktijk zowel een opportunistische als activistische vorm aannemen met misschien een sterkere neiging naar opportunisme. De externe onderzoeker zag Endeavour vooral als opportunistisch met de mogelijkheid om te eindigen in een desillusie. Deze verschillende interpretaties van de praktijk van Endeavour bleven tijdens het hele onderzoek een punt van discussie. De vraag stelde zich in hoeverre het huidige hegemone systeem het wel toelaat om van binnenuit verandering na te streven? Vanuit de praktijk bleven de medeoprichters van Endeavour hier rond erg positief. Beide coauteurs geloofden erg in het feit dat er steeds barsten zijn in het systeem die mogelijke alternatieve toekomsten tonen, barsten die groot genoeg zijn om als startpunt voor verandering te gebruiken. De externe onderzoeker, daarentegen, bleef zich doorheen het hele traject de vraag stellen in hoeverre Endeavours ambigüiteit een strategie van verzet was of een manier om deel uit te maken van het stedenbouwkundige spel en tegelijkertijd een goed geweten te bewaren.

Wanneer we dit laatste punt van discussie terugbrengen naar de vier kenmerken van strategische ambigüiteit volgens Eisenberg, lijkt het dat het toepassen van het tweede en vooral het derde kenmerk van strategische ambigüiteit (het behouden van geprivilegieerde posities en het zorgen voor de mogelijkheid tot ontkenning) de onderliggende waarden van Endeavour vaak flou maakten, zelfs voor haar medeoprichters. Het was niet altijd duidelijk wat de onderliggende doelstelling was van de verschillende identiteiten, acties en ingrepen van Endeavour. Dit motief van de discussie toont dus een boeiende contradictie. Waar het versterken van het politieke karakter van Endeavour een meer uitgesproken strategische inzet van ambigüiteit noodzaakte (tot het zelfs een onderdeel vormde van het DNA van de organisatie), is het diezelfde ambigue positionering die vragen oproept bij de eigenlijke politieke en kritische houding van de organisatie.

5 Besluit

Bij wijze van besluit kunnen we een aantal vaststellingen formuleren als resultaat van bovenstaande confrontatie tussen Eisenbergs principe van strategische ambigüiteit en de feitelijke praktijk van het onderzoeksbureau Endeavour.

Een eerste vaststelling is dat ambiguïteit niet alleen moeilijk valt te definiëren maar ook moeilijk identificeerbaar is wanneer het wordt toegepast op een specifieke praktijk. De dialogische opzet van deze paper daagde de auteurs uit om hun eigen waarden, intenties en praktijken te herbekijken met het oog op het vinden van een vergelijk over de toepassing van strategische ambiguïteit in het werk van Endeavour. Uit de dialoog hierboven werd duidelijk dat Endeavour wel degelijk op verschillende manieren ambiguïteit toepast, bij het ontwikkelen van een eigen identiteit, het zoeken naar opdrachten of het uitbouwen van een netwerk, maar dat men nooit het plan heeft opgevat “om nu maar eens ambigu te zijn” of ambiguïteit te gebruiken als een strategie waarover langdurig nagedacht is of waarover echte besluitvorming plaatsgreep. Ambiguïteit bleek vaak een ondergewaardeerd, hoewel strategisch of (af en toe) tactisch ingezet instrument om bepaalde doelen te bereiken. Doorheen de activiteiten van Endeavour lijkt het te pas en te onpas, zonder duidelijke regelmaat, te worden toegepast.

Ten tweede blijkt ambiguïteit zich op twee fronten te lenen als strategie van weerstand. Het eerste front is dat van zelfidentificatie: door op dat punt ambiguïteit te laten spelen wordt een beschermingsmechanisme in gang gezet waardoor ongewenste publieke beken-tenissen geweerd worden, die een vertrouwensbreuk met partners zouden kunnen veroorzaken en tot een verkleining van het actieveld van Endeavour zouden leiden. Op het tweede front wordt ambiguïteit gebruikt als een manier om partijen die voorheen vijandig ten opzichte van mekaar stonden samen te brengen rond iets wat men kan zien als een gedeeld belang – een proces dat het begin kan vormen van een betekenisvolle dialoog. Het eerste front vergemakkelijkt de toegang tot tactische samenwerkingsverbanden, het tweede front laat toe om bressen te slaan in bestaande machtsstructuren. Endeavour heeft inderdaad een waaier van verschillende technieken ontwikkeld die hen toegang tot processen en netwerken verlenen. Men kan daarbij denken aan de centrale ‘Endeavour’ metafoor, maar ook aan de verschillende petten die ze opzetten (onderzoekers, activisten, consultants) of aan de vaagheid waarmee ze hun ideologische positie afschermen (een positie die immers ‘tegen’ gevestigde belangen ingaat en die dus niet noodzakelijk strookt met de agenda van opdrachtgevers of andere actoren in het proces). Endeavour daagt machtsstructuren uit door, onder het mom van ‘neutrale’ onderzoeker of expert, een kritische dialoog op te zetten over delicate kwesties, waarbij gemarginaliseerde stemmen gehoord kunnen worden en kritische perspectieven geopend kunnen worden die ingaan tegen dominante vertogen en belangen. Het is om dit kritisch gehalte van hun werk te kunnen blijven waarmaken in een post-politieke en neoliberale context dat Endeavour ambiguïteit strategisch inzet.

Ten derde, in navolging van de tweede vaststelling, lijkt het toepassen van ambiguïteit op de post-politieke stad en praktijk misschien wel een te gemakkelijke keuze. Hoewel de theorie van Eisenberg rond strategische ambiguïteit dateert van de jaren tachtig en werd ontwikkeld binnen de organisatie- en managementstudies, biedt het een erg specifieke focus om hedendaagse stedelijke praktijken, en dan vooral sociaal-ruimtelijke participatie, te onderzoeken. Dit is niet volledig onverwacht aangezien, zoals Swyngedouw (2007) aan-

toont, het politieke binnen de huidige consensus-gerichte praktijk, een managementvorm aanneemt met vaak een duidelijk stramien over wat al dan niet moet worden meegenomen. Het toepassen van strategische ambiguïteit om tegen deze conditie in te gaan wordt zo mogelijks wel erg zelf-referentieel. Het toepassen van management tools om een te ver doorgesloten management benadering te ondergraven loopt het risico om uiteindelijk ofwel heel erg gewiekt of naïef te zijn.

We zien dit ook terugkomen wanneer we de praktijk van Endeavour verder onderzoeken. Strategische ambiguïteit gebruiken als een manier om post-politieke processen uit te dagen begeeft zich op een dunne grens tussen gebruikt te worden (desillusie) vanuit een fixatie op de belofte van een meer inclusieve agenda, of instrumenteel te zijn voor verandering (activisme), door directe en confronterende strategieën toe te passen. Endeavour probeert zich binnen dit spanningsveld te begeven (in hoeverre dit succesvol is blijft onderwerp van debat) door te vertrekken van een 'kritisch opportunistische positie', wat door Endeavour als een tussenvorm wordt beschouwd en deel uitmaakt van zowel de desillusie als het activisme. Deze positie erkent hun rol binnen een vastgelegd kader maar probeert dit kader van binnenuit te veranderen. Te vergelijken met de collaborateur, beschreven door Palmås en von Busch (2015) als diegene die samen werkt met de agenda van de elite. Vanuit deze positie blijft de vraagstelling cruciaal of en tot op welke hoogte een kritische positie effectief bepaalde machtsstructuren kan uitdagen dan wel of er niet steeds een risico bestaat dat men eindigt in het onbedoeld samenwerken en legitimeren van een neoliberale en vaak weinig democratische agenda. Je zou het ook kunnen omdraaien wanneer we vertrekken van de vele voorbeelden van participatieve ontwerpinitiatieven die echt iets willen doen aan het democratisch deficit (Björgvinsson, Ehn, and Hillgren, 2010), en eigenlijk, ondanks de mogelijkheid om gebruikt te worden, nieuwe vormen van kritische actie op een institutioneel niveau ontwikkelen. Vanuit dit denkkader is dergelijke opportunistische houding eigenlijk parasitair, omdat het zijn gastheer zowel gebruikt als beïnvloedt.

Ten laatste daagt het hoofdstuk participatiedeskundigen uit om verder door te denken op waarden als duidelijkheid, transparantie en het gebruiken van retorische en strategische technieken om toegang te verkrijgen en te behouden tot verschillende sleutelfiguren. Het hoofdstuk brengt duidelijk naar voor dat de ideologische consequenties van het toepassen van communicatieve benaderingen kritisch moeten benaderd worden. Omwille van het risico dat participatiedeskundigen kunnen ingezet worden ter legitimering en normalisering van bestaande dominante systemen, is het noodzakelijk om verder te reflecteren over de manier om reële weerstand en kritisch engagement te kunnen waarmaken. Wanneer ambiguïteit strategisch wordt toegepast biedt het de mogelijkheid om bepaalde machtsystemen uit te dagen, alhoewel deze keuze een duidelijk risico met zich meebrengt om geïnstrumentaliseerd te worden. Hier stelt zich dus de vraag welke andere, voorlopig onbekende strategieën vandaag denkbaar zijn om daadwerkelijk kritische praktijken te ondersteunen in deze onduidelijke en uitdagende werkelijkheid.

Bibliografie

- Albrechts, L. (2004) 'Strategic (Spatial) Planning Reexamined,' in *Environment and Planning B: Planning and Design* 31, pp. 743–758.
- Albrechts, L. (2013) 'Reframing Strategic Spatial Planning by Using a Coproduction Perspective.' In *Planning Theory*, 12 (1), pp. 46–63.
- Albrechts, L. (2015) 'Ingredients for a More Radical Strategic Spatial Planning.' In *Environment and Planning B: Planning and Design*, 42 (3), pp. 510–525.
- Alvesson, M. en Sveningsson S. (2003) 'Good Visions, Bad Micro-Management and Ugly Ambiguity: Contradictions of (Non-)Leadership in a Knowledge-Intensive Organization,' in *Organization Studies* 24 (6), pp. 961–988.
- Bengs, C. (2005). 'Time for a Critique of Planning Theory.' In *European Journal of Spatial Development*, 3, pp. 1–3.
- Björgvinsson, E., Ehn, P. & Hillgren P.A. (2010) 'Participatory Design and Democratizing Innovation,' in Bodker K., Bratteteig T., Loi D. & Robertson T. (2010) *Proceedings of the 11th Biennial Participatory Design Conference*, New York: ACM, pp. 41–50.
- Bradley, Q. (2015) 'The Political Identities of Neighbourhood Planning in England.' In *Space and Polity*, 19(2), 97–109.
- Brenner, N. & Theodore N. (2005) 'Neoliberalism and the Urban Condition.' In *City* 9 (1), pp. 101–107.
- Brenner, N., Peck J. & Theodore N. (2010) 'After Neoliberalization?' in *Globalizations* 7(3), pp. 327–345.
- Corijn, E. (2006). 'Deelnemen is belangrijker dan winnen.' In Boudry L., Loecx A., Van den Broeck J., Coppens T., Patteuw V., & Schreurs J. (red.), *Inzet, opzet, voorzet: Stadsprojecten in Vlaanderen*. Antwerpen: Garant, pp. 164–173.
- Davenport, S. & Leitch S. (2005) 'Circuits of Power in Practice: Strategic Ambiguity as Delegation of Authority.' In *Organization Studies* 26 (11), pp. 1603–1623.
- De Bie, M., Oosterlynck, S., & De Blust, S. (2012) 'Participatie, ontwerp en toeigening in een democratische stadsvernieuwing.' In Vervloesem E., De Meulder B., & Loecx A. (red.) (2012) *Stadsvernieuwingprojecten in Vlaanderen 2002-2011. Een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, pp. 29–33.
- Devos, T. (2016) *Participation & Coproduction in Urban Planning Reviving the Political Dimension of Citizen Involvement in Spatial Projects*. Phd, KU Leuven.
- Eisenberg, E.M. (1984) 'Ambiguity as Strategy in Organizational Communication.' In *Communication monographs* 51(3), pp. 227–242.
- Fainstein, S. (1994) *The City Builders: Property, Politics, and Planning in London and New York*. Oxford: Blackwell.
- Gunder, M. (2010) 'Planning as the Ideology of (Neoliberal) Space.' In *Planning Theory* 9 (4), pp. 298–314.
- Habermas, J. (1984) *The Theory of Communicative Action. Vol. I*. Boston, MA: Beacon.
- Hall, T. & Hubbard Ph. (1996) 'The Entrepreneurial City: New Urban Politics, New Urban Geographies?' in *Progress in Human Geography* 20 (2), pp. 153–174.
- Harris, N. (2002) Collaborative Planning. In Allmendinger, P. & Tewdwr-Jones M. (red.), *Planning Futures: New Directions for Planning Theory*. London: Routledge, pp. 21–42.

- Huybrechts, L., Storni C. Lee Y., Schepers S., Schoffelen J. & Dreessen K. (2014) *Participation is Risky. Approaches to Joint Creative Processes*. Amsterdam: Valiz.
- Hillier, J. (2003) 'Agonizing over Consensus: why Habermasian Ideals Cannot be 'Real'.' In *Planning Theory* 2(1), pp. 37–59.
- Jarzabkowski, P., Sillince J.A. & Shaw D. (2010) 'Strategic Ambiguity as a Rhetorical Resource for Enabling Multiple Interests.' In *Human Relations* 63(2), pp. 219–248.
- Kosack, S. & Fung A. (2014) 'Does Transparency Improve Governance?' in *Annual Review of Political Science* 17, pp. 65–87.
- Meeus, B., Devos, T. & De Blust, S. (2016) The Politics of Nostalgia in Urban Redevelopment Projects: the Case of Antwerp-Dam, in Karner, C. & Weicht, B. (red.) (2016) *Markets, Commodification and Nostalgia*. London: Palgrave Macmillan.
- Metzger, J., Allmendinger, P., & Oosterlynck, S. (2014) *Planning Against the Political: Democratic Deficits in European Territorial Governance*. London: Routledge.
- Miessen, M. (2010) *The Nightmare of Participation*. Berlin: Sternberg Press.
- Mouffe, Ch. (2005) *On the Political*. New York: Routledge.
- Moulaert, F., Rodriguez A. & Swyngedouw E. (2003) *The Globalized City: Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Moulaert, F. & Cabaret K. (2006) 'Planning, Networks and Power Relations: Is Democratic Planning under Capitalism Possible?' in *Planning Theory* 5 (1), pp. 51–70.
- Moulaert, F., Martinelli F., González S. & Swyngedouw E. (2007) 'Introduction: Social Innovation and Governance in European Cities Urban Development between Path Dependency and Radical Innovation.' In *European Urban and Regional Studies* 14 (3), pp.195–209.
- Moulaert, F. (2010) 'Social Innovation and Community Development.' In Moulaert F, Martinelli F., Swyngedouw E. & Gonzalez S. (red.) (2010), *Can Neighbourhoods Save the City? Community Development and Social Innovation*, New York: Routledge, pp. 4–17.
- Oosterlynck, S., Van den Broeck, J., Albrechts, L., Moulaert, F., & Verhetsel, A. (red.). (2011) *Strategic Spatial Projects: Catalysts for Change*. London: Routledge.
- Palmås, K. & von Busch O. (2015) 'Quasi-Quisling: Co-design and the Assembly of Collaborateurs.' In *CoDesign* 11 (3-4), pp. 236–249.
- Paul J. & Strbiak Ch.A. (1997) 'The Ethics of Strategic Ambiguity.' In *Journal of Business Communication* 34 (2), pp.149–159.
- Peck, J. & Theodore N. (2013) 'Chicago Beyond Fordism: Between Regulatory Crisis and Sustainable Growth.' In Martinelli, F., Moulaert, F. & Novy A. (red.) (2013) *Urban and Regional Development Trajectories in Contemporary Capitalism*, New York: Routledge, pp. 173–194.
- Polk, M. (2015) *Co-producing Knowledge for Sustainable Cities: Joining Forces for Change*. London: Routledge.
- Purcell, M. (2009) 'Resisting Neoliberalization: Communicative Planning or Counterhegemonic Movements?' In *Planning Theory*, 8 (2), pp. 140–165.
- Rancière, J. (1998) *Disagreement: Politics and philosophy*. Translated by Julie Rose. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Sager, T. (2011) 'Neo-liberal Urban Planning Policies: A Literature Survey 1990–2010.' In *Progress in Planning* 76 (4), pp. 147–199.

- Sanders, E.B.N. & Stappers P.J. (2008) 'Co-creation and the New Landscapes of Design.' In *Co-design* 4 (1), pp. 5–18.
- Segers, R., Van den Broeck P. en Khan A.Z. (red.) (2013) *Handboek ruimtelijke kwaliteit. Het SPINDUS-project: praktische methoden voor de beoordeling, implementatie en evaluatie van ruimtelijke kwaliteit*. Brussel: ASP.
- Swyngedouw, E., Moulaert F. & Rodriguez A. (2002) 'Neoliberal Urbanization in Europe: Large-scale Urban Development Projects and the New Urban Policy.' In *Antipode* 34 (3), pp. 542–577.
- Swyngedouw, E. & Moulaert F. (2010) 'Socially Innovative Projects, Governance Dynamics and Urban Change.' In Moulaert F., Martinelli F., Swyngedouw E. & Gonzalez S. (red.) (2010), *Can Neighbourhoods Save the City? Community Development and Social Innovation*, New York: Routledge, pp. 219–234.
- Swyngedouw, E. (2010) 'Post-Democratic Cities: For Whom and for What?' Paper presented at Regional Studies Association Annual Conference, Budapest, May 26.
- Tewdwr-Jones, M. & Allmendinger Ph. (1998) 'Deconstructing Communicative Rationality: A Critique of Habermasian Collaborative Planning.' In *Environment and Planning* 30 (11), pp. 1975–1989.
- Thörn, C. (2008) 'Intervention or the Need for a New Cultural Critique.' In *Art Monitor* 5, pp. 48–66.
- Van den Broeck, J., Albrechts, L., & Segers, R. (red.) (2010) *Strategische ruimtelijke projecten: Maatschappelijk en ruimtelijk vernieuwend*. Brussel: Politeia.
- Von Busch, O. (2012) 'Generation Open: Contested Creativity and Capabilities.' In *The Design Journal* 15 (4), pp. 443–459.
- Watson, V. (2014) 'Co-production and Collaboration in Planning – The difference.' In *Planning Theory & Practice*, 15 (1), pp. 62–76.
- Zizek, S. (2000) 'Holding the place.' In Butler, J., Laclau, E. & Zizek S. (red.) (2000) *Contingency, hegemony, universality*. London: Verso, pp. 309–329.

2.4 'Becoming (a) swallow': over kunst en emancipatie

Michael Kaethler en Wouter Bervoets in gesprek met Els Dietvorst

In het kader van het SPINDUS¹-project maakte Els Dietvorst tijdens de zomer van 2012 verschillende korte filmpjes van mensen die wonen en werken in Luchtbal. Een jaar later toonde de artieste de filmpjes aan de lokale bevolking bij een workshop over participatie en coproductie in de ontwikkeling van lokale gemeenschappen. Michael Kaethler en Wouter Bervoets vragen naar de ervaringen met dit en andere projecten om kunst met *social empowerment* te verbinden, en als collectieve creatie te laten ontstaan in een poging om communicatie te stimuleren in een lokale gemeenschap.

Het werk van de Belgische kunstenares Els Dietvorst overspant meerdere genres en laat zich niet gemakkelijk categoriseren in termen van context, gebruikers en media. Een sterke thematiek van sociale tegenstellingen, menselijke interacties en verwaarloosde ruimtes kan echter wel worden geïdentificeerd. Participatie is het instrument waarmee ze kunst en sociale praxis combineert. Dit interview verkent haar aanpak en methodes voor creatieve betrokkenheid door middel van participatie, wat dit betekent voor haar, voor het proces en voor de mensen met wie ze werkt.

Wouter Bervoets / Michael Kaethler: 'Participatieve kunst' is niet onomstreden en heeft zowel fervente voor- als tegenstanders. Beschouwt u uw eigen kunstpraktijk als 'participatief'?

Els Dietvorst: Mijn kunstpraktijk steunt eerder op dialoog dan op participatie. Ik beschouw het meeste van mijn werk, inclusief mijn sculpturen, als een dialoog: in de eerste plaats als een dialoog met de mensen waarmee ik werk en in de tweede plaats als een dialoog met het grotere publiek. Ik zie het als een dialoog omdat iedereen op hetzelfde niveau staat. Ik wil op hetzelfde niveau staan als de mensen met wie ik werk. Ik zie participatie daarentegen als iets waarin iemand kan instappen en uitstappen zonder veel actieve inzet. Een dialoog is veel actiever. Ik verwijs hiervoor graag naar de sociale sculpturen van Joseph Beuys, waarbij door middel van communicatie, discussies en andere oefeningen een echte dialoog wordt opgezet met iemand of iets in de wereld. **#josephbeuys #dialoog**

WB/MK: ‘De terugkeer van de zwaluwen’ is een belangrijk project in uw oeuvre en een goed voorbeeld van kunst als dialoog. Kan u dit kunstproject even toelichten?

ED: Het is een kunstproject in de Anneessenswijk in Brussel, een wijk die in het algemeen als achtergesteld en zelfs als gevaarlijk wordt beschouwd. Ik voerde een sociaal en artistiek experiment uit met dertig individuen, niet alleen met lokale bewoners, maar ook met passanten in de wijk. Het was oorspronkelijk de bedoeling dat het project 3 jaar zou duren, maar het werden uiteindelijk zes jaar. Het project ging in op thema’s als verlangens, dromen en toebehoren. De betrokkenen leverden de scripts en het basismateriaal aan voor performances en films. Een belangrijk element in dit project was dat de performances en het diverse materiaal dat geproduceerd werd in de buurt bleef. In het laatste jaar van het project, toen de groep klaar was om blootgesteld te worden aan de kunstwereld, hielden we een grote tentoonstelling in het Paleis voor Schone Kunsten. Op het einde hadden we een rijk archief aan performances en films. **# de terugkeer van de zwaluwen**

WB/MK: Wat is uw uitgangspunt voor het opzetten van dergelijke kunstprojecten?

ED: Mijn eerste uitgangspunt is het sterke gevoel dat ik het project moet doen, als een soort noodzaak. En niet omdat ik mezelf of andere mensen gelukkig wil maken of om geld te verdienen. Ik denk dat het gevoel van urgentie of noodzaak van cruciaal belang is. Ten tweede moet ik kunnen werken met een groep die ik respecteer en die kan begrijpen waar ze deel van uitmaken. Het is heel gemakkelijk voor kunstenaars om de mensen met wie ze werken te instrumentaliseren, om hen op het podium te zetten zonder dat de mensen weten wat ze doen of begrijpen waarvan ze deel uitmaken. In die zin is het belangrijk dat je de mensen laat kennismaken met wat je doet, hen de sleutels geeft om deel te nemen aan het kunstproject. Dit vraagt tijd, maar de betrokkenen dienen het project waarvan ze deel uitmaken volledig te begrijpen alsook de betekenis ervan.

WB/MK: Volgens Claire Bishop is een van de meest aangehaalde rechtvaardigingen voor participatieve kunst de herverdeling van het auteurschap. Hoe gaat u om met het auteurschap in uw werk?

ED: In ‘De terugkeer van de Zwaluwen’ was ik de artistiek directeur, wat betekent dat mijn naam bovenaan stond. Maar na zes jaar van samenwerking van een groep mensen werd elk lid een auteur. Het project werd op het einde ‘de Zwaluwen’ genoemd en mijn naam werd verwijderd. Wanneer je collectief en intens samenwerkt aan een project, dan word je een collectief. Het is een mooi ding, wanneer je als artiest een stap terug kan zetten en het gevoel hebt dat je werk is overgenomen door het collectief. **#auteurschap**

WB/MK: U streeft dus naar emancipatie door een gedeeld auteurschap. Op welke manier verschilt emancipatie door kunst van andere vormen van emancipatie?

ED: Kunst beoordeelt niemand, het is een vrije en veilige ruimte om in te werken. De artistieke dialoog die gecreëerd werd in ‘De terugkeer van de Zwaluwen’ leidde ertoe dat

de 'zwaluwen' zich gerespecteerd voelden. Daar bovenop was er de kwestie van identiteit die vorm kreeg doorheen het artistieke proces; de deelnemers ontwikkelden een dieper bewustzijn van hun identiteit en kwamen sterker uit het project. **#kunst #empowerment**

WB/MK: Het collectief speelt een belangrijke rol s in uw kunstpraktijk. Beschouwt u zichzelf als een onzichtbare hand of bent u toch zeer zichtbaar in het proces?

ED: Ik zie mezelf als een 'Rüttler' wat een leuk Duits woord is voor iemand die iets uit de grond opgraaft. Zoals bijvoorbeeld bij het rooien van aardappelen. Een Rüttler graaft soms leuke dingen op, maar soms ook minder leuke dingen. Ik ben niet stil of onzichtbaar, ik ben een deel van de groep en neem deel aan de actie. Dit maakt deel uit van de dialoog aangaan, deelnemen impliceert immers dat je ook zichtbaar bent. **#rüttler**

WB/MK: En hoe belangrijk is de videocamera bij dat opgraven, als een instrument voor participatie?

ED: Bij aanvang was de videocamera louter een instrument voor het documenteren, vergelijkbaar met het maken van aantekeningen of schetsen in een boek. Maar in 'De terugkeer van de Zwaluwen' evolueerde dat langzaam. Aan het einde gingen we zelfs over tot het bewerken van het materiaal dat we hadden verzameld. Maar wanneer we filmen, dan is de handeling van het filmen zelf niet zo belangrijk, maar wel de openbare ruimte waarin we filmen en de repetities in die ruimte. De interacties en ervaringen van de voorbijgangers waren magisch en deze waren veel belangrijker dan de film als eindproduct.

#documentatie #participatie

WB/MK: Kunt u even toelichten op welke manier het medium film mensen meer aangrijpt dan andere media?

ED: Ik zie film als een communicatiemiddel. Mensen vinden het leuk om naar zichzelf te kijken. Men neemt vakantiefoto's en herbekijkt die dan nadien. Voor mij werkt het medium film heel goed als hulpmiddel voor de communicatie omdat de participanten zichzelf zo graag zien op het scherm. Bovendien fungeren de voorbereiding en repetities als een soort van 'zuivering': de participanten herhalen hun verhalen meerdere keren en in dat proces 'aanschouwen' ze zichzelf op nieuwe manieren en wordt hun zelfbewustzijn verhoogd.

#film #communicatie #repetities

WB/MK: En als ze voor de camera staan, verdwijnt u dan achter de camera?

ED: Nee, ik ben eigenlijk een deel ervan. Met uitzondering van mijn meer recente werk, ben ik nooit de stille cameravrouw. Je hoort mij praten, je ziet mij. Ik maak deel uit van hen, ik ben deel van de actie. Dat maakt deel uit van de dialoog waarbij alle deelnemers gelijk zijn.

WB/MK: Dus de deelnemers worden ook regisseur en u acteur?

ED: Ja.

WB/MK: Een aantal kritieken op participatieve kunst stellen dat kunstenaars participatie gebruiken als een manier om zichzelf of hun kunstwerk te legitimeren. In uw kunstpraktijk lijkt het erop dat u participatie gebruikt om het leven van de mensen die u betreft in uw projecten te legitimeren, te valoriseren en hen diep te raken. Het lijkt bijna een vorm van therapie?

ED: Ik zou het niet als een vorm van therapie benoemen, maar eerder een vleugje magie. Net zoals Beuys, hij was een goochelaar. In dit soort kunst word je geraakt door de energie, verbeelding, poëzie, de dynamiek in een mens of in een groep van mensen. Claire Bishop noemt het 'partisans of the real': Ik denk dat dat is wie we zijn als kunstenaars. We raken de kern van de realiteit, het wezen van de mens en de omgeving. Dit betekent dat we daar diep in moeten graven. **#beuys #bishop #magie**

WB/MK: Dus participatie is een instrument dat kunst en sociale praktijk bij elkaar brengt?

ED: Ja

WB/MK: U beschrijft uw werk als zeer procesgericht. Heeft het eindproduct belang in uw werk?

ED: Mijn werk is inderdaad zeer procesgericht. De laatste film in 'De terugkeer van de zwaluwen' kwam er op vraag van de deelnemers. Dit is een direct gevolg van het collectief auteurschap en de nood om het evenwicht te vinden tussen de verschillende belangen. De volledige groep wilde een film, een echte film, maken. Dit was niet mijn keuze, maar hun keuze. We hebben dan een film gemaakt die op een klassieke manier een verhaal vertelt en die vertoond werd in een grote bioscoop. Dat was het eindproduct van de deelnemers. Mijn eindproduct was de tentoonstelling in BOZAR waar alle decors die we gebouwd hadden, alle kleren die we gemaakt hadden, de interviews met alle zwaluwen, en ook alle procesfilms getoond werden. Dat was het eindresultaat dat ik persoonlijk het belangrijkste vond omdat het het proces liet zien. Dus in feite waren er twee verschillende eindproducten.

WB/MK: Hoe belangrijk is schoonheid voor u? Streeft u een specifieke visuele of esthetische taal na in uw werk?

ED: Ik denk dat schoonheid heel belangrijk is. We publiceerden magazines van de Zwaluwen in de Anneessenswijk, met daarin zowel foto's als teksten. Vele van die teksten werden aangeleverd door lokale buurtbewoners. Films zijn tijdelijk, ze worden een of twee keer vertoond en dan verdwijnen ze. Maar een publicatie lees je en hou je bij. Uit respect voor de deelnemers en de buurt wilde ik iets maken dat stijlvol en smaakvol was. Iets dat mooi genoeg was zodat de mensen het willen bijhouden. Schoonheid heeft te maken met respect. **#esthetiek**

WB/MK: De populariteit van langdurige participatieve kunstprojecten lijkt de voorbije jaren gedaald te zijn. Hoe belangrijk is het aspect tijdsduur in uw aanpak?

ED: De resultaten van een project worden veel beter wanneer je je tijd ervoor kan nemen. Voldoende tijd betekent dat je veel dieper kan graven en dat je op persoonlijk vlak veel dieper kan gaan met de mensen met wie je samenwerkt. Om een sterk project te realiseren heb je, net zoals in een liefdesrelatie, zowel goede als slechte tijden nodig. De twijfels en de mislukkingen zijn noodzakelijk. Mijn beste werk komt voort uit de mislukkingen, zo niet dan blijft het oppervlakkig. Je hebt nood aan vertrouwen, en vertrouwen opbouwen vraagt tijd, om jezelf en de groepen waarmee je werkt te kunnen laten mislukken.

WB/MK: Hoe zou u uw persoonlijke kunstpraktijk positioneren binnen de bredere kunstwereld?

ED: Ik ben altijd erg nerveus wanneer ik mijn kunst in de kunstwereld zie. Mijn kunst is bedoeld om naar de mensen zelf terug te keren. Als je werkt met een gemeenschap, dan blijft de kunst in die gemeenschap. Wanneer ik kunst in een galerie zie, dan stel ik onmiddellijk de waarde van het kunstwerk in vraag.

WB/MK: Hoe onderscheidt uw persoonlijk benadering van participatie zich van de benadering binnen de stedenbouw en de architectuur?

ED: Ik denk dat het grote verschil is dat ik geen resultaten moet behalen. Stedenbouwkundigen moeten onmiddellijk resultaat halen; ze moeten iets produceren op basis van de participatie. Ik sta niet onder dezelfde druk. Als ik geen zin heb om een film te maken, dan maak ik geen film. Mijn aanpak bestaat uit het creëren van een dialoog en het creëren van iets dat we misschien niet kunnen zien (de zogeheten 'ephemisphere'). In een participatief project zijn er veel energiestromen die dingen doen gebeuren met veel magische momenten, maar die moeilijk vast te leggen zijn in een kortdurig, resultaatgericht proces. Bovendien werk ik op een ander niveau waarbij de aard van de betrokkenheid sterk verschillend is. Ik was er getuige van hoe stedenbouwkundigen naar de Anneessenswijk kwamen. Ze gebruikten een vragenlijst van tien vragen om de wijkbewoners te bevragen over hun inkomsten en levenskosten, en op basis daarvan produceerden ze een plan voor de wijk. Maar dat is niet de juiste manier om een wijk te begrijpen. Je moet dieper gaan, je moet het verleden en dat wat er binnen de gezinnen en in de sociale groepen gebeurt verkennen, je moet de sentimenten leren kennen die niet gemakkelijk gearticuleerd worden.

#proces

#participatie #ephemisphere

WB/MK: Wat is uw boodschap aan de planners en architecten die dit boek lezen?

ED: Werk samen met kunstenaars! Probeer samen te werken, probeer naar de mensen te luisteren en houd niet teveel vast aan de plannen die je misschien reeds in je hoofd hebt. Luister fatsoenlijk en respectvol. Ervaar zelf de plaats die je wilt vormgeven. En alvorens je

een wijk transformeert: huur er een appartement, woon een jaar in die wijk, ga dan naar de plaatselijke winkels en beleef de wijk.

WB/MK: Of schakel een kunstenaar in?

ED: Ja!

Noot

1. SBO-project: Spatial innovation, planning, design and user involvement, zie <http://www.aspeditions.be/nl-be/book/the-spindus-handbook-for-spatial-quality/15404.htm>

DEEL 3
PARTICIPATIE
IN/DOOR/MET ONTWERP

3.1 Participatie en ontwerp: architecten voor het volk

Hilde Heynen

In de ontwerperswereld is het thema participatie onderhevig aan een echte golfbeweging. In de jaren zeventig, in de nasleep van mei '68, hebben talrijke architecten zich uitgesproken voor ontwerpmethoden en -praktijken die (toekomstige) bewoners en gebruikers betrekken bij het ontwerpen van woningbouw en gemeenschapsvoorzieningen. Giancarlo de Carlo stelde in 1969 al dat architecten moeten ophouden de machthebbers te dienen en in de plaats daarvan aan de kant moeten gaan staan van mensen die architectuur gebruiken en ondergaan (De Carlo 2014). John Turner, Walter Segal en vele anderen droegen internationaal eenzelfde boodschap uit (Blundell Jones 2005). Lucien Kroll en zijn atelier zijn wereldwijd bekend omwille van de participatorisch insteek bij hun ontwerpen – het eerst op volle kracht uitgeprobeerd in hun befaamde gebouw *La Mémé*, de studentenhuising van de medische faculteit van de Université Catholique de Louvain in het Brusselse Woluwe (1970-1972) (Bouchain 2013).

Vrij snel kwam er nochtans kritiek op deze beweging. Alexander Tzonis en Liane Lefavre bijvoorbeeld formuleerden al in 1976 in hun overzichtsartikel 'In de naam van het volk' een reeks bedenkingen (Tzonis and Lefavre 1976). Zo stelden zij dat het populisme en de participatiebeweging niet toevallig samenhangen met een verschuiving van 'orde' en 'deskundigheid' naar 'vrijheid' en 'veelvormigheid': ze brachten een overgang tot stand van de beregelde welvaartsstaat naar een pluralistische samenleving. Deze tendensen leverden in hun ogen echter geen fundamentele verschuiving op van de maatschappelijke machtsverhoudingen. Participatie en populaire vormtalen zijn beide immers zeer verzoenbaar met de economische logica van de consumptiemaatschappij, waarbij het individu primeert op het collectief. Vanuit een neomarxistische visie meenden Tzonis en Lefavre dat de participatie-tendens in de kaart speelt van kapitalistische ontwikkelingen – van wat men even later het postfordisme zal noemen.

In de jaren tachtig en negentig stonden veel architecten afwijzend ten opzichte van participatie. Niet zozeer omwille van het politieke voorbehoud geformuleerd door Tzonis en Lefavre, maar veeleer omdat de ervaringen met inspraak niet de verhoopte vernieuwing van de architectuur gebracht hadden. Men vond dat inspraak vooral resulteerde in vertrutting en kneuterigheid, en dat het gebrek aan vormelijke vernieuwing zeer teleurstellend

was op esthetisch vlak. Daardoor ontstond er participatiemoeheid – architecten verloren het geloof dat hun gebouwen daadwerkelijk beter werden door de inbreng van bewoners en gebruikers. Slechts hier en daar, vonden architecten, kon men interessante voorbeelden aantreffen. Slechts die ontwerpers die, zoals Giancarlo De Carlo, de inbreng van bewoners en gebruikers sublimeerden in een ontwerp dat verder ging dan getrouwe gehoorzaamheid aan hun wensen, slaagden erin om complexen te realiseren die ook bij vakgenoten waardering opriepen. Meestal echter resulteerde het inspraakproces in een bloedeloze en letterlijke vertaling van de weinig spitante wensen van gebruikers. Bovendien bleken de inspraakmechanismen niet altijd de verhoopte ‘basis’ te bereiken, omdat in de eerste plaats de meest mondige individuen hun stem lieten horen, terwijl de echte kansarmen niet aan de bak kwamen – allemaal redenen voor architecten en andere ontwerpers om af te haken.

In vele landen werden de concrete verworvenheden van de strijd om participatie weliswaar als vanzelfsprekend ervaren – bekendmaking van plannen, openbare onderzoeken, hearings, enz. –, maar de ‘strijd om de stad’ haalde lange tijd de pagina’s van de architectuurtijdschriften niet meer. ‘Engagement’ was geen belangrijke motivatie in de architectuurcultuur van de jaren tachtig en negentig. In een tijdsgewricht waarin het neoliberale politieke denken de toon aangaf, waren maatschappelijk geëngageerde architecten een minderheid geworden. De architectuurcultuur had zich massaal afgewend van de ‘utoxische’ intenties van de moderne architectuur en het leek een algemeen aanvaard feit dat architectuur geen sociale kwesties kon oplossen en dus ook geen maatschappelijke intenties moest koesteren. De architecten trokken zich terug op hun eigen terrein – het ontwerpen van mooie gebouwen – en lieten de rest over aan sociologen en planners. De architectuurtijdschriften berichtten over prachtige gebouwen, over nieuwe talenten en nieuwe tendensen, en konden dit alles kwijt aan een groeiend publiek. Architectuur werd modieus, onderdeel van een lifestyle bewustzijn, en dus meer en meer gestroomlijnd om te voldoen aan de behoeften van een trendsettende klasse. Een kniesoor die daar een probleem in zag (Aureli 2008; Kaminer 2013).

Ondertussen bleven echter op de achtergrond een heel aantal initiatieven verderlopen die opgestart waren in de eerste participatiegolf, maar die niet langer de belangrijke tijdschriften haalden. In Portugal waren toonaangevende architecten zoals Alvaro Siza en Eduardo Souto de Moura (beiden latere Pritzker-prijs winnaars) betrokken bij het SAAL-programma – een innovatieve operatie waarbij, na de revolutie van 1974, de nieuwe democratische staat middelen ter beschikking stelden van bewonersgroepen die het initiatief namen om hun buurten te verbeteren of nieuwe wijken te bouwen. Tussen 1974 en 1976 waren er heel wat experimentele projecten, die lang niet allemaal tot feitelijke gebouwen geleid hebben, maar die in de jaren nadien in Portugal een voorbeeldfunctie bleven houden (Sardo, Burmester, and Alves Costa 2014). Alvaro Siza heeft zijn ervaringen uit de SAAL-periode nadien bijvoorbeeld ingezet bij het ontwerp voor de Malagueira-wijk in

Evora, Portugal (Mota 2014). In Groot-Brittannië werkte de feministische coöperatieve Matrix tussen 1980 en 1995 wat in de luwte, maar er werd wel aan de weg getimmerd met publicaties, adviescentra en participatorische ontwerpen (Dwyer and Thorne 2007). In 1994 werd muf opgericht, een architectenbureau dat eveneens vanuit een progressieve, geëngageerde agenda werkt en openheid en participatie vooropstellen bij hun projecten (Awan, Schneider, and Till 2011). Rond dezelfde tijd startte Raoul Bunschoten met Chora, een experimenteel bureau dat opereert op het kruispunt van onderzoek, ontwerp en communicatie, en dat een de betrokkenheid in hun projecten van zoveel mogelijk participanten vooropstelt. Daarbij zetten ze sterk in op digitale middelen en op een ecologische agenda (Bunschoten, Binet, and Hoshino 2001).

In de Verenigde Staten zijn al die tijd de Community Design Centers actief gebleven, zij het dat hun financiering afhankelijk van de politieke context meer of minder rooskleurig was (Sanoff 2000). Vanaf 1993 is Rural Studio er actief, een initiatief van de architectuurschool van de universiteit van Alabama, oorspronkelijk onder impuls van Samuel Mockbee. Rural Studio geeft aan architectuurstudenten de kans om in direct contact met bewoners en gebruikers ontwerpen te maken voor afgelegen locaties, en die ook, samen met de betrokkenen, daadwerkelijk te bouwen (Freear e.a. 2014). In het Zuidwesten exploreert Estudio Teddy Cruz de talrijke verbanden en paradoxale relaties tussen de gebouwde realiteiten aan beide zijden van de grens met Mexico. Ook dit bureau zet sterk in op de insteek van bewoners en gebruikers, en heeft voor alles een sociale agenda. Net zoals bij Rural Studio wordt echter ook bij Teddy Cruz zeer veel belang gehecht aan esthetische kwaliteiten en aan experimentele ontwerpmethoden (Kun and Montezemolo 2012).

De genoemde bureaus zijn voorlopers en voorbeelden voor wat inmiddels allicht de naam van 'tweede golf' waardig is. Vandaag de dag is er opnieuw een grote belangstelling van net-afgestudeerden en van jongere architecten om hun talenten in te zetten in een activistische context. Algemeen zijn er in dit hele veld enkele duidelijke tendensen te onderscheiden. Een eerste observatie geldt het toenemend belang van een ecologische agenda. Waar dit in de jaren zeventig nog ternauwernood aan de orde was bij protagonisten zoals John Turner of Giancarlo De Carlo, is het inmiddels bijna vanzelfsprekend om een sociaal engagement te koppelen aan een bezorgdheid over klimaatverandering en over de toekomst van de aarde. Typerend daarvoor is bijvoorbeeld Doina Petrescu's bureau AAA (Atelier d'Architecture Autogérée), dat inspirerende projecten gerealiseerd heeft op verschillende plekken in en rond Parijs. Bij deze projecten wordt stadslandbouw, gemeenschapsvorming en zelfbouw gecombineerd om vacante plekken in de stad te transformeren in vitale ontmoetingsruimtes.

Een tweede observatie betreft de aandacht voor esthetiek en ontwerpqualiteit. In de jaren zeventig en tachtig was het bijna een automatisme om te veronderstellen dat participato-

rische projecten geen esthetisch interessante architectuur opleverden. Een anekdote van Lucien Kroll is daarvoor wel erg typerend: een Japanse architectuurjournalist was op zoek gegaan naar zijn meest recente project in Cergy-Pontoise (1976-1979), maar had het niet gevonden. Het bleek dat de man wel degelijk op de juiste plek geweest was, maar dat hij de huizen daar niet herkend had als 'architectuur' (Doucet 2015, 125). Dat soort verwarring ligt bij de voortrekkers van vandaag minder voor de hand. De architectuur van Lacaton & Vassal, bijvoorbeeld, is wel degelijk participatief doordat ze heel veel aandacht hebben voor bewoners en gebruikers. Tegelijkertijd echter is hun eigen esthetische signatuur heel kenmerkend voor hun werk. Die signatuur heeft te maken met een voorkeur voor ruwe, onafgewerkte en veeleer goedkope materialen, waardoor ze binnen dezelfde budgetten vaak veel meer vierkante meters kunnen realiseren dan oorspronkelijk voorzien. Hun projecten zijn daardoor erg ruimtelijk en ruimhartig, ze stralen een soort provisorisch karakter uit dat tegelijkertijd een uitnodiging is voor bewoners en gebruikers om hun eigen ding te doen binnen die voorlopigheid (Puente en Puyuelo (red.), 2006, over Lacaton & Vassal).

De gewijzigde omstandigheden en aandachtspunten maken dat heel wat van de oude tegenstellingen die het participatievertoog structureerden inmiddels niet langer adequaat zijn. Isabelle Doucet lijstte in een recente publicatie de verschuivingen op (Doucet 2015, 111-32). Er is om te beginnen de tegenstelling tussen architect en gebruiker. In het oude vertoog werd de architect gemakshalve aan de kant van de machthebbers geplaatst, terwijl de gebruiker op een of andere manier gelijk stond met 'het volk', oftewel de machtelozen. De bron van creativiteit bij de gebruikers leggen zou daardoor een machtsverschuiving veroorzaken, en dus een sociale agenda ondersteunen. Ondertussen is echter duidelijk geworden dat deze nadruk op 'creativiteit' van ieder individu volledig spoort met het neoliberale vertoog dat individualisme en eigen verantwoordelijkheid benadrukt ten nadele van solidariteit en collectiviteit. Er zijn trouwens ook bij architecten individuen die niet vanuit een machtslogica denken, terwijl er bij gebruikers ook best wel wat hoogopgeleide, zeer monddige burgers zitten die inspraakmechanismen vooral voor eigen doeleinden gebruiken. Het eenvoudige schema 'architect versus gebruiker' klopt dus niet.

Een tweede complicatie heeft te maken met het consensusmodel dat vaak onderliggend is aan het participatiedenken. De wensdroom van de vroegere protagonisten leek te zijn dat als iedereen zijn stem liet horen we dan wel met zijn allen een project zouden kunnen maken dat aan ieders wensen tegemoet zou komen. Die wensdroom gaat voorbij aan inherente tegenstellingen die ook binnen de gebruikers- en bewonersgroep aan de orde kunnen zijn. Ook binnen buurtgemeenschappen en bewonersgroepen kunnen zich conflicten voordoen en zijn tegenstrijdige belangen niet uitgesloten. In navolging van Chantal Mouffe pleit Doucet daarom voor een post-consensus, 'agonistisch' model van democratie en voor gelijkaardige participatiemodellen, waarbij conflicten erkend en uitgesproken in plaats van verdoezeld worden (Doucet 2015, 117).

Een derde tegenstelling die al te eenvoudig blijkt volgens Doucet is die van lokaal versus globaal – de lokale buurtbewoners versus de globale kapitalistische krachten. In geëngageerde praktijken worden lokale processen van zelforganisatie, zelfhulp en informaliteit al wel eens voorgesteld als te verkiezen alternatieven, omdat ze van onderop groeien. Daarbij wordt alles wat van bovenaf of van verder weg komt gezien als verdacht. Nochtans kunnen ook burgerorganisaties en zelfhelpgroepen winnen bij horizontale verbanden met gelijkaardige groepen elders. Globalisatie is daarom niet eenduidig negatief, maar kan ook op een positieve manier ingevuld worden door namelijk verschillende schaalniveaus met elkaar te verbinden en globale netwerken te vormen tussen verschillende lokale actiegroepen – de zogenaamde anders-globalisatie.

Het politieke landschap is hoe dan ook grondig gewijzigd ten opzichte van de jaren zeventig. Een van de fenomenen waarmee de participatiebeweging af te rekenen krijgt, is de moeilijke verhouding tussen buurtvernieuwing en gentrificatie – het fenomeen dat de woningprijzen stijgen één keer een buurt in een dynamiek van vernieuwing terechtgekomen is, waardoor de oorspronkelijke bewoners de huurprijzen niet langer kunnen betalen en weggeduwd worden naar minder gunstige locaties. Als participatieve acties lukken, als buurtbewoners het heft in handen nemen om hun de publieke ruimte en de woningen in hun buurt te verbeteren, is het ongewilde neveneffect vaak zo'n prijsverhoging. Ook anderszins blijkt dat de begunstigden van dergelijke initiatieven op lange termijn niet altijd de oorspronkelijke initiatiefnemers zijn. Mariana Mogilevich besluit haar bespreking van een aantal initiatieven in New York in de jaren zestig met de verzuchting dat “the emphasis on participation as conviviality and festivity has proven highly enduring, whereas the connection to citizenship remains elusive.” (Mogilevich 2013, 214) Om buurtbewoners en marginale groepen blijvend een stem te geven, is langdurige inzet en engagement essentieel, en dat betekent een sterke, ook financiële omkadering. Dergelijke zaken overleven lang niet altijd de overgang naar een volgende legislatuur (d.w.z. naar een bestuur met een andere politieke samenstelling). Terwijl bepaalde aspecten van de participatieve aanpak – de evenementen en de tijdelijke invullingen van vacante plekken – inmiddels tot het standaardrepertoire zijn gaan behoren van vastgoedontwikkelaars met een zekere verbeelding, vergaat het de bijhorende intenties om achtergestelde groepen meer te betrekken bij de stadsvernieuwing een stuk minder goed. Sommigen, zoals Markus Miessen, komen daardoor tot het besluit dat participatie bijna per definitie in het vaarwater van de ‘collaboratie’ terecht komt – het samenwerken met machtsstructuren die in se onderdrukkend zijn (Miessen 2010).

De diagnose van Markus Miessen lijkt ons echter in ieder geval een brug te ver. Het lijkt inderdaad nodig, zoals ook Isabelle Doucet stelt, om de simpele redeneringen en tegenstellingen achter ons te laten. De wereld is een stuk ingewikkelder dan het verhaal van de ‘goeden’ en de ‘slechten’ ons wil doen geloven. Participatie kan niet langer naïef benaderd

worden als de oplossing voor alle machtsonevenwichten in deze wereld. Evenmin lijkt het echter aangewezen om het kind dan maar met het badwater weg te gooien en alle participatie-initiatieven bij voorbaat te verketteren. Ontwerpers van publieke ruimtes zoals parken en pleinen kunnen bijvoorbeeld wel degelijk baat hebben bij interacties met mensen en groepen die deze plekken kennen en er hun droombeelden op projecteren. Dat betekent niet dat ze het potlood uit handen moeten geven – het betekent wel dat ze in hun ontwerpen deze droombeelden kunnen meenemen en ze vertalen in aantrekkelijke voorstellen die rekening houden met allerlei (vaak tegenstrijdige) mogelijkheden en beperkingen. Dat is wat Jeremy Till bedoelt, meen ik, als hij een pleidooi houdt voor “transformative participation as the *negotiation of hope*” (Blundell Jones, Petrescu, and Till 2005, 35). Het gaat daarbij om de hoop op een betere, meer rechtvaardige wereld waar kansen gelijk verdeeld zijn en waar iedereen recht op wonen en recht op de stad heeft.

Die hoop is echter niet simpel te verzilveren. Participatie lokt ook een aantal terechte kritieken uit, waarbij we ook moeten stilstaan. Ik lijst ze op onder de vorm van een aantal vragen.

1) Wie zijn eigenlijk de ‘gebruikers en bewoners’?

Die vraag is niet altijd simpel te beantwoorden. Bij stedelijke projecten gaat het vaak over toekomstige bewoners van toekomstige wooncomplexen – hoe betrek je die vooralsnog onbekenden bij het ontwerpproces? Is het correct om in die omstandigheden heel veel gewicht te geven aan de bewoners van omringende straten? Hoe vermijd je in dat geval het NIMBY-fenomeen (Not In My BackYard), waarbij relatief welgestelden bijvoorbeeld weigerachtig staan tegenover sociale woningen in hun buurt?

2) Op welk schaalniveau moet participatie georganiseerd worden?

Sommige (infrastructuur)projecten zijn belangrijk op schaal van een hele regio, terwijl ze ongewenste effecten kunnen hebben op de bewoners van vooral aanpalende buurten. Hoe organiseer je dan participatie en medezeggenschap? Het voorbeeld van de Oosterweelverbinding rond Antwerpen is veelzeggend genoeg: een verkeersverbinding die, volgens sommigen, cruciaal is voor de mobiliteit van heel Vlaanderen, wordt tegengehouden op basis van een referendum waaraan alleen Antwerpenaars hebben deelgenomen. Wie beslist hier over de toekomst van wie?

3) Hoe brengen we de tijdsdimensie in rekening?

Het is eigen aan ruimtelijke projecten dat ze een impact hebben op lange termijn. Nieuwe parken die aangelegd worden, nieuwe tram- of fietsverbindingen die gerealiseerd worden, nieuwe stadswijken die gebouwd worden... het zijn ingrepen die niet alleen de huidige bewoners en gebruikers, maar vooral ook de volgende generaties aanbelangen. Het klassieke voorbeeld is het Parijs van Haussmann: zijn brutale ingrepen en doorbraken van rond 1870 hebben heel veel sociale ellende veroorzaakt, maar ze hebben Parijs wel tot een moderne stad gemaakt waarvan de stedelijke kwaliteiten nog altijd geroemd worden. Hoe maak je de balans op van zoiets?

4) Hoe zit het met niet-menselijke stakeholders?

Als we het ernstig menen met ecologische duurzaamheid, heeft dat heel wat repercussies op ruimtelijke beslissingen – minder bouwen (sommigen zeggen: niet meer bouwen), geen bijkomende oppervlaktes innemen, alleen maar recycleerbare materialen gebruiken, enzovoorts. Hoe verwerk je dit ‘belang’ in een participatieproces? Wie vertolkt de stem van ‘moeder aarde’?

Deze en andere vragen komen aan bod in de bijdragen aan dit laatste deel van het boek. Twee hoofdstukken gaan dieper in op specifieke cases van participatief ontwerpen – ontwerpend onderzoek voor een stedelijk project in Deinze en intensieve participatieve workshops in Luchtbal, Antwerpen. Daarnaast bevat dit deel ook twee interviews. Het eerste belicht de creatieve praktijk van architect Petra Pferdmenges, het tweede peilt naar de ervaringen van André Loeckx, langdurig betrokken bij het Vlaamse stedenbeleid als voorzitter van de selectiecommissie voor stadsvernieuwingsprojecten.

Bibliografie

- Aureli, P.V. (2008) *The Project of Autonomy: Politics and Architecture within and against Capitalism*. New York: Princeton Architectural Press.
- Awan, N., Schneider, T. and Till, J. (2011) *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*. London: Routledge.
- Blundell Jones, P. (2005) ‘Sixty-Eight and After.’ In Blundell Jones, P., Petrescu, D. and Till, J. (red.) (2005) *Architecture and Participation*. Abingdon: Taylor & Francis, pp. 127–40.
- Blundell Jones, P., Petrescu, D. and Till, J. (red.) (2005) *Architecture and Participation*. Abingdon: Taylor & Francis.
- Bouchain, P. (red.) (2013) *Simone & Lucien Kroll: Une Architecture Habitée*. Arles: Actes Sud.
- Bunschoten, R., Binet, H. and Hoshino T. (2001) *Urban Flotsam: Stirring the City: Chora*. Rotterdam: 010 Publishers.
- De Carlo, G. (2014) ‘De Architecten En Hun Publiek (1969)’ In Heynen, H., Loeckx, A., De Cauter, L. and Van Herck K. (red.) “*Dat Is Architectuur*”. *Sleutelteksten Uit de 20ste Eeuw*, Rotterdam: nai010, pp. 425–28.
- Doucet, I. (2015) *The Practice Turn in Architecture: Brussels after 1968*. Surrey, Burlington, VT: Ashgate.
- Dwyer, J., and Thorne, A. (2007) ‘Evaluating Matrix: Notes from inside the Collective.’ In Petrescu, D. (2007) *Altering Practices. Feminist Politics and Poetics of Space*, London: Routledge, pp. 39–56.
- Freear, A., Barthel, E., Oppenheimer Dean A., and Hursley, T. (2014) *Rural Studio at Twenty: Designing and Building in Hale County, Alabama*. New York: Princeton Architectural Press.
- Kaminer, T. (2013) *Architecture, Crisis and Resuscitation. The Reproduction of Post-Fordism in Late-Twentieth Century Architecture*. London: Routledge.
- Kun, J., and Montezemolo, F. (red.) (2012) *Tijuana Dreaming: Life and Art at the Global Border*. Durham, NC: Duke University Press.

- Miessen, M. (2010) *The Nightmare of Participation – Crossbench Praxis as a Mode of Criticality*. Berlijn: Sternberg Press.
- Mogilevich, M. (2013) 'Landscape and Participation in 1960s New York.' In Cupers, K. (red.) (2013) *Use Matters: An Alternative History of Architecture*, London: Routledge, pp. 201–14.
- Mota, N. (2014) 'A Progressive Attachment. Accommodating Growth and Change in Alvaro Siza's Malagueira Neighbourhood.' In Maudlin, D. and Vellinga, M. (2014) *Consuming Architecture. On the Occupation, Appropriation and Interpretation of Buildings*, London: Routledge, pp. 89–107.
- Puente, M., Puyuelo, A. (red.) (2006) *Lacaton & Vassal*. 2G Libros/Books. Barcelona: GG, Gili.
- Sanoff, H. (2000) *Community Participation Methods in Design and Planning*. New York: Wiley.
- Sardo, D., Burmester, M., and Alexandre Alves Costa, A., (red.) (2014) *The SAAL Process: Architecture and Participation, 1974 – 1976*. Porto: Fundação de Serralves.
- Tzonis, A., and Lefavre, L. (1976) 'In the Name of the People / In de Naam van Het Volk.' In *Forum*, no. 3, pp. 5–33.

3.2 Observeren, reproduceren, ageren: activatie vanuit ontwerp

Annette Kuhk en Ruth Segers in gesprek met Petra Pferdmenges

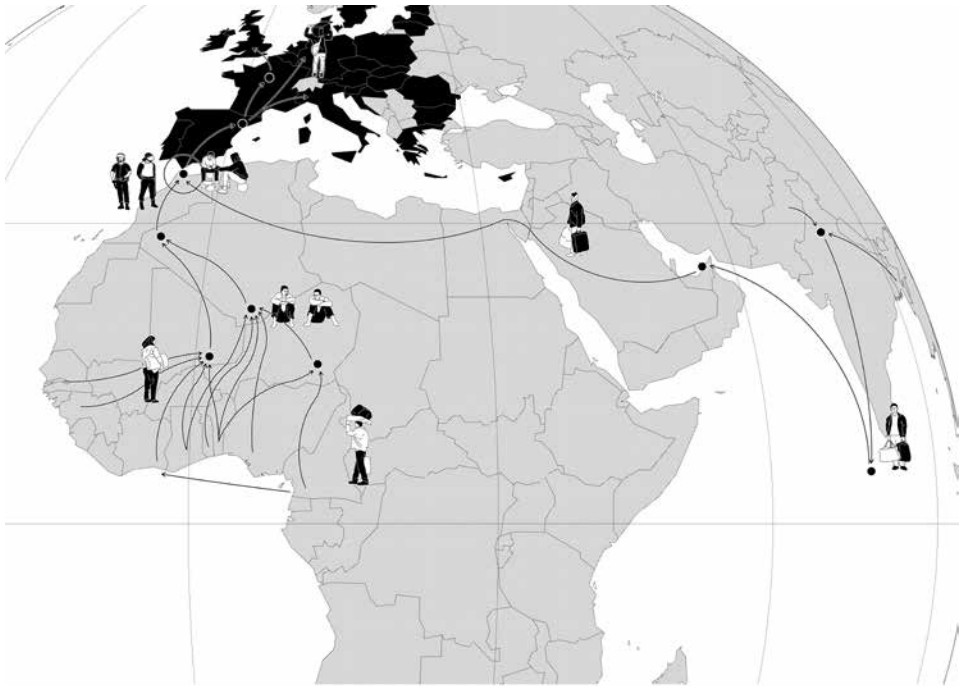
Petra Pferdmenges is architect en richtte in 2012 Alive Architecture op voor interventies in de 'geleefde ruimte'. Zij deed ervaring op in onder andere Mumbai, Kyoto en de Spaanse enclave Ceuta, maar werkt momenteel vooral in Brussel. In haar doctoraatsonderzoek en praktijk richt zij zich op de observatie van de geleefde ruimte. Tijdens het onderzoekstraject bij onder andere de projecten Fairground, I love Aerschot, Licht-ing en Parckfarm veranderde geleidelijk aan haar werkwijze. Bij de observaties maakt ze tekeningen en films van de bestaande situaties. Steeds vaker leiden de observaties ook tot ontwerp en tot reële acties, bijvoorbeeld door de reproductie van een observatie of door zelfontworpen interventies die een antwoord bieden voor de noden van de bewoners. Voor Alive Architecture werkt zij vooral samen met bewoners in arme buurten, en samen werken is letterlijk te nemen: ze nodigt bewoners uit om deel te nemen aan acties, en om het heft zelf in handen te nemen. De coproductie met bewoners gaat verder dan de 'traditionele' participatie. Activiste is ze 'alleen als het nodig is'. Petra Pferdmenges licht toe hoe projecten zoals Licht-ing of Parckfarm tot stand kwamen, welke relaties ze heeft opgebouwd met verschillende types 'klanten' van de projecten en welke spanning ontstaat tussen het realiseren van tijdelijke acties en de wens om als architect een meer blijvende impact te hebben op de ruimte. Participatie is in haar ogen 'empowerment', waarbij verschillende expertises worden samengebracht. Het kan leiden tot een 'appropriation of spaces'. **#alive architecture #bewoners #architect**

Annette Kuhk: Wat was jouw traject?

Petra Pferdmenges: Ik volgde een postmaster aan de TU Delft. Bij het diplomaproject startte ik met mapping, en van daaruit is een ontwerp ontstaan. De thematiek was 'border conditions' en elk jaar kiezen de leerkrachten een andere plek. Dit jaar hadden zij gekozen voor Ceuta, een Spaanse enclave in het noorden van Marokko. Twee weken na opstart van de mapping waren 600 migranten uit Zuid-Afrika, Indië en Pakistan gekomen om over de grens te klimmen, om binnen te komen naar Europa. Dat was juist een week voordat wij naar daar gegaan zijn. Ik vond dat zo interessant, ik wilde zien hoe deze mensen de ruimte gaan gebruiken. Dat was in 2005, op 29 augustus zijn de migranten naar binnen gekomen. Ceuta is een schiereiland, drie kilometer buiten de stad was het kamp. Dat was in het midden van een bos. Ik heb dan geobserveerd dat heel veel van die migranten van het kamp

naar het centrum van Ceuta lopen, zo komen zij in contact met het Europese leven. En ik heb dan geprobeerd om contact op te nemen met immigranten. Ze hebben me dan uitgenodigd, rond het bos, om te ontdekken hoe zij op de verschillende ‘tranquillos’ – de platforms – aan het koken, aan het musiceren waren, et cetera. Het was een beetje moeilijk om vertrouwen te vinden: ik was aan de ene kant nieuwsgierig om te zien hoe zij leven, aan de andere kant toch ook een beetje bang. Ik was toen 28 jaar, en dan die grote Afrikaanse mannen. Maar ik was geïnteresseerd, ik heb dat risico genomen en ik ging mee. Ik heb geobserveerd hoe deze mensen leven, hoe deze mensen de openbare ruimte gebruiken, de publieke zone van de stad, het bos. Ik heb geobserveerd en tekeningen gemaakt.

Ceuta # tranquillos

Figuur 1: Ceuta (Bron: Alive Architecture)

Tekeningen waren een instrument waarmee ik toen heel veel heb gewerkt. Ik heb dan twee weken met hen geleefd, samen gekookt, samen gemusiceerd. Maar dan kwam een half jaar later de vraag: hoe brengt me deze observatie, van een sociale thematiek naar een ontwerptraject? Daar heb ik voor het eerst in mijn werk de thematiek van de geleefde ruimte geïntroduceerd. Wij als architecten zijn té actief om een ‘propre’ architectuur te maken, die heel mooi is maar die niet echt ‘geappropriëerd’ wordt. Ik heb me gevraagd hoe ik een

ruimte kan scheppen die ingenomen wordt door de bewoners, in dit geval door de immigranten. Ik dacht ik kan een nieuw immigrantenkamp maken, maar hierin was ik niet geïnteresseerd, omdat het alleen maar een gebouw was. En dan ben ik op een idee gekomen om op de lange promenade van drie kilometer tussen de stad en het bos, tussen het kamp en de stad, om daar verschillende stedelijke installaties in te richten. Die kunnen dan aangenomen worden door de immigranten en door de bewoners van Ceuta, om een vermenging te scheppen tussen beide groepen, dat was het idee. Dus heb ik gezegd: die ruimte moet geleefd worden, je moet een geleefde ruimte scheppen. Daarvoor ben ik teruggegaan naar Ceuta tijdens het ontwerpproces en heb opnieuw met immigranten gesproken: wat hebben jullie nodig? Daar kwam 5 principiële elementen uit: één was om geld te verdienen, dus te werken, het tweede was opleiding, het derde was vrije tijd, het vierde was koken en een keuken, en het vijfde was communicatie! Contact met lokale bewoners. En dan heb ik dus vijf installaties opgezet, en ik heb ze altijd zo ontworpen dat de installaties starten te leven als de mensen ze in gebruik nemen. Dat is niet zo een fikse architectuur die zich niet beweegt. Bijvoorbeeld een oude tunnel die niet meer werd gebruikt, daar heb ik kleine elementjes ontworpen die kun je dan parkeren in de tunnel, en die kun je naar buiten halen om rond die elementen te koken en te eten. Daar konden migranten het eten van hun cultuur ook verkopen aan lokale mensen. Dus daardoor kunnen ze werken, een beetje geld verdienen, en koken, ook voor zichzelf, en ze kunnen in contact komen met bestaande bewoners.

#tekeningen #communicatie #installaties

AK: Dat zijn dus drie zaken ineens.

PPf: Ja, dat was de belangrijkste installatie. Sinds het begin was ik geïnteresseerd in participatie, niet alleen participatie, maar echt in participatie van heel arme buurten. En ik denk dat is het speciale aan Alive Architecture. Dat was ook de bijdrage van mijn doctoraatswerk, voor Alive Architecture werk ik niet alleen op participatie. Eén van de elementen is dat ik alleen in arme buurten werk. Dat is altijd mijn interesse gebleven. Ik heb me met de tijd meer en meer geconcentreerd op Brussel. Op een bepaald moment heb ik ook in Aalst gewerkt, één project. Nu werk ik alleen in Brussel, maar alleen in de 'arme banana', dus Molenbeek, Anderlecht, Schaarbeek en Sint Joost. Daarover gaat ook mijn onderzoek. Mijn interesse is om geleefde ruimtes te scheppen in de arme buurten van Brussel.

#participatie #Brussel

AK: Een praktische vraag: bij de interventies die je doet: Ik neem aan dat je dat niet allemaal uit eigen zak financiert of zelfs voor financiert. Hoe gebeurt zoiets?

PPf: Goede vraag! Dus ik heb projecten voor mijn doctoraatswerk, ik heb die afgewerkt en gepresenteerd vorig jaar, in 2015. Ik ben heel veel vanuit de theorie of hetgene wat me interesseert naar de praktijk gegaan, wat dan ook mijn doctoraat is met de KU Leuven, MIT en Australië. Zij hebben mij heel sterk gestimuleerd om van denken naar maken te gaan. Een grote kritiek bij het begin van mijn doctoraatswerk was: je bent te fel alleen aan het observeren,

observeren, observeren. Hoe ga je nu ageren? Het project dat ik aan jullie uitgelegd heb, dat was alleen een ontwerp, dat was nooit gerealiseerd. Dat was alleen een voorstel, een studentenproject. Ik heb observaties gedaan, in Tokio, in Mumbai, van mensen die onder een brug leven...

#doctoraatswerk #observeren

AK: Dat is dus heel hypothetisch. Je vertelde het zo echt, ik had het voor waar genomen.

PPf: Nee, dat was een studentenproject, alleen een ontwerp. Maar ik was op de site om te observeren, dat was echt. Maar het ontwerp, dat was niet gerealiseerd. Vanaf 2006-2010 zat ik echt vast in het observeren van arme mensen. Een van de projecten was in Mumbai, met pavement-dwellers. Ze hebben zelf huizen gebouwd op het voetpad. Ze mochten geen huizen bouwen op de straat, maar wel op een voetpad. Dan hebben ze zelf een 'pavement' gemaakt, en daar huizen op gezet. Daar was ik erg geïnteresseerd in: hoe maken mensen zelf hun huizen? En een andere vraag was in 2009, een andere observatie in Kyoto, in Japan, heb ik dakloze mensen onder bruggen, langs de grote rivier in Kyoto geobserveerd. Daar zijn 19 huizen in totaal. Elk van die huizen heeft zijn eigen identiteit afhankelijk van de interesse van de bewoners. Dus daar was iemand die had een 'cat-farm', die was heel erg geïnteresseerd in katten. Er was een andere die leefde samen met veel andere mensen, en zij hadden samen zo'n soort 'living'. Maar de hele kritiek toen ik gestart was met mijn doctoraat, was: oké, je doet heel interessante observaties, maar waar is de praktijk? Waar ben jij aan het ageren? En ik heb gezegd: mijn praktijk is dat ik tekeningen maak van die observaties. Maar dan was de problematiek ook ethisch, omdat ik arme mensen aan het observeren was, maar geen bijdrage geleverd heb voor hen. Dus oké, ik leer van hen 'hoe leven jullie?', maar ik geef niks terug...

#observeren #Kyoto

Ruth Segers: Moet dat dan persoonlijk? Ik zeg dat omdat ik de kritiek betrekkelijk vindt: ge brengt al een bijdrage door een ontwerp te maken, maar iemand anders kan dat uitvoeren.

PPf: Maar daar heb ik geen ontwerp gedaan. In mijn diploma waren dat installaties, maar in Mumbai en in Kyoto heb ik geen ontwerp gedaan omdat ik niet wist wat ik ermee zou doen. Ik was aan het observeren, maar ik wist niet: wat kan ik voor hen doen? En voor mezelf is dat echt een probleem geworden omdat ik heel geïnteresseerd was in het sociale, maar wat heb ik gerealiseerd? Ik wil iets in het sociale doen, maar ik doe het niet. Dus ik was echt in conflict met mezelf.

RS: Ik stel de vraag zelf. Die kritiek is relatief.

PPf: De kritiek aan mijn werk bedoel je?

RS: Ja, omdat er gezegd wordt 'Okay, ge kunt dat, maar ge doet geen ingreep, ge draagt geen waarde bij aan hetgene je gezien hebt, het is alleen observatie' Maar is dat nodig in de zin dat er een verandering, een ontwerp gemaakt wordt?

PPf: Superinteressant. Want als ik nu terugkijk op mijn werk, denk ik 'ik heb niks gedaan'. Mooi tekenen en zo... In het project van de Parckfarm, daar gaat het wel verder, ook in een wijkproject in Anderlecht. Dat is de conclusie van mijn werk. De samenwerking van die

twee: ik moet niks doen, maar ik moet het anderen mogelijk maken dat zij kunnen ageren, dus dat ik hen de mogelijkheid geef iets te doen, dus empowerment. Als ik dat niet doe, dan komt er niks uit. In Brussel, dat toch heel gemengd is, waar heel verschillende mensen, rijk en arm, buitenlanders samenleven... Om een project te scheppen waar verschillende mensen kunnen samenkomen: de armen, maar ook de andere mensen. Een project waar iedereen welkom is. Aan de ene kant moet ik de arme mensen en de lokale mensen empoweren. Ik moet hen laten samenwerken met andere experts, bijvoorbeeld de designers. Vanuit mijn gezichtspunt is dat nu heel belangrijk om verschillende expertises samen te brengen: die van de lokale, waar je met mensen werkt uit arme buurten, en aan de andere kant de expertise in het geval van een tekening op een wand van een kunstenaar, een graphic designer en bij gebouwen met de architect, dat die twee samen komen om hun verschillende expertises samen te brengen om iets te maken, dat is mijn standpunt vandaag. **#ontwerp #Anderlecht #expertise #samenwerken**

AK: Je bent qua opleiding een architect? Wat ben jij in jouw ogen bij de observaties die je doet?

PPf: Ik doe nog observaties, maar alleen om te weten hoe ik de empowerment kan doen. Dus vroeger heb ik geobserveerd wat gebeurt er, hoe mooi is die ruimte. Nu is het belangrijkste voor mij om te zien wie de stakeholders zijn, wat hun interesses zijn vooral hoe zij kunnen bijdragen om een gebied te ontwikkelen. Ik ben veranderd van 'observation of' naar 'observation for', dat was een heel belangrijke verandering in mijn praktijk. En in de 'observation for' is er dus de 'observation of' stakeholders (...) en van de bestaande ruimtelijke kwaliteiten, omdat ik denk we niet veel nieuws moeten doen, maar dat we het bestaande moeten stimuleren en versterken. Er zijn drie dingen: (1) wat zijn de belangen van de bewoners, (2) wat is hun expertise en interesse om mee te doen, en (3) de observatie van de bestaande stedelijke ruimte om die te gebruiken en te stimuleren. **#stakeholders #belangen #stimuleren**

AK: Het lijkt het me interessant om nog eens naar die vorige vraag terug te gaan, naar het financiële.

PPf: Toen ik gestart was in 2010 met mijn doctoraatswerk, was de grote schrik 'je moet veranderen van observatie naar actie'. Ik zei 'mijn actie zijn de tekeningen'. Maar zij zeggen 'als je een practitioner wilt zijn, dan moet je ook iets doen'. En dan was de enige mogelijkheid om zelf te ageren in de openbare ruimte. Bijvoorbeeld heb ik bij een van mijn eerste acties een observatie gedaan en een film gemaakt, die staat op de website Fairground pleasures. Daar heb ik een observatie gedaan van 16 uurtjes van de kermis hier in Brussel, en heb ik elke minuut een foto gemaakt gedurende 16 uur. Ik was zo geïmpressioneerd van die geleefde ruimte, en daar was ik nu gedwongen om een stap te zetten van de observatie naar de actie, maar ik wist niet hoe. Ik heb het voor mij heel gemakkelijk gemaakt: ik reproduceer wat ik geobserveerd heb. De straat was gesloten tijdens de kermis voor auto's, die was alleen voor mensen. Dat heb ik opnieuw gedaan: ik heb de straat gesloten, exact zoals ik

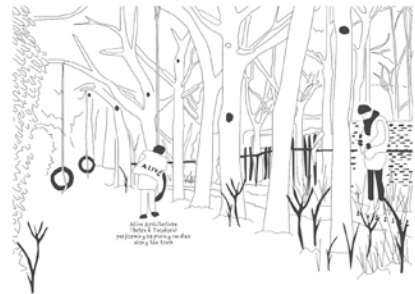
het geobserveerd had, zodat de straat opnieuw een plek voor mensen wordt. En dan heb ik aan mensen suikerspin gegeven. Ik heb een 'crossing' getekend op de straat, zodat mensen kunnen langskomen naar mijn suikerspin. Dus ik heb alleen maar gereproduceerd wat ik al geobserveerd had om tot een actie te komen. Dat was een key-moment. Ik heb mensen aangetrokken, en een geleefde ruimte geschapen, ik heb veel tekeningen gemaakt. Ik maak ook films, en dan heb ik een voorstelling gemaakt omdat die actie alleen maar een halve dag geduurd heeft. Dat was een frustratie voor mij, omdat ik toch wel architect ben en ik wil impact hebben op die ruimte. Dan heb ik een tekening gemaakt van wat de impact kan zijn, en voor mij was het alleen een voorstel, een ontwerp. Als die straat bijvoorbeeld elke week kan gesloten worden, en er is elke week een barbecue of een suikerspin of zoiets, dan kunnen de mensen starten in weekends de auto's uit te roeien en de ruimte tot een voetgangerszone te transformeren zonder al die veranderingen zoals in de Rue Neuf te maken, waar het dan echt een commerciële ruimte wordt. **#reproduceren #suikerspin**

Figuur 2: Suikerspin (Bron: Alive Architecture)

AK: Het gebeurt in dat geval door ‘appropriation’.
PPf: Terug naar de vraag over het financiële: mijn financieel model was nog ‘vanuit mezelf’ tot in 2013. Voor het project ‘Licht-ing’ was er een andere financiering. Dat was ook voor mijn doctoraatswerk, en daar heb ik in Aalst een observatie gemaakt: hier is de fietsbaan, daar wordt de ruimte niet genoeg gebruikt, dat was naast een trailerpark. Daarom was ik geïnteresseerd. Het is een kampeerterrein, maar van heel arme mensen. Daar heb ik dan acties gedaan: ik heb met de kinderen van de kampeerplek gesproken, en heb gevraagd wat hebben jullie nodig? En ze zeiden: we hebben niks om te spelen. En dan had ik langs het fietspad de bomen gezien, en heb aan de bomen banden van auto’s opgehangen om voor hen een speelplek te maken. Daar bestaat ook een film van, en daar heb ik ook opnieuw tekeningen gemaakt. Hier was de financiering anders: ik heb me gerealiseerd dat er aan de KU Leuven een ondersteuning bestaat om onderzoek te doen van € 2050. Ik heb een aanvraag gedaan en ik heb een budget ontvangen. We hebben een auto gehuurd om daar naartoe te komen, dan heb ik kleine snacks aangeboden, drinken, geld gebruikt voor de camera enzovoort. Daar heb ik dan de mensen samengebracht aan de ene kant, zowel de mensen van de kampeerzone alsook de mensen van de buurt, opnieuw om een vermenging en een ontmoeting te scheppen tussen verschillende mensen. Daar heb ik drie verschillende acties gedaan, of vier acties om echt de mensen samen te brengen. Er was warme chocolade, het was midden in de winter, er was warme wijn voor de ouders.

**#financiering #speelplek
 #ontmoeting #Licht-ing**

Figuur 3: Licht-ing (Bron: Alive Architecture)

Figuur 4: Fairground pleasures (Bron: Alive Architecture)

RS: Die banden, zijn die dan door de gebruikers van de ruimte zelf opgehangen?

PPf: Nee, nog niet, dat kwam later. Dat heb ik hier nog niet gedaan. Ik wilde dat zij meedoen. Hier zie je bijvoorbeeld de kinderen. Dat was de beste interventie, omdat zij zelf een rol gekregen hebben in het scheppen van de installatie. Ik heb altijd films gemaakt. Ook van de Fairground pleasures die jullie al voordien gezien hebben, maar nu ook een film van de Licht-ing. Het is zeer interessant, want daar heb ik nu, zoals je zegt, de rol overgegeven aan andere mensen zodat zij de filmen maken. Hier heb ik nog zelf geobserveerd, maar daar dan...

AK: Die kanteling is er in een wijkcontract in Sint-Joost-ten-Node ook gekomen: daar zijn films gemaakt, en de filmmakers zijn ook mensen van de wijk. En dan was eigenlijk een soort van meting, observatie in zekere zin, inventaris – niet helemaal – om te weten te komen van ‘Waar is hier nu eigenlijk nood aan? Wat zit echt heel hoog? Wat is het eerste wat er moet veranderen?’. Daar zijn het bewoners die andere bewoners geïnterviewd hebben, dat zijn heel fijne films geworden. Dat was in het kader van een wijkcontract, maar dat is al behoorlijk lang geleden, in 97 of zo?

PPf: Ik had hetzelfde nu voorgesteld, omdat we nu net aan het werken zijn voor een wijkcontract, het jaar zero, en daar had ik voorgesteld dat wij de lokale bevolking laten filmen. We wilden de geleefde ruimte door een geleefde film tonen.

AK: Ik had nog een vraag bij die films, namelijk hoe en of je daarmee teruggaat naar de wijk?

PPf: Dat is afhankelijk van het moment van observatie, en welke ik de spannendste momenten vind van observatie. In de film toon ik die keymomenten, de toppunten van die interventie. De keymomenten niet van het gebouwde of het gemaakte, maar van hoe mensen samenkomen. **#wijkcontract #interventie #films #Fairground pleasures**

AK: Hebben die mensen die daar dan opstaan dat zelf ook gezien, heb je die films ook getoond?

PPf: Ik heb aan hen gezegd dat zij gefilmd worden, en ik heb daarna een voorstel gemaakt om terug te gaan om op een screen op dezelfde plek een projectie te maken, maar het is nooit zover gekomen. Ik moet eerlijk zijn: het was omdat ik teveel bezig was met het project Parckfarm, met het park design, waarover ik daarna vertel... Ik heb één tekening gemaakt vooraleer de Fairground geopend is, terwijl ik alle andere gemaakt heb toen deze gesloten was. Dus dat is echt zo met verschillende momenten, waar de geleefde ruimte heel de tijd verandert over de tijd. De notie van tijd is heel belangrijk in mijn werk, tot vandaag nog.

#geleefde ruimte #tijd

Nog eens terug naar de budgetten: tot 2015 heb ik alles zelf gefinancierd, ook de films in infrarood in de rosse buurt, die heb ik nog zelf gefinancierd, dus bijvoorbeeld die hier... (nvdr: toont een film). De rosse buurt, dat was na de fairground, de kermis, dat was 2011. De rosse buurt, dat was 2012. En de camper in Aalst dat project, dat was 2013. Dat is superbelangrijk, de tijd, de verandering in de tijd. In 2011 heb ik nog vooral geobserveerd, en dan reproductie gedaan van wat ik geobserveerd had. In de rosse buurt had ik geobserveerd dat de vrouwen betere klanten nodig hadden. Dan heb ik me als architect afgevraagd: 'wat kan ik doen om betere klanten aan te trekken?'. 'k Heb dan gedacht om een bloemeshop te vragen om bloemen te verkopen. Ik had contact opgenomen met drie verschillende bloemeshops. Iedereen heeft dat al gedaan om bloemen te verkopen in de straat, maar niemand wilde dat toen in de Rue d'Aerschot. Dus dan heb ik het zelf gedaan. Dat was opnieuw heel frustrerend omdat ik een permanent project wil scheppen. Ik ben architect. Maar ik heb het gedaan, en hier kunnen jullie zien hoe op een bepaald moment een man met de bloem naar binnen gaat (nvdr: toont een film). **#rosse buurt #bloemeshop**

Dus hij gaat naar binnen met een bloem en geeft die aan de vrouw, en gaat opnieuw vertrekken. Dat was de enige manier om een betere klant te scheppen, maar alleen voor de tijd van één namiddag. En dan was ik weg, en dat project was weg. Voor mij was dat

super frustrerend. Degenen die mijn doctoraat beoordeelden zeiden dat dat geen probleem is, dat dit tijdelijk toch ook zijn waarde heeft. Maar ik vond dat niet: ik moet een permanente impact hebben. Dus dat was niet meer reproductie van wat ik geobserveerd heb. Omdat ik de belangen geobserveerd heb van de sekswerkers, van de prostituees, en hierop heb ik dan gereageerd: wat hebben zij nodig? Dat was veeleer traditionele participatie: je vraagt wat heb je nodig, en dan geef je wat de mensen nodig hebben. Dat was 2012. 2013 was het project in Aalst met de campers. Daar heb ik niet alleen meer... in het begin heb ik gevraagd 'wat hebben jullie nodig?', dat was het spelen voor de kinderen. Maar ik wilde niet meer vragen wat wil u, en dan geef ik u dat. Ik wilde samen met de mensen iets maken. Er was dan een moment dat ik me gerealiseerd heb 'ik doe de banden, en ze komen niet echt spelen', waarop ik dan gezegd heb 'ik ga alleen maar ageren en kijken wat zijn de reacties?'. Dan was ik een klein beetje gefrustreerd: ik doe wat jullie willen, maar jullie doen niks. Het is toch wel een beetje werk, van Brussel naar Aalst komen. Dan ben ik naar de supermarkt gegaan, heb kaarsen gekocht omdat het een beetje donker werd, heb deze langs het fietspad gelegd om te zien wat er gebeurt. En dan zijn zij langsgelopen, de kinderen, en wilden met mij samen de kaarsen opzetten. Dan zijn heel veel mensen gekomen en zeiden 'ah, wow, dat is goed, we hebben een beetje licht hier nodig. Het is een heel donker fietspad, en dan mensen gereageerd. 'Ah, dat lukt!'

#betere klant #permanente impact #campers Aalst #kaarsen

AK: Dan zijn er eigenlijk twee zaken veranderd: met de banden geef je veel directer een antwoord op wat er gevraagd was – het spelen, dat kan op banden – en je deed het zelf. Bij de kaarsen die je aanbiedt, was dat niet direct een antwoord op de vraag – wij willen spelen, jij legt er kaarsen – en je laat hen bovendien zelf ook deelnemen.

PPf: Exact! Dat is ook zo'n klein keymoment. Het belangrijkste moment in mijn onderzoek, mijn praktijk was de Fairground omdat ik daar echt van observatie naar actie gegaan was. Maar dat was ook een belangrijk moment omdat ik daar echt de mensen heb laten meedoen. Maar ik heb zelf nog de film gemaakt. De interventies in 2011 en 2012, dat waren heel kleine interventies, rond de € 200. Dus dan was wilde ik dat liever zelf financieren dan papier uit te vullen om geld te krijgen. 2013 was dan KU Leuven steun, waarvoor ik alleen een klein papier moest invullen, dat was simpel.

#actie

2014 kwam dan Parckdesign, Parckfarm, waar ik dan financiering had. En daarna... Alive Architecture bestond toen nog niet officieel. Nu is de grote vraag wordt dat een SPRL (bvdr: BVBA), wordt dat een ASBL (nvdr: VZW)? Alletwee interesseren mij niet. Er is ook zoiets als een 'social business' mogelijk is. Park design bijvoorbeeld was een pure top-down, geen funding, daar heb ik echt voor gekozen. We hebben er een prijs mee gewonnen, een prijs publieke ruimte. Er was eerst een wedstrijd met curatoren. Die hebben wij gewonnen door Alive Architecture samen met Tactyk landschapsarchitecten. En dan hebben wij gezegd dat we absoluut een oproep willen doen voor co-projecten om

niet onze vrienden te laten komen en installaties te laten doen, Het eerste wat wij gedaan hebben is op de site gegaan, eerst eens zelf, maar daarna direct met verschillende bewoners, en we hebben op die site geobserveerd dat er een park wordt ontwikkeld van IBGE, maar er is al een bestaande farm omdat het een vacante plek was. Die vacante plek was al gebruikt door de bewoners voor een kippenhuis en ook een potagère, een moestuin. En dus dan hebben wij uit die observatie van een bestaande ruimte gezegd: 'Er gaat een park zijn, er is een farm, dus ons project noemt zich Parckfarm.' Dat was met niemand bediscussieerd, we hebben alleen die beslissing genomen om de bestaande situatie te stimuleren. Dat is zeer belangrijk in mijn werk, het gaat niet alleen om participatie, maar echt werken vanuit de bestaande situatie, de bestaande mensen, maar ook de bestaande ruimte. Wat wij dan gedaan hebben, omdat we heel weinig tijd hadden: we hebben een oproep gedaan voor vijf verschillende thematieken voor een Parckfarm. We hadden een huis nodig waar de mensen kunnen ontmoeten. Dus we hebben een oproep gedaan voor een farmhouse. We hebben een oproep gedaan – omdat er al een kippenhuis was, maar dat was heel kapot – voor een dierenfarm. Dan was er een oproep voor een experimentele moestuin. En als we over Parckfarm spreken, zou het ook interessant zijn om er bijen bij te halen, dus nog een oproep. En één oproep was voor compost. Daarvoor hebben we een publieke oproep gedaan, maar die was niet alleen voor ontwerpers. We hebben die oproep gedaan voor een gemengd team van designers, experts, dus een farmer, en voor locals. Dat was onze oproep: een bewoner, de farmer en de designer, om echt de verschillende expertises samen te brengen. Omdat wij zo weinig tijd hadden, zijn wij niet gestart met gesprekken met de bewoners. We moesten dan beide dingen op hetzelfde moment doen, dus we moesten een beslissing nemen voor de vijf, en we zijn dan parallel gestart met de vergaderingen één keer per maand bij Momo. Daar leeft een man, Marcel. Hij is een dakloze die meegewerkt heeft het hele seizoen, die was er altijd bij. In het café van Momo zijn we dus gestart met vergaderingen, één keer in de maand, elke tweede dinsdag om 19 uur, dus zo moesten wij niet communiceren, en e-mail sturen dat op die en die dag, op dat en dat uur, nee... Elke tweede dinsdag per maand om 19uur. In de eerste vergadering waren mij met twaalf mensen. En in de laatste vergadering waren wij met meer dan zestig mensen. Bij een vijfde vergadering kwam ook minister Uyttebroeck langs omdat zij plots gezien heeft: 'Daar gebeurt iets met bewoners, dat ga ik efkens gaan bekijken,' omdat zij links is, ze is groen. Ze is dan gekomen en zei: 'dat is fantastisch wat hier gebeurt, omdat het een opening voor de bewoners toont en een opening voor het hele park, echt voor de bewoners.' De hele ontwikkeling met de bewoners is parallel gelopen met de oproep van de projecten. Wij hebben dan in die vergadering gezegd van 'Kijk mensen, er is een oproep. Als jullie dat interesseert, dan zou het fantastisch zijn dat jullie meedoen.' En we hebben een voorstelling van die oproep gedaan in de CCN (communicatiecentrum Noord). We hebben niet alleen de designers uitgenodigd maar ook de bewoners.

#Parckfarm #bewoners #dinsdag vergaderen

Figuur 5: Parckfarm (Bron: Alive Architecture)

Een van de actiefste bewoners was Ruth Plaisir, die hadden we al eens ontmoet bij een bezoek op de site. Zij is de persoon die het kippenhuis opgezet had, waarvan ik gesproken had. Zij was er al bij sinds het eerste bezoek, heel lang al actief in de buurt. Er was een kippenhuis, maar dat kippenhuis was heel kapot. Dus we hebben haar gevraagd, als er iemand een voorstel maakt voor een dierenhuis, kan u dan misschien samenwerken met die designer? Ze zei alleen 'zeker'. Maar ze heeft dan zelf een project ingediend, samen met een architect van de regio. Ze heeft gewonnen tegen een designer die al in Istanboel, die al bij de Biënnale was, en in Holland, in Spanje en een supermooi design had, sexy. Hij sprak niet over participatie, maar had echt alleen een ontwerp van een gebouwde ruimte. Ruth Plaisir, haar voorstel, haar project was echt niet mooi. De gebouwde ruimte was niet mooi, maar haar voorstel en de manier om samen met de bewoners iets te ontwikkelen was fantastisch, dus we hebben daarvoor gekozen. En we hebben zo'n klein beetje de jury moeten ondersteunen en moeten helpen om te zeggen dat het Ruth Plaisir moet zijn.

RS: "We hebben een klein beetje de jury moeten ondersteunen...?"

PPf: We waren ook in de jury, maar we hebben een klein beetje gezegd 'het moet'. Dat is normaal hé? Als een Olivier Bastin Ruth Plaisir niet kent, en een mooi ontwerp ziet,

en daarnaast ziet hij een project dat niet zo mooi is, dan moesten wij vertellen wat de story daarachter is. En dat heeft hij direct begrepen, dan hebben we allemaal samen gezegd 'Ruth Plaisir'. Ook voor het farmhuis was er een discussie, ook omdat er co-curators bij waren, die eerder zo'n mooi project wilden. Maar daar hebben we heel sterk voor gevochten. Waarom? Omdat zij een voorstel gemaakt hadden samen met Yes, dat was een associatie in de buurt, samen met Caroline Claus. Zij werkt heel participatief in Brussel. Ze werkt bij Yes, maar ze is ook een kunstenaar. Ik werk heel veel samen met haar als kunstenaar. Zij zat er ook in, ze was superactief voor Yes, maar ook in haar eigen naam, en voor een architectenbureau in de buurt. Zij hebben gezegd: 'In plaats van iets nieuws te bouwen, gaan wij een bestaand glashuis wegnemen in Holland, en gaan dat opnieuw installeren hier in Brussel.' Dus het is hergebruik van een bestaand gebouw. **#kippenhuis #jury #ruthplaisir**

AK: Dus limite limiet gaat van hier naar Dublin, en een glashuis uit Nederland komt naar Brussel.

PPf: Ja, juist, fantastisch! En dus de bijen, dat was gekozen van IBGE, voor mij was het niet belangrijk wie van de drie projecten wint omdat we niet hebben gezien dat de lokale bewoners betrokken zouden zijn. Maar het interessante was dat er een expert bij IBGE is die heel veel over bijen weet, en hij heeft gezegd wat het interessantste was voor bijen. Dat was een klein beetje... Niet lelijk, maar ook niet supermooi, maar we hebben gezegd oké, we willen wat speciaal is voor de bijen, en het interessante was dat een associatie van Brussel was die dat gemaakt heeft. Zij werken samen met een kunstenaar, en zij hebben dan om die bijen actief te houden samengewerkt met iemand die elke week of elke dag, ik weet het niet meer, naar de bijen ging kijken. Dus daar was een lokale bewoner bij betrokken.

AK: Maar kaderde jullie oproep voor diverse projecten niet volledig in de oproep van IBGE? Dus jullie hebben de oproep van IBGE gewonnen, en hebben dan zelf een stap gezet om nog partners te zoeken?

PPf: Ja, maar samen met IBGE.

#IBGE #bijen #oproep

AK: En Olivier Bastin was Bouwmeester?

PPf: Hij was nog Bouwmeester en we hebben hem uitgenodigd om mee te doen bij de jury.

AK: Dus dat was op jullie initiatief dat hij erbij kwam?

PPf: Exact! En we hebben ook mijn beste intellectuele vriend, Jeanne van Heeswijk, uitgenodigd. Dat was superspannend. Dus mijn man – Tactyk is het bureau van mijn man – dus Alive architectuur en Tactyk, we hebben samengewerkt. En hij vond het belangrijk om Olivier Bastin uit te nodigen. Ik ook, ik vind hem een fantastische man. Maar dat was zijn initiatief, mijn initiatief was om Jeanne van Heeswijk uit te nodigen. En samen met IBGE hebben we dan de jury gedaan. In die jury zaten dus Olivier Bastin, Jeanne, IBGE, Alive, Tactyk en drie co-curators. Die heten Jacques Abelman, Erik Dil en Hidde Van Schie. Wij zaten samen allemaal in de jury. En zij hebben ook... Iedereen van ons heeft ook één project zelf gedaan. Dus zij hebben het Habé paysage, dat kennen jullie misschien op de plek,

dus dat was Jacques Abelman en Erik Dil. Hidde van Schie heeft de lichten onder de brug gemaakt, en ze heeft ook een evenement georganiseerd. Tactyk heeft de bestaande 'potager' (moestuin) vernieuwd, omdat die alleen voor de drie mensen was. Ze hebben contact opgenomen met de mensen die daar actief zijn, en een moestuin voor iedereen gemaakt. En ikzelf heb ook een interventie gedaan, hier ben ik bezig met de farmtruck. Die gebruik ik tot vandaag om participatie te doen in Brussel in de openbare ruimte. Je kan die openzetten, je kan daar binnen koken, filmpjes tonen, en aan participatie doen. Dus je kunt hier echt koken, met een afvoer en zo, hierachter is een kookvuur en oven, hier kun je op projecteren of je kunt de hele tafel sluiten en dan participatie doen. En die gebruik ik nu samen met de Parckfarm.

#bouwmeester Olivier Bastin #jury Habé paysage

AK: Een keer dat je die hebt, kun je daarmee nog andere dingen doen.

PPf: Ja natuurlijk. Voilà, dat was de oproep. En dan hebben we gedurende de hele productie van die projecten, altijd één keer per maand een vergadering gehad, de teams waren erbij om projecten te presenteren aan de bewoners. Dat was mooie feedback, bij die installatie hier (nvdr. toont een foto), en we zien de 'trésor noir', die noemden ze daarvoor anders... Ja, hier: temple of holy shit... Dus dat hebben ze gecommuniceerd in die vergaderingen, en de Marokkaanse mensen van de buurt hebben dat opgepikt, en ze dachten 'ze willen iets tegen onze cultuur doen.' De temple of holy shit, alles slechte woorden in de Marokkaanse cultuur. Dan hebben zij flyers gemaakt, en hebben die flyers in de hele buurt rondgedeeld voor de moskeeën, en ze hebben gezegd: 'hier ontstaat een project, de temple of holy shit, gaan jullie ons helpen ertegen te gaan?'. Een superinteressante situatie. Omdat ik zo'n klein beetje aan de kant van de bewoners sta, heb ik dan contact opgenomen met de kunstenaars en heb gezegd dat het heel belangrijk is om een andere titel vinden omdat die titel echt niet in de buurt thuishoort. En zij zeggen zo – designers, kunstenaars – 'die titel, dat is superbelangrijk.' 'Kijk, wat wij gaan doen, is een vergadering organiseren tussen de bewoners en jullie, en dan gaan jullie gezamenlijk discussiëren. We gaan jullie uitnodigen om uit te leggen waarom dit de Temple of Holy Shit heet, en dat jullie die communicatie doen.' Dan heb ik die vergadering georganiseerd om met elkaar te communiceren. Zij hebben dan gezegd wat de reden was voor de Temple of Holy Shit, en de anderen hebben dan gezegd waarom zij de naam echt niet goed vinden. Kunnen we niet samen over een andere titel nadenken? Dan zijn ze echt naar een andere titel gekomen, samen, zonder mij, maar met de bewoners en de designers. En dan hebben zij dat een beetje grappig gevonden, en dat ingezien. En nu noemt het tussen de 'Trésor Noir'. Zo kwam heel veel verandering door die vergaderingen, door die samenwerking, maand per maand. Daar hebben wij ook altijd gevraagd wie wil meedoen om te construeren, om te ageren. Er is heel veel samenwerking gekomen met de bewoners, maar de allerinteressantste samenwerking is de activatie van het farmhouse. Dus we hebben hier een farmhouse, maar hoe gaat dat farmhouse geactiveerd worden? Zij waren zo'n beetje bobo, eco-people, die dan met hun supermooie dingetjes komen, maar ik dacht: dat kan niet, nee, we moeten dat samen met de bewoners doen. En dan heeft Patrick

gezegd: 'Als je wilt dat dit met de bewoners is, dan is dat uw verantwoordelijkheid. Dan ga jij dat nu doen.' Dat was drie weken voor de opening. Dat was totaal te laat.

#trésor noir #temple of holy shit #verantwoordelijkheid

Ik wist wel dat er bewoners waren die het wilden activeren, maar niet om het als ASBL op te zetten. En dan heb ik contact opgenomen met de bewoners, en gezegd: we hebben minimum drie personen nodig om een ASBL, een vzw op te zetten. Ik heb alleen maar twee gevonden die gemotiveerd waren plus Ruth Plaisir, maar weet je Ruth Plaisir die wilde niet in de administratie zitten, maar alleen partner of zoiets zijn. Dus dan hadden wij er twee, en dan ben ik er zelf bij gekomen, en heb ik gezegd dan gaan wij drie de vzw opzetten, met Ruth Plaisir als partner, maar dan wilde niemand de administratieve papieren doen. Ik heb zelf die administratie gedaan: Frans is niet mijn taal, Vlaams is niet mijn taal, afschuwelijk. En dan bestond de ASBL juist op de dag van de opening, en daardoor is het een zekerheid geworden dat het geactiveerd kan worden door de bewoners, maar dat zij ook het project kunnen laten verder lopen in geval van succes. Dat was mijn hele idee van bij het begin, dat het project in geval van succes verder kan gaan. Ik heb altijd geprobeerd in een project vooruit te denken, wat nooit gelukt was. Dus dan hebben wij het opgestart, voilà, kleine budgetten van IBGE om die ASBL te ondersteunen bij de opstart. Ik denk, twee of drie halftijdse jobs waren dat die IBGE financierde. Ik denk dat we een budget hadden van €25.000 om op te starten. En dan hebben we bij de start ook sociale budgetten gekregen, dingetjes vanuit de buurt bijvoorbeeld. We hebben contact opgenomen met een bakkerij in de buurt om hen financieel te ondersteunen. En wat niet in de buurt komt: biobier, en al die dingetjes hebben we van de farm, dat is een bestaande farm in Brussel... Ik weet de naam niet meer... Dus van hen laten komen. Op de ene kant dus de lokale bevolking en op de andere kant een bestaande farm in Brussel. Dan hebben we die hier verkocht, maar als je binnenkomt in de farm moet je die dus niet consumeren, maar dat is vrij voor iedereen. Als je iets wilt drinken, kun je iets drinken. Dat wordt geen commerciële ruimte, maar echt een ruimte voor iedereen waar je kunt als je wilt een drankje, een kleine snack etcetera kopen. En dat was dan de ASBL, en zij lopen dus tot vandaag door. Dus ik heb alles geprobeerd, ik heb met de studenten samengewerkt van de KU Leuven om postkaarten te maken, hier. Om te tonen wat er kan gebeuren op lange tijd, je kunt de ruimte vergroten, er gaan mensen naar toe... Die postkaarten worden allemaal gemaakt door studenten van de KU Leuven, hier met een moestuin, hier van het park hoe het nu moet verdergaan, de brug daar, dat was een mooi beeld. Een beeld van de Parckfarm, met de vraag waarom de Parckfarm niet kan verder lopen tot aan Tour & Taxis en tot Bockstael. Dus zij hebben al die kaarten gemaakt, en die heb ik dan aan de klant gegeven, aan IBGE, om hen te overtuigen.

#ASBL #administratie #kleine budgetten #opening

AK: Het begrip 'klant', daar wil ik nog wel eens bij stilstaan. Omdat ook op de website, op het filmpje noem je degene met wie je werkt en voor wie je werkt een 'klant'.

PPf: Ja, alle twee zijn mijn klanten.

AK: Dat geeft een bepaalde relatie weer. Vanwaar de voorkeur, of een beslissing of misschien is het ook heel impliciet om te spreken over klanten?

PPf: Voor 2011 was er alleen de Fairground, Ik had geen echte klant die betaalt, dus de klant was aan de ene kant ikzelf omdat ik mijn doctoraatswerk gedaan heb. Ik werk altijd ook voor mezelf omdat dat mijn onderzoek is. Maar mijn klant, dat waren de bewoners. Mijn klant waren de mensen die actief zijn op die plek. Hetzelfde dus in Aalst... met de campers, en in de buurt, dat waren mijn klanten.

RS: Maar waarom dat woord?

PPf: Voor iemand moet je toch wel werken. Wie is mijn klant? Voor iemand werk ik. Heel in het begin, in het begin in Tokio, Kyoto en in Mumbai heb ik alleen voor mezelf gewerkt. Ik was m'n eigen klant. Mijn enige interesse, mijn interesse was om tekeningen te hebben op het einde, om goeie beelden op mijn website te hebben, om voor mezelf een mooi project te ontwikkelen.

AK: Waarbij je, als je in een traject stapt dat je ook een participatief traject zou noemen, dan kun je ook mensen deelnemers noemen, gebruikers, vanuit een perspectief van hoe zij in die ruimte staan. Dat zijn andere begrippen, en dat geeft ook andere relaties aan.

RS: Klant legt meer de nadruk op het economische aspect.

PPf: Voor mij is dat niet zo, de klanten zijn 'voor wie werk ik?'

Mijn klant in dat project was niet IBGE. Nu begrijp ik, door de wijkcontracten zoals Weststation, dat die ook een klant is en geïnteresseerd is, dat je die ook moet betrekken. Maar toen ik dit project deed, was ik me daar niet van bewust. Ik was toen echt activist, maar nu ben ik geen activist meer. Alleen als het nodig is ben ik activist. Maar normaal zijn de klanten zoals IBGE, die zijn niet stom. Als je met hen op de juiste manier communiceert dan kunnen ze met je samenwerken. Dan kunnen zij hun expertise inbrengen, samen met die van jou en van bewoners.

RS: Dat is toch een contradictie, dat woord verwijst altijd naar iets economisch, terwijl, aan de andere kant, je heel erg geïnteresseerd bent in empowerment bottom-up, wat eigenlijk ondersteuning impliceert, maar daarom niet per se op een economisch vlak. Ik denk dat de samenwerking voor u heel belangrijk is, en niet de samenwerking alleen, maar hoe kan ik mensen, en hun acties activeren.

PPf: Voor wie werk ik? Ik werk aan de ene kant voor mijn klant, en aan de andere kant voor de bewoners. Wat is het woord dat ik kan gebruiken voor alle twee, hebben jullie een alternatief? **#klant #voor wie werk ik**

RS: Ge zou u eigen ook opvoeder kunnen noemen. En eigenlijk, uw relaties met de gebruikers van de ruimte, hebben voor u een soort opvoedende rol aangezien ge ze een bepaalde capaciteit wilt toebedelen die ze misschien al inherent hebben.

AK: Het moeilijke eraan vind ik dat je zo sterk in die projecten zelf ook staat, dat je in een situatie komt waar het leeraspect van zo'n traject collectief gebeurt. Elke term die een soort van onevenredige relatie weergeeft, gaat daar voor een stuk aan voorbij.

RS: Omdat het naar het financiële verwijst.

AK: Jij hebt een expertise, lokale bewoners hebben een expertise die heel sterk uit die plek spreekt, daar zitten verschillen op, dat is niet een op een. Want bij een klant heb je dan een aanbieder, een producent of zoiets daartegenover. Mij lijkt de relatie met IBGE veel sterker een relatie van opdrachtgever en uitvoerder, en die relaties veranderen ook. Bijvoorbeeld met die vrouw die meegedaan heeft met het kippenhok: zij was eerst klant, zij nam deel aan die vergaderingen, en is in uw bewoording klant. Maar ze krijgt dan de kans om zelf een veel actievere rol te nemen, op dat moment is zij helemaal geen klant meer. Dan zijn de mensen voor wie de dierfarm ontstaat, dat zijn allemaal klanten.

PPf: Normaal gezien is zij ook al klant omdat Tactyk en ik haar het werk gegeven hebben. Zij is ook een activist, en voor haar waren de klanten de bewoners die zij mee betreft in het project.

AK: Misschien zit daar de clou, dat je bewoners als klant ziet, maar dat zij die relaties ook reproduceren naar andere bewoners, waardoor je een kans hebt dat het blijft voortbestaan.

PPf: Dat is afhankelijk van de persoonlijkheid, van het farmhuis bijvoorbeeld, de architect, ik werk nog veel samen met hem. Hij gaat echt in relatie met ons, wij zijn de klant en hij is de architect. En nu werken we meer op hetzelfde niveau, dus ik ben niet zijn klant, hij is niet mijn klant, oké? Maar Ruth Plaisir, zij is ook activist. Voor haar was de klant niet wij of IBGE, voor haar was de klant de bewoner. Voor mij waren de klanten de bewoners.

#klant #veranderende rollen #activist #bewoner

AK: Jouw zelfsituering, hoe je jezelf ziet, daar heb je het voor een stuk al over gehad... Je zag jezelf ook als activist, maar lang niet altijd.

PPf: Alleen als het moet. Mijn conclusie van mijn doctoraatswerk was, dat ik in de architect ben, maar als architect ageer ik in zes verschillende rollen, ik heb zes verschillende rollen. En al die rollen heb ik niet alleen zelf, maar ik deel die rollen met andere mensen. De ene rol was dus de klant, soms ben ik zelf de klant, soms zijn andere mensen klanten, maar ik deel ook de rol van de klant. Soms ben ik zelf activist, maar soms nodig ik ook andere activisten uit, voor wiens werk ik respect heb, bijvoorbeeld Lieven De Caeter. Soms ben ik mediator, dat ben ik heel veel, dus mediator tussen verschillende expertises: de lokale bewoner, de ontwerper, de farmer, etcetera. Maar ik ben ook soms op zoek naar andere mediators zoals Ruth Plaisir, die ook de mediator is tussen ons en andere bewoners. Dus we hadden de klant, de mediator, de activist, de observer. Ik ben nog steeds de observer. De kunstenaar, dat is de laatste rol. De kunstenaar, daar was een heel grote discussie over: ben ik kunstenaar of ben ik dat niet? Maar waar ik een kunstenaar ben, is in de vrijheid: ik wil geen klant die mij zegt hier moet je dat zo doen of zo doen. Dat interesseert me niet. Ik moet de vrijheid hebben om zelf mijn ding te doen. **#zes rollen #observer**

RS: Dat vermijd ik –kunstenaar-, in onderzoek is dat niet mogelijk. Voor mijn doctoraat zelf vermijd ik dat woord helemaal. Van zodra je dat woord gebruikt, geraak je in een discours waar je in verdwijnt over art, kunst. En dat wil ik vermijden. Daardoor zeg ik: nee, ik ben niet met kunst bezig, of met participatie door kunst, maar ik ben bezig met creativiteit. Omdat het anders heel lastig wordt. Maar voor u is dat nu geen probleem.

PPf: Ik heb dat zo gepresenteerd. Ook in mijn eindpresentatie.

AK: Waarbij dat element van vrijheid ook al bij de activist zit.

PPf: De activist was superduidelijk voor iedereen. Als ik in iets geloof, zoals hier, bij het farmhouse, om dit te activeren, dan doe ik alles zo dat dit zo wordt. Daar komt geen ‘wenn und aber’, als ik dan weet dat dat ethisch gezien juist is, als dat de juiste keuze is, dan ga ik daarvoor. Normaal gezien nu werk ik supergoed samen met alle types van klanten, met wijkcontracten en... Dan zijn die echt op hetzelfde niveau, maar op een moment, dat kan ook gebeuren als ik met Tactyk of Stragier samenwerk, als er één punt is waar ik weet dat het sociaal gezien belangrijk is dat dit punt doorgaat, dan ga ik ervoor. Dat is heel zelden dat andere mensen het niet begrijpen, heel zelden. Bijna nooit, maar dan word ik activist.

#kunstenaar #activist

AK: Ik ben even aan het overlopen, ik zou nog een vraag willen stellen: wat is jouw opvatting of perceptie, al naargelang hoe actief je er zelf in bent, over participatie? En ik zet het ook tussen aanhalingstekens. Is dat gewijzigd? Hoe is dat gewijzigd?

PPf: Voor mij is het heel belangrijk om van traditionele participatie naar innovatie en participatie te komen. Ik denk dat participatie in het hoofd van vele mensen nog steeds is, de bewoners te vragen ‘wat wil u doen?’, en dat dan te realiseren. Soms is het niet mogelijk, om al die wensen van bewoners of andere mensen om te zetten, om politieke redenen, om financiële redenen, enzovoort. Ik denk dat er bij traditionele participatie te veel tijd en energie van mensen wordt gevraagd zonder te weten of er misschien iets van komt. Er is veel misbruik. We doen aan participatie om op het einde dan te concluderen dat we aan participatie deden. Omdat we de mensen daardoor ook heel veel hoop geven dat er iets gaat gebeuren in hun buurt. Bijvoorbeeld werken we aan een stadsvernieuwingscontract, voor het Weststation. Daar was ik op de site, en had ik gebabbeld met de jongeren over wat hier goed en wat hier slecht in de buurt is. Ze zeiden wat slecht is, is dat er geen sportveld is. Dan zei ik: jullie hebben dus een sportveld nodig. Dan zei hij: hier komt volgend jaar een sportveld? En ik zei: nee, zo loopt dat niet, Ik denk dat dat veel te veel gebruikt wordt, zo’n participatie om aan de mensen te vragen wat wil je voor de buurt, maar daar gebeurt dan niks. Dat is mijn kritisch punt over traditionele participatie.

#traditionele participatie #kritisch

Ik denk, wij kunnen het ook zo doen, zo hebben we dat in het wijkcontract van Bosch gedaan. In Schaarbeek hebben we echt heel intensief met de bewoners samengewerkt: we hebben de ‘assemblée générale’ niet alleen geïnformeerd, maar we hebben echt rond de

tafel samengezeten om hen mee te betrekken. Dat is gelukt voor al die projecten waarvoor wij nu een oproep aan het doen zijn, dat zijn projecten van €100.000 tot €7.000.000, Ik persoonlijk vind dat veel interessanter om participatie niet voor de stakeholders, maar met de bewoners te doen, Dat is heel belangrijk dat er coproductie gedaan wordt tijdens zo'n project als Parckfarm. Dat is financieel mogelijk met een tijdelijk budget. In de projecten die ik nu doe als wijkcontract of als stadsvernieuwing, is er een budget dat van de regio komt. In Schaarbeek is dat €14.000.000, voor Beekant-Weststation is dat €21.000.000 (van de 'contrat rénovation urbain'), en een stuk van die budgetten gaat naar activatie van de bewoners. Daarvoor beslissen we samen met de mensen wat daar naartoe moet, en ook wie dat gaat doen. Als wij een farmhuis nodig hebben omdat we een café nodig hebben, dan doe je een oproep in de hele regio. Dan komt er iemand met een fantastisch voorstel voor een project, ook met participatie, om het geld te krijgen om iets te doen, maar wie weet of dat dan echt gebeurt. En daarom ben ik, in de projecten die ik nu doe, bij contracten en stadsvernieuwingscontracten, op zoek naar de juiste personen, stakeholders op de site die dan de activatie gaan doen, maar die geen economische interesse hebben. Dat zijn mensen zoals Ruth Plaisir, die actief zijn en die echt iets goed willen voor de buurt. Daar moeten de budgetten naartoe gaan. De ASBL is al een beetje institutioneel geworden, dus het beste is echt de bewoners zelf te vinden die de activatie doen. **#bewoners betrekken #activatie**

3.3 Participatie tussen ontwerpend onderhandelen en ontworpen protest

Erik Van Daele, Jan Schreurs

Het project Oostkouter in Deinze is een illustratie van de complexiteit van participatieprocessen. Dit hoofdstuk is gebaseerd op een recent afgerond deelproject. Deze fase in de vernieuwing van een randwijk van de stad is opgestart binnen de context van Stedenbeleid Vlaanderen. Deze kende de stad een ‘conceptsubsidie’ toe, i.e. een beperkte financiële ondersteuning die moet dienen “voor de begeleiding van een stad bij de ontwikkeling van een stevige projectbasis en een innoverende projectvisie van een nieuw stadsvernieuwingsproject” (Vlaamse overheid, 2016). Volgens de jury voor stadsvernieuwingsprojecten die de aanvraag beoordeelde, kan met die middelen een bijdrage geleverd worden aan kwaliteitsvolle modellen die relevant zijn voor gans Vlaanderen. Verdichting en kwalitatieve verstedelijking vond het juryrapport in dit geval even belangrijk als het aanmaken van een draagvlak bij de bevolking en een beleid om deze kwaliteiten effectief te verwezenlijken:

Met als directe aanleiding de herbestemming van een verlaten politiecommissariaat op een ruim bemeten terrein in een laat 20ste-eeuwse stadsuitbreiding met hoofdzakelijk vrijstaande eengezinswoningen, kan de conceptsubsidie hier uitmonden in een vernieuwende en in samenspraak met de wijk ontwikkelde visie op een meer gemengde, meer stedelijke buurt waar wonen in allerlei formules, voor jong tot oud, gecombineerd wordt met goed bereikbare, op wijkniveau noodzakelijke en op stadsniveau interessante voorzieningen en een waardevolle groenstructuur. (Jury stadsvernieuwingsprojecten, 2013: 4)

De conceptsubsidie werd in dit geval ingezet om een meer algemene problematiek te analyseren aan de hand van een case, en concepten te ontwikkelen om soortgelijke kwesties aan te pakken. Meerdimensionaliteit en complexiteit zijn typisch voor dergelijke problematieken. Daarom werd een multidisciplinair team gezocht voor de uitvoering van de studie. Van bij aanvang had het stadsbestuur een sterke interactie met de bewoners op het oog. In het aanvraagdossier staat te lezen:

Tijdens het ontwerpend onderzoek wordt de insteek van de buurt gevraagd op een interactieve manier. Het ontwerpend onderzoek dient te functioneren als medium voor stadsdebat. De resultaten van deze consultaties worden doorvertaald in de conceptstu-

die. Op het einde van het proces worden de uitgewerkte concepten gepresenteerd aan de buurt en de inwoners van Deinze (Stad Deinze, 2013: 4).

De ambities van de jury en het stadsbestuur werden door het 'regieteam conceptsubsidie stadsvernieuwingsprojecten Vlaams Stedenbeleid' vertaald in een zoektocht naar een projectteam met gepaste bekwaamheden: ontwerp, communicatie/participatie, PPS (privaat-publieke samenwerking), duurzaamheid.

Als vertegenwoordiger van het aangestelde ontwerp bureau uapS (Erik Van Daele) respectievelijk lid van het regieteam conceptsubsidie (Jan Schreurs), waren de auteurs betrokken bij het proces dat tot doel had concepten te ontwikkelen ter voorbereiding van de stadsvernieuwing van de wijk Oostkouter. Deze tekst is een beschouwend relaas over zowel het verloop van dat conceptvormingsproces, dat liep van december 2013 tot oktober 2015, als de benadering van ontwerp en onderhandelen.

Afstand nemen van traditionele inspraak

Participatie wordt heel vaak verengd tot een of andere vorm van in- of tegenspraak. In het beste geval overstijgt een dergelijk proces van coproductie een conventioneel verloop van het inspraakproces. Indien participatie echter staat voor 'het in overleg vormgeven aan een project', dan is de context complexer dan louter het overleg met de bewoners. In het geval van de Oostkouter moet het project niet enkel gedragen worden door de bewoners, het moet ook politiek aanvaardbaar zijn, beantwoorden aan de kwaliteitsnormen van een stadsvernieuwingssteam (samengesteld uit de ontwerper, een specialist PPS, een vertegenwoordiger van de GECORO, de burgemeester, de schepen van openbare werken en het hoofd van de dienst Stedenbouw), en bovendien vernieuwend en interessant genoeg zijn voor andere steden om in aanmerking te komen voor een conceptsubsidie van het Vlaams Stedenbeleid. In latere fases wordt het samenbouwen aan het project nog complexer, omdat dan de expertise en randvoorwaarden van administraties zoals wegen en verkeer of de groendienst in het proces worden betrokken. Het participatietraject Oostkouter leert dat een dergelijk ambitieus project pas kan slagen indien een zo ruim mogelijk publiek van bij het begin bij het project wordt betrokken, indien de bewoners zich het project kunnen toe-eigenen als medeauteur en indien het vooruitstrevend is. Dit laatste houdt in dat het aan hoge kwaliteitsnormen beantwoordt en daardoor inspeelt op een nieuwe visie op ruimtelijke ordening en kan meebouwen aan een politieke visie op de stedelijke ruimte. Zoals deze case toont, is dat evenwel niet vanzelfsprekend. De werkwijze in de Oostkouter illustreert zowel de mogelijkheden als de beperkingen van (traditionele) participatieprocessen, communicatiekanalen en coproductie.

De bewoner staat centraal

In de beschrijving van deze case ligt de nadruk op de bewoner. Deze is ons inziens immers de belangrijkste belanghebbende. De bewoners van de wijk zijn bijgevolg geprivilegieerde gesprekspartners. De politici, het stadsvernieuwingsteam en – op een bepaalde manier – ook het regieteam vertegenwoordigen ook rechtstreeks of onrechtstreeks de bewoners, maar evenzeer het lokaal beleid, de ganse stad, en zelfs andere steden die binnen hun eigen problematiek worden geconfronteerd met vergelijkbare uitdagingen. Zij bewaken, in functie van verschillende bewonersgroepen, de haalbaarheid en de kwaliteit van het project als specialisten beleid, ruimtelijke vernieuwing en projectmanagement. De bewoners zijn ervaringsdeskundigen inzake het dagelijks leven, het functioneren van de wijk en de socio-culturele betekenis van specifieke plekken en programma's in de wijk. Dit is een vorm van kennis die geen enkele buitenstaander tijdens de beperkte tijd van een conceptvorming kan verwerven. Deze tekst belicht hun centrale rol door de krijtlijnen van het ontwerpend onderzoek te plaatsen tussen twee belangrijke momenten uit het participatietraject: de uitdagingen vanuit het perspectief van de bewoners en de uiteenlopende reacties van verschillende bewonersgroepen, politici, technici, enzovoort op de ter discussie gestelde voorstellen. Dit opzet draagt enerzijds bij tot inzicht in de benadering 'ontwerpend onderhandelen', en opert anderzijds pertinente vragen bij vele traditionele participatietrajecten.

De uitdagingen van de Oostkouter

De Oostkouter is een 'verkaveling' uit de jaren zeventig aan de zuidgrens van het centrum van Deinze. De kouter bleef tot het midden van de 20ste eeuw onbebouwd agrarisch gebied. Trage verstedelijking met rijwoningen en arbeiderswoningen veranderde in de jaren zeventig in een doorgedreven verkaveling van het gebied, een proces dat nog steeds versnelt. Dit snelle verstedelijkingsproces levert een gemengde bebouwing op met, naast rijwoningen en arbeiderswoningen, ook villa's en collectieve woningen. Het beeld en het imago van de wijk worden echter vooral bepaald door de vrijstaande eengezinswoningen.

Naar duurzamer suburbanisatie

De ambitie van de stad Deinze is om dit ontwikkelingsproces en de suburbanisatie van de wijk te sturen in een duurzamer richting: stedelijker, beter verbonden, dynamischer. De directe aanleiding om Oostkouter anders te concipiëren is het herbestemmen van een verlaten politiecommissariaat op een centrale plek in de wijk. Het gebouw geraakte in onbruik omwille van de concentratie in het kader van de eenheidspolitie en staat in het midden van een open ruimte waaraan school, kerk en commerciële functies grenzen. Het

stadsbestuur wenst er een morfologisch en functioneel centrum van te maken met bijkomende woningen, nieuwe functies (kinderopvang, gemeenschapszaal, buurtwinkel), een sterkere identiteit, een betere functionele samenhang en een ruimtelijke ontsnippering. De Oostkouter beantwoordt aan een aantal criteria die verdichting zinvol maken: de wijk ligt op korte afstand van het stadscentrum, van stedelijke voorzieningen en van het station. Bovendien bevat de wijk een aantal bovenlokale stedelijke voorzieningen zoals het sportcentrum Palaestra en lokale programma's zoals een school, een crèche en kleinhandel (bakker, superette en beenhouwer). Deze wijk verdichten zou betekenen dat relatief meer bewoners op een korte afstand van voorzieningen wonen, minder afhankelijk worden van ver gelegen commerciële vestigingen en diensten, en gemakkelijker een ruimer pallet aan mobiliteitsmodi kunnen inzetten. Het beleid ziet een dergelijke verdichting ook expliciet als een stimulans om meer bewoners vaker op de fiets te krijgen. Verdichting is echter ook in financieel opzicht belangrijk. Het bepalen van de randvoorwaarden voor toekomstige ontwikkeling zal sterk de opportuniteiten voor een gewenste PPS-constructie beïnvloeden, en daarmee de mogelijkheden voor de realisatie van de gewenste nieuwe programma's en de inrichting van het centrum.

Overleg als proloog tot ontwerpen

Via de procedure van de Vlaamse conceptsubsidie koos het bestuur in juni 2014 het multidisciplinair team samengesteld uit het ontwerp bureau uapS, communicatiebureau TOPOS en het Centrum voor stadsontwikkeling, om voorstellen uit te werken. De eerste twee vervulden met betrekking tot de participatie een belangrijke rol. uapS stelde voor om in te zetten op 'ontwerpend onderhandelen'. Nog voor een ontwerpvoorstel werd uitgewerkt, startte TOPOS in overleg met de dienst Communicatie van de stad Deinze het participatieproces. Het opzet was om het project stapsgewijs op te bouwen in drie overlegmomenten met de bewoners. De bewonersgroep werd in de breedste zin geïnterpreteerd: elke bewoner werd individueel uitgenodigd om deel te nemen aan drie overlegmomenten (via brief, de website van de stad Deinze, enz.). Van de 1200 aangeschreven adressen woonden 250 bewoners het eerste participatiemoment bij. In de daaropvolgende overlegmomenten zakte het aantal tot gemiddeld 150. Die momenten werden georganiseerd in de kerk, in het 'centrum' van de wijk. Die kerk heeft een symbolische waarde voor een deel van de bewoners omdat de wijk het gebouw zelf realiseerde in de jaren zeventig, een project waarnaar de bewoners verwijzen in verband met de – vroegere – sociale samenhang en cohesie in de wijk.

Het eerste overleg was een brainstormsessie over de kwaliteiten en de basisbehoeften in de wijk. Het ontwerpteam presenteerde de perceptie van een buitenstaander en toonde in een reeks beelden en foto's de potentiële kwaliteiten van de wijk die de basis zouden kunnen vormen voor een ontwerp. De bewoners werden geconfronteerd met plekken en ruimtes die ze dagelijks gebruiken, maar waarvan ze de kwaliteiten niet langer expliciet ervaren.

Zij verduidelijkten op hun beurt de betekenis van de aangehaalde plekken en verwezen het team naar soortgelijke situaties in de wijk. Daarnaast kregen de bewoners een vragenlijst over mobiliteit, programma's, recreatie, enzovoort in de wijk. Deze lijst was bedoeld om in kleine groepen te discussiëren over het wijkleven, maar vooral over de noden van en in Oostkouter. De resultaten van dit overleg werden op een kaart aangebracht en er werd een prioriteitenlijst gemaakt.

Het is essentieel deze discussie te begrijpen als een soort proloog tot het ontwerp. Op dat moment was er van een ontwerp nog geen sprake. De eerste participatiesessie is cruciaal. Hoe minimaal de bekomen informatie ook weze, ze is essentieel om de ontwerpstrategie te doen aansluiten op de bestaande vragen en behoeften van de wijk. Het is een manier om de ontwerper niet buiten de dagelijkse realiteit van de wijk te plaatsen, maar te betrekken bij de leefwereld van de bewoners.

De krijtlijnen van het ontwerp

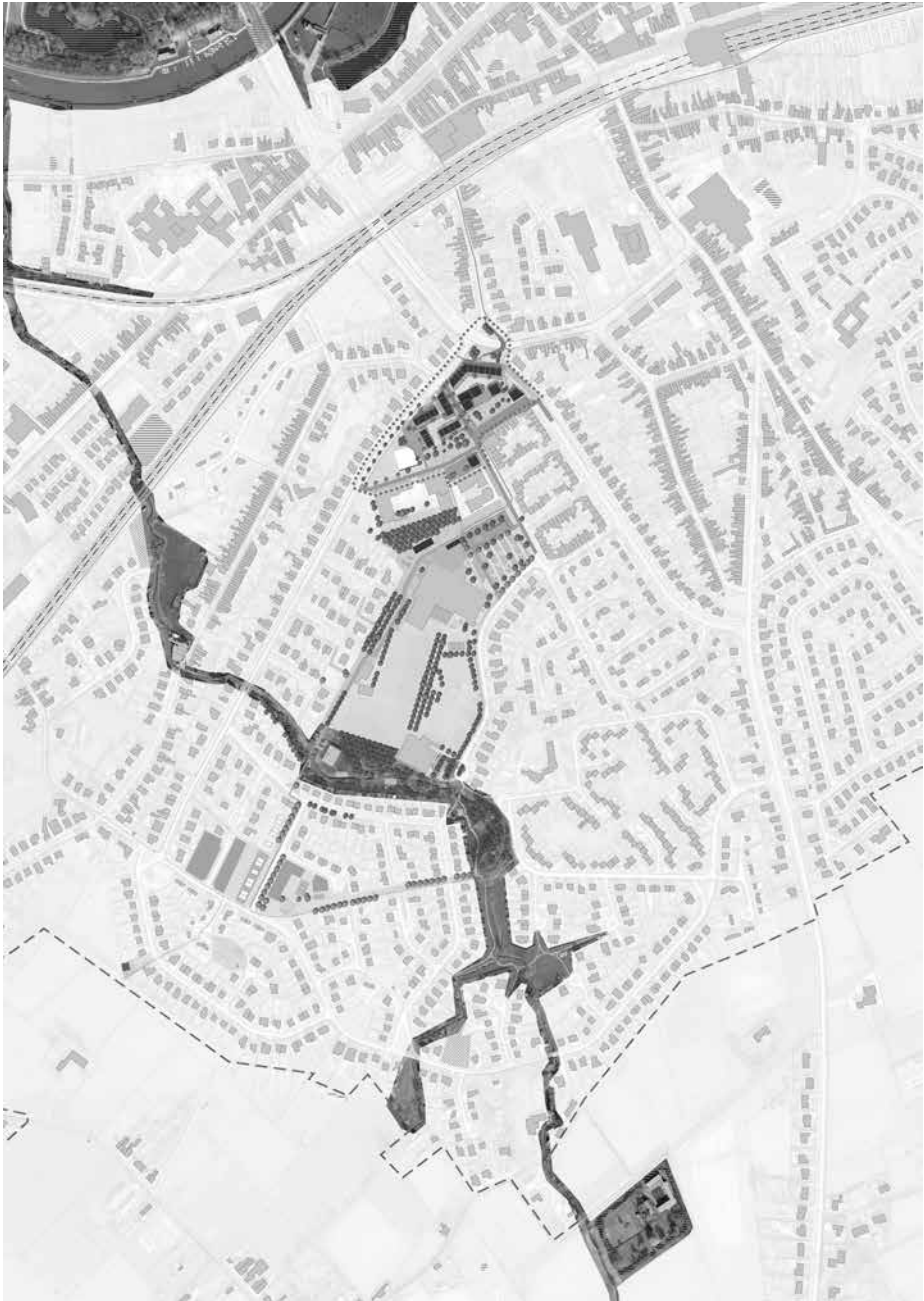
Het materiaal uit het eerste overlegmoment en de eigen observaties werden door uapS gebruikt als basis voor een schetsontwerp waarin de woonkwaliteit van de wijk wordt bepaald door haar open-ruimte-structuur en door het landschappelijk karakter van de wijk. Het schetsontwerp toont een landschappelijke figuur die het ruimtelijke kader vormt waarmee de evolutie, de noden en de wensen van de wijk worden gestructureerd.

De beoogde verdichting is een gerichte morfologische en functionele intensifiëring gebaseerd op landschappelijk kwaliteiten, de kleinschaligheid van de wijk en de sterke wisselwerking tussen woningen, tuinen, collectieve en publieke buitenruimte. De ambitie is om de Oostkouter te ontwikkelen voorbij de verkavelingen, als een 'tuinwijk van de 21ste eeuw', waarin landschap en tuin niet overwegend esthetisch gemotiveerd worden. Een slimme herstructurering van bestaande fragmenten kan de belevingswaarde drastisch versterken. Door minder ruimte te consumeren voor gebouwen kan de open ruimte worden ingezet voor collectieve noden, zoals zachte mobiliteit of ecologische processen. Daarnaast is er de sociale dimensie van de Oostkouter, als tuinwijk gericht op inclusie, met de intentie de bestaande diversiteit – bejaarden, jonge gezinnen, alleenstaanden, kinderen, bewoners van sociale woningen, bewoners met een immigratieachtergrond, enzovoort – te bestendigen. Zo zijn de eerste bewoners van de jaren zeventig momenteel bejaard en de oorspronkelijke villa's beantwoorden niet langer aan hun noden. De geplande verdichting levert een grotere diversiteit aan woningtypes op waarmee de noden van diverse sociale groepen, in het bijzonder van de bejaarden, worden beantwoord.

Een sterke open ruimte structuur

De aantrekkingskracht van de meeste verkavelingen wordt voor een groot deel bepaald door 'wonen in het groen'. In Oostkouter beperkt dat 'groen' zich niet tot de private tuinen. De open-ruimte-structuur is er divers en bestaat uit een verborgen waterstructuur, verspreide kleinere speelvelden, grote ingesloten onbebouwde percelen, sportvelden, overgedimensioneerde straten en pijpenkoppen, en een groene plek aan de kerk. De huidige open ruimtes zijn echter slechts mogelijke kwaliteiten. In hun huidige configuratie hebben ze veeleer een rommelig, bijna verwaarloosd karakter. Bovendien wordt de ruimtelijke woordenschat van de open ruimte in hoofdzaak bepaald door de verkeersafwikkeling. Daardoor werkt de open ruimte structuur niet als een collectieve ruimte voor de wijk, maar veeleer als een ongestructureerde restruimte.

Die open ruimte herstructureren gebeurt via ontwerpend onderzoek: een nieuwe woordenschat vinden die het midden houdt tussen stedelijke en landelijke configuraties. Dat mondt uit in voorstellen voor het verzamelen van de versnipperde, diverse open ruimtes tot één grote landschappelijke X-vormige figuur (zie fig. 1). Een figuur die de wijk oost-west en noord-zuid doorsnijdt en die het ruimtelijk beeld, de uitstraling en de evolutie van de Oostkouter in de toekomst zal bepalen. Naast een ruimtelijke impact heeft de X ook een programmatische invloed op het functioneren van de wijk. De bestaande ruimtes waaruit de X is samengesteld, bevatten reeds functies op lokaal niveau, zoals een jeugdhuis, sportclubs, kleinhandel, horeca, een crèche, de kerk; en op bovenlokaal niveau: het sportcentrum Palaestra en de lagere school. Die bestaande programma's kunnen worden aangevuld met een reeks informele sport- en ontmoetingsruimtes en zit- en rustplekken. De belangrijkste schakel in de X moet de open ruimte aan het voormalig politiecommissariaat worden, waar met relatief eenvoudige ingrepen een centrale ruimte voor buurtfeesten, manifestaties, de wekelijkse markt of een ruime speelplek kan worden ingericht. De groene figuur wordt aldus een centrale ruggengraat, het lineaire centrum van de wijk dat zowel de ruimtelijke als de sociale cohesie in de wijk versterkt.

Figuur 1: Ontwikkeling Oostkouter Basisplan

Meer kansen voor zachte mobiliteit

De X-vormige landschapsfiguur is een instrument om een van de belangrijkste verzuchtingen van de wijk vorm te geven: een veilige fiets- en voetgangersverbinding tussen de wijk en het stadscentrum. Een fiets- en wandelpad dat als een snoer door de verschillende sequensen van de X loopt vormt de basis van een vernieuwde ontsluitingsinfrastructuur voor de Oostkouter. Het mobiliteitsvoorstel in dit project is geen afgewerkt plan maar een strategie om de bewoners – in het bijzonder de jonge gezinnen en schoolgaande jeugd – keuzevrijheid te bieden in de ontsluiting van de wijk.

De wijk is momenteel bijna uitsluitend bereikbaar met de wagen. Die eenzijdige keuze voor de wagen wordt minder evident door de bewoners de mogelijkheid te bieden om op een kwalitatieve manier voor andere modi te kiezen. De flessenhals op hun route is de oversteek aan een drukke omleidingsweg. Momenteel is die kruising gelijkvloers aangelegd. De onveiligheid van die kruising is een van de belangrijkste redenen waarom de bewoners momenteel niet voor de fiets kiezen. Het ontwerpend onderzoek toont aan dat die kruising ongelijkvloers ingericht kan worden, mits de medewerking van de Vlaamse administratie wegen en verkeer (AWV).

Toenemende diversiteit in woningtypes

De X-figuur is het kader waarmee niet enkel centraliteit en mobiliteit, maar ook de verdichting in de Oostkouter wordt gestuurd.

De zoektocht naar verdichtingsmogelijkheden mikt op meer verscheidenheid, zowel in de open ruimte als in vormen van mobiliteit en in de sociale samenstelling van de wijk. De bedoeling is om oudere bewoners een plaats te geven in de wijk door serviceflats te voorzien, jonge gezinnen aan te trekken, alleenstaanden een alternatief te bieden voor de villa's en sociale woningen te introduceren. De ontwikkeling van twee nieuwe woonwijken kan daartoe worden ingezet: op korte termijn de zone rond het voormalig commissariaat, en op middellange termijn een cluster van sociale woningen in het zuiden van de wijk.

In het centrale deel rond het commissariaat wordt een hogere dichtheid voorzien. Verdichten in dit deel van de wijk is logisch omdat zich hier de gemeenschapsfuncties, horeca en handel bevinden en omdat het terrein via de nieuwe mobiliteitsstructuur aansluit op het centrum en het station. Een centrale open ruimte grenst aan de bestaande lokale en bovenlokale functies en kan worden aangevuld met nieuwe wijkprogramma's zoals een gemeenschapszaal, ruimtes voor co-working, fietsherstel, de wekelijkse markt, enzovoort. De ruimte rond het voormalig politiecommissariaat wordt het collectieve centrum van de wijk. De volumetrie rond deze centrale open ruimte wordt opengewerkt om de doordringbaarheid te vergroten en zo de hele wijk te betrekken bij de centrale collectieve ruimte. De verschillende dialogen tussen de nieuwe volumetrie, de open ruimtes

en de omringende context bieden kansen voor de ontwikkeling van diverse woningtypes: grondgebonden, grondgebonden met een duplex, serviceflats, flats of rijwoningen die de beoogde doelgroepen kunnen aanspreken om deel uit te maken van de Oostkouter.

Figuur 2: Oostkouter: van het monofunctionele verkavelingswonen naar een mix van woningen, activiteiten, centrum-en gemeenschapsfuncties.

Van participeren naar onderhandelen

Door de geïntegreerde aandacht voor een hoogstaande open-ruimte-structuur, veilige verbindingen voor zachte weggebruikers en een gediversifieerd woningaanbod hoopte het projectteam op overtuigende wijze voldoende verbindingen te maken tussen de proloog tot het participatietraject en de kansen van de buurt. Bovendien zouden de voorstellen de wijk op een hoger niveau van integratie kunnen tillen, zowel binnen de wijk, als met het stedelijke landschap.

De krijtlijnen van dit plan werden, voorafgaand aan het tweede participatiemoment, besproken met het stadsvernieuwingsteam, de afgevaardigden van het regieteam en – in

een tweede voorafgaande ronde – met het stadsbestuur. De discussies met het stadsvernieuwingssteam en het regieteam voor conceptsubsidie gingen in hoofdzaak over de ambities van het onderzoek, over de gekozen strategie om de landschapsfiguur in te zetten als structurerend principe en de daaraan gekoppelde concepten. Het was een discussie onder stedenbouwkundigen en ze ging in hoofdzaak over de inhoudelijke coherentie van het voorstel. In de bespreking met het stadsbestuur lag de focus op de haalbaarheid, meer bepaald de sociale haalbaarheid en de politieke en economische realiteit. In beide discussies werd de strategie van de landschapsfiguur niet in vraag gesteld. De discussie met het stadsbestuur ging overwegend over een deelaspect van het project: de volumetrie van de nieuwe woonwijk op de plaats van het politiecommissariaat. De dichtheid en de daaraan gekoppelde hoogte van de nieuwe volumes werden ter discussie gesteld. De ontwerpen werden aangepast aan de opmerkingen uit beide discussies.

Het participatietraject ontdebeld

In het tweede participatiemoment werden de aangepaste voorstellen met de bewoners besproken. Het ontwerpteam sprak daarbij als specialist voor ruimtelijke vormgeving over open-ruimte-structuren, doordringbaarheid, technische randvoorwaarden, ontwikkelen van woningtypes, eigendomsstructuren, enzovoort. In overleg met het communicatiebureau werden ‘de meest communicatieve beelden’ geselecteerd om de inhoud van de voorstellen zo duidelijk mogelijk over te brengen. In hoofdzaak bestond de presentatie uit driedimensionale schema’s en foto’s van referentieprojecten. Abstracte en technische tekeningen, zoals straatprofieltekeningen of berekening van de aanloophellingen van de fietstunnel werden uit de presentatie gelicht. De bewoners konden onmiddellijk reageren, vragen stellen of discussiëren met het ontwerpteam. Daarna was de presentatie beschikbaar op de website van de stad en men kon via dit kanaal reageren op het ontwerp. In het algemeen werd positief gereageerd op de voorstellen. De bedenkingen betroffen in hoofdzaak de bereikbaarheid van de wijk per auto en de schaal van de nieuwe gebouwen. De keuze om de X-figuur als een ruggengraat voor zacht verkeer uit te bouwen leidt inderdaad tot een veranderde autobereikbaarheid, zowel voor de ontsluiting van de wijk als voor het doorgaand sluiptverkeer, omdat de X-figuur zo weinig mogelijk doorsneden mag worden door verbindingen voor auto’s. Dat noopt dus tot omleggingen die echter niet in goede aarde vielen. De discussie met het stadsbestuur over de dichtheid en hoogte van gebouwen had reeds duidelijk gemaakt dat ook dit een heikel punt was. Voor het ontwerpbureau was het echter belangrijk om te weten welke dichtheid, in welke vorm dan ook, aanvaardbaar was voor de bewoners. Daarom werd een maximaal scenario voorgesteld aan de bewoners, waarvan verondersteld werd dat dit reacties zou uitlokken en een discussie op gang zou brengen over de nieuwe woonwijk. Eenzelfde scherpe discussie zou niet mogelijk zijn indien van bij de start een minimale versie zou worden voorgesteld. Bovendien zou

een minimale versie het ontwerpbureau geen inzicht geven in de marges qua dichtheid en volumetrie. De discussies tijdens het tweede participatiemoment gingen inderdaad overwegend over dichtheid en hoogte, maar de bewoners gaven duidelijk aan welke richting de nieuwe wijk voor hen moest uitgaan.

Terwijl het project werd aangepast aan de opmerkingen en bedenkingen van het tweede participatiemoment werd parallel een open Facebookgroep opgericht. De Facebookgroep was een privé-initiatief van enkele bewoners, aangestuurd door een lokale architect en een journalist. Commentaren en kritiek op de voorstellen waren hier veel scherper dan de discussies tijdens de participatiemomenten, mogelijk omdat de duiding bij de presentatie op de website ontbrak, omdat de confrontatie met het ontwerpteam in een Facebookgroep slechts indirect gebeurde, of omdat er nieuwe stemmen in het debat kwamen. De participatiemomenten vonden immers plaats op een avond in de week, waardoor hoofdzakelijk vijftigplussers werd aangesproken. Jonge gezinnen, adolescenten, jonge alleenstaanden en hoogbejaarden ontbraken, waardoor de discussie hoofdzakelijk werd gericht op de noden en behoeften van één groep. Door het wegvallen van de zorg voor jongere kinderen is het in de groep van vijftigplussers minder essentieel om verplaatsingen te kunnen combineren op korte tijd; dit in tegenstelling tot jonge gezinnen. Deze laatsten vinden het tevens belangrijk om over veilig fietsverkeer te beschikken van en naar de school. Er zijn dus verschillende manieren om het concept van de X-figuur als ruggengraat van het zacht verkeer te benaderen, waarvan we tijdens de participatiemomenten slechts één interpretatie leerden kennen. De uiteenlopende reacties tussen het participatiemoment en de Facebookgroep maken duidelijk dat de bewoners niet onder één noemer te vatten zijn: ze hebben verschillende kenmerken en uiteenlopende belangen en noden. Enerzijds is de oprichting van de Facebookgroep een poging om de beperkingen van klassiek georganiseerde participatiemomenten te overstijgen, anderzijds blijft de vraag hoe je via verschillende media en interventies die uiteenlopende groepen kunt aanspreken en vooral op elkaar kunt betrekken.

Participeren om niet te veranderen

Door de complexiteit van de discussie(s) over de ontwerpvoorstellen werd besloten om het derde participatiemoment uit te splitsen in drie thematische discussies die op drie verschillende momenten werden georganiseerd. Op die manier kon dieper worden ingegaan op de thema's mobiliteit, open ruimte en voorzieningen. In elke discussie werd het geamendeerd ontwerp ingezet om te overleggen over de positie en de vorm van de fietstunnel, het voorzien van dwarsverbindingen voor auto's doorheen de X-figuur en in het bijzonder over de manier waarop het ontwerpbureau stapsgewijs de dichtheid van het nieuwe project had aangepast: in essentie een lagere volumetrie met meer ruimte tussen de verschillende volumes en daardoor een gewijzigde dialoog tussen volumetrie en open ruimte. Door het ontwerp in te zetten als onderhandelingsinstrument werd de impact van de suggesties en vragen van de

bewoners duidelijk, zowel ruimtelijk, functioneel, programmatisch of landschappelijk. Het besef groeide bij de bewoners dat er in het ontwerp een marge is die moet beantwoorden aan de belangen en eisen van verschillende bewonersgroepen, administraties of politici. Op basis van deze discussies en het ontwerpend onderhandelen werden het eindrapport (uapS, centrum voor stadsontwikkeling, TOPOS, 2015) en de eindpresentatie opgesteld.

De presentatie daarvan werd echter doorkruist door een initiatief van de bewoners. Verschillende kleine groepen hadden zich, geïnspireerd door de Facebookgroep, gegroepeerd en een petitie georganiseerd. Meer dan 50% van de bewoners van de Oostkouter tekende de petitie tegen het voorliggende plan dat in de verschillende participatiemomenten was besproken en geamendeerd. Onder leiding van de plaatselijke architect werd door een beperkte groep bewoners een alternatief plan uitgetekend. Het tegenvoorstel lag in het verlengde van een schetsontwerp dat reeds als een eerste vingeroefening door een lokaal bureau was gevoerd voor de aanvraag voor conceptsubsidie.

Vanzelfsprekend konden politici, maar ook ontwerpers geen abstractie maken van dit protest, ondanks de vele inspraakmogelijkheden die de stad reeds had voorzien. De architect die de bewoners vertegenwoordigde, werd voor een gesprek uitgenodigd. Daaruit bleken een drietal elementen.

(1) Bij het uittekenen van een alternatief voorstel zijn bewoners zich niet bewust van de dwingende, vaak technische of administratieve voorwaarden. Zo werd bijvoorbeeld in het alternatief plan een voorstel opgenomen voor een andere fietstunnel onder de omleidingsweg. Het realiseren van die fietstunnel is echter niet evident omdat de beschikbare ruimte erg beperkt is. Toch moeten de tunnel en, in het bijzonder de aanloophellingen, bij voorkeur beantwoorden aan het fietsvademeccum (mobiel Vlaanderen, 2017). Naast de ruimtelijke en functionele randvoorwaarden dienen in de perkjes waar de tunnel en de aanloophellingen worden voorzien, zoveel mogelijk bomengroepen worden bewaard. Die vele dwingende randvoorwaarden leveren een 'geplooid' configuratie op van de fietsoversteek. Door die configuratie is het inzake veiligheid, zichtbaarheid en een vlotte doorstroming noodzakelijk om een brede tunnel te voorzien. Het bewonersvoorstel maakt abstractie van deze ruimtelijke en technische randvoorwaarden waardoor het voorstel weinig realistisch is. Hetzelfde geldt voor de algemene verkeersafwikkeling in de wijk. Die technische en administratieve randvoorwaarden werden niet expliciet gecommuniceerd tijdens het tweede overlegmoment, om de discussie te kunnen richten op de essentiële elementen van het ontwerp. Ze kwamen wel aan bod in de thematische discussies, in de grafische ontwerpen en in de antwoorden op de vragen van de bewoners, waardoor evenwel enkel de aanwezigen op de participatiemomenten op de hoogte waren van deze randvoorwaarden. Natuurlijk zijn bewoners geen specialisten in deze materie. Hun voorstellen moeten daarom worden geïnterpreteerd in functie van hun bezorgdheid over de wijk, in dit geval het conflict tussen de verkeersoverlast in de wijk en een minder vlotte autobereikbaarheid van de wijk.

(2) Het alternatief voorstel van de bewoners houdt kritiek in ten opzichte van de volumetrie. Het is begrijpelijk dat ze zich thuis willen blijven voelen. Daarom is vertrouwde

belangrijk. Uit het tegenvoorstel blijkt dat de bezorgdheid daaromtrent wordt opgehangen aan een selectieve interpretatie van het bestaande. De omgeving van het politiecommissariaat is een amalgaam van rijwoningen, collectief wonen in de vorm van mega-villa's, flats, bouwblokken en vrijstaande woningen. De bewoners verwijzen evenwel steeds enkel naar de verwachte schaalbreuk met de vrijstaande bebouwing en maken abstractie van de andere woningtypes. De nieuwe bebouwing van vier tot vijf bouwlagen wordt systematisch 'hoogbouw' genoemd om te wijzen op een drastische breuk met het heden, terwijl die hoogte perfect aansluit bij de bestaande volumetrie van de wijk.

(3) In het alternatief voorstel van de bewoners wordt in essentie gepleit voor het niet bouwen van de open ruimte rond het commissariaat. Het is een impliciet pleidooi om alles bij het oude te laten en toont een huiver voor daadwerkelijke verandering van de wijk. Dat de weerstand tegen verandering niet enkel een ruimtelijke maar ook een sociale impact heeft, wordt daarbij miskend of niet gezien. De diversiteit in woningtypes was in eerste instantie bedoeld om de oudere bevolking van de Oostkouter een plaats te geven in de wijk, de beoogde dichtheid een middel om nieuwe gemeenschapsvoorzieningen te realiseren. De wijk in zijn geheel heeft nood aan sociale voorzieningen zoals een kinderopvang of een gemeenschapszaal, zo bleek uit het eerste participatiemoment. Bovendien is de huidige open ruimte rond het commissariaat wel open maar niet kwalitatief of gebruiksvriendelijk, en hebben de bewoners een vrij idyllisch beeld van deze verwaarloosde open ruimte.

Conclusies

Drie vragen over deelnemen, communiceren en engageren

De uitkomsten en het proces van deze conceptstudie roepen belangrijke vragen op, niet in het minst omtrent 'participatie'. Drie vragen houden ons in het bijzonder bezig. Hoe omgaan met grote en diverse groepen stakeholders en de uiteenlopende belangen daarin? Hoe voorstellen tot verbetering – de basis waarop reacties van stakeholders gebaseerd zijn – accuraat communiceren en delen? Hoe ervoor zorgen dat beslissingen niet opgesloten geraken in de 'waan' van (min of meer) toevallig beschikbare participanten? Op dit ogenblik is het onmogelijk om deze te beantwoorden. Het formuleren ervan, tegen de achtergrond van de case, vormt hopelijk een goede aanzet om ze als vraagstukken ter harte te nemen van toekomstige experimentele cases.

Politici, ontwerpers en kwaliteitsteams kunnen niet voorbijgaan aan zeer talrijke reacties, ook al zijn die niet homogeen in hun opwerpingen en tegenvoorstellen. In eerste instantie stelde het beleid een aanpassing van het ontwerp voor: een blokje verwijderen, een laag minder, enzovoort. Er is echter een kritisch punt waar een deel van het project niet kan worden aangepast zonder de coherentie te verliezen, zowel intern als ten opzichte van de doelstellingen. Bovendien dreigt het morrelen aan een afgewezen voorstel uiteindelijk in

te boeten aan geloofwaardig naar de bewoners toe. Daarom besloot de stuurgroep om een volledig nieuw voorstel uit te werken met hetzelfde team. Het ontwerpteam had immers aangegeven dat de open ruimte X-figuur en de zachte mobiliteit de basis vormden van het ontwerp en het kader voor de evolutie van de wijk. De specifieke verdichtingsoperaties zijn ondergeschikt aan dit kader en kunnen dus worden herdacht en gewijzigd, zowel op korte als op lange termijn, met respect voor de landschappelijke X-figuur. De randvoorwaarden blijven echter dezelfde: technisch, zoals de aanloophellingen van de fietstunnel; financieel, zoals de bebouwingsdichtheid nodig om door de bewoners gevraagde gemeenschapsfuncties te financieren; of sociaal, zoals hoogwaardige woningen voor ouderen. Aansluitend moet ook het hele participatietraject worden herdacht om zoveel mogelijk diverse bewoners te betrekken. De beperkte groep die een alternatief plan uittekende, is een goede aanzet, maar volstaat niet want ook die deelnemers vertegenwoordigen maar een deel van de bewonersgroep. Het proces maakt duidelijk dat een gedragen project noodzaakt om de gehele bewonersgroep aan te spreken. Deze zeer diverse groep, met verschillende belangen, noden en verlangens moet op uiteenlopende manier worden aangesproken. Traditionele workshops en discussies volstaan niet. Er moeten innovatieve en inspirerende kanalen worden gevonden. Intensievere werving, diversifiëren naar kanalen (debat + schriftelijk + online + Facebook + ...) en tijdstippen zullen helpen. Een belangrijke vraag blijft of dit wel ooit kan volstaan. Moet er niet (meer) worden gezocht naar manieren om niet enkel kennis te delen, maar het deelproces vooral te steunen op de uitwisseling van ervaringen en op wederzijdse engagementen van alle deelnemers in een traject?

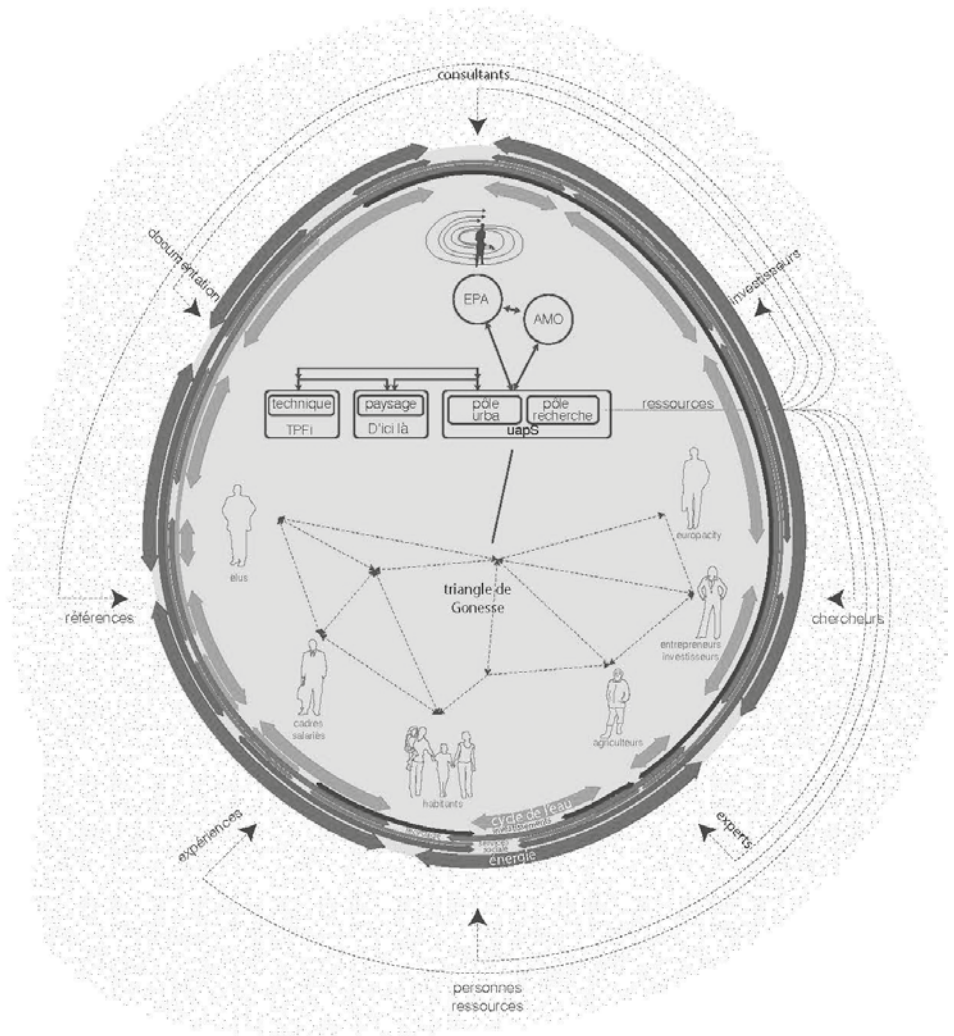
De case van de Oostkouter toont duidelijk de spanning in het participatieproces tussen specifieke belangen die bij bepaalde groepen bewoners in het oog springen (parkeren, bouwhoogte, enz.) en meer algemene belangen die samenhangen met synthese en afweging. Alleen in het eerste participatiemoment werd over dergelijke algemene maatschappelijke thema's in de buurt gesproken. Tijdens de volgende participatiemomenten werd de discussie vooral gevoerd aan de hand van concrete beelden die de directe impact van verandering tonen: perspectief, simulatie, referentiebeeld of maquette. Die keuze blijkt niet vanzelfsprekend te zijn. De ontwerpers verwachtten dat simulaties en maquettes de meest effectieve communicatiemiddelen zouden zijn in een discussie tussen ontwerpers en groepen die niet altijd een plan of snede juist kunnen interpreteren. Dergelijke beelden blijken het gevaar in te houden om de discussie te focussen op details zoals de materialisatie van een gevel of de beplanting in de open ruimte. Precies daarom legden de beelden voor de Oostkouter de nadruk op het structurerend principe van de X-figuur, de zachte mobiliteit en de diversiteit in woningtypes. Dat heeft echter niet kunnen verhinderen dat de huidige bewoners zich impliciet keerden tegen meer algemene doelstellingen zoals ruimtelijke en sociale diversiteit. Hoe kan de genoegzaamheid van het bekende het opnemen tegen de gesimuleerde niet-bekende dat altijd minstens avontuurlijk is? Hoe kan de openheid voor het avontuur ook ruimte maken voor meer abstracte bekommernissen om anderen en later?

Ontwerpend onderhandelen als methode

Ontwerpend onderhandelen biedt deels een antwoord op die vragen. In verschillende projecten, voornamelijk in Frankrijk (île de Nantes, Les Linandes, St Jacques de La Lande, enz., projecten die men kan consulteren op uapS.net) onderzoekt uapS, in samenwerking met studie bureau Frank Boutté, de werking van een dergelijke multidisciplinaire samenwerking en overleg. Bij ontwerpend onderhandelen worden discussies over de evolutie van een gebied gevoerd aan de hand van ontwerpvoorstellen en wordt het ontwerp gestuurd vanuit die discussies. Er wordt gewerkt met een kerngroep die bestaat uit een multidisciplinair team.

De geselecteerde disciplines in de kerngroep zijn afhankelijk van de expertises die nodig zijn om de vraagstelling van een bepaald ontwerp te onderzoeken. De ontwerper (een stedenbouwkundige, architect, of landschapsarchitect) is coördinator van een team dat kan bestaan uit studie bureaus voor duurzaamheid, mobiliteit, projectmanagement enzovoort. De ontwerper maakt een ruimtelijke vertaling en synthese van de expertises binnen de kerngroep en is op die manier verantwoordelijk voor de inhoudelijke coherentie van het project. De kerngroep staat in contact met een randteam waarvan de expertise punctueel op gerichte momenten kan worden ingezet: socioloog, landbouwexpert, financiële haalbaarheid, historicus enzovoort. Hier ligt reeds een eerste verschil tussen de Franse projecten en het project Oostkouter. De competenties van het multidisciplinaire team werden bij Oostkouter om budgettaire reden beperkt tot een kerngroep van ontwerper en experts in PPS en participatie. Daarnaast ontbreekt de financiële mogelijkheid om een beroep te doen op een randteam van experts. Een tweede verschil is dat ontwerpend onderhandelen vraagt om een wisselende samenstelling van het multidisciplinaire kernteam, afhankelijk van de concrete opdracht terwijl de expertise van het team in de conceptsubsidieprojecten min of meer vastligt: ontwerp, PPS en communicatie.

De kerngroep discussieert en onderhandelt met alle betrokken stakeholders, in het bijzonder met de bewoners, en maakt op basis van die onderhandelingen een eerste schetsontwerp. Ontwerpend onderhandelen is echter geen iteratief proces om tot één gedragen oplossing te komen. De onderhandelingen en ontwerpen zijn bedoeld om uiteenlopende mogelijkheden van de strategie en de principes van het ontwerpvoorstel naast elkaar te plaatsen en om de potenties en gevoeligheden van het schetsontwerp via het tonen van mogelijkheden in kaart te brengen. Daarbij wordt elke suggestie en vraag van de stakeholders met betrekking tot het schetsontwerp ernstig genomen. Alle voorstellen, vragen en reflecties van individuele bewoners, bewonersgroepen, belangengroepen, politici, experts, enzovoort worden gebundeld en in de onderhandelingen op dezelfde manier getoetst op hun ruimtelijke kwaliteit, kansen, knelpunten en technische haalbaarheid, wat soms tot verrassende en onverwachte resultaten leidt.

Figuur 3: Organigram voor het projectteam

Ondanks de veelheid aan ontwerpvoorstellen leidt ontwerpend onderhandelen niet tot willekeur of tot een gebrek aan coherentie. Het initieel schetsontwerp, gebaseerd op de eerste onderhandelingen, omvat twee aspecten: onveranderlijke en veranderlijke elementen. De onveranderlijke elementen zijn principes die sturend zijn voor de evolutie van het project zoals bijvoorbeeld de X-figuur op de Oostkouter. De specifieke configuratie, positie of

uitstraling van deze X krijgt pas vorm in de onderhandelingen en discussies. De veranderlijke elementen zijn inwisselbaar, zoals de specifieke verdichtingsprojecten op de Kouter. Het protest van de bewoners op de voorgestelde volumetrie rond het politiecommissariaat is in dergelijk proces niet de doodsteek van het project. Het biedt veeleer een kans om op een andere manier de centraliteit in de X, de landschappelijke kwaliteiten, en de optimale modaliteiten van verdichting van de wijk te bekijken.

Deze manier van ontwerpend onderhandelen kan gemakkelijk worden weggezet als een manier om participatie te beperken tot het inkleuren van de onveranderlijke elementen. Dat is niet het geval, juist omdat de onveranderlijke elementen principes zijn, gebaseerd op de wensen, dromen en verzuchtingen van onder andere bewoners en politici. Die wensen zijn geen coherente set; soms zijn de ideeën ronduit tegenstrijdig, maar impliciet is er steeds een soort grondstroom aan ideeën over de evolutie van een gebied. Het is aan de kerngroep om die grondstroom te identificeren en ruimtelijk te vertalen. Het is geen directe omzetting van de discussies en wensen, maar een interpretatie waarin iedereen zich kan vinden. Op de Oostkouter was er bij alle partijen een vraag naar een veranderde mobiliteit met de nadruk op veilig fietsverkeer. Er werd gedacht aan een herinrichting van de bestaande infrastructuur. uapS nam de vraag echter als basis om de open-ruimte-structuur van de wijk te herdenken door een vrijliggend fietspad in te zetten als basis om de huidige snippers groen te groeperen in de groene arm van de X-figuur. Het voordeel is dat de nood aan een veilig fietspad wordt gekoppeld aan het stapsgewijs creëren van een nieuwe collectieve ruimte, een strategie vergelijkbaar met het koppelen van de chronobus en de véloroute aan nieuwe publieke ruimtes op het Ile de Nantes (uapS, 2017) De onveranderlijke principes, voorgesteld door de kerngroep en onderschreven door beleidsmakers en kwaliteitscommissies, vormen de basis om te onderhandelen en te discussiëren over de stedelijke evolutie van een gebied.

Drie rollen voor ontwerpers?

Bij het ontwerpend onderhandelen – ook in de Oostkouter – wordt duidelijk hoe divers en gelaagd de rol van de ontwerper kan zijn. Bij de aanvang van het project speelt de ontwerper een belangrijke rol in het ontwerpen van het participatieproces: hij voedt stappen, tijdstippen, bijdragen en werkwijzen. Daarna speelt hij een externe waarnemer die helpt om de bewoners op een nieuwe manier naar hun vertrouwde buurt te kijken aan de hand van rake foto's, gestructureerde problematisering, visievorming, enzovoort. Als specialist ruimtelijke aspecten toont hij vervolgens referentiebeelden, ruimtelijke concepten en voorbeeldige uitwerkingen. Zoals in vele dergelijke participatietrajecten wordt hij ook hier echter op het einde van het proces niet enkel ruimte-specialist maar ook inhoudelijk coördinator. In tegenstellingen tot alle andere betrokkenen, wordt hij geleidelijk aan de enige die een overzicht heeft over alle randvoorwaarden en ieders eisen en wensen. Op

dat moment komt de ontwerpdracht neer op het intelligent omgaan met de spanningen en contradicties tussen de verschillende betrokkenen. Het ontwerpproces houdt dan veeleer discussie, onderhandeling en bemiddeling in, waardoor de ruimtelijke kwaliteiten een belangrijke verdediger dreigen te verliezen, omdat een coördinator bezwaarlijk één belang kan voortrekken.

De nood aan multidisciplinaire teams en een mediërende structuur

In dit hoofdstuk trachten we aan de hand van een case een beeld te schetsen van wat ontwerpend onderhandelen kan zijn en hoe het proces kan verlopen. Het experiment in Deinze kan niet geheel geslaagd worden genoemd. Een vraag die blijft, is waarom dit in de Vlaamse context veel moeizamer verloopt dan de Franse. Sowieso is de schaal van de projecten in Vlaanderen kleiner waardoor een coördinerende 'structure d'aménagement' zoals in Frankrijk, een onafhankelijk bureau voor projectmanagement (zoals bijvoorbeeld de Société d'Economies Mixtes (SEM)), een ruime expertise en een budgettaire ruimte niet mogelijk zijn. Is een kleinschalige interpretatie van het ontwerpend onderhandelen dus onmogelijk? De Oostkouter is in ieder geval een eerste stap in de verkenning van een dergelijke kleinschalige onderhandelingsmethode. Vernieuwingen in de inzet en het opzet van conceptstudies van het stedenbeleid bieden kansen tot het zetten van volgende stappen. In plaats van voornamelijk gericht te zijn op het voorbereiden van aanvragen van projectsubsidies, worden steden nu uitgenodigd conceptsubsidies (ook) in te zetten op een explorerende, probleemstellende manier, waarbij bijvoorbeeld geëxperimenteerd kan worden met innovatieve vormen van participatie, zoals living labs. Steeds wordt ook gerekend op multidisciplinaire problematiseringen die worden aangepakt door teams waarvan de competenties ruimer kunnen zijn dan ontwerp, participatie en PPS, en bovendien gedeeltelijk kunnen wijzigen in de loop van het conceptvormingsproces. De case van de Oostkouter leert dat er echter vragen blijven. Kan een zorgvuldig samengesteld multidisciplinair team niet tegelijkertijd synthetisch werken én de kennis en verantwoordelijkheden intern verdelen, opdat zowel de inhoudelijke coördinatie coherent blijft lopen en participatie alle kansen krijgt? Kunnen daarbij ook de stemmen van afwezige 'stakeholders' gehoord blijven: groen-blauwe structuren, historisch en actueel cultuurgoed, niet-bereikte en toekomstige bewoners, lokale werknemers en dagelijkse passanten? Of kan de participatiedeskundige ook inhoudelijk coördinator zijn? En onder welke voorwaarden? Of kan de participatiedeskundige het opnemen voor de belangen van de participierenden én van de afwezige of onhoorbare stemmen? En hoe die dan afwegen tegen de aanwezige hoorbare stemmen? En zou het beleid, zowel politiek als administratief, niet ook het best voluit participeren in alle overleg- en discussiemomenten?

Bibliografie

- Jury Stadsvernieuwingsprojecten (2013) *Beoordeling van de conceptaanvraag, Deinze – wijk Oostkouter*. Brussel: Stedenbeleid Vlaanderen.
- Mobiel Vlaanderen (2017) *Vademecum Fietsvoorzieningen*, geconsulteerd maart 2017.
<http://www.mobielvlaanderen.be/vademecums/vademecumfiets01.php>
- Stad Deinze (2013), *Aanvraagformulier Conceptsubsidie – Project stadsvernieuwing wijk oostkouter site politiecommissariaat*. Brussel: Stedenbeleid Vlaanderen.
- uapS, Centrum voor stadsvernieuwing & TOPOS (2015), Stadsvernieuwingsproject Wijk Oostkouter-site politiecommissariaat. Projectbeschrijving.
- uapS (2017), Website bureau uapS <http://www.uapS.net>, geconsulteerd maart 2017.
- uapS & Ballée J.M. (2017) *Le Frankenstein de l'île de Nantes*. Paris: uapS Édition.
- Vlaamse overheid (2016). *Decreet tot vaststelling van de regels inzake de werking en de verdeling van een Vlaams fonds voor de stimulering van (groot)stedelijke en plattelandsinvesteringen*. 23 december 2016.

Participatiemomenten

- 1 09/2014: eerste presentatie en discussie over de kwaliteiten en noden van de Oostkouter: 250 aanwezigen
- 2 13/11/2014: algemene toelichting van het schetsontwerp: 250 aanwezigen
- 3 08/09/2015: thema site voormalig politiecommissariaat: 130 aanwezigen
- 4 29/11/2015: thema wijkmobiliteit: 113 aanwezigen
- 5 20/10/2015: thema omgeving Palaestra: 120 aanwezigen

3.4 Van uitgebreide masterplanning naar tijdelijke stedenbouw in Luchtbal

Veerle Cox, Bruno De Meulder

Luchtbal – een sociale woonwijk met ongeveer 5700 inwoners – is gelegen in de noordelijke stadsrand van Antwerpen. In 2007 werd een allesomvattend masterplan opgesteld voor de vernieuwing van de wijk, doordat het woonbestand niet langer voldeed aan de huidige normen en eisen. Toch bleek de benadering van het masterplan – met als motto ‘menging door verdichting’ – niet in staat om de nodige private investeerders aan te trekken. In de zomer van 2012 trachtte een transdisciplinaire workshop daarom een andere koers te varen, door in te zetten op de kwaliteiten van de multi-etnische woonwijk. Op de agenda van de workshop stond een alternatieve aanpak, gekenmerkt door tijdelijke interventies, onmiddellijke actie en kunstenaarsinterventies.

Inleiding

Tussen 6 en 13 juli 2012 organiseerde de Spindus onderzoeksgroep van de KU Leuven (Departement Architectuur) een transdisciplinaire zomerworkshop in Luchtbal, een grootschalige sociale woonwijk in Antwerpen. In het verleden kampte de wijk met een overvloed aan gedeeltelijk gerealiseerde maar voornamelijk gefaalde plannen, die aan de oorsprong lagen van het groeiende ongeduld en wantrouwen van zijn inwoners. Daarom trachtte de workshop, genaamd ‘Questioning temporary urbanisms, designing for the interim’, visies te formuleren voor de vernieuwing van Luchtbal door tijdelijk gebruik, en tijdelijke stedenbouw als startpunt te nemen om snel tot realisaties te komen.

De workshop, die onafhankelijk was van de beleidsvisies van de Stad Antwerpen, liet toe om kritisch na te denken over de lopende stadsvernieuwingsprocessen in Luchtbal. Vergeleken met andere bestaande charrettes was de workshop in Luchtbal veeleer atypisch omdat theorieën en methodes van sociale innovatie, planning en ontwerp gecombineerd werden. Door zijn transdisciplinaire benadering werd kruisbestuiving aangemoedigd tussen academici en professionals, sociale werkers en bewoners. De workshop nam bovendien een brede waaier aan onderwerpen onder de loep – gaande van infrastructuur tot publieke ruimte, sociale huisvesting, biodiversiteit, en multiculturaliteit – en paste een reeks methodes toe zoals kunstenaarsinterventies, stedenbouwkundig ontwerp, en actie onderzoek.

Dit artikel blikt terug op de geschiedenis van een van de weinige modernistische hoogbouw wijken in Vlaanderen en de verschillende participatiegolven die er speelden. Nadien wordt een kritische reflectie gegeven op de evolutie van het plannings- en ontwikkelingsproces in Luchtbal. Ten slotte wordt de transdisciplinaire workshop in zijn context gekaderd en zijn bijdrage onderzocht. Volgende onderzoeksvragen komen dus aan bod:

- Hoe evolueerde het stadsvernieuwings- en participatieproces in Luchtbal doorheen de tijd?
- Wat was de bijdrage van een transdisciplinaire workshop met een nadruk op tijdelijk gebruik?

Uitdagingen

In het begin van de twintigste eeuw breidde de haven van Antwerpen uit. Hierdoor werden de lager gelegen poldergebieden gewonnen, wat toeliet om na WWI de eerste woningen van Luchtbal te bouwen volgens het tuinstad-model. Deze sociale woningen richtten zich vooral op de lagere middenklasse: welgestelde havenarbeiders, bedienden, en bewoners van de toen nog steeds bestaande noodwoningen van het abominabele ‘Engelse kamp’ dat zich in de haven situeerde (Spitaels e.a., 1995; Seghers, 2000). Vanaf de jaren dertig, en onmiddellijk na WWII, werden voornamelijk appartementsblokken gebouwd. Hugo van Kuyck, een Belgische architect geïnspireerd door CIAM, leverde het uitbreidingsplan van 1944 voor Luchtbal-Zuid. Het plan bestond voornamelijk uit gestandaardiseerde hoogbouw-woningen met ruime collectieve publieke ruimtes. In deze tijd van economische groei, versterkten de haven en Luchtbal elkaar door enerzijds werk, en anderzijds huisvesting te leveren (Verstrate, e.a., 2013). De functionele woonwijk had tal van voorzieningen, en de ruime en moderne appartementen van Luchtbal werden in de jaren zestig beschouwd als prestigieuze en luxueuze verblijven voor de middenklasse. Toen werden bewoners zelfs nauwkeurig gescreend en geselecteerd volgens hun werk, inkomen en bewijs van goed zedelijk gedrag (Spitaels e.a., 1995; Van den Broeck & Vervloesem, 2012).

“Luchtbal deed dienst als model van het ‘moderne wonen’, het was bijzonder progressief.”

Een aangepast toewijzingsbeleid voor sociale woningen in 1994 transformeerde Luchtbal van een volkse residentiële buurt tot een grote, multiculturele woonwijk met specifieke noden en moeilijkheden: groeiende armoede, migratie (een significant deel van de bewoners komen van overal ter wereld), een verouderde Belgische bevolking, en een grotere nood aan sociale voorzieningen. De-industrialisatie, suburbanisatie, en socio-economische achteruitgang resulteerde in een graduele versnippering van de hechte lokale gemeenschap. Aangezien jongere generaties verhuisden en sociale huurders vaak een woning wilden kopen, kwam er een instroom aan migranten en lage-

re-inkomensgroepen in de wijk. Het gevoel van trots en verbondenheid met de wijk verzwakte, en Luchtbal kampt nu met gebrekkige woningen en voorzieningen, leegstand en een lang verwaarloosde publieke ruimte. Oudere Belgische bewoners verwijten nieuwe inwoners vaak de teloorgang van de wijk. Interculturele conflicten ontstaan, terwijl de oorzaak van de achteruitgang veeleer te vinden is in de beperkte financiële middelen van de Vlaamse sociale huisvestingsmaatschappij (Van den Broeck & Vervloesem, 2013):

“Er is hier een exodus. (...) Mensen verhuizen naar Ekeren of Merksem. Ze kopen een huis wat op Luchtbal niet mogelijk is. Dat is de armoede van onze wijk. Er zijn hier bijna enkel sociale woningen en appartementen. Diegenen met een droom over een familie met enkele kinderen, met een huis en een tuin, zullen hier niet blijven.”

“Als je over de toekomst van de wijk nadenkt, is het belangrijk om te starten bij de wijk zelf. Als je naar de huidige inwoners kijkt, zie je zo veel verschillende leeftijden en culturen, dat de wijk uiteen lijkt te vallen. “

“Menging door Verdichting” als basis voor het masterplan

De sociale huisvestingsmaatschappij “Huisvesting Antwerpen”, die in het noorden van Luchtbal opereerde, stond voor de uitdaging om het grootste deel van zijn woningen te renoveren of zelfs volledig te herbouwen aangezien vele interbellum of naoorlogse appartementsgebouwen de huidige comfortvereisten niet meer haalden. De systematische renovatie maakte deel uit van het masterplan dat een algemene visie voor Luchtbal ontwikkelde. “De Nijl Architecten” werd opgedragen om dit plan op te stellen, maar de inhoud ervan was grotendeels vastgelegd bij de start van het ontwerpproces. Een “gemengde woonwijk” werd vooropgesteld. Het plan had als opgave om de bestaande open ruimte te verdichten tot een leefbare wijk met een betere “sociale mix”. “Nieuwe bewoners zullen immers verleid moeten worden om te kiezen voor Luchtbal” en private ontwikkelaars zouden de middenklasse moeten aantrekken (Van Velzen, 2007: 5-17). Hier is duidelijk de derde participatiegolf van kracht die aansluit bij het (neo)liberaal reveil van de jaren 2000 en een grotere nadruk legt op de economische en vastgoedlogica van stadsontwikkeling. De schikking van de woonblokken spelde letterlijk het woord “CHIC”. Het masterplan gebaseerd op “menging door verdichting” werd opgeleverd in oktober 2007. Initieel werd het politiek niet volledig gedragen aangezien een solide sociale strategie ontbrak (Leroy, 2009). Ook de inwoners van Luchtbal protesteerden doordat het aanbod aan publieke ruimte drastisch zou verminderen (Fasseur, 2009):

“Het idee ‘menging door verdichting’ was de enige manier om de mensen (de Stad Antwerpen) te laten denken over Luchtbal. Dit was een beleidsdoelstelling, en waarschijnlijk lag het ook aan de basis van het falen van het masterplan.”

In september 2008 kreeg de sociale planningscel van de stad Antwerpen het mandaat om het Masterplan opgemaakt door de Nijl architecten aan te passen. Samen met AG Stadsplanning stelden ze een herziene versie voor, die in november 2009 werd goedgekeurd door het College van Burgemeesters en Schepenen. Dit nieuwe masterplan zette niet in op “sociale mix” maar op “sociale cohesie”, door een patchwork aan concrete maar haalbare (sociale en ruimtelijke) projecten voor te stellen die deel uitmaken van een overkoepelende ontwerpstrategie.

Terug naar af?

In maart 2011 werd extra onderzoek verricht door AG VESPA naar de financiële haalbaarheid van het masterplan. Dit marktonderzoek bracht aan het licht dat de welgestelde doelgroep niet aangetrokken zou kunnen worden, en dat er geen interesse was bij private ontwikkelaars om in het project te investeren. De gestigmatiseerde wijk, het grote aandeel aan sociale huurwoningen, de isolatie, de geluidsoverlast, en het gebrek aan sociale interactie tussen de bewoners zorgden ervoor dat Luchtbal niet competitief was in vergelijking met andere woonprojecten in de Stad Antwerpen (Loxham, 2011). Bijgevolg annuleerde AG VESPA haar plannen voor het bouwen van woningen in de Luchtbal.

Op zoek naar een nieuwe benadering: de Conceptstudie van 2011

Aangezien het idee om te streven naar een sociale mix meer en meer onder vuur kwam te liggen, startte de stad Antwerpen een nieuw planningsproces op dat gefinancierd en gedragen werd door het Vlaamse stedenbeleid. Deze conceptstudie werd toegewezen aan Urban Unlimited en Omgeving die specifiek op zoek gingen naar alternatieve benaderingen voor de gangbare planningsprocedures, door sociale en ruimtelijke strategieën in hun masterplan te integreren. In juli 2012 resulteerde dit proces in een investeringsstrategie “Luchtbal vaart”. Dit investeringsprogramma legde de nadruk op de bestaande sociale en ruimtelijke karakteristieken van de wijk, maakte ook voorstellen buiten de ruimtelijke grenzen van Luchtbal, en stapte af van het idee om de woningvoorraad van Luchtbal te verdichten. Voorstellen stimuleerden werkgelegenheid en etnisch ondernemerschap. Het investeringsprogramma stelde ongeveer 50 individuele projecten voor die ook passen binnen een lange termijnvisie.

Urban Unlimited maakte gebruik van een “actor-relational approach” (ARA). ARA zocht naar de wensen en verzuchting van actoren in en rondom Luchtbal, en naar opportu-niteiten voor een interactieve samenwerking tussen bewoners, overheid, en ondernemers. Veel aandacht werd reeds geschonken aan de noden en ambities van commerciële acto-ren en grote ondernemingen, wat leidde tot een indirecte interactie met lokale bewoners (Lambers e.a., 2011). Door het afnemen van interviews en vragenlijsten, werden de opinies van bewoners geschematiseerd in statistieken die een veeleer algemeen overzicht presen-terden van de noden van de inwoners. Gedetailleerde inzichten gingen verloren, wat het moeilijk maakte om specifieke wensen van verschillende (niet goed georganiseerde) groe-pen in Luchtbal te achterhalen (Oosterlynck & Vervloesem, 2011).

De workshop als laboratorium: “Questioning Temporary Urbanisms, Designing for the interim”

De achtdaagse transdisciplinaire workshop die in de zomer van 2012 georganiseerd werd, nodigde deelnemers uit met een uiteenlopende achtergrond. Zij waren jonge onderzoe-kers of professionals uit verschillende disciplines – zoals ontwerpers, planners, architecten, sociologen, antropologen en ecologen – die onderzoek verrichtten naar Luchtbal en strate-gieën voor de toekomst formuleerden.

De workshop reageerde op het beleid “menging door verdichting” door de kwaliteiten van de multiculturele wijk te onderzoeken. In het verleden – toen het markgerichte den-ken centraal stond – werd weinig aandacht geschonken aan de sociale noden die in de wijk heersten. Als gevolg hiervan nam de workshop de lokale, sociale, ecologische en culturele dimensies van de wijk als startpunt om tot een geïntegreerde benadering te komen. Toch was een diepgaander (sociologisch) onderzoek nodig, maar dit lag buiten de marges van een achtdaagse workshop. Desalniettemin bouwde de workshop voort op reeds bestaand onderzoek en bood de workshop vooral ruimte voor experiment door in te zetten op tijde-lijke stedenbouw, transdisciplinariteit en vijf maatschappelijke thema’s die in het voorbije plannings- en ontwerpproces over het hoofd gezien waren.

De benadering van de workshop lag in de lijn van de reeds bestaande tendens om tijdelijke stedenbouw aan te moedigen, aangezien het herziene masterplan van AG Stadsplanning, en het investeringsprogramma “Luchtbal vaart” reeds een patchwork aan concrete en haal-bare projecten voorstelden die deel uitmaakten van een langetermijnvisie. Bovendien werd Luchtbal in het verleden overrompeld door grootschalige ontwikkelingen, zoals nieuwe masterplannen (het masterplan Luchtbal van de Nijl Architecten, 2007; en ‘De Luchtbal Vaart’ door de stad Antwerpen, 2012) en de herontwikkeling van de Noorderlaan (2011). Deze acties plaatsten Luchtbal inderdaad terug op de agenda, maar het vergt veel tijd om dit soort van grootschalige plannen op te starten en in werking te stellen, terwijl ze zich uiteindelijk niet snel kunnen aanpassen aan maatschappelijke veranderingen.

Peter Bishop en Lesley Williams stelden vast dat vele stadsbesturen in Europa en Noord-Amerika kampen met een gebrek aan middelen om formele masterplannen te implementeren en stadsdelen te herontwikkelen (Bishop & Williams, 2012). Sommige van deze stadsbesturen, net als de Stad Antwerpen in het geval van Luchtbal, experimenteerden dus met ‘lossere’ methodes door gebruik te maken van kleinere gefaseerde projecten of tijdelijke interventies, die als doel hebben het potentieel van sites onmiddellijk weer te geven. Tijdelijke stedenbouw is immers een waardevolle tool om te testen wat potentieel mogelijk is in de toekomst en om de mindset van mensen te veranderen. Bewoners worden namelijk aangemoedigd om hun initiële twijfels te overbruggen en om positief te staan ten opzichte van verandering, aangezien de interventies maar ‘tijdelijk’ zijn. Na een testfase kan het ‘experiment’ gerealiseerd worden op een structurelere manier. Het planningsproces maakt zo deel uit van een leerproces. Tijdelijke stedenbouw vindt zijn origine in de jaren negentig wanneer projecten werden ontwikkeld voor leegstaande gebouwen en desolate terreinen in de stad (Schutten, 2011a).

De transdisciplinaire workshop was geïnspireerd door het werk van Schutten over ‘tijdelijkheid’, omdat ze voorstelt om te schakelen van ontwerpen als totaalcomposities naar een manier van werken die gekarakteriseerd is door openheid, multidisciplinariteit, en coproductie. Dit leidt dan uiteindelijk tot specifiekere ontwerpen voor de gebouwde omgeving (Schutten, 2011b). Andere bronnen van inspiratie waren de *‘loose spaces’* van Karen Franck en Quentin Stevens. Dit zijn ruimtes die openstaan voor verandering en waar het onverwachte kan gebeuren (Franck & Stevens, 2007). Ook Overmeyer en anderen zijn van mening dat tijdelijk gebruik beter tegemoet kan komen aan steeds meer gedifferentieerde en dynamische levenswijzen (Overmeyer e.a., 2007). Toch wordt tijdelijkheid vaak verward met kortetermijnacties. Eén belangrijke conditie van tijdelijkheid blijft dat het initiatief ook een structurele rol kan spelen in langetermijnplanning en ontwerpprocessen, zodat voorlopige en vrijblijvende oplossingen vermeden worden.

“Het idee ‘tijdelijke stedenbouw’ deed me op een andere manier nadenken over de rol van ontwerp. Wij (als ontwerpers) hebben vaak de neiging op een lange termijn te denken, we willen te veel vastleggen. Maar de stad zal nooit af zijn, de stad zal altijd onaangepast blijven.”

De workshop was trans- en interdisciplinair omdat een kruisbestuiving werd aangemoedigd tussen academici en professionelen, veldwerkers en bewoners. Verschillende expertises (ecologie, architectuurgeschiedenis, planning en ontwerp) werden gemobiliseerd en verschillende onderzoeksmethodes werden uitgetest; semigestructureerde interviews, site- en bewonersbezoeken, mapping, surveys, ontwerp en kunstenaarsinterventies. De workshop verbond verschillende bewonersgroepen en externe gebruikers van Luchtbal (oudere bewoners, etnische minderheden, bewoners van de sociale huurwoningen, eigenaars, sportteams, bezoekers, actiegroepen, enz.) door ter plaatse te werken en hen actief te betrekken.

De coördinatoren van de workshop selecteerden vijf thema's omdat de klassieke stadsvernieuwingsinstrumenten in Luchtbal leken te falen, en omdat de wijk een vaag gedefinieerd probleem bleef. Deze thema's weerspiegelden dringende maatschappelijke uitdagingen die bij vroegere planningsprocessen in Luchtbal over het hoofd gezien waren. Deze synthese was gebaseerd op voorbereidend participatief onderzoek bij de conceptstudie, voorgaand masteronderzoek van de KU Leuven, en vergaderingen en gesprekken met planners van de stad Antwerpen, Urban Unlimited, de sociale huisvestingsmaatschappij 'Woonhaven', en de begeleiders en organisatoren van de workshop. De conceptstudie van Luchtbal verliep parallel met de voorbereiding van de workshop, als twee onafhankelijke maar communicerende processen. De workshop werd van bij het begin erkend als een laboratorium dat ruimte bood voor experiment, waarbij de volgende thema's onderzocht werden:

- Het lokale en bovenlokale verbinden
- Biotoop Luchtbal
- Huisvesting
- Multicultureel en -generationeel Luchtbal
- Kunstingrepen

Bij elk thema was grondig onderzoek nodig, en werden ideeën omgezet in ontwerpvoorstellen, strategieën en interventies voor de toekomst van de wijk. In de volgende paragrafen worden de voorstellen behandeld.

THEMA 1: het lokale en bovenlokale verbinden

Het eerste thema van de workshop zocht mogelijke verbanden tussen de lokale en bovenlokale omgeving van Luchtbal en kampte hierbij met een interessante paradox. Enerzijds wordt Luchtbal vaak als een enclave gepercipieerd omdat de grenzen van de wijk zeer scherp afgelijnd zijn door grootschalige infrastructuren. Anderzijds zorgt deze infrastructuur ervoor dat Luchtbal een van de meest toegankelijke wijken van de stad is. Luchtbal vindt zichzelf gevangen tussen industrie, een spoorlijn die leidt naar Nederland (1854), een snelweg tussen Amsterdam en Parijs (1973), de 'Noorderlaan', en het Albertkanaal dat gelegen is tussen de haven van Antwerpen (de tweede grootste van Europa) en Liège. De aanleg van deze infrastructuur had een cruciale impact op het sociale weefsel van de wijk:

“Vooruitgang had een negatief effect op het gemeenschapsleven. Door een betere verbinding met de stad, was Luchtbal niet langer geïsoleerd. Uiteindelijk stopten alle activiteiten. (...) Velen onder ons denken nostalgisch terug aan het verleden.”

“De wijk lag geïsoleerd van de stad door het Albertkanaal. Dit isolement bepaalde de mentaliteit van de inwoners: iedereen kende iedereen.”

Het eerste team bestond uit vier architecten/stedenbouwkundige ontwerpers en één socioloog. Door middel van observaties en het afnemen van interviews van lokale bewoners, onderzocht de groep hoe de publieke ruimte van Luchtbal werd gebruikt. De groep startte vanuit kansen, bestaande lokale initiatieven, en alternatief of tijdelijk gebruik van de ruimte, die als katalysator kunnen dienen voor nieuwe tijdelijke interventies. Uit hun onderzoek bleek dat Luchtbal nood heeft aan kwalitatieve verbindingen (voor fietsers en voetgangers) naar zijn omliggende troeven, zoals 'Park Spoor Noord', de toekomstige 'Groene Singel', het noordelijke natuurpark 'De Oude Landen', en de waterkanten aan de haven en de Schelde. Luchtbal mist ook levendigheid en ondernemerschap – zoals in andere multiculturele wijken vaak het geval is – terwijl omliggende winkels zoals Decathlon een grote stroom aan bezoekers en consumenten aantrekt.

De groep stelde vijf 'platformen voor uitwisseling' voor. Deze platformen zijn momenteel leegstaande sites die het potentieel hebben om Luchtbal te ontsluiten met zijn omgeving en om ontmoetingen te stimuleren tussen inwoners, verschillende etnische groepen die in Luchtbal leven, en buitenstaanders. De platformen breken door de monofunctionele woonwijk en worden opgeladen met tijdelijke interventies. Deze interventies komen tegemoet aan de wensen en verzuchtingen van de inwoners, stimuleren de potenties van vacante of ondergebruikte ruimtes, en geven een boost aan het tijdelijk gebruik dat reeds plaatsvindt in Luchtbal. Leegstaande havengebouwen zouden hergebruikt worden en containers met tijdelijke faciliteiten (zoals winkels, restaurants en koffiebars) zouden etnisch ondernemerschap aanmoedigen. Door lokale en bovenlokale verbindingen te onderzoeken, reageerde de groep op de scope en grenzen die de voorgaande projectgerichte herontwikkeling in de wijk karakteriseerde.

THEMA 2: Biotop Luchtbal – experimenteren met stadslandbouw

Luchtbal, gelegen op het waterzieke poldergebied van de Schelde, bleef onbebouwd tot de 19de eeuw. Toen de haven van Antwerpen uitbreidde, deed het gebied dienst als stort bij de uitgravingen van de drie extra dokken (het 1ste, 2de en 3de 'Havendok'). Het overdeken van de kleilaag met tonnen zand maakte de bouw van de wijk mogelijk, maar zorgde er ook voor dat Luchtbal en Merksem slachtoffer werden van overstromingen omdat natuurlijke beken en riviertjes verdwenen. Hoe dan ook, de grootste milieu-uitdaging van de wijk vandaag is niet wateroverlast, maar luchtvervuiling en geluidsoverlast afkomstig van het verkeer dat gegenereerd wordt door de spoorlijnen, gewestwegen en internationale snelwegen. Een geluidstudie die enkele jaren geleden werd uitgevoerd in de wijk maakte duidelijk dat de resultaten ver boven de aanvaarde geluidsnormen lagen (Schillemans e.a., 2010). Deze resultaten deden inderdaad twifelen aan de leefbaarheid van Luchtbal en gingen niet alleen in tegen het idee 'menging door verdichting', maar opende ook het debat over onrechtvaardigheid:

“Bijna alle sociale huisvestingsprojecten in Antwerpen liggen aan grootschalige infrastructuurprojecten, en op waterzieke gronden van de polders. Deze waren goedkope gronden die goed genoeg waren voor sociale huisvesting. Dit zijn geen toplocaties, maar locaties die afgesneden zijn van het stedelijk weefsel door infrastructuur.”

Het tweede team ‘biotoop Luchtbal’ streefde naar een duurzamere toekomst. Gesteund door lectuur over ecosysteemdiensten, besloot de groep om de mogelijkheden van stadslandbouw als een collectief project te onderzoeken. Dit project zou niet enkel educatief zijn, maar ook bijdragen tot sociale cohesie en integratie. Bovendien reduceert stadslandbouw de CO2 uitstoot, bevordert het de biodiversiteit in de wijk, en zijn sommige planten in staat om water, lucht en bodemvervuiling aan te pakken.

De groep verweefde stadsontwerp met socio-ecologische kennis door verschillende methodes toe te passen. Ze zetten de restruimtes van Luchtbal met mogelijkheden voor toekomstig gebruik op kaart, deden demografische onderzoek aan de hand van de ‘buurtmonitor’, onderzochten referentieprojecten, en namen surveys en interviews af van bewoners en lokale actoren over de mogelijkheden en moeilijkheden van stadslandbouw. Het sociaal restaurant, de bestaande moestuintjes, en het buurtproject ‘le collier jardin’ (een initiatief van de stad Antwerpen), dienden als uitgangspunt. Doorheen de tijd zouden mobiele en tijdelijke tuinen evolueren tot permanente moestuinen zodat tijdelijk gebruik kon evolueren tot een langetermijnproject. Het project bouwde ook verder op de ‘groene catwalk’ – een voorstel van Urban Unlimited en Omgeving – dat de ‘Oude Landen’ in het noorden verbond met scholen en sportfaciliteiten in de buurt (Sanders, 2012).

THEMA 3: Huisvesting

Ongeveer 90% van de 5700 bewoners van Luchtbal leven in sociale huurwoningen. Dit impliceert dat Luchtbal wordt gestructureerd door de geschreven en ongeschreven wetten en tradities van de sociale huisvestingssector. In de gouden jaren van de welvaartstaat waren de relaties vrij eenvoudig tussen de sociale huisvestingmaatschappijen, stadsadministraties en bewoners (gerepresenteerd door vakbonden). Vandaag lijkt het aantal spelers in Luchtbal geëxplodeerd te zijn. Afgezien van de sociale huisvestingsmaatschappij (vandaag Woonhaven) en de Vlaamse Maatschappij voor Sociale Woningbouw, zijn ook AG VESPA en een hele serie aan stadsadministraties en eigenaars relevante actoren. Bovendien heeft Luchtbal verschillende actieve bewonersgroepen en formele en informele buurtorganisaties (sportclubs, culturele organisaties, religieuze groepen, en vertegenwoordigers van de verschillende woningblokken). Deze groepen werden tijdens de workshop zichtbaar gemaakt op kaart, om bottom-uporganisatie mogelijk te maken. Gevestigde instanties kunnen dus lokale kennis opnemen van de buurtorganisaties in de plaats van enkel een beroep

te doen op specialisten. Dit maakt het mogelijk om af te stappen van ‘geïstitutionaliseerde’ en instrumentele participatie dat wordt toegepast in grote stadsvernieuwingprojecten:

“Het college van burgemeesters en schepenen keuren op 30 maart 2007 goed (...) dat de stad de actieve participatie van inwoners zal aanmoedigen door het programma ‘stad in transitie’ te initiëren, in wijken waar grootschalige interventies zullen gerealiseerd worden.”

Als resultaat van bovenstaande beleidsvisie wou het stadbestuur steun mobiliseren, gemeenschappen doen herleven en nieuwe buurtidentiteiten creëren die komaf zouden maken met de vaak slechte reputaties van wijken (Thaens, 2012). De Stad organiseerde daarvoor evenementen, focusgroepen en bevragingen om participatie in het planningsproces aan te moedigen. Bijvoorbeeld, een internationaal kunstfestival ‘habitat’ werd georganiseerd in een van de leegstaande gebouwen van Luchtbal. Voordat het gebouw zou gesloopt en heropgebouwd worden, ‘vierden’ kunstenaars en architecten – die acht appartementen van het gebouw bezetten – de vernieuwing van de wijk (Cobra, 2010). Het initiatief trok vooral mensen aan van buiten de wijk en was niet geïnitieerd door of met de lokale bewoners die het slopen van het gebouw niet ondersteunden. Op Luchtbal bleven gebouwen die klaar stonden voor hun sloop of renovatie leeg gedurende jaren omdat ze wachtten op VMSW-fondsen, wat een versneld verval aanmoedigde, net als vandalisme, het kraken van panden, ontevredenheid, en onbegrip:

“Het nieuwe plan creëerde commotie. Woningblokken, ook diegene waar ik opgroeide, zouden gesloopt worden. Wanneer het plan werd voorgesteld, begrepen bewoners onmiddellijk dat ze eruit zouden gegooid worden. (...) De leegstand van de gebouwen nam nog eens 3 tot 4 jaar in beslag, wat tot veel onbegrip leidde.”

De complexiteit en uitzichtloosheid van de situatie kwam dus (gedeeltelijk) voort uit de institutionele knoop waarmee Luchtbal kampte. Het derde team van de workshop stelde de wetgeving van eigendom en huisvesting in vraag door een kritische houding aan te nemen ten opzichte van de gevestigde organisaties en het rigide sociale huisvestingssysteem. Het team reageerde bovendien tegen de afwezigheid van voorstellen gerelateerd aan sociale huisvesting in de conceptstudie. De reden hiervoor is eenvoudig maar ook verontrustend, aangezien het zo goed als aanvaard is dat verandering in de sociale huisvestingssector quasi onmogelijk is door de rigide bureaucratische processen en gecompliceerde allianties tussen de verschillende betrokken actoren in de woningmarkt.

De groep besloot om dringende woonnoden van bewoners aan te pakken door een gevarieerde en flexibele woningsvoorraad te voorzien in de wijk. In interviews bleek namelijk dat bewoners met veel genegenheid over hun buurt spreken, maar ze vertelden even-

eens vrij problematische verhalen over de lange wachtlijsten van Woonhaven, de te kleine appartementen, en de slecht onderhouden faciliteiten.

“Het appartement is niet groot genoeg meer. Dat is het probleem. Ik heb al een aanvraag ingediend voor een groter appartement, en morgen zullen ze het aan me tonen. ... En of ik er zin in heb! (...) Ik heb 3 jaar moeten wachten.”

“De appartementen zijn te klein. (...) Ik ken mensen die twee of drie kinderen hebben, maar in een appartement verblijven met enkel twee slaapkamers.”

Het team stelde een nieuwe semiautonome instantie voor. Als een (tijdelijk) niet-sociale huisvestingsmaatschappij zou de instantie in staat zijn om buiten het gereguleerde kaderwerk van onder meer de VMSW te handelen. Deze nieuwe organisatie – genaamd SKODA – zou een flexibelere (en tijdelijke) aanhanger zijn van AG VESPA. Het zou in staat zijn om sneller beslissingen te nemen, kleinschalige en tijdelijke acties te stimuleren, renovaties uit handen te nemen van Woonhaven, en zich te engageren in het kopen en verkopen van woningen. Bovendien zouden bestaande buurtorganisaties onmiddellijk met SKODA kunnen onderhandelen over hun woningnoden en wensen.

THEMA 4: ‘bridging and bonding’, de Luchtbal bus

In de afgelopen jaren werden verschillende pogingen ondernomen om de opinies en aspiraties van de bewoners van Luchtbal te vatten. In 2006, toen de Stad Antwerpen besloot om een nieuw masterplan voor de wijk op te stellen, nam er een ‘branding’-sessie plaats. Het doel was toen om informatie te verzamelen over de voornaamste karakteristieken van de wijk, en om via participatie toekomstprojecten te identificeren (Claeys, 2006). Het initiatief toont de moeilijkheden aan van een participatief proces dat wel degelijk trachtte om een goede representatie van inwoners te betrekken. Alle Luchtbal bewoners werden gecontacteerd, maar enkel de ‘usual suspects’ namen deel aan het project, meer bepaald de ‘actieve’ bewoners waarop regelmatig beroep kan gedaan worden. De resultaten bleven dus veeleer algemeen en waren niet representatief voor de wijk. Een onderscheid ontbrak tussen verschillende leeftijds- en etnische groepen.

Het vierde team bestond uit vijf personen (twee sociologen, een antropoloog, een interieurontwerper/stedenbouwkundige en een architect/stedenbouwkundig ontwerper) en trachtte de verborgen dynamieken in Luchtbal te ontsluiten door middel van veldwerk en diepte-interviews. Het team speelde in op een reeds bestaand initiatief van de bewoners om een faciliteitenkaart te maken voor nieuwkomers. Het team vulde deze kaart verder aan, en deed een extra cartografische oefening door bewoners ‘mental maps’ van hun buurt te laten tekenen.

“Ik heb enkele nieuwe dingen geleerd door met ontwerpers samen te werken. Als antropoloog, ben ik gewoon om interviews af te nemen en verhalen te verzamelen, maar het was voor mij de eerste keer om deze informatie te gaan vertalen in kaarten. Ik heb ontdekt dat deze manier van werken extra inzichten kan bieden doordat informatie op een andere manier gestructureerd wordt.”

Deze tekeningen, in combinatie met korte maar doelgerichte vragenlijsten, onthulden enerzijds de manier waarop bewoners de buurt en zijn omgeving gebruiken en brachten anderzijds de plaatsen aan het licht die ze liever vermijden of vaak bezoeken. Hieruit kon afgeleid worden dat elke bewonersgroep zijn eigen wensen heeft, en dat er interculturele conflicten bestonden in de wijk. Bovendien bevat Luchtbal een reeks interessante contrasten in zowel zijn gebouwde omgeving als in zijn sociale en culturele diversiteit.

“Wij wonen in het betere deel van Luchtbal”.

Deze en andere analyses lieten toe om ruimtelijke interventies voor te stellen die ‘bridging’ en ‘bonding’ stimuleren tussen verschillende culturen en generaties. ‘Bonding’ gebeurt wanneer gelijkaardige types mensen “socializen”: ze hebben dezelfde leeftijd, hetzelfde ras, dezelfde religie, etc. “Bridging” gebeurt wanneer netwerken ontstaan tussen mensen met een verschillende achtergrond (Putnam, 2000). Wanneer mensen “anderen” ontmoeten in “loose spaces” raken ze vertrouwd aan elkaar, worden ze aangemoedigd om elkaar te aanvaarden, en leren ze vaak ook meer over henzelf (Franck & Steens, 2007).

Om sociale interactie aan te moedigen stelde het team voor om een “Luchtbal bus” in de wijk te laten rijden volgens de vroegere busroute 123 van De Lijn. De 123 route kruiste de wijk en verbond Luchtbal met het stadscentrum, Merksem (waar het ziekenhuis een gangbare bestemming is) en andere noordelijk gelegen wijken. Het schrappen van lijn 123 zorgde voor protest bij de bewoners, die verdere isolatie met de rest van de stad vreesden (Van Damme, 2012). De “Luchtbal bus” ‘overbrugde’ de wijk (bridging), legde de verbinding met het centrum van Merksem, maar zorgde ook voor connecties tussen de mensen die in de verschillende delen van Luchtbal wonen: de torens, de tuinwijk, en de Canadablokken.

“In het verleden konden we anderen ontmoeten in de cafetaria van de sporthal. Vandaag moeten we samenkomen bij iemand thuis, waardoor de kansen om elkaar te ontmoeten kleiner zijn geworden.”

Bushaltes zijn de meest intensief gebruikte publieke ruimtes in Luchtbal. Ze brengen mensen met een verschillende achtergrond noodzakelijkerwijs samen. Ze vormen dan ook uitstekende locaties voor “bonding” en als potentiële locaties voor tijdelijke interventies: een sociaal restaurant, een speeltuin, een bibliotheek, een markt of sport faciliteiten. Eerder

dan vaste publieke of commerciële ruimtes te ontwikkelen voor specifieke doelgroepen, reist de bus doorheen de wijk.

“Bij verschillende bezoeken aan Luchtbal, bleek dat de bushaltes de meest intensief gebruikte plaatsen in de wijk zijn. Daar kan je altijd een aantal pratende en wachtende mensen vinden – veel vaker dan op de bankjes in de grasvelden. De bushaltes zijn levendige publieke ruimtes waar verschillende types mensen elkaar vinden. Hetzelfde geldt voor de bus en tram zelf, (...), waar je altijd een doorsnede van de bevolking zal vinden.”

De ‘Luchtbalbus’ bleef geen idee op papier. Als wijze van actieonderzoek reed het team met de bus doorheen de straten van Luchtbal. Het was geen statische interventie die in Luchtbal neergepoot werd, maar een dynamische installatie die reisde doorheen de verschillende delen van de wijk. Conversaties en interviews ontstonden ter plaatse met gebruikers die feedback op het project gaven, waardoor het concept van de “Luchtbalbus” steeds aangepast werd. De bus creëerde ruimte voor ontmoeting, uitwisseling, en door dit te doen, stimuleerde het onderlinge contacten.

“Het is belangrijk om een idee in de praktijk te testen. Ideeën op papier zijn goed, maar enkel wanneer je het in realiteit uittest kan je weten of het werkt en welke moeilijkheden het zal ondervinden.”

THEMA 5: kunstenaarsinterventies

Het laatste spoor bestond uit kunstenaarsinterventies door Els Dietvorst. Gedurende een periode van 4 dagen ging zij een dialoog aan met de bewoners van Luchtbal terwijl ze hen portretteerde in hun gebruikelijke omgeving. Door een compilatie van haar interviews in een serie van kortfilms, richtte ze aandacht op verschillende problematieken zoals discriminatie, stigmatisatie, en geluidsoverlast. Ze stelde een website samen die toeliet om verhalen en foto's toe te voegen en zo een project op langere termijn op te starten. Eén van de opvallendste elementen die uit het sociaal onderzoek van Urban unlimited en omgeving naar voor kwamen, was bovendien dat niemand de geluidsoverlast in de wijk als problematisch ervaarde. Els Dietvorst maakte hierover een film waarin ze het verschil aantoont tussen Luchtbal met en zonder geluidsoverlast. Een sterk statement werd hiermee geponeerd.

“Kunstenaars tonen dingen op een andere manier, wat kan leiden tot andere oplossingen en conclusies.”

Conclusie: “Questioning both temporary urbanism and mixing by densification”

Door Luchtbal's plannings- en ontwikkelingsgeschiedenis te analyseren, is een graduele verschuiving merkbaar van het permanente naar het tijdelijke. In 1944 stelde Hugo Van Kuyck een rationeel masterplan voor en concipieerde hij Luchtbal als een gestandaardiseerde en zelfvoorzienende woonwijk. Doorheen de tijd veranderde Luchtbal geleidelijk aan van een grote sociale woonwijk tot een woonwijk met veel diverse culturen, onder meer door suburbanisatie en een aangepast toewijzingsbeleid in 1994. Bovendien beantwoordden vele appartementsgebouwen niet langer aan de huidige comfortnormen, waardoor een lange experimentele periode begon waarbij projectontwikkeling niet in staat leek om de uitdagingen waarmee Luchtbal kampte tegemoet te komen. Het herziene masterplan van 2009 leek niet in staat om de nodige private investeerders aan te trekken, en de transdisciplinaire workshop in 2012 – die onafhankelijk was van de beleidsvisies van de stad Antwerpen – voelde de nood aan om de kwaliteiten van de multiculturele wijk te verkennen en onderzoeken. De scope en benadering van het stadsvernieuwingproces van Luchtbal veranderde dus doorheen de tijd. Startend vanuit een politieke obsessie voor 'menging door verdichting', veranderde de focus bij de sociale planningscel van de stad Antwerpen en het investeringsprogramma van Urban Unlimited en Omgeving, om tot specifieke ruimtelijke en socio-economische voorstellen te komen als motoren voor ontwikkeling.

“Een week is eerder tijdelijk om rond tijdelijke interventies te werken.”

Men zou kunnen zeggen dat de transdisciplinaire workshop geen ultieme antwoorden en oplossingen heeft geleverd die bijdragen tot een visie voor de hernieuwing van de wijk. Door het tijdelijke karakter van de workshop, konden er geen langetermijnrelaties uitgebouwd worden met de planningscel van de stad of de lokale bewoners en actieve bewonersgroepen. Bovendien misten de projecten van de workshop een meer gestructureerde en strategische rol binnen een lange termijnplan of ontwerpvoorstel voor de buurt. Men kan zich ook afvragen of de voorstellen van de workshop de moeilijke uitdagingen van Luchtbal weten aan te pakken, zoals de excessieve geluidsoverlast, de luchtvervuiling, en het rigide sociale huisvestingssysteem. Desalniettemin kan er geargumenteed worden dat de workshop een open forum en laboratorium was dat ruimte bood aan experimenten. Discussies en debatten werden heropend door te focussen op vijf verschillende sporen die maatschappelijke problemen in Luchtbal weten aan te kaarten. Door rekening te houden met het voorgaande sociologisch onderzoek dat gevoerd werd in Luchtbal, wist de workshop nadruk te leggen op het betrekken van de tot dan toe ongehoorde maar relevante actoren, en aandacht te geven aan de wensen en noden van verschillende bewonersgroepen.

Bovendien werd door de transdisciplinaire aard van de workshop kennis uitgewisseld tussen verschillende disciplines en ontstonden er kruisbestuivingen. Ontwerp- en andere vormen van kennis werden geïntegreerd. Deze mix aan disciplines – zoals stadsontwerp en planning, sociologie, architectuur, en antropologie – liet toe om nieuwe methodes

uit te testen om hedendaagse stedelijke uitdagingen aan te pakken. De workshop testte deze alternatieven, in de vorm van tijdelijke projecten of methodes zoals socioruimtelijke mapping (zoals de kaart van de verschillende informele organisaties van de wijk). Deze projecten en visies richtten zich op de huidige kwaliteiten van de multiculturele sociale woonwijk, en reageerden daardoor op de strategie ‘menging door verdichting’ en het ontwerp en planningsproces dat gaande was in de wijk.

Dank

De auteurs willen graag hun dank betuigen aan de organisatoren van de workshop in Luchtbal – Els Vervloesem en Pieter Van den Broeck – en aan de bewoners van Luchtbal die enthousiast hebben meegewerkt. De auteurs danken ook de deelnemers van de workshop, sprekers en begeleiders: Paula Caballero, Pieter Cools, Tine Poot, Anne Seghers, Zineb Seghrouchni, Tim Devos, Wang Xinrui, Elise Schillebeeckx, André Cools, Cecilia Furlan, Nele Aernouts, Joris Van den Broeck, Pim van Gestel, Ellen Lambert, Marleen Goethals, Lise Maes, Stephanie Verbeeck, Doeschka Hordies, Julie De Weerd, Carien van Caam, Richard Plunz, Sabrina Lindemann, Stijn Oosterlynck, Konrad Miciukiewicz, Frank Moulaert, Els Spitaels, Luuk Boelens, Karen Thaens, en Geert De Blust.

Bibliografie

- Bishop, P., Williams, L. (2012) *The Temporary City*. London & New York: Routledge.
- Claeys, H., Van de Put, M., Claeys, R. (2006) ‘Specifiek Luchtbal’: *Onderzoek naar de beleving van Luchtbal door de bewoners en gebruikers*. Antwerpen: StedelijkWijkOverleg, planningscel stad Antwerpen, Huisvesting Antwerpen.
- Cobra (2010) *Luchtbal gekraakt door kunstenaars*. Artikel cobra, 4 Juni, <http://www.cobra.be/cm/cobra/kunsten/1.794128>, bezocht 11 Juli 2013.
- Fasseur, K. (2009) Wijkbewoners kritisch voor Masterplan Luchtbal. In *De Standaard*, 11 December 2009.
- Franck, K.A. en Stevens, Q. (2007) *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*. London: Routledge.
- Kempenaers, P. (2000) ‘Een beetje folklore’. In Seghers, G., Van Uytfaugh W., Kempenaers, P., Nauwelaerts, M., Janssens, F. en De Bremaeker, J. (red.) (2000) *75 jaar Luchtbal*. Antwerpen: Serge de Pauw, pp. 5–9.
- Lamberts, E., Coppens, T., van Meirvenne, J., Baelus, J., Leroy, T., Hoedelmans, T., Boelens, L., Sanders, W. (2011) *Verslag lokaal begeleidingsteam investeringsprogramma Luchtbal 14 november 2011*. Antwerpen, België: Stad Antwerpen.
- Leroy, T. (2009) *Masterplan Luchtbal: Advies sociale planning*. Antwerpen, België: Stad Antwerpen Sociale Planning.

- Leroy, T., Wuyts, T., Pitillion, F., Vanobbergen, T. (2009) *Masterplan Luchtbal: kernnota*. Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Loxham, N. (2011) *Nota marktverkenning Luchtbal*. Antwerpen: AG VESPA.
- Oosterlynck, S., Vervloesem, E. (2011) *Opmerkingen bij AG Stan draft 'Opdracht procesondersteuning en inhoudelijke ondersteuning: Investeringsprogramma Luchtbal'*. Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Overmeyer, K., Oswalt, P. en Misselwitz, P. (2007) *Urban Catalyst*. Berlin: Jovis.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sanders, W., Hoedelmans, T. (2012) *De Luchtbal vaart: Onderzoek naar een gemeenschappelijke investeringsstrategie in de wijk Luchtbal*. Antwerp: AG Stadsplanning.
- Seghers, G. (2000) 'Van polderlandschap tot stadswijk'. In Seghers, G., Van Uytfangh W., Kempenaars, P., Nauwelaerts, M., Janssens, F. en De Bremaeker, J. (red.) (2000) *75 jaar Luchtbal*. Antwerpen: Serge de Pauw, pp. 5-9.
- Schillemans, L. e.a. (2010) *Geluidsstudie Luchtbal*. Mechelen, Belgium: Technum Tractebel Engineering.
- Schutten, I. (2011a) 'Development-based Management: Time as an Instrument for the Creation of Value'. In *Oase*, 85, pp. 88-100.
- Spitaels, E., Aerts, L., De Potter, A Schutten, I. (2011b) *De Tussentijd*. Den Haag: Alice publicaties, pp. 1-16.
- Spitaels, E., Aerts, L., De Potter, A. (1995) *Pruis & Apache; een kijk op de architectuur van Luchtbal*. Antwerpen: Stadsdrukkerij.
- Stad Antwerpen, Urban Unlimited, Universiteit Leuven, Universiteit van Antwerpen (2012) *Antwerpen Luchtbal: enquêteresultaten. Het gebruik van en de betrokkenheid van bewoners bij de wijk Luchtbal*. Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Stad Antwerpen, College van burgemeester en schepenen (2009) *Collegebesluit 12 juni 2009, Woonomgeving. Woonregie. Zomerprogramma Luchtbal 2009. Goedkeuring (Jaarnummer 7806)*, Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Stad Antwerpen, College van burgemeester en schepenen (2005), *Collegebesluit 16 december 2005, Stedelijke woondienst. Plannings-en coördinatiegraad sociale huisvesting – operationeel plan sociale woningen fase II. Goedkeuring. Concretisering beleidsrichtlijn (Jaarnummer 14877)*, Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Thaens, K. (2012) *Projects for Cities in Transition: Luchtbal*. Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Van Damme, D. (2012) Lijn 123 afschaffen is domme beslissing. In *Gazet van Antwerpen*, 23 juni 2012.
- Van den Broeck, P., Vervloesem, E. (2012) *Actors and Methodologies for Implementing Spatial Qualities in Luchtbal Antwerp*. Paper gepresenteerd tijdens de Spindus Workshop, 15-16 December, Napels, Italië.
- Van Velzen, E., van den Berg, E. Dreesmann, Willem Paul, Jorritsma, J. (2007) *Luchtbal Antwerpen Stedenbouwkundige studie: eindrapport oktober 2007*. Rotterdam: De Nijl Architecten.
- Verstrate, L., Vervloesem, E., De Meulder, B. (2013) 'Exploring the Scenes of Luchtbal'. In Verstrate, L., De Meulder, B., Moulaert, F. and De Bruyn, J. (red.) *Scenes from Luchtbal. Whatever Happens to the Modernist City?* Mechelen: Public Space.
- Willemsse, T. (2012) *Connected Island: Entry and Exit of Luchtbal*. Urban Studies paper, Katholieke Universiteit Leuven, België.

3.5 De 'tijd van de participant' stemt niet overeen met deze van het project

Hilde Heynen in gesprek met André Loeckx

André Loeckx, emeritus-hoogleraar van de KU Leuven, ligt samen met Linda Boudry, toentertijd ambtenaar bij de Vlaamse Gemeenschap, aan de basis van de subsidieregeling voor stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen. Hij was lange tijd juryvoorzitter van het onafhankelijke panel dat de ingediende projecten beoordeelt en zit eveneens de kwaliteitskamer voor die de gesubsidieerde projecten opvolgt (dat zijn er inmiddels een vijftigtal). Sinds 2003 kunnen de Vlaamse steden projectdossiers indienen om subsidies te verwerven ter ondersteuning van ambitieuze strategische projecten, die de ruimtelijke kwaliteit en de leefbaarheid van hun stad bevorderen. Om de kwaliteit van de projectdossiers te verbeteren werd ook een 'conceptsubsiëring' ingevoerd: dit is de financiering en begeleiding van een voortraject dat de mogelijkheden en de krachtlijnen van een project verkent. Een belangrijk aandachtspunt is het participatieve luik: hoe worden inwoners en andere belanghebbenden betrokken bij de definitie en uitwerking van projectvoorstellen? André Loeckx licht toe hoe doorheen de jaren, op basis van de ervaringen van de opeenvolgende projecten, de inzichten binnen de jury verschoven zijn. Hij beklemtoont dat hij alleen voor zichzelf spreekt en niet in naam van de juryleden of het Team Stedenbeleid.

Hilde Heynen: De stadsvernieuwingsprojecten gesubsidieerd door de Vlaamse Regering hebben reeds in vele steden markante resultaten opgeleverd. Kan je toelichten welke criteria de jury hanteert om projecten voor subsidie te selecteren en op te volgen en met name hoe de jury en de kwaliteitskamer daarbij de rol van participatie zien?

André Loeckx: We stuiten meteen al op een probleem wanneer we het hebben over participatie in stadsvernieuwingsprojecten. Immers over wiens participatie spreken we? Heel wat actoren – eigenaars, gebruikers, bewoners, uitvoerders, beslissers, beheerders, uit diverse sectoren en bestuursniveaus – moeten participeren aan een stadsvernieuwingsproject. Ik weet wel, wanneer het gaat over participatie, gaat het doorgaans over 'de mensen zelf', maar wie zijn dat? De bewoners? De lokale buurtwerking? Plaatselijke verenigingen? Zelfs als het om de bewoners gaat, is het niet eenvoudig om te bepalen wie precies betrokken partij is of zou moeten zijn. De mensen die er al wonen of zij die er nog moeten komen? En wat als degene die er al wonen geneigd zijn anderen te willen buiten houden? Of het onderling oneens zijn?

#stadsvernieuwingsprojecten #betrokken partijen

Maar eigenlijk was het bij de start van de werking rond stadsvernieuwingsprojecten niet in de eerste plaats om de bewoners te doen. Bewonersparticipatie was een onderdeel van een veel bredere participatieve opzet. De projecten moesten eerst en vooral een soort van laboratoria of beter gezegd proefbanken vormen van samenwerking tussen de verschillende sectoren van beleid en administratie en tussen de verschillende bestuursniveaus die hun zegje doen over de stad. Stadsvernieuwingsprojecten werden gezien als oefeningen om tot een beter stads- en stedenbeleid te komen. Deze opzet werd theoretisch en conceptueel voorbereid in het *Witboek – de eeuw van de stad*, een boek waar we met een multidisciplinaire redactie bijna twee jaar aan gewerkt hebben en dat via een uitgebreide reeks stadsdebatten in talrijke steden getoetst en bijgesteld werd. Dat was onder leiding van Linda Boudry van Stedenbeleid Vlaanderen die daarmee ronduit baanbrekend werk verzet heeft. Het Witboek formuleerde een aantal cruciale condities om tot een beter stads- en stedenbeleid te komen. Een belangrijk punt betrof de noodzakelijke complementariteit tussen representatieve en participatieve democratie: participatieve grassroots-initiatieven worden toegejuicht maar zij moeten af van hun miskennis van wat de representatieve democratische werking kan betekenen, de werking van de verkozen overheid dus, in de eerste plaats de lokale overheid. En dat geldt evengoed in de andere richting: lokale overheden moeten leren de bottom-updynamiek voor vol aan te zien en de civiele maatschappij, of beter gezegd de burgerbeweging als verzamelnaam van al die participatief democratische krachten, als volwaardige partner te beschouwen. De klemtoon van het Witboek lag echter bij die andere conditie: de samenwerking tussen verschillende geledingen van beleid en bestuur. Deze sectoren of departementen – ruimtelijke planning, water- en bosbeheer, infrastructuurwerken, verkeer, monumentenzorg, huisvesting, en noem maar op ... of dat nu op niveau van een stad of van Vlaanderen is, of tussen de bestuursniveaus onderling – werken te veel als eilanden. De betrokken ambtenaren doen elk hun ding binnen hun departement en beschouwen zichzelf en de collega's van een ander departement niet als participanten aan een gemeenschappelijk project. Dit geldt a fortiori voor de hogere overheden of administraties ten overstaan van de lokale. Wie werkt bij AWV (Agentschap Wegen en Verkeer) of W&Z (Waterwegen en Zeekanaal) voelt zich niet bijster betrokken bij de lokale besognes van de ene of andere gemeentelijke ambtenaar. En de ambtenaar van de Vlaamse Gemeenschap ziet zich eerder als een controleur dan als mogelijke medewerker van een collega op lokaal niveau, eerder als chef dan als participant aan een lokaal project.

#witboek stedenbeleid

HH: Het is dus allemaal gestart met een reflectie op de rol van de overheid, de lokale overheid in de eerste plaats?

AL: Jazeker: ons Witboek zoomde in op hoe de stedelijke overheid horizontaal / intersectoraal / interdepartementaal kon werken, hoe zij zelf de regie kon voeren over de vernieuwing van bestuur en beleid, hoe zij zelf de gangmaker van stedelijke vernieuwing kon worden. Met de stadsvernieuwingsprojecten als oefeningen 'in het echt'. Stadsvernieuwingsprojecten

zijn immers van nature complex en multisectoraal. Zij vereisen dat overheden, departementen en sectoren mekaar vinden, dat ze het eens geraken met de civiele maatschappij, dat de privé mee stapt. Anders komt er van zo'n project simpelweg niets in huis. Daar ging participatie in de stadsvernieuwingsprojecten in de eerste plaats om; niet om in enquêtes of hoorzittingen of gesprekstafels de bewoners te vragen wat zij willen en of ze akkoord gaan met dit of dat plan, maar om een projectconditie te scheppen die zodanig is dat iedereen, 'de mensen zelf' inclusief, gemotiveerd is om mee in bad te gaan... Enfin niet 'iedereen', laat ons zeggen een voldoende sterke en representatieve 'coalition of the willing'.

Later zijn we dit concept van participatie 'coproductie' beginnen noemen. Coproducten werken in principe horizontaal. Zij schorten onderlinge machtsuitoefening en eigenbelang op ten bate van het product en het productieproces waar ze voor gaan. Een te smal begrepen participatie laat nog teveel toe dat iedereen zich als wantrouwend controleur van de anderen opstelt om de eigen agenda te vrijwaren – het gaat dan om het goed- of afkeuren van plannen door anderen opgesteld: 'laat eens zien, het is niet goed genoeg, het beantwoordt niet aan mijn criteria, te weinig groen, te weinig parking, te veel drukte in mijn straat'. Die attitude wilden we zien verglijden in een andere, waarbij betrokkenen meer en meer als coproducten zouden gaan optreden, zich geleidelijk aan een project toe-eigenen, kennis opdoen over de projectdoelstellingen en randvoorwaarden, de nodige correcties en verbeteringen aanbrengen, investeren in het project, verantwoordelijkheid opnemen. Dat kunnen de burens zijn, toekomstige bewoners, passanten en klanten, middenveldorganisaties, de scouts, de kerkfabriek, de circusschool, de fietsersbond, maar ook eigenaars, bouwmaatschappijen, ontwikkelaars; het kunnen sectoren of departementen zijn, Wegen en Verkeer, Natuur en Bos, Waterwegen en Zeekanal... Essentieel daarbij was en is het project, als gemeenschappelijk objectief, als gezamenlijk werkstuk, als 'proof of the pudding' ook. Onversneden bottom-up, participatie van het genre 'de mensen zelf weten het best hoe het moet' was dus niet het objectief. **#co-productie**

HH: Klinkt dat niet als wishful thinking? En ook nogal algemeen en ...heu...wollig. Kan men daarmee concreet aan de slag?

AL: O maar, wij brachten gewoon dingen samen die toen op verschillende plaatsen aan de orde gesteld werden, praktijken ook. Het concreet model dat ons in het begin voor ogen stond was Spoor Noord in Antwerpen – dat was volop bezig toen. Bij de start van Spoor Noord had men al een jarenlange reflectie en heel wat ontwerpelijk onderzoek achter de rug; reeds tijdens Antwerpen 93 werd er op het gebied gewerkt. Er was daar dat enorme spoorwegemplacement in onbruik, eigendom van de Spoorwegen, ommuurd en vervuild, en omgeven door volksbuurten die snakten naar wat groen. Een typisch voorbeeld dus van de postindustriële sites die op dat moment in nagenoeg alle steden lagen te wachten op herontwikkeling. Hoe paktten ze dat in Antwerpen aan? Hoe gingen ze te werk in de omliggende buurten? Negotiaties met de Spoorwegen, zien wat de vastgoedsector van plan is, zoeken naar subsidies, aftasten wat leeft in de buurten, structuurschets, consensusnota,

‘wervend programma’ met de buurten, ‘trek je plan dag’, ontwerpwedstrijd... Spoor Noord werd een model voor een andere projectaanpak en een andere soort participatie. Van in het begin werden de omliggende buurten betrokken: ontwerpend onderzoek, vergaren van kennis over de sociale situatie, aftastende consultaties, workshops... Willen de mensen wel een park of zetten zij andere noden op de agenda? Zien zij directe verbindingen tussen hun buurt en het park zitten? Wat moet zo’n park zijn? Een mooie plek voor een zondagswandeling? Een verbeterde ‘konijnenwei’ voor picknick, spel en sport? (‘Konijnenwei’ is de volksnaam voor de groene eilanden te midden van de spaghettiknoop aan Antwerpen Zuid – nvdr) Of volkstuinten? Maar gaat dat wel veilig zijn? Moet dat afgesloten worden ‘s avonds? Wie onderhoudt dit? Wat met de vervuiling?...

#Spoor Noord

HH: Was er op dat moment weerstand omdat men schrik had voor gentrificatie en stijgende huurprijzen? Dat is op zich wel een reëel mogelijke transformatie, natuurlijk: dat de bouw van een park de omliggende buurten aantrekkelijker maakt, waardoor de vastgoedprijzen stijgen en mensen met lagere inkomens weggeduwd worden.

AL: Ja, dat is nu aan de gang vrees ik. Maar in mijn herinnering was dit bij het realiseren van Spoor Noord niet de eerste zorg. Het behoorde zeker niet tot wat we opstaken uit Spoor Noord als modelproject. Er was in Antwerpen wel behoorlijk wat discussie over ‘welk genre van park: een park voor de buurt of een voor het betere stadsvolk?’ Dat klonk door op de jury van de ontwerpwedstrijd. Ik maakte deel uit van deze jury; Vlaams Bouwmeester Bob Van Reeth was voorzitter. De ontwerpwedstrijd begon met een uitgebreide briefing, waarbij vertegenwoordigers van de buurt, die dus de workshops en zo hadden meegemaakt, aan de ontwerpers hun wensen en suggesties kenbaar maakten, zeer gericht, met aanduidingen op de luchtfoto, wat de mensen wilden en waar. De ontwerpers waren niet van de minsten: Bernardo Secchi en Paola Vigano, Neutelings-Riedijk met Martha Schwartz, Latz met Stramien, Technum plus uapS, West 8 samen met Marcel Smets... De wedstrijd resulteerde in ontwerpvoorstellen die het kaliber van de ontwerpers alle eer aandeden. De jurering was niet eenvoudig, omdat er duidelijk verschillende opvattingen naar voor werden gebracht over wat een park kan zijn in dat deel van de stad, omgeven door deze buurten. Gaat het om gesofisticeerde volkstuinten? Om een toegankelijk populair park? Of een verzorgd burgerlijk park met grootstedelijke allure? Secchi en Vigano gingen naar eigen zeggen voor een veredelde ‘konijnenwei’: een grasveld met bomen en met eenvoudige maar robuuste sportinfrastructuur: er kon gesjot worden, gebasketbald, niet te veel onderhoud, geen afsluitingen. Secchi en Vigano voorzagen eveneens in een ecologisch proces van sanering van de vervuilde grond. Ook zouden de bestaande industriële gebouwen zoveel mogelijk hergebruikt worden, bijvoorbeeld als stedelijk dak waaronder allerlei activiteiten kunnen plaatsvinden. De keuze van het geschikte ontwerpteam was niet eenvoudig. Sterke projecten, sterke presentaties, duidelijk verschillende concepten, de belangen van de stad, de kennis over de site, de wensen van de buurt, allemaal aanwezig rond de tafel. Op een gegeven ogenblik werd er gezegd: “we komen er niet uit, we willen terugkoppelen naar de buurt”. Er werd dan een tweede pre-

sentatie georganiseerd, met vragen aan de twee overblijvende ontwerpteams – Neutelings-Riedijk en Secchi-Vigano – gevolgd door een tweede sessie van de jury. Uiteindelijk werd het Secchi-Vigano. Ik heb zelden zo'n jury meegemaakt: kennis van de sociale en ruimtelijke context, een gedragen probleemstelling, een nieuw genre van opdracht, uitstekende ontwerpers, voorstellen die het verschil maken, een discussie die er toe doet. **#ontwerpwedstrijd**

Figuur 1: Feestelijke Opening Spoor Noord (© Birgit Sterckx)

Maar daarmee was de kous niet af. Daarna kwam wat zij in Antwerpen ‘het wervend programma’ noemden pas goed op dreef: een programma dat het project aanwezig stelt en gestalte geeft terwijl het er nog niet is. Dat is nodig, omdat er tussen de keuze van de ontwerper en de realisatie van het project een hele lange tijd voorbij kan gaan. Het projectproces lijkt dan stil te vallen. Het duurt jaren voor vergunningen verleend zijn, voor bodemsaneringen in orde zijn, en dat lijken jaren waarin er op het terrein niets gebeurt op gevaar af dat de mensen alle belangstelling verliezen of erger: zich beetgenomen voelen.

Zo'n wervend programma houdt dan de aandacht gevestigd op het project: een fotowedstrijd, een kunstproject, geleide wandelingen, een projectkrant... op een gegeven moment hebben ze een van de bestaande ateliers proper gemaakt en daarin activiteiten met kinderen georganiseerd, ‘tijdelijk gebruik’ noemen we dat nu. Door dit alles veranderde geleide-

lijk aan de perceptie, men begon in de buurten het toekomstige park als een positief ding te zien in plaats van als een vuil terrein, iets waar men bij betrokken werd, iets waar men met toenemende kennis van zaken zijn zeg over kon doen, en vooral iets wat niet bij beloften en plannen bleef maar er echt van kwam. Bovendien werd ook in fases gewerkt en telkens er een fase af was, was er een feestelijke opening. **#wervend programma**

Ik stel het hier veel rooskleuriger voor dan het allemaal was maar dat was dus een concreet model: wat in Spoor Noord bezig was moest elders ook kunnen, of gedeeltelijk toch. En Linda Boudry heeft dat op de rails gezet, gezorgd voor een theoretische basis, ingespeeld op een politiek draagvlak, een werkmodel opgezet, een decreet voorbereid, daar dan geld voor gevonden: een nieuwe budgetlijn 'subsidiëring van stadsvernieuwingsprojecten'.

#politiek draagvlak

HH: Er is wel kritiek geweest dat dit een heroriëntatie van het beleid was waarbij stenen belangrijker werden dan mensen (zie ook hoofdstuk 1.5 in dit boek – nvdr). Ongeveer rond dezelfde tijd is immers ook het SIF – het Sociaal Impuls Fonds – voor de bijl gegaan, waarbij sociaal gerichte stedelijke projecten hun financiering verloren.

AL: Achteraf werd inderdaad gezegd dat de stadsvernieuwingsprojecten met het geld van het SIF zijn gaan lopen – ik dacht dat een tijdje ook – maar dat is naar verluidt niet zo: de budgetten van het SIF zijn gebleven maar over verschillende andere sociale programma's verdeeld. De subsidiëring van de stadsvernieuwingsprojecten gebeurde met andere middelen: deze van niet-bestede fondsen. Het lanceren van de stadsvernieuwingsprojecten was dus niet gekoppeld aan het opdoeken van het SIF. Waarom SIF gestopt is, weet ik eigenlijk niet maar dat heeft zonder twijfel een lacune gelaten. Wat ik opgestoken heb van Linda Boudry was dat men vond dat er onvoldoende structurele resultaten waren, dat het vooral dweilen met de kraan open was, miserie opvangen veroorzaakt door kansarmoede die zichzelf steeds maar reproduceerde. (Linda Boudry was als ambtenaar van de Vlaamse Gemeenschap eerst verantwoordelijk voor het SIF en nadien voor de Stadvernieuwingsprojecten – nvdr). Het sociale in die aanpak stond voor de problemen en probleemgroepen. Linda Boudry noemde haar overgang van SIF naar stedenbeleid een overgang 'van de probleemstad naar de kansenstad'. De jury en het team stedenbeleid beschouwden de stadsvernieuwing in elk geval niet als een vervanging van het sociale buurtwerk, maar als het openen van een nieuw actieterrein. Met de fysieke reconversie, 'de stenen' zeg maar, als platform voor vernieuwde stedelijkheid en stedelijk samenleven. Ik heb het niet voor die 'stenen versus mensen' retoriek. **#SIF #kansenstad**

HH: Het blijft natuurlijk toch een heikele kwestie: door van de probleemstad een kansenstad te maken, los je niet noodzakelijk de problemen op. Het is best mogelijk dat ze enkel verschuiven naar een andere plek. Indien projecten zoals Spoor Noord effectief gentrifice-

rend werken, dan betekent dat niet dat alle mensen met problemen errond beter af zijn, want sommige zullen noodgedwongen gewoon verhuizen.

AL: Klopt. Dat is een serieus probleem maar tot op zekere hoogte niet te vermijden: elke vernieuwing van de stedelijke ruimte zal of men dat nu wil of niet weerslag hebben op de huur- en koopprijzen van woningen. De stadsvernieuwingsprojecten kunnen en moeten proberen dit te milderen. Maar zelfs de zachte aanpak van stadsvernieuwingsprojecten zoals Zuurstof voor de Brugse Poort in Gent of de woningverbetering in de Gentse Rabotwijk zullen gentrificerend werken. Trouwens, men kan niet verwachten dat de stadsvernieuwingsprojecten alle sociale problemen van de stad oplossen: armoede, werkloosheid, uitsluiting, kansarmoede. Daar dienen ze niet voor, die vereisen geëigende sociale beleidslijnen en programma's. Ik blijf erbij: de stadsvernieuwingsprojecten openen een ander werkterrein, geen vervanging van het werken aan de sociale noden van de stad. Dat betekent evenwel niet dat de stadsvernieuwingsprojecten niet sociaal zouden zijn.

#gentrificatie

HH: OK, misschien moeten we eerst terugkeren naar de eigen doelstellingen en van de stadsvernieuwingsprojecten en wat er van 'participatie' of 'coproductie' terechtkwam.

AL: Goed...als je aan stadsvernieuwingsprojecten begint, is dat een complexe opdracht waar niemand echt veel ervaring mee had, de steden niet en wij niet. Wij kregen een budget voor subsidies aan projecten maar dat was belachelijk klein in vergelijking met de financiële enveloppe van zo'n stadsvernieuwingsoperatie. Eigenlijk niet meer dan een aanmoedigingspremie waarmee de stad haar aanspraak op de projectregie moest proberen te versterken. Met een relatief klein budget toch een ambitieus project op de rails zetten was alleen mogelijk door 'synergie' te bewerkstelligen. Een stadsvernieuwingsproject is in feite 'een project van projecten', het samenbrengen van lopende of op stapel staande initiatieven uit verschillende sectoren of departementen: een starterscentrum, een nieuwe straat- of pleinaanleg, een fiets- en voetgangersbrug, middelen om een parkje uit te breiden, een schooltje te verbouwen, van een oud fabriekspand een buurtcentrum te maken, een academie te vernieuwen, een aantal sociale woningen toe te voegen aan een vastgoedproject... Het stadsvernieuwingsproject probeert om al die middelen en actoren in één coherent geheel samen te brengen, zodanig dat het één het ander versterkt. In een aantal gevallen werden lopende, ambitieuze maar erg eenduidige projecten zoals deze van stationsomgevingen geënterd. En ook de privé moest erbij betrokken worden, moest worden overtuigd mee te stappen in een PPS-verhaal (privaat-publieke-samenwerking). Men kan ervoor zorgen dat privé-ontwikkelaars gelegenheid krijgen om op een gunstige locatie te bouwen – of op een locatie die gunstig zal worden dankzij de projectsynergie. Dat gaat dan vaak over grotere postindustriële terreinen, die verloederd en vervuild maar goed gelegen, van een Z-locatie naar een A-locatie omgezet worden. Dat is gunstig voor de privé-ontwikkelaar, maar in ruil moeten deze zich inschrijven in het stadsvernieuwingsproject als geheel en zich voegen naar een projectlogica die verder bouwt op het Witboek. Dat betekent niet

enkel hun vastgoedoperatie ruimtelijk inbedden in het geheel, het betekent ook zich schikken naar kwaliteitseisen en duurzaamheidscriteria, of meebetalen aan een promenade of een park, of voorzien in een aantal sociale/betaalbare woningen, of op het gelijkvloers de inrichting van een buurtcentrum mogelijk maken... **#projectsynergie**

Dat was dus ons uitgangspunt: zo'n stadsproject bestaat uit het samenbrengen van allerlei bestaande deelprojecten, waardoor je allerlei geledingen van het beleid aan tafel zet, waarbij je minimum 30% privé-investeringen mobiliseert en de privé dus mee aan tafel schuift én waarbij je ook 'de mensen' moet meehebben. In dat laatste element zit het participatieverhaal strictu sensu. Daarbij gaat het vooral om groepen zoals buurtorganisaties en sociaal-culturele verenigingen, de steeds beter georganiseerde civiele maatschappij die optreedt als civiel middenveld. Het courante areaal van werkvormen werd daarbij ingezet: infosessies en feedbacksessies van allerhande genres, al dan niet gekoppeld aan sociaal-culturele buurtactiviteiten, een klein projectbureau ter plekke, een website, een nieuwsbrief, e.d. Een aantal van die activiteiten werden geleidelijk overgenomen door communicatiebureaus, een privatisering en professionalisering van de participatie dus.

#professionalisering

HH: Met die ideeën zijn jullie dus van start gegaan. Gingen steden en stakeholders vlot mee in deze aanpak?

AL: Dat liep dit niet meteen op rolletjes, om het zacht uit te drukken. We deden in 2003 een eerste oproep: steden mochten projecten indienen. Heel wat steden waren dat niet gewoon. De principes van stedelijke ontwikkeling verwoord in het Witboek, een stad die lijnen uitzet, die de regie in handen heeft, die een meervoudig project op het getouw zet en daartoe probeert sectoren en departementen op één lijn te krijgen, dat was nieuw. In de jaren tachtig en negentig werkten de meeste steden op het vlak van stadsvernieuwing eerder reactief dan proactief. De gangbare vergunningsstedenbouw liep de feiten achterna, zeker wat betreft grotere projecten. Antwerpen had net de desastreuze ervaring met het Kievitplein achter de rug, waarbij ze geleerd hadden hoe het niet moest (reden waarom men even later in Spoor Noord alles op alles ging zetten om tot een totaal andere aanpak te komen). In Leuven kwam de herontwikkeling van de stationsomgeving stilaan van de grond, maar verder... Die eerste oproep leverde iets van een 33 inzendingen op. Er waren maar enkele projecten bij die beantwoordden aan wat we voor ogen hadden. De rest van de inzendingen was niet om aan te zien – vooral wat twee aspecten betrof. Het slechtste was de ruimtelijke planning en ontwerp. De projectvoorstellen moesten uitleggen hoe het project in kwestie paste in het structuurplan van de stad (dat was in de meeste steden net afgewerkt of nog volop aan de gang): men moest dus aantonen dat het project een structurele impact zou hebben en strategisch paste binnen de visie van het structuurplan. We kregen dozen vol structuurplanpapier, maar weinig steden bleken in staat te zijn zo'n strategisch en structureel argument te ontwikkelen. De bijgeleverde masterplannen raakten op dat gebied kant

noch wal en de meeste voorstellen op het vlak van stadsontwerp en architectuur waren van een bedroevend niveau. Het tweede aspect dat teleurstelde was participatie. De procedureel verplichte instrumenten, infosessies, bezwaarschriften en zo, dat was er wel, maar de rest liet jammerlijk te wensen over. We stonden mijlenver van Spoor Noord! Toen ontstond het idee van 'conceptsubsidie': er moet eigenlijk een voortraject zijn, een verkennende fase die toelaat om tot een ambitieuze en tegelijk onderbouwde projectdefinitie te komen, met een goede verkenning van problemen en mogelijkheden, een goed ontwerp, een goed programma en een goed procesplan voor het werken met alle actoren die er toe doen.

#conceptsubsidie #procesplan

Vooraf het ontwerp onderzoek heeft baat gehad bij die conceptsubsidie. Dat is inmiddels stevig verbeterd en geprofessionaliseerd. In tien jaar tijd is er heel wat capaciteit opgebouwd, met jonge bureaus die inzetten op dit soort werk en dat ook goed doen. Op het vlak van participatie ben ik minder tevreden. We wilden ook op dat gebied stappen zetten: initiatiefnemers aanmoedigen om buiten de klassieke communicatie gaan. Ik vind echter dat daar de professionalisering nog onvoldoende bijkomende expertise heeft opgeleverd. Het blijkt moeilijk om verder te gaan dan informatie en consultatie. Het bleef bij losse initiatieven, in het beste geval kwam men tot workshops of zo, buurtfeesten, de fanfare erbij halen, een sociaal-cultureel voorprogramma op het getouw zetten, aanzetten van tijdelijk gebruik, werken met kinderen, zo'n dingen. Prima allemaal maar of dat volstaat om echt werk te maken van 'nieuwe stedelijkheid' of van 'samenlevingsopbouw' valt te betwijfelen.

#ontwerp onderzoek

HH: Wat zouden jullie dan wel graag zien, als dat niet voldoende is?

AL: De jury van de stadsvernieuwingprojecten was van in het begin zeer multidisciplinair, met een sterke aanwezigheid van sociale wetenschappen. Binnen die jury is het inzicht gegroeid dat het niet zozeer om participatie draait, maar wel om 'samenlevingsopbouw' en, zoals gezegd, om 'co-productie'. Als er een nieuw stuk stad gemaakt wordt, moet er aan samenlevingsopbouw gedaan worden. Participatie kan met bestaande bewoners, maar het gaat meestal ook om nieuwe, nog onbekende bewoners. Het gaat ook over tijdelijke bewoners zoals studenten, of zwakke nieuwkomers die moeten worden opgevangen. Het gaat om verandering van mobiliteit in en doorheen de nieuwe buurt. Het gaat om zelfstandigen die zich moeten kunnen vestigen, starters die aan de slag moeten kunnen. Het gaat om een parkje waar iedereen naartoe moet kunnen, een school die zou moeten open staan voor de buurt. Werken aan 'open stedelijkheid' blijkt niet evident. Vaak heeft men schrik van het onbekende: wie gaat hier komen wonen? 'Toch geen Brusselaars!', is dan de reactie in Vilvoorde of Halle. Of: 'toch niet teveel sociale woningen!' Natuurlijk zullen er Brusselaars komen en gezinnen die zich enkel een sociale woning kunnen permitteren... Samenlevingsopbouw moet dan de voorwaarden creëren om dat proces positief te laten verlopen. Een eerste project in Vilvoorde, bijvoorbeeld, voorzag een aanleg van de publieke

ruimte naar een ontwerp van Ashok Bhalotra, mooi maar veel te kwetsbaar. In twee-drie jaar tijd werd dat ge vandaliseerd door Brusselse jongeren die in Vilvoorde komen sporten en rondhangen. Van de slag wilden de vastgoedontwikkelaars hun appartementsblokken omringen met een hekken – dat zou de publieke promenade langs het water direct een ‘unheimlich’ karakter gegeven hebben. Wat binnen de optiek van het stadsvernieuwingsproject uiteraard niet kon. Men heeft daarvan geleerd: intussen is dat een stevigere aanleg geworden, die tegen een stootje kan en tegelijk uitnodigend en aantrekkelijk is. Lessen in open stedelijkheid, metropolitane stedelijkheid zeg maar.

#nieuwkomers
#metropolitane stedelijkheid

Het zou dus om ‘samenlevingsopbouw’ moeten gaan – de term van de sociale wetenschappers in de jury – om manieren te vinden om mensen te helpen samenleven eerder dan om participatie in de zin van mee ontwerpen, mee beslissen, het eens worden over het project. Maar toen sommige steden dan vroegen hoe dat concreet moest, konden we daar niet goed op antwoorden. We drongen aan om de aanleg van publieke ruimte en publieke voorzieningen te koppelen aan intensieve programmering van activiteiten, tijdelijk gebruik ook, en daarbij volop beroep te doen op bottom-upinitiatieven. Iets wat we bij voorbeeld opgestoken hadden in Buda-Eiland Kortrijk. We bedachten ook dat de conceptsubsidiering naar projectvoorbereiding door gemengde teams zou moeten gaan: ontwerpers die de ruimtelijke en programmatische mogelijkheden verkennen, mensen die peilen naar aanknopingspunten voor participatie gericht op en samenlevingsopbouw, deskundigen die een evenwichtige PPS op gang trekken. Het bleek vooral zeer moeilijk te zijn om mensen te vinden die een dergelijk participatieluik goed kunnen aanpakken. De ontwerpers werden meer beslagen in de participatieve aanpak; ze leerden meer oog te hebben voor de sociale inzet van het project en beter te werken met de uiteenlopende agenda’s van diverse actoren. Dergelijke capaciteitsopbouw gebeurde veel minder aan de kant van het sociaal-participatieve werk. Ik heb de indruk dat in de sociale disciplines minder aan het ontwikkelen van een interdisciplinaire praktijk gedaan wordt. Ik mis een soort van ‘toegepaste sociale wetenschappen van ruimtelijke ontwikkeling’. En dat vind ik jammer.

#samenlevingsopbouw #toegepaste sociale wetenschappen

HH: Het blijft hoe dan ook moeilijk om bewoners, en zeker toekomstige bewoners, te betrekken bij iets dat niet binnen twee maand staat te gebeuren, maar wie weet wanneer. Laat staan bij samenlevingsopbouw...

AL: Huidige bewoners betrekken bij iets wat er nog lang niet is en daarbij toekomstige bewoners betrekken die er nog lang niet zijn. ‘De tijd van de participant’ stemt vaak niet overeen met deze van het project. En meer nog: stadsvernieuwingsprojecten duren lang om te realiseren en zijn daarna nog veel langer aanwezig in de stad, terwijl participanten reageren vanuit het nu: het zijn de huidige bedenkingen over de huidige omgeving en van wie er nu aanwezig is die op het voorplan verschijnen. Daar worstelen we nog steeds mee.

In het boek over de stadsvernieuwingsprojecten heeft Maria De Bie het over de latente 'sociale kennis' van de wijk: een geheel van gevoeligheden, zienswijzen, meningsverschillen, tegenspraken inbegrepen, die bij bewoners en gebruikers van een omgeving, tijdelijke en permanente, geïnteresseerden en onverschilligen, nieuwkomers en anciens, aanwezig zijn, tegen de achtergrond van de stads- en sociale geschiedenis en van het observeerbare dagelijkse reilen en zeilen van een buurt. De projectvoorbereiding moet erin slagen deze latente sociale kennis aan de oppervlakte te brengen, erop in te spelen bij de projectformulering en het ontwerp, er de participatieve krachten uit te identificeren die mobiliseerbaar zijn voor het projectproces en de samenlevingsopbouw. Wat niet lukt door iemand prompt op straat naar zijn mening te vragen; wat ook niet lukt met drie inforegaderingen, of zelfs niet met een stevige workshop. Sociale kennis ontsluiten is langzamer werk; dat vergt sociaal-ruimtelijk onderzoek, geduldig veldwerk, luisteren, observeren, actieonderzoek ook: bijvoorbeeld mensen betrekken bij activiteiten in situ: intensieve tijdelijke invullingen van terrein en gebouwen voor sociaal-artistieke werking, voor vakantiewerking, jeugdwerking, dat soort dingen. Zo kan je wat er onderhuids leeft in een buurt – en dat is niet altijd positief – zichtbaar en mobiliseerbaar maken: wat de buurtgeschiedenis aanbrengt aan fricties en gevoeligheden, wat de behoeften zouden kunnen zijn, ook deze op langere termijn, ook deze die niet uitgesproken worden. Dergelijke sociale kennis ontsluit veel meer dan het onmiddellijke; het is een basis om uitspraken te doen over de lange duur. De ontginning ervan is evenwel niet eenvoudig en vraagt tijd. **#toekomstige bewoners #sociale kennis**

HH: Is dat al bij al niet erg voluntaristisch en rooskleurig? Het verhaal loopt toch niet altijd goed af, met of zonder sociale kennis, zoals blijkt uit de ervaringen van Eric Van Daele in Deinze (zie hoofdstuk 3.3 – nvdr). Daar werd een ontwerp opgeleverd dat rekening hield met allerlei soorten parameters en dat afgestemd was met de buurt in enkele workshops. Maar dit projectvoorstel werd aangevochten door één persoon die een zogezegd aanlokkelijker alternatief voorlegde – een voorstel dat echter geen rekening hield met de veelvuldige randvoorwaarden en parameters. Die persoon slaagde er wel in een groot aantal handtekeningen te verzamelen tegen het eerste project. Er is blijkbaar een asymmetrie tussen ergens voor en ergens tegen zijn: ergens tegen zijn is veel gemakkelijker dan meewerken aan iets constructiefs. In Deinze stopte het proces toen gewoon.

AL: Ik denk echt niet dat het proces daar stopt. Het gaat om een conceptsubsidie, ontwerp onderzoek dat juist mogelijkheden moet aftasten voor het verstedelijken van een uitgestrekte lap verkavelingen. Experimenteel werk dus over een in Vlaanderen zeer gevoelige problematiek. Mislukken maakt deel uit van dit proces van conceptvorming. Maar de dynamiek van succes en mislukking geldt ook voor de projecten zelf. Het gaat niet om een lineair en eenduidig proces dat stopt wanneer er een serieuze kink in de kabel komt. We hebben dat soort dingen meermaals gezien. In heel wat projecten is er protest geweest, is er mobilisatie geweest van degenen die hun belangen geschonden achtten – terecht of ten onrechte. De stadsvernieuwingsprojecten die de jury selecteerde en ondersteunde waren

juist de niet-vanzelfsprekende, deze die lokaal grenzen proberen te verleggen. Dat heeft geleid tot het verdrievoudigen van de looptijd van die projecten. Eerst dachten we dat het telkens wel in één legislatuur geklaard zou zijn. Marino Keulen, bijvoorbeeld, toen hij de stadsvernieuwingsprojecten onder zijn hoede had als minister van wonen en stedelijke vernieuwing, was niet erg tevreden omdat er te weinig bewoog – hij kon geen linten gaan knippen. We maakten het te ingewikkeld, dat was vragen om protest, dat duurde allemaal te lang. En inderdaad: de buurt overtuigen, tijdrovende vergunningenprocedures, lastige MER's (Milieu-Effecten-Rapportages), tegenspraken met de bestaande RUP's, protest van verenigingen, bezwaarschriften en juridische procedures, privépartners die afhaken... herbeginnen soms. Ook de jury moest met vallen en opstaan met de tijdrovende complexiteit van de stadsprojecten leren omgaan. Daarbij dienden de steden nogal eens projectdossiers in waarvan de kansen veel te rooskleurig afgeschilderd werden en mogelijke struikelstenen geminimaliseerd. Als de projectvoorbereiding dan wel begon op te schieten, was daar die klacht bij de Raad van State of kwam er maar geen einde aan die sanering van een vervuilde site. De vastgoedsector kon niet goed om met de aanzienlijke vertraging van de meeste projecten; voor hen ging het niet snel genoeg; de marktcondities veranderden nog voor een eerste steen gelegd werd. Maar dat hebben we intussen geleerd: die dingen duren veel langer dan gepland, er zijn altijd hindernissen, er is tegenwind, men gaat in tegen sommige belangen, dat is onvermijdelijk. Maar dat is deel van het lange verhaal: stadsvernieuwingsprojecten zijn ook een politiek verhaal. Met beleidskeuzen die die niet iedereen zinnen; die de inzet kunnen vormen van politieke strijd. **#looptijd #hindernissen #marktcondities**

Alle projectpartners – overheid, civiele maatschappij, privé – moeten lessen trekken uit de 'longue durée' en het soms grillige pad van de stadsvernieuwingsprojecten: dat die dingen over de termijn van één legislatuur heen moeten reiken, dat de noden en wensen van het moment relatief zijn, dat marktonderzoek niets zegt over de verandering van de markt... Ontwerpers van hun kant moeten leren dat niet alles altijd doorgaat zoals op plan; ze moeten leren het onderscheid te maken tussen hoofdzaak en bijzaak in een stadsontwerp of in een ruimtelijk scenario, leren omgaan met tegenkantingen zoals in Deinze. Wat sneuvelt er? Wat mag absoluut niet sneuvelen? Wat kan worden onderhandeld? Wat kan worden omzeild? Wat kan worden uitgesteld? Dat is een lastig leerproces voor ontwerpers; voor hen is 'het moment van het plan' vaak het eindpunt van een zeer intensief proces; moeilijk om dat opnieuw ter discussie te stellen.

#lang proces

HH: Maar ik kan me toch voorstellen dat het zeer frustrerend is om in een participatief proces te zitten, waarbij je buurtbewoners betreft bij je ontwerp, maar waarbij het resultaat toch weerstand oproept. Die asymmetrie vind ik zelf een heel problematisch aspect aan participatie: het is veel gemakkelijker om neen te zeggen, dan om moeite te doen en tijd te steken in actieve betrokkenheid.

AL: Opgepast, soms is neen zeggen de enige juiste strategie om een schadelijk project tegen te houden bijvoorbeeld. Ik wil een burgerbeweging die neen zegt omwille van het collectief belang niet over dezelfde kam scheren als degenen die uit zuiver eigenbelang stokken in de wielen steken of die van terechte lokale wrevels op puur negatieve wijze misbruik maken voor kleinpolitiek gewin. Maar noch politieke recuperatie noch burgerverzet behoren tot ons actieterrein. Onze invalshoek met de stadsvernieuwingsprojecten is heel anders: zoals reeds gezegd bestaat onze bijdrage erin te investeren in pogingen om van participanten coproductanten te maken die auteurschap en verantwoordelijkheid opnemen voor het project. Daarbij wil ik opmerken dat het niet per se lastige bewoners zijn die voor kopbrekens zorgen. De hogere overheid kan er ook wat van. Als het niet de doolhof van procedures is, dan is het Waterwegen en Zeekanal en die fietsers- en voetgangersbrug niet nu maar pas over twintig jaar wil bouwen of een sociale bouwmaatschappij die haar planning mordicus niet wil afstemmen op die van het stadsvernieuwingsproject, enzovoorts. En ook het federaal niveau doet zijn duit in het zakje: een oude kazerne verwerven van Landsverdediging kan eindeloos aanslepen, en dan spreken we nog niet over de NMBS, dat is een verhaal op zich.

#collectief belang #doolhof van procedures

HH: Is dat niet allemaal te moeilijk en te langdradig? Is die hele opzet van de stadsvernieuwingsprojecten uiteindelijk wel tot een goed einde te brengen?

AL: Het blijft een werk van lange adem – zeer tijdrovend, zeer langdurig. De ervaring zorgde ervoor dat we na een tijdje begonnen te zeggen: één van de criteria waarop projecten beoordeeld worden is ‘een intelligente fasering’ en een projectopbouw die daarop inspeelt. De stad zet iets op dat vijftien jaar gaat duren. Kan zij dat zodanig faseren dat er volgend jaar al iets zichtbaar is? Een artistiek project op de schutting, een tent voor zomeractiviteiten, een speelveldje? Met bijhorende wervende werking. En wat na vijf, wat na tien jaar? In Leuven bijvoorbeeld, het project van de Werkplaatsen, daar is vijf jaar lang niets te zien geweest omdat de sanering van de bodem bezig was, terwijl de vergunningsprocedures liepen. En vervolgens leek alles uit te draaien op een vastgoedproject. Maar dan zijn ze begonnen om een andere soort dingen te organiseren: een circustent, een voorlopige speeltuin – aangelegd door de ontwikkelaar. Een van de indrukwekkende hangars – de uiteindelijke restauratie moet wachten op de goedkeuring door monumentenzorg – werd recent knap ingericht voor tijdelijke activiteiten. Heel wat groepen hebben hun interesse kenbaar gemaakt om er aan de slag te gaan. Er is dus een infrastructuur aanwezig die maakt dat het project kan wachten met het definitieve werk, en dat al die langlopende processen hun gang kunnen gaan. Terwijl het project intussen reeds rendeert!

**#artistiek project
#tijdelijke activiteiten**

Figuur 2: Tijdelijk gebruik werkplaatsen Leuven (© Birgit Sterckx)

De lange projectduur en het tijdelijk gebruik openen ook interessante perspectieven voor participatie: geen bevlogen moment van inspraak en veel tamtam waarna alles stilvalt, maar wel een gedurige aanwezigheid en een opeenvolging van activiteiten waarbij ‘de mensen’ de hele opzet van het project als de hunne beginnen te beschouwen, erin investeren, en met kennis van zaken kunnen participeren aan het verdere verloop. In de Gentse Oude Dokken is het stadsvernieuwingsproject jaren geleden begonnen met de DOK-werking, een veelzijdig sociaal-cultureel zomerprogramma. Dit onderdeel van het stadsvernieuwingsproject werd expliciet gesubsidieerd en in de projectfasering naar voor geschoven. Inmiddels is overeengekomen dat de privésector een deel van de financiering van die werking voor zijn rekening zal nemen. Dat maakte deel uit van de gunningscriteria voor het vastgoedgedeelte van het project. Nu is dat daar dus al verschillende jaren vijf maanden per jaar ambiance, het is een place-to-be terwijl er nog geen bewoners zijn en de eerste spadesteek nog de grond in moet. Er is een zomerstrand, volkstuinten, een festival om het lange proces van vergunningen, saneren, gunning, ontsluiting, parkaanleg, vastgoedontwikkeling, sociale woningbouw, publieke voorzieningen, wijkwerking te overbruggen. En wat dan nog, als het vijftien jaar duurt, dan duurt het vijftien jaar. Stadsvernieuwing gaat nu eenmaal langzaam, toch als men synergie en samenlevingsopbouw nastreeft. In die vijf-

tien jaar worden ook heel wat dingen bijgesteld, valt er een partner weg, zijn er dikwijls meerdere ontwerpers en ontwikkelaars aan zet, gaat er meer dan één lokaal bestuur over heen, leggen andere mensen in departementen andere klemtonen, brengen civiele organisaties nieuwe activiteiten en ideeën binnen... Tegelijk loert kwaliteitserosie om de hoek, wat dan weer de vraag oproept naar stevige opvolging en kwaliteitsbewaking.

#Oude Dokken

Maar dergelijk 'slow urbanism' – een term die ik graag leen van bouwmeester Kristiaan Borret – brengt ons terug bij ons uitgangspunt: het stelt de kwestie op scherp van 'wie heeft daar zeggenschap over'? Een gelegenheidsverzameling van participanten verzameld in een workshop? Zijn die workshoppers tegen dat je klaar bent met je eerste fase niet reeds verhuisd of van gedacht veranderd? Zijn de workshoppers niet vooral de actieve leden van verenigingen? Dat zijn niet zelden de meer-geïnteresseerden, de beter-geschoolden, de meer mondigen, en geen doorsnede van de bevolking. Aan die verzameling vraagt men dan om uitspraken te doen over dingen die een lange tijd vragen, in principe duurzaam moeten zijn en ook de volgende generaties moeten aanspreken. Dat veronderstelt dat mensen en verenigingen hun eigen onmiddellijke situatie kunnen overstijgen en op lange termijn kunnen denken – en daar is weeral dat conflict tussen moment en duur waarover we het reeds hadden: wie heeft zeggenschap over de lange termijn? Over de toekomst van de stad? Over duurzame commons? Ik vind het antwoord daarop niet evident. Dat is geen pleidooi om dergelijk zeggenschap toe te vertrouwen aan de ene of andere superieure autoriteit: de autoritaire politiek, de oppermachtige markt, de superdeskundige ontwerper, het onfeilbare referendum. Wel een pleidooi voor capacity building van de bestaande actoren-coproducenten van de stedelijke ruimte. In feite sluit dit naadloos aan bij de doelstellingen van het Witboek en de rol van het stadsvernieuwingsproject als proefbank/oefening in nieuw stedelijk beleid en nieuwe stedelijkheid. Voor de lokale besturen, voor de betrokken ambtenaren, voor de ontwerpers, private ontwikkelaars, voor lokale ondernemers, voor de sociale bouwmaatschappijen en voor de civiele participanten zijn de veeleisende, langdurige stadsvernieuwingsprojecten leerscholen in duurzame stedelijke ontwikkeling. Civiele participanten die vanaf het begin bij het projectproces betrokken worden leren, net als de andere projectpartners, de onmiddellijkheid en het kortetermijnbelang te overstijgen en de taal van de stad te spreken. Maar het dient gezegd: het aantal met vrucht geslaagden van deze leerschool blijft beperkt; hun impact op het welslagen van de projecten is evenwel enorm.

#slow urbanism #commons #duurzaamheid

HH: Binnen de architectuurwereld gaan ook stemmen op die participatie helemaal afwijzen. Markus Miessen bijvoorbeeld vergelijkt in zijn boek *The Nightmare of Participation* participatie met collaboratie, in de oorlogsbetekenis van het woord (Miessen 2011). Participatieve processen dienen altijd, volgens hem, om de dominante krachten van het kapitalisme te versterken door de mensen te verzoenen met wat er gebeurt, ze voor de kar

van de machtigen te spannen. Jouw definitie van ‘coproducerende participanten’ zou zeker passen in Miessens categorie van ‘collaborateurs’. Het nettoresultaat van dergelijke collaboratie is steeds dat de kapitaalcrachten er beter van worden. Een andere versie van deze redenering beweert dat PPS er altijd op neer komt dat de baten voor de ontwikkelaars zijn terwijl de overheid opdraait voor het grootste deel van de kosten.

AL: Zo’n redenering geldt ook als je schoenen koopt, of een auto. Maar er zijn auto’s die een betere prijs-kwaliteit verhouding geven dan andere, en hetzelfde voor schoenen, om nog niet te spreken over meer of minder schadelijke uitstoot, meer of minder fair trade etc. Zo zie ik ons werk bij de stadsvernieuwingsprojecten: binnen de bestaande randvoorwaarden en krachtsverhoudingen gaan voor de best mogelijke kwaliteit en dat niet als einddoel maar als transitie naar beter. Wij zijn reformisten, Polanyisten. We hebben oog voor de drie sferen van sociale integratie die Karl Polanyi te berde bracht: integratie door reciprociteit (wederkerigheid, de logica van de community), integratie door de markt (de opdracht van de economie) en integratie door redistributie (herverdeling – een taak van de overheid). Het is de bedoeling dat de stadsvernieuwingsprojecten de drie sferen tegelijk aanspreken. Deze staan, kort door de bocht, voor de drie belangrijkste projectpartners. Er is de privé-sector, de marktpartijen – dat is niet de vijand: indien de privé goed ontworpen en duurzame dingen bouwt, laat ze dan maar geld verdienen, zolang ze zich schikken naar de projectcondities. Er is de civiele maatschappij, de grassroots-dynamiek die staat voor reciprociteit, zonder hen geen samenlevingsopbouw. En er is de overheid die ook op het vlak van de stedelijke ruimte en uitrusting voor herverdeling moet zorgen en die bovendien de regie over het hele Polanyi-spel voert.

#Polanyi #herverdeling #transitie

In elk stadsvernieuwingsproject zit een zeker herverdelend vermogen... in het ter beschikking stellen van wat men – gebruik makend van een prominente term in het huidige debat – ook tot de commons kan rekenen: de toegankelijkheid van een kwaliteitsvolle publieke ruimte en collectieve voorzieningen, het genieten van de omgevingskwaliteiten en een aantrekkelijk stuk stad, een democratisch verkozen lokaal bestuur dat focust op het collectief belang en zich bekwaamt in horizontaal gebiedsgericht beleid, de publieke inzet van de grassroots-initiatieven.

Collaboratie met het kapitalisme? Ten bate van de rijken en de machtigen? We leven in een welvaartsstaat, dat betekent dat we de kapitalistische markteconomie corrigeren. We leven niet in een socialistisch systeem. Onze projecten zijn reformistisch en corrigerend in die zin, maar ze zijn niet collectivistisch. We proberen de markt aan te spreken, zonder deze vrij spel te geven. We gaan ervan uit dat alle inspanningen voor herverdeling niet kunnen en hoeven van de overheid te komen. Als dat collaboratie met de vijand is, dan is dat maar zo.

#collaboratie #kapitalisme

HH: Als ik jouw redenering volg, is de doelstelling ‘door het samenspel van de drie partners de best mogelijke kwaliteit halen als transitie naar meer’. Dan komen we natuurlijk tot

de vraagstelling wat die kwaliteit dan wel is. Is die scherp te verwoorden? Is die objectief vast te stellen?

AL: Laat mij zeggen dat we met de jury toch een redelijke poging doen om vanuit een multidisciplinaire invalshoek kwaliteit te beoordelen. Tevens proberen we in de juryrapporten, de feedbacksessies en de kwaliteitskamer alles zo scherp mogelijk te verduidelijken naar de steden en de projectpartners toe. En je mag er zeker van zijn dat onze noties van kwaliteit daarbij voortdurend in vraag worden gesteld en getoetst aan de eigen ervaringen en inzichten van de steden en hun projectpartners. Daar kruipt dus heel wat werk in. Maar ja...het gaat over ruimtelijke kwaliteit en over wat nu juist een kwaliteitsvolle ruimte is, bestaat geen sluitende definitie en is nooit iedereen het roerend eens. Maar iedereen kan wel degelijk een verschil maken met een ruimte die verwaarloosd is, of die geen enkele service biedt, of niet de minste verandering toelaat, of mensen uitsluit.

#ruimtelijke kwaliteit

Ruimtelijke kwaliteit berust voor ons in eerste instantie op een aantal herkenbare dingen, zoals 'onthaal en toegankelijkheid'. Buurtbewoners en passanten moeten met gemak in de vernieuwde ruimte kunnen komen en er zich thuis voelen; de vernieuwde buurt moet vlot bereikbaar zijn met de fiets en het openbaar vervoer; je moet naar dat parkje of die speeltuin of die oeverpromenade kunnen als betrof het je eigen achtertuin. Of zoals 'uitrusting en voorzieningen': de vernieuwde ruimte moet evidente lacunes in dienstverlening ongedaan maken: een school, een uitbreiding van de kunstacademie, een sportzaal, een stadskantoor, een starterscentrum, een buurthuis, een speelweide, groen... 'Duurzaamheid' slaat op een meer overkoepelend kwaliteitsobjectief maar dat vrij goed objectiveerbaar is via concrete stappen op het vlak van ecologie en klimaat of van klimaat en energie, in de projectvoorstellen voor de aanleg van de buitenruimte, voor dichtheidsbeheer, voor duurzaam bouwen, de energiehuishouding, het omgaan met water, natuurherstel en dergelijke. 'Coproductie' is een andere overkoepelende kwaliteit die verwacht wordt van een projectvoorstel: welke stappen zet het project op het vlak van publiek-publieke samenwerking? Van PPS? Van coproductieve participatie? En zoals eerder vermeld hebben we eveneens van 'intelligente fasering' een kwaliteitscriterium gemaakt, gekoppeld aan 'haalbaarheid'. En dan is er 'de ontwerp kwaliteit' aan zich, een moeilijker te omschrijven kwestie. Maar ik wil alvast twee aspecten vermelden. Eén: je moet ontwerpers hebben die de ontwerptaal van de stad spreken, kennis van hun discipline koppelen aan inspiratie en voor het project geen moeite sparen. Twee: het ontwerp is niet de resultante van al het vorige maar eerder de mogelijkheidsvoorwaarde ervan. Dit wil zeggen dat het ontwerp het ruimtelijk platform moet aanreiken voor kwalitatieve stappen op het vlak van programma, ruimtelijke geleiding, duurzaamheid en coproductie. Daar heb je straffe ontwerpen voor nodig van prima

ontwerpers. Geen enkel project scoort op alle vlakken, dat hoeft ook niet, maar ze moeten wel stappen zetten in de richting van... Werken aan transitie dus. **#toegankelijkheid**
#duurzaamheid #uitrusting #coproductie
#fasering #ontwerpkwaliteit #transitie

HH: Allemaal prima maar hebben minder begoede bewoners wat aan dergelijke kwaliteiten? Geen kleine minderheid toch en hun aantal neemt zeker niet af.

AL: Ik vind geen tegenspraak tussen bovenstaande kwaliteitscriteria en het sociale in de meer algemene zin van het stedelijk samenleven. Maar de vraag is of men kan spreken over de sociale benefits van een kwaliteitsvolle stedelijke ruimte zonder de lage inkomensgroepen te bereiken. Het antwoord is genuanceerd.

Kijk bijvoorbeeld naar het Militair Hospitaal in Antwerpen, nu 'het Groen Kwartier'. Dat is geen 'gated community' geworden, wat wel het geval zou geweest zijn als hier enkel maar een privé-ontwikkelaar aan het werk geweest was. Er is werk gemaakt van 30% sociale of bescheiden budgetwoningen. Er zijn met projectsubsidies bijkomende panden aangekocht om meer toegangen te voorzien vanuit de omringende populaire buurten. De buitenruimte werd herdacht en herbenoemd: geen semiprivaat park voor wie er woont, maar een doorwaadbaar openbaar domein, met plekken, activiteiten en uitrusting gericht op een divers publiek. Maakt dat van het Groen Kwartier een project van sociale stadsvernieuwing? Neen. Wel een project van stedelijke vernieuwing met een zekere sociale bijsturing en een zeker herverdelend vermogen. **#Groen Kwartier**

Tot nog toe focussen de meeste projecten op het creëren van een nieuwe stadsbuurt met nieuw stedelijk wonen, publieke ruimte, groen en voorzieningen. Dat gaat meestal gepaard met vernieuwende ruimtelijke impulsen naar de omringende buurten. Het project plant in de nieuwe stadsbuurt infrastructuur en voorzieningen in die eveneens relevant zijn voor de aangrenzende buurten (een bushalte, een school een jongeren centrum, een park, een starterscentrum). Zoals in het Antwerpse Groen kwartier van daarnet of, beter nog, het IGLO-project op Linkeroever: daar werd tussen de verwaide schijven van de Europawijk de 'IGLO-straat' uitgerold, een brede avenue vol voorzieningen – met een uitstekende architectuur trouwens – vlak voor de ingang van het fameuze Chicagoblok. Ik geef ook graag het voorbeeld van de nieuwe woonbuurt op de voormalige Gasmetersite in Gent, herdoopt in 'de Tondelier', een schitterend ontwerp van Rapp en Rapp. Enkele belangrijke straten van het aangrenzende oude Rabot lopen door in de nieuwe wijk, het grote plein van de nieuwe wijk grenst aan het Rabot, dus heel de structuur van oud en nieuw is met elkaar verweven. Het stadsvernieuwingproject bestaat eigenlijk uit twee deelprojecten: het subsidiëren van de publieke ruimte van de Gasmeterssite, en een woonverbeteringsprogramma in het Rabot. De bedoeling is het schrijnend contrast tussen de prachtige nieuwe wijk en de volksbuurt te verzachten. Voor het woningverbeteringsprogramma worden zowat alle organisaties en administraties gemobiliseerd die van dichtbij of van ver met wonen bezig zijn maar door-

gaans los van elkaar werken. Diverse programma's en initiatieven werden samengezet om die woningverbetering op een geïntegreerde manier aan te pakken met een zo groot mogelijk bereik en zo minimaal mogelijke verstoring van het wonen. Dat gaat via een bezoek aan huis, diagnose van de toestand van de woning, scenario's voor verbetering bespreken, kosten oplijsten en schrappen, kostprijsbesparingen en betaalplannen bedisselen, mensen meenemen naar bouwbeurzen, voorbeelden tonen, bestekken opmaken, samenaankopen regelen, contracten regelen met de ontwerper of de aannemer (zo nodig treedt de stad op als contractant). De verhuis wordt georganiseerd met onderlinge hulp, tijdelijke opvang wordt voorzien, de renovatiewerken worden gekoppeld aan opleidingsprogramma's 'in den bouw'... Dat is nu bezig. Probleem daar is dat je daarmee vooral de eigenaars ondersteunt. Maar er wonen heel wat eigenaar-bewoners. Wat de eigenaar-verhuurders betreft, is de voorwaarde wel dat ze voor een tijd de huurprijs niet mogen opdrijven, maar na die tijd gebeurt dat toch natuurlijk. Wel gaat het meestal om kleine eigenaars-verhuurders, met een of twee huizekes. De bedoeling is dat dat dit energetisch treffelijke huizen worden, dat de verwarmingskosten drastisch dalen, dat het sanitair correct is, de elektriciteit veilig, de indeling wat verbeterd. Maar ik voel de volgende vraag reeds komen...

#Rabot

#publieke ruimte #renovatiewerken #gentrificatie

HH: Op termijn gaan die huren omhoog, dat is wat er zal gebeuren.

AL: De termijn is vijftien tot twintig jaar als ik mij niet vergis. Dat neemt niet weg dat ook die periode eindig is. De straten zijn ondertussen ook vernieuwd; de buurt wordt in zijn geheel aantrekkelijker en sluit bovendien aan op de Gasmetersite, het tweede deel van hetzelfde project. Gentrificatie zal zonder twijfel optreden, maar tegelijkertijd zal er een kwaliteitsprong zijn in de oude woningen en daar profiteren de huidige bewoners absoluut mee van.

Maar het is waar: de echte stedelijke armen bereiken we met de stadsvernieuwingsprojecten niet, tenzij misschien op indirecte wijze. In principe kan ook die armere groep profijt halen uit een reformistisch project. Ook zij kunnen in het nieuwe busstation de bus nemen, in het nieuwe stadskantoor bediend worden, wie weet aan een nieuwe sociale woning geraaken, misschien een job vinden in een nieuw opstartend bedrijf. Ook hun kinderen kunnen naar de nieuwe school of in het nieuwe park spelen. Dus het is niet zwart-wit.

#reformisme #verdringing

HH: Toch blijft dat mijns inziens een zwakke plek in heel je verhaal. Een onvermijdelijk effect van stadsvernieuwing is vaak dat de huren omhooggaan in de omliggende wijken. En dat er ontwikkelingsimpulsen gegeven worden in de aangrenzende buurten maakt ook dat de gentrificatie zich uitbreidt. Dat is deel van een meer algemeen probleem waarbij we een klein patrimonium hebben van verhuurbare woningen. En het aandeel van verhuurbare woningen in het totaalpatrimonium vermindert nog, lijkt mij. De privé investeert weinig in huurwoningen, en de sociale woningbouw schiet in België sowieso tekort. Is het niet zo

dat dat dit krimpend patrimonium nog verder verkleint in de stad naarmate er meer stadsprojecten komen?

AL: Het zal eerder een effect op de huurprijzen hebben denk ik. Vergeet niet dat tot nog toe de meeste stadsvernieuwingsprojecten op postindustriële, postmilitaire, postreligieuze, en andere post-sites aan de slag gingen waar geen woningen aanwezig waren. Van afbraak van woningen is geen sprake. Het is niet zoals vroeger in de Noordwijk, waar 3000 woonsten gesloopt werden voor het Manhattanproject. De stadsvernieuwingsprojecten maken deel uit van een historische wending waarbij post-weet-ik-wat-leegstand omgezet wordt in volwaardige stadsbuurten met klemtoon op stedelijk wonen, publieke voorzieningen en openbaar domein. Het nieuwe woningaanbod mikt op een omslag in de woonvoorkeuren. Tweeverdieners hoeven niet per se naar de verkaveling en ouderen kunnen terug naar de stad. De nieuwe stedelijke woonbuurten combineren hogere dichtheid met betere uitrusting, betere energieprestaties en meer groen. Maar op de 30% sociale en betaalbare woningen na – heel wat stadsvernieuwingsprojecten volgden de inmiddels opgeschorte wooncode – is deze nieuwe woningvoorraad inderdaad buiten het bereik van de gezinnen met een beperkter inkomen, dat is juist. Welke impact de nieuwe woningvoorraad heeft op het ter beschikking komen van de oude tegen redelijke huur- of aankooprijzen weet ik niet.

#gentrificatie

HH: Het gentrificerende effect lijkt mij in elk geval onmiskenbaar. Tien jaar nadat een stadsproject geïmplementeerd is, zijn allicht de koop- en huurprijzen in de omringende buurten gestegen. Er is dus een verdringingseffect. Waar gaan die armere bewoners dan naartoe?

AL: Dat weet ik niet... een vraag voor sociale wetenschappers dunkt me. Al denk ik dat er niet enkel sprake is van verdringingseffecten. Er worden namelijk ook nieuwe kansen gecreëerd. In Aalst bijvoorbeeld wordt momenteel veel gebouwd, daardoor komt een heel patrimonium van oudere arbeiderswoningen vrij dat dan een opportuniteit betekent voor armere inwijkelingen uit het Brusselse, die Brussel verlaten omwille van veel heviger gentrificatieprocessen daar. Hetzelfde staat mogelijk in Halle en Vilvoorde te gebeuren.

En omdat dit gesprek in een rondje lijkt te draaien door telkens terug te komen op gentrificatie, dit als uitsmijter: Naar mijn mening is gentrificatie de onvermijdelijke collateral damage van de stadsvernieuwing. Daar moeten we geen doekjes om winden. Ik vind echter dat dit geen excuus mag zijn om af te stappen van de noodzakelijke vernieuwing van de stedelijke ruimte. Sommige buurten hebben veel meer nodig dan accupuncturele ingrepen, hoe broodnodig deze ook zijn. De aan de gang zijnde stadsvernieuwing is nog lang niet voltooid en gaat in vele gevallen niet ver genoeg in termen van rationeel ruimtegebruik, multifunctionaliteit, duurzaamheid, ecologie en klimaat. De huidige stadsvernieuwing werkt ongetwijfeld gentrificerend. Ik denk trouwens dat we – en deze ‘we’ slaat op ‘wij architecten en stedenbouwkundigen’ – in de huidige context in hoofdzaak werken aan het kwaliteitsvol herverstedelijken van een brede middenklasse. Ook niet zonder belang,

lijkt me. In feite wordt daarmee ingegaan tegen een andere soort verdringing: gedurende de laatste drie-vier decennia van vorige eeuw leek de iets meer koopkrachtige groep van stedelingen geen interesse meer te hebben in de zwaar verwaarloosde stad. Deze groep vertrok stelselmatig uit de steden – het fenomeen van de stadsvlucht. Dat tij lijkt alvast te keren. Zo bekeken, kan men zelfs stellen dat een zekere gentrificatie de bedoeling moet zijn van de stadsvernieuwing: een buurt opkrikken, zodanig dat de neerwaartse spiraal van verarming en verkrotting doorbroken wordt en er een toekomstgerichte en wervende stedelijke habitat ontstaat voor zoveel mogelijk mensen. **#gentrificatie #collateral damage #gekeerde stadsvlucht**

Tegelijk vind ik dat meer moet worden ingezet op corrigerende en flankerende maatregelen om gentrificatie op te vangen en op een gericht beleid van armoedebestrijding. Waarom naast de huidige werking van de stadsvernieuwingsprojecten geen nieuw spoor openen van projecten gericht op sociale stadsvernieuwing, met specifieke doelstellingen, eigen werkwijzen en aparte financiering? Waarom geen specifieke inhaaloperaties voor huisvesting, opleiding en tewerkstelling, gericht op armoedebestrijding? Dit laatste kan wel onderdeel zijn van de stadsvernieuwingsprojecten, maar is er naar mijn mening niet de voornaamste inzet van. De stadsvernieuwingsprojecten kunnen, zoals ik probeerde duidelijk te maken in dit gesprek, wel op hun manier bijdragen aan sociale integratie, inclusieve stedelijkheid en samenlevingsopbouw. **#armoedebestrijding #inclusieve stedelijkheid**

Bibliografie

- Boudry, L. e.a. (red.) (2003) *Witboek. De eeuw van de stad. Over stadsrepublieken en rastersteden*. Brussel: Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Boudry, L. e.a. (red.) (2006) *Inzet / Opzet / Voorzet, Stadsprojecten in Vlaanderen*. Leuven: Garant.
- De Bie, M., Oosterlinck, S. en De Blust, S. (2012). 'Participatie, ontwerp en toe-eigening in een democratische stadsvernieuwing' in Vervloesem, E., De Meulder, B. en Loeckx, A. *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011): een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, pp. 29-33.
- Loeckx, A. e.a. (red.) (2009) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen*. Amsterdam: SUN.
- Miessen, M. (2011) *The Nightmare of Participation*. Berlin: Sternberg Press.
- Vervloesem, E., De Meulder, B. en Loeckx, A. *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011): een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP

Epiloog: Participatie in ruimtelijk beleid: navigeren tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’?

Annette Kuhk, Jan Schreurs, Hilde Heynen,
Liesbeth Huybrechts en Frank Moulaert

In deze epiloog staan we stil bij de inhoud van het boek en situeren we de verschillende standpunten die aan bod komen bij de auteurs in een bredere context. We bekijken verschillende interpretaties van de rol van participatie in ruimtelijke processen doorheen de tijd (vandaar de metafoor ‘golven’) en bekijken die in het licht van hun politieke betekenis. De vraag ‘hoe het aandeel te vergroten van groepen en personen die te weinig aan bod komen in ruimtelijke processen’ staat centraal. In de lijn van het betoog van Rancière (1999: 30; zie 1.1), bekijken we in hoeverre participatie de grenzen tussen ‘het politieke’ en ‘de politiek’ kan verleggen. ‘Het politieke’ verwijst daarbij naar de grote vragen en onenigheden die een samenleving gijzelen, en die betrekking hebben op de emancipatie van *alle* bevolkingsgroepen en de herverdeling van middelen en vermogen tussen hen. ‘De politiek’ gaat dan veeleer over de concrete gang van zaken zoals beslecht door bestaande beleidsinstellingen en politici en binnen het kader van vaak zeer technocratische en marktgevoelige visies, met andere woorden *business-as-usual* (Swyngedouw 2019).

1 Grote golven en kleine kabbelingen

De discussies over de aard van ‘participatiegolven’ leggen verschillende accenten (Figuur 1). Terwijl sommige veeleer de pieken van belangstelling voor participatie beklemtonen, benadrukken andere het bestaan doorheen de tijd van een constante onderstroom van participatieve activiteiten. Het zijn twee manieren om eenzelfde tijdsfragment te lezen: startend vanuit bijzondere, opvallende momenten of veeleer vanuit het continue. De socioloog Eviatar Zerubavel legt dit haarfijn uit in zijn publicatie *Time maps* (2012), waar hij toelicht hoe geschiedschrijving zich ontwikkelt als een serie sociaal-culturele interpretaties van significante periodes (=continu) en specifieke breukmomenten (=discontinu) in de geschiedenis. Andere auteurs, beïnvloed door de discussies binnen de Duitse historische scholen, leggen bij de interpretatie van space-time dynamics meer de nadruk op sociaal-politieke interpretaties, path dependency en het complexe karakter van regimevorming (Moulaert, Jessop en Mehmood 2016). De mens in zijn sociale verbanden verbindt singuliere momen-

Figuur 1: Golfgever, project van Rooftoptiger in Brussel, Oktober 2017

ten uit het verleden tot een verhaallijn om er beter aan te kunnen refereren. We 'lezen' dus het verleden in termen van samenhangende of contrasterende periodes, keerpunten en mijlpalen. Dit kan zelfs bij eenzelfde tijdsvenster tot verschillende interpretaties leiden: zo kan bijvoorbeeld een belangenorganisatie haar tussenkomst als een mijlpaal beschrijven, terwijl economische actoren dit als een 'fait divers' aan de kant zetten.

Bij een beschouwing over participatie bij ruimtelijke vraagstukken is het idee van een continue, maar cyclische onderstroom daarom verenigbaar met de vaststelling dat er bepaalde breuken of verschuivingen zijn: het zijn verschillende maar elkaar aanvullende interpretaties van eenzelfde stukje geschiedenis. Toch leveren de twee leeswijzen, die allebei aan bod komen in dit boek, andere verhaallijnen op met eigen klemtonen. Zo spreken Jacques Aaron en Benoit Moitz (zoals besproken in 1.4) van de 'premier' en 'deuxième tournant' in de participatie in Brussel. Bij de workshop over cyclische participatie tijdens de Werelddag van de Stedenbouw 2016 waren er daarentegen ervaringsdeskundigen die uitgingen van een continue doorwerking van het participatiefenomeen doorheen de tijd.

Hoogdagen van participatie

In een aantal bijdragen van het boek 'Participatiegolven' wordt uitdrukkelijk ingezoomd op de pieken van de golven. Zo wordt in verschillende teksten verwezen naar de jaren zeventig als aanzet van de grote participatiebeweging. Jan Schreurs (zie 1.1) en Hilde Heynen (zie 3.1) verwijzen naar de internationale ontwerp- en denktank ILAUD (Urbino, Italië) en naar het spraakmakende collectief Krokus (Mechelen) als ijkpunten voor het centraal stellen van participatie in de wereld van architectuur en stedenbouw waar ontwerpers het opnemen voor zowel verloederde buurten als voor de slachtoffers ervan. Voor Dag Boutsen (zie 1.2) ligt een eerste hoogtepunt eveneens in die periode, wanneer La Mémé van Lucien Kroll wordt gebouwd. Annette Kuhk (zie 1.4) beschrijft de jaren zeventig als de aanzet van de anti-modernistische beweging in Brussel, vanuit een vraag naar basisdemocratie en het verzet tegen grootschalige ingrepen, die geen rekening hielden met de wensen van bewoners.

Frank Moulaert focust op de jaren negentig, als de bloeiperiode van sociale innovatie en buurtontwikkeling, omdat dit de jaren zijn waarin organisaties als BOM en RISO hun werking konden uitbouwen en zo aan participatiegerichte samenlevingsopbouw doen (zie 1.5). In Brussel wordt met de invoering van de wijkcontracten in 1993 een structurele interventie op wijkniveau mogelijk, met participatie op initiatief van de overheid (zie 1.4). Dag Boutsen ziet in diezelfde jaren negentig ook een piek van participatie, gemarkeerd aan de hand van het project 'Zilvervloot' (zie 1.2).

Een derde piek – 'wending' of 'emblematisch moment' – situeren verschillende auteurs in het huidige decennium. Daaronder valt onder meer de impact van de burgerbewegingen in het Ringlanddossier (zie de bijdrage van Seppe De Blust in 1.1), maar ook de kansen geboden door subsidiëring van projecten door Stedenbeleid Vlaanderen. Deze subsidiëring sti-

muleert ontwerpend onderzoek dat steunt op de sociale kennis van bewoners die betrokken worden in een participatief traject. De bijdragen van Erik Van Daele en Jan Schreurs over Deinze (zie 3.3) en die van Liesbeth Huybrechts en anderen over het Kolenspoor (zie 2.2) handelen over dergelijke projecten. André Loeckx kadert deze twee cases in de geleidelijke ontwikkeling van het stedenbeleid onder invloed van een multidisciplinaire stuurgroep (zie 3.5). Seppe De Blust en Tim Devos lichten hun eigen praktijk toe, als een representatief voorbeeld van planningsgedrag binnen deze recente golf (zie 2.3). De toenemende inzet van kunstenaars zoals Els Dietvorst (zie 2.4) of Petra Pferdmenges (zie 3.2) en van transdisciplinaire onderzoekers en ontwerpers, zoals Barbara Van Dyck, Frank Moulaert, Annette Kuhk (zie 2.1), Veerle Cox en Bruno de Meulder (zie 3.4) horen eveneens thuis in deze recente periode.

Ritmes in sociaal innovatieve en ruimtelijk-materiële ontwikkeling

Grofweg tekent zich in de teksten in dit boek dus een beeld af waarbij de ‘pieken’ van de golven doorheen een cyclus van twintig jaar uitsteken: einde jaren zeventig, einde jaren negentig, einde jaren 2010. De microverhalen van de verschillende auteurs bespreken typische interventies voor elke periode en brengen ook nuances aan in dit ‘episch’ beeld. Een van die nuances heeft te maken met het feit dat participatieve ruimtelijke processen ook “socio-materiële processen” zijn, waarin zowel menselijke als niet menselijke actoren een rol spelen (zie Science and Technology Studies, Latour 2015). Dat betekent dat het in participatietrajecten steeds gaat over sociale én fysieke veranderingsprocessen die op elkaar inspelen. De verhouding tussen het sociale en het fysieke wordt evenwel verschillend geduid door de auteurs in het boek.

Een aantal auteurs ontwaren in het participatieve discours een onvermijdelijke spanning tussen sociale trajecten van samenlevingsopbouw enerzijds en fysieke vormen van stadsontwikkeling vaak geleid door marktlogica anderzijds. De bijdrage bijvoorbeeld van Frank Moulaert, Etienne Christiaens en Bie Bosmans in hoofdstuk 1.5 wijst op een oscillatie in het beleid van de Stad Antwerpen, waarbij in sommige periodes fysieke ruimtelijke projecten – volgens een economische of een bouwkundige logica – voorrang krijgen, terwijl in andere de meer sociaal gerichte vormen van stadsontwikkeling en buurtopbouw centraal staan. In hun verhaal beschrijven deze auteurs hoe een grote nadruk op een ‘materiële’ aanpak, die in eerste instantie gericht is op marktgedreven gebouwde ingrepen ten koste gaat van het menselijk-sociale of het ‘sociaal-innovatieve’. Ze wijzen erop dat de verschuiving van een sociaal-innovatieve naar een projectmatige stedenbouw past in het toenemende neoliberalisme, waarbij de marktlogica van onroerend-goed-ontwikkelingen nog aan invloed wint.

Andere bijdragen leggen de nadruk niet op de afwisseling, maar veeleer op het samenspel tussen het materieel-ruimtelijke en het sociaal-procesmatige. Zo wordt in de beschouwingen in hoofdstuk 1.1 gewezen op de mediërende rol van de ruimte in participatieprocessen. Sociale dynamiek rond en doorheen participatie komt vlot op gang wanneer het gaat over *ruimtelijke* veranderingen. Deze auteurs – net als de auteurs van de hoofdstukken over

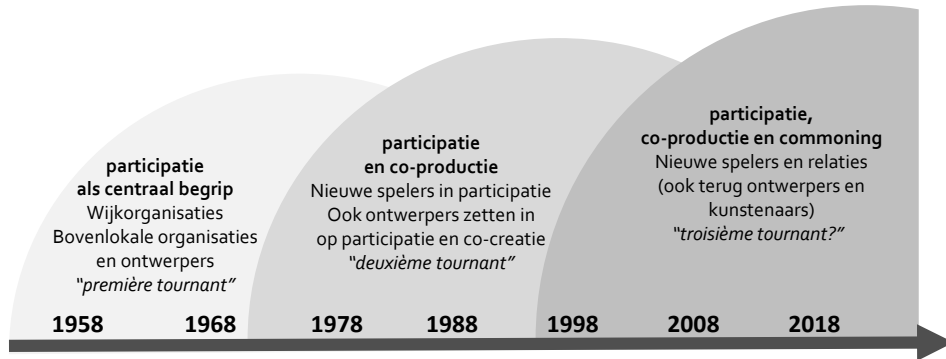
Deinze en over het Kolenspoor (zie 3.2 en 2.2) – beschrijven hoe door betrokkenheid bij hun leefomgeving, mensen zich gaan engageren om aan veranderingsprocessen te participeren. Ontwerp en inrichting van de omgeving kunnen op hun beurt kansen bieden voor transformatie, aanpassing en toe-eigening van ruimtegebruik door bewoners en gebruikers. Ruimtelijke structuren – zoals Krokus’ ‘ruimtelijke verkaveling’ (zie 1.1) – kunnen collectieve processen stimuleren en ondersteunen, zowel binnen de private als de publieke sfeer. Maar ingrijpen op ruimtelijke structuren betekent vaak ook een strijd om de ruimte, zoals ontwikkelingen in Begijnhof-Heembeemd (Mechelen) en Ringland (Antwerpen) aantonen (zie 1.1).

Een uitgesproken ‘materiële’ visie op ruimte verwoordt André Loeckx in hoofdstuk 3.5. Bij hem primeert de ‘fysieke onderlegger’. Hij meent dat ruimtelijke kwaliteiten, die generaliseerd worden in de vorm van nieuwe stedelijke infrastructuur ook positieve gevolgen zullen hebben voor toekomstige generaties, en vraagt zich af hoe de betrokkenheid van die onbekende, toekomstige bewoners en gebruikers gestalte kan krijgen in een hedendaags participatieproces. Die toekomstgerichte aandacht voor het materiële in participatieprocessen maakt het ook mogelijk om vraagstukken rond ecologische duurzaamheid te bespreken, die heel wat repercussies hebben voor ruimtelijke beslissingen, en tegelijk door ruimtelijke beslissingen beïnvloed worden (zie 3.1).

De kameleon ‘participatie’

Doorheen de perceptie dat er pieken (en dalen) in participatie doorheen de tijd lopen, is er ook een perceptie van een continue onderstroom, waarin participatie zich als een lange termijn fenomeen aandient. Sommige bijdragen in het boek benadrukken dit. Zo zijn er bijvoorbeeld actiegroepen met een lange levensloop, waarvan slechts af en toe hoogtepunten door de media geregistreerd en belicht worden. BRAL en IEB bijvoorbeeld bestaan straks vijftig jaar, terwijl ook lokale wijkcomités zoals de Association Quartier Léopold in de Europawijk in Brussel de standvastigheid van hun lange adem bewezen hebben (zie 1.4). Daarenboven hebben de golven van de jaren zeventig en negentig ook een langetermijnpact gehad op het wettelijk kader, het stadsbeleid en de stedenbouwkundige praktijken in tal van gemeenten en steden. Openbare onderzoeken en inspraakprocedures zijn inmiddels vaste onderdelen van planningsprocedures. Op basis van het Vlaamse Decreet op de ruimtelijke ordening van 1999 werden ook adviesraden ruimtelijke ordening geïnstalleerd op gemeentelijk niveau, de zogenaamde GECORO’s (Van Staeyen 2017, Sterckens and Coppens 2015). Ook de recente explicitering in de Vlaamse Codex Ruimtelijke Ordening (VCRO) dat de voorbereidende fase voor Ruimtelijke Uitvoeringsplannen (RUPs) een startnota, een procesnota, een vroeg publiek participatiemoment en een scopingnota moet omvatten, lijkt de betrokkenheid van gebruikers nog verder te willen versterken of toch te formaliseren of te institutionaliseren. De ‘participatiebox’ die de provincie Oost-Vlaanderen ter beschikking stelt van gemeenten is een meer hands-on ondersteuningsinstrument van participatieve planningsprocessen.

Doorheen de voorbije decennia zijn ook de stedenfondsen- en financieringsprogramma's en hun sociaaleconomische accenten aan belang gaan winnen (zie hoofdstuk 1.5 en 3.5). Waar in de jaren zestig en zeventig vooral zuilgebonden bewegingen zoals vakbonden, mutualiteiten en grote sociale organisaties hun zeg kregen in ruimtelijke processen, wordt het bevragen van buurtcomités en bewonersvergaderingen, bijvoorbeeld bij de invoering van een nieuw circulatieplan, in veel gemeenten inmiddels als vanzelfsprekend gezien.

Figuur 2: Tijdslijn ter visualisatie van wisselende aandacht voor participatie (= golven en onderstroom), Bron: Redactie 'Participatiegolven', 2019. (Een gedetailleerder schema vindt u in de boekflap en op www.lup.be/participatiegolven)

Het middenveld kenmerkt zich vandaag de dag door een veelheid van groepen en bewegingen die niet noodzakelijk nog zuilgebonden zijn. Die mobiliseren themagericht: de groene beweging, de vrouwenbeweging, de anti-globalisme beweging, het vluchtelingenwerk, enz. De nieuwe sociale media helpen deze mobilisaties ook vaak op een andere manier op gang trekken – niet meer alleen via de geijkte kanalen van ledenorganisaties, maar ook via boodschappen op Facebook of Twitter. Deze fenomenen maken deel uit van een bredere ontwikkeling, waarbij de rol van het maatschappelijke middenveld een andere inkleuring krijgt. Men kan de kritische bedenking maken dat het middenveld versnipperd is geraakt en aan politieke slagkracht heeft ingeboet en dat tegelijk de burger, onder andere via het onderwijs, te weinig politieke vorming meekrijgt om als volwaardige partner mee te doen in participatieve processen. De nieuwe inkleuring van participatie vergt immers ook andere competenties, niet alleen bij planners, ontwerpers, beleidsvoerders maar zeker ook bij burgers. De actuele 'Participatiestudio's' in opdracht van de Vlaamse Vereniging voor Ruimte en Planning (VRP) gaan uitgebreid in op deze competenties bij beleidsmakers.¹ Het werk van kunstenaar Elly Van Eeghem sluit hierbij aan: ze be vraagt in haar doctoraat de 'staat van verbeelding rond stadsontwikkeling' en de beperkende *toolbox* die daarvoor doorgaans gebruikt wordt (Van Eeghem, 2019). Dit is haar vertrekpunt: hoe

kan bij leegstand, woningnood, de sociale realiteit van verloederde huisvesting of bijvoorbeeld transitbuurten, een discours en beeld gemobiliseerd worden dat begrepen wordt, wervend is, en ook engagement en betrokkenheid creëert? Net zoals Els Dietvorst of Petra Pferdmenges (zie 2.4 en 3.2) ontwierp ook zij concrete interventies met lokale gebruikers. De beelden hiervan gebruikte ze vervolgens als spiegel voor andere locaties met gelijkaardige problematieken.

De diversiteit aan invullingen en interpretaties van participatie proberen we te visualiseren in een tijdslijn (figuur 2). Wij zien die visualisatie als een dynamisch geheel, waarin verschillende visies en invalshoeken op participatie mekaar in de ogen kijken en zich voortdurend verder ontwikkelen. Burgeractie, overheidsfacilitatie en interventie van ontwerpers hebben hierbij deels een ander ritme. Dan nog kunnen er golfbewegingen in ontwaard worden, en komt hiermee niet alleen de wisselende aandacht voor participatie, maar ook voor sociale en fysieke aspecten in beeld.

2 Is participatie post-politiek?

Uit de voorgaande analyse blijkt dat participatie in ruimtelijke processen aanwezig is als een continue onderstroom, die zo ongeveer om de twintig jaar meer tastbaar en zichtbaar wordt in bijzondere momenten. De golfbeweging uit zich duidelijk in de interactie tussen het sociaal-menselijke, het economisch-politieke en het materieel-ruimtelijke; een interactie die vaak tot onevenwichtige uitkomsten geleid heeft. In periodes waarin participatie hoog op de agenda staat, kan dit onevenwicht zowel frustratie als optimisme bij de participatie-voorvechters opwekken. Het optimisme, dat focust op de kwaliteit van het participatieproces zelf, gaat soms samen met een zekere blindheid voor het politieke vraagstuk. Enkele belangrijke vragen blijven te vaak niet gesteld of onbeantwoord: Wie is betrokken: enkel de meest mondig of ook minder zichtbare groepen die geen toegang hebben tot de gevestigde publieke fora? Wanneer worden actoren betrokken: gedurende het hele proces, of enkel bij ideevorming, of tot en met de coproductie van het project of het plan? Waartoe heeft de participatie geleid: compromissen die de bestaande verhoudingen bevestigen of disruptieve herschikkingen van essentiële onderdelen? En wie wordt er beter van? Wie reeds veel heeft, of wie duidelijk te kort heeft? De huidige of de toekomstige generatie? Zonder dergelijke vragen te beantwoorden dreigt een participatieproces te verloederen tot een theaterstuk waarin verschillende groepen hun belangen ensceneren en hun symbolische buit binnenhalen. En is het proces in die zin 'post-politiek', omdat het onduidelijk blijft in welke mate participatie daadwerkelijke 'politieke (transformatie)' (in de zin van Rancière) effecten heeft. Voor Rancière is precies de zoektocht naar gelijkwaardigheid een belangrijke voedingsbodem voor de emanciperende opstoten van 'het politieke': de (piek)momenten met als bedoeling of effect het doorbreken, ondergraven of overrompelen van de gevestigde 'politiek'.

We willen in wat volgt een aantal belangrijke kanttekeningen plaatsen bij het ‘politieke’ karakter van participatietrajecten in ruimtelijke veranderingsprocessen. We kijken hierbij naar de veranderende praktijk van de verschillende actoren in de maatschappij en bij de overheid in de plannings- en ontwerpwereld, maar uiteraard ook bij de burgers en hun organisaties. Wat is hun rol in en bijdrage aan participatie bij ruimtelijke projecten in een laat-kapitalistische en neoliberale context?

Het politieke bij de selectie van actoren

Ieder participatief traject is selectief: niet iedereen kan worden meegenomen. De (noodzakelijke) selectie is evenwel niet onschuldig. We bespreken drie modellen die inzichtelijk maken wie in het participatieve proces betrokken is.

Soms nemen publieke of private actoren een initiatief dat vertrekt vanuit een ‘triple helix’-benadering waarbij overheden, economische actoren en kennisinstellingen (inclusief ontwerpers) aangesproken worden (Etzkowitz and Leydesdorff 2000). Bij een triple helix wordt dus een overleg georganiseerd dat onttrokken is aan de burgers. Het is een overleg *over* de samenleving, maar niet *met* alle politieke en andere belangrijke actoren in de samenleving. Een helix-benadering neigt naar een instrumentele, topdownkijk op (materiële aspecten van de) ruimte, die ten dienste van diverse actoren wordt ingedeeld en ingericht. In een dergelijk instrumentele benadering worden actoren veeleer ‘vertegenwoordigd’ dan ‘betrokken’, en kan de vraag gesteld worden of het hier nog wel om participatie gaat. De Brusselse task forces voor de Europawijk namen deze benadering als uitgangspunt, waarbij er op een later moment wel een opening kwam naar bestaande wijkorganisaties (zie 1.4). Bij de wedstrijd voor het Begijnhof-Heembeemd (Mechelen) smokkelden de ontwerpers ongevraagd participatieve processen en betrokkenheid van de bewoners binnen in hun stedenbouwkundige voorstellen (zie 1.1). Zij breidden dus de helix uit tot een ‘quadruple helix’ waarin ook het middenveld en belangenorganisaties betrokken worden. Toch werkt uitbreiding van drie naar vier ‘schroeven’ de fundamentele kritieken op het helixmodel niet weg. Het model heeft de nadruk gelegd op de rol van interactie tussen verschillende groepen en geledingen in de maatschappij in innovatieprocessen. Het heeft de basistekortkomingen van de innovatiesysteem theorie echter niet kunnen opheffen: overdreven nadruk op de rol van de technologie in innovatie, ondermaatse analyse van de sociale dynamiek, geen kritische bevraging van de rol van ethiek, enzovoort. Zelfs de verruiming naar het ‘open innovation model’ waar sociale factoren en democratische beheersvormen wel meer aan bod komen, bekijkt de sociale dynamiek en netwerking als louter instrumenteel voor ‘innovatie’ en geeft weinig aandacht aan haar potentieel voor grotere sociale cohesie of ruimere sociaalecologische transities (Borkowska en Osborne 2018).

Participatieve trajecten worden ook wel eens gedefinieerd vanuit de klassieke ‘democratische driehoek’, met als actorgroepen de civiele maatschappij, overheden en economische

sector (zie Zijdeveld 1999). Actoren uit de civiele maatschappij zijn en voelen zich betrokken omdat ze een belang hebben (of stellen) in een specifiek project. Hun engagement wordt gevoed vanuit een bepaalde verwachting over het mogelijke verloop. In principe kunnen actoren en netwerken in elk van de drie geledingen het initiatief tot participatie nemen, al zien we doorgaans dat de civiele maatschappij (bottom-up) of de overheid (top-down) aan het roer staan.

De 'socio-ecological systems approach' (SES, zie McGinnis en Ostrom 2014) biedt naast het helixmodel of het model van de democratische driehoek een derde model. Deze benadering start bij de socio-ecologische ruimte waarin zich sociaal-ruimtelijke vraagstukken ontwikkelen. Belangrijk hierbij is dat ook de natuurlijke omgeving een erkenning krijgt als 'actor'. SES benadrukt de eigenwaarde en inherente kwaliteiten van ruimte en van sociale én natuurlijke omgevingen. Stringente SES-benaderingen beschouwen de mens als een gast in deze omgeving, en nodigen hem/haar uit om het 'stewardship' ervoor op te nemen.

Mens en maatschappij zijn evenwel zowel (co)producent als product van de evolutie van het socio-ecologisch systeem waarvan ze deel uitmaken. Dit model maakt het mogelijk het antropocentrisme te bekritisieren dat de rol van de niet-menselijke actoren miskent en een idealistische visie op de sturende kracht van de mens hanteert (Swyngedouw 2015). Het laat bovendien zien dat de samenleving barst onder de ongelijke verdeling van machts- en controleposities ingebed in een netwerk van asymmetrische relaties en interacties. Dit maakt het moeilijk om aan stewardship te doen via een zorgzame en verantwoordelijke planning en beheer van (middelen in) deze samenleving, bijvoorbeeld door rechten op te eisen voor een rivier of natuurgebied of voor een gezonde wijk of een veerkrachtige stad. Stewardship impliceert dan dat men zorgvuldig de sociaal-menselijke interventies van zowel huidige en toekomstige generaties expliciteert in relatie tot het ecologische systeem. Vanuit de politieke ecologie weten we echter dat zo'n stewardship zelden mogelijk is zonder sociopolitieke transformaties (Heynen, Swyngedouw en Kaika 2006). Zij zijn noodzakelijk om collectieve duurzame gebruiksrechten op lokaal vlak juridisch mogelijk te maken en te beschermen.

Onder de brede noemer 'participatie' toont de praktijk verschillende mogelijke initiatiefnemers, alsook verschillende wegen waarlangs actoren en belanghebbenden erbij betrokken worden. De keuzes van deze wegen zijn politiek: de beslissing om al dan niet te werken via vertegenwoordiging of vanuit de leefwereld van de betrokken gemeenschappen; de openheid van een participatietraject om ook later nog deelnemers de mogelijkheid te bieden aan te sluiten; de rol van de ontwerper als onafhankelijk expert, als steun bij de positie van de overheid of als vertaler voor lokale belangen; de invulling en de politiek-institutionele omkadering van het stewardship voor het bredere socio-ecologische systeem; enzovoort. Het zijn allemaal elementen die al dan niet kunnen bijdragen tot de herverdeling van de beslissingsmacht en tot emancipatie van achtergestelde groepen en belangen.

Kritisch positief ten opzichte van burgerparticipatie

Verdedigers van participatie gaan ervan uit dat de representatieve democratie, waarbij burgers om de zoveel tijd hun vertegenwoordigers kiezen, die vervolgens beslissingen nemen over gemeenschappelijke kwesties, niet voldoet. Het inkleuren van een bolletje in het stemhokje is een minimale geste die de burgers reduceert tot ‘stemmachines’ zonder verdere impact op het beleid. Verdedigers van participatie staan een meer participatieve democratie voor, waarbij actieve betrokkenheid een bijkomend mechanisme is om te voorkomen dat belangrijke beslissingen – in veel gevallen betreffende ruimtelijke kwesties – niet door een klein groepje machtshebbers genomen worden, maar dat met de stem van alle belanghebbenden rekening gehouden wordt (Claeys 2018). Voor voorstanders van participatie is Ringland inmiddels een historisch voorbeeld (zie 1.1): een coalitie van actiegroepen van diverse pluimage die erin slagen, als burgerbeweging, reeds beslist beleid alsnog te doen kantelen in een voor hen veel aanvaardbaarder richting. Het voorbeeld toont hoe, niet alleen op stads- maar ook op streekniveau, burgerbewegingen effectief kunnen wegen op het beleid en hoe zij een belangrijke speler kunnen worden op het terrein van de stadsontwikkeling. Het valt nog af te wachten natuurlijk, wat het uiteindelijke resultaat zal worden van deze positieve evolutie en of die zal leiden tot meer duurzame vormen van machtsdeling.

Figuur 3: Persconferentie van de Vlaamse Regering op 15 maart 2017 naar aanleiding van het akkoord met de burgerbeweging Ringland over Oosterweel (foto Belga)

Tegelijkertijd rijzen ook vragen bij de mate waarin burgerbewegingen erin slagen *alle* belanghebbenden te betrekken. Enkele kanttekeningen bieden zich aan:

- 1 In het geval van Ringland zijn vrouwen bijvoorbeeld opvallend afwezig aan de top, terwijl ze wel stelselmatig de rangen van de vrijwilligers in de beweging bevolken. De historische foto van het akkoord spreekt in deze boekdelen. Het is een terugkerende vraag: Wie zijn de burgers die participeren? Zijn het niet veelal mondige en hoogopgeleide stadsbewoners, terwijl achtergestelde, minder mobiele en kansarme groepen minder aan bod komen? Participeren ouderen en zorgbehoevenden even intensief als jongvolwassenen? Zo bijvoorbeeld verwijzen Veerle Cox en Bruno De Meulder in hun bijdrage naar een participatietraject dat als niet erg succesvol beschouwd werd, omdat enkel de ‘usual suspects’ hadden deelgenomen (zie 3.4).
- 2 Participatie kan ook leiden tot het fenomeen ‘NIMBY’ (Not In My Backyard) en ‘localism’, waarbij de vaak erg lokale stem van de luidste verontwaardiging het zwaarst weegt. Infrastructuren en bedrijvigheden zoals bijvoorbeeld windmolens, nucleaire opslagplaatsen, vuilnisbelten, verbrandingsovens, slachthuizen, brouwerijen enzovoort riskeren hierdoor terecht te komen vlakbij of binnenin sociaal zwakke buurten, omdat er elders protest tegen komt, massaal of goed georganiseerd door een mondige minderheid.

De vraag naar betrokkenheid van allen wordt des te belangrijker in een diverse maatschappij en in heterogene milieus. Hoe om te gaan met controversiële meningen binnen een buurtcomité? Hoe vermijden dat participatie vernauwt tot acties van een groepje eensgezinden en vrienden? Hoe er zorg voor dragen dat participatie herverdelend werkt? Hoe kunnen hierbij ook de belangen van toekomstige generaties of van het socio-ecologische systeem worden verdedigd? De sleutel hierbij is het principe dat participatie niet per se tot consensus moet leiden, maar tot een verbeterde vraagstelling en een ruimer inzicht in de mogelijke oplossingen, een situatie waarbij erkend wordt dat er verschillen zijn, die door gedeelde analyse en overleg beter worden begrepen. Op die manier kan een heterogene groep een gemeenschappelijke visie en pilootprojecten ontwikkelen (zie Horelli e.a. 2015) van waaruit een volgende stap kan worden gezet (zie Ringland). Participatie wordt dan begrepen als een leertraject voor een heterogene groep, en dus geenszins als een homogeen proces (Segers 2013). Tegengestelde belangen krijgen in dat geval een expliciete plaats in participatietrajecten en kunnen leiden tot verschuivingen in netwerken, posities van belangengroepen en machtsverhoudingen. Mits erkenning van het verschil kan er tegelijk ook een gemeenschappelijke visie ontstaan en meer gelijkwaardigheid tussen actoren (Moulaert e.a. 2020). Actieve burgerparticipatie kan dus een belangrijke aanvulling zijn op de bestaande representatieve democratische mechanismen, maar kan – volgens ons – die rol pas optimaal vervullen door de politieke rol van participatie expliciet te maken. Enerzijds vergt dit binnen burgerparticipatieprocessen een kritische benadering van de mechanismen van machtsherverdeling. Anderzijds vraagt het aandacht voor het ontwik-

kelen van ‘actief burgerschap’ (De Bie e.a. 2012) en het versterken van de zin en de vaardigheden van burgers om zich te mengen in ruimtelijke processen (Devisch, Huybrechts & Martens, 2017). Indien participatie ook op de opbouw van duurzame verenigingen gericht is, dan dringt zich ook een afstemming op tussen de democratische praktijken van deze initiatieven en die van de (lokale) overheid. In dit verband verwijzen we naar het model van bottom-linked ‘governance’ in lokale ontwikkeling (Cano Hila en Pradel, 2018; Garcia, 2006; Moulaert en MacCallum, 2019).

Participatie dankzij (of ondanks) institutionalisering

In reactie op de vraag om als overheid beter aan te sluiten bij de noden van diverse gebruikers, worden sleutelmomenten in de participatiegolfbeweging vaak gevolgd door een vorm van institutionalisering van participatie in een bestuurlijk of wettelijk kader. Het is dan telkens de vraag in hoeverre dergelijke institutionalisering ook tegemoetkomt aan de oorspronkelijke noden en verlangens van diegenen die meer inspraak eisen. Strookt ze met het beeld van participatie als emanciperend traject? Hoe kijken de deelnemers en initiatiefnemers achteraf terug op dergelijke trajecten?

Doorheen de evoluerende planningsoriëntaties in de Brusselse context bijvoorbeeld tekent zich een tendens af die meer ruimte lijkt te bieden aan participatieve processen (zie hiervoor 1.4, waarin Annette Kuhk bespreekt hoe deze institutionalisering tot stand kwam). Dat is echter geen eenduidige evolutie: er zijn vele wisselingen en kabbelingen in de institutionele modi, en – niet onbelangrijk – de machtsverdeling blijft erg ongelijk. Volgens sommigen mogen burgers daarom misschien wel meer hun stem laten horen, maar uiteindelijk worden de beslissingen vaak toch zonder hen genomen. Eenzelfde kritiek is te horen op het Vlaamse Stedenbeleid (zie hiervoor het interview met André Loeckx in 3.5, alsook de case ‘Ruimtelijke veiligheid’ in 2.3). Ook daar worden participatietrajecten ingebed in het bestuurlijk procesverloop en doet zich dus een vorm van institutionalisering voor. Die institutionalisering zorgt ervoor dat meerdere actoren een rol toebedeeld krijgen in het ruimtelijk beleid, maar dit garandeert nog niet dat *alle* betrokkenen aan bod zullen komen. Vooral de meest kwetsbare groepen dreigen steevast uit de boot te vallen, ondanks goedbedoelde pogingen om het tegenovergestelde te bewerkstelligen.

In de cases in dit boek zien we dat vormen van institutionalisering en formalisering van participatie niet altijd ook een politiek effect hebben omdat de wettelijk voorziene initiatieven en kaders voor inspraak en participatie geen mogelijkheid voorzien om de inspraakkanalen zelf te herkwalficeren of te herijken. Het merendeel van de geformaliseerde participatie gaat uit van topdownbenaderingen waarbij een (lokale) overheid participatie benut om ‘een draagvlak te creëren’ voor beleid, doorgaans voor ‘beslist geacht beleid’ (Kuhk e.a. 2015). Participatie is dan voornamelijk een legitimatietool, al is het zoeken van draagvlak in een aantal gevallen wel een gerechtvaardigde vraag en behoefte.

Participatieprocessen met overheden mogen vanuit de overheden vertrekken, maar zouden evengoed ruimte kunnen bieden aan de omgekeerde richting: “Hoe kunnen we de bevolking betrekken via participatie” wordt dan omgekeerd tot “Hoe kunnen doende en vragende mensen zelf een participatieproces inleiden? Of een bestaand proces omkeren van Top Down naar Bottom Up?” “Hoe kunnen bestuurders in die lokale samenleving van doende en van vragende mensen participeren?” (De Rynck en Dezeure, 2009: 2). Zo vermeldden we al verschillende projecten waarbij het burgerinitiatief richtinggevend was: de start van Ringland en de inbedding ervan vandaag, maar ook bijvoorbeeld het Buurtontwikkelingswerk van de BOM in Antwerpen en de start van de ontwerpwedstrijden in Brussel.

De meer progressieve besturen richten vandaag dus ook hun aandacht op de onderstroom van burgerinitiatieven en verruimen het domein van ‘de politiek’ om zoveel mogelijk elementen van ‘het politieke’ mee te nemen. Participatie in zo’n meer progressieve constellatie is niet een beweging waarbij de overheid de burger betreft of ‘toelaat’ tot beleid, om bijvoorbeeld via een geijkte weg bezwaren te formuleren bij nog te nemen beslissingen, maar start vanuit een overheid die ‘gekanteld’ is, die de straffe innovaties van burgers opzoekt en bewust ondersteunt (zie Noy en Holemans 2016). In dat geval krijgen we te maken met een overheid die niet alleen probeert aan te sluiten bij wat burgers zeggen, maar ook bij wat burgers doen in acties en netwerkrelaties. Dergelijke openheid vergt een fundamenteel andere ingesteldheid en handelswijze van de overheid. Een verkennde overheid gebruikt participatie niet enkel als legitimatie, maar ook als inspiratie voor het eigen handelen, inclusief het aanpassen van zijn beslissingsprocessen zoals in de bottom-linked ‘governance’experimenten in Barcelona, Québec of South Bronx (Moulaert en MacCallum 2019). Door burgers, overheid en markt bij elkaar te brengen, kan een proces op gang komen van herverdeling van macht en middelen, onder meer om excessen van het marktgebeuren in relatie tot ruimtegebruik te corrigeren. Dit scheidt binnen de markt (bijv. van projectontwikkelaars) ruimte en erkenning voor de meer informele sfeer van buurtverenigingen of lokale acties, omdat hier lokale noden naar boven drijven (bijv. aan goede fietsverbindingen, groenvoorzieningen, inbedding van diensten en handelszaken, diverse types publieke ruimtes, afscherming van lucht- en waterverontreinigende bronnen, enz.).

Voorbeelden hiervan vinden we ook in de talloze commons-initiatieven en coöperaties die zich in de afgelopen vijf à tien jaar in snel tempo ontwikkeld hebben (Kuhk e.a. 2018). Of het nu energie-coöperatieven, landbouwprojecten, nieuwe vormen van huisvesting of trage wegen zijn: het zijn stuk voor stuk initiatieven van burgers, die optreden waar de markt en de overheid tekortschieten. Dit kan leiden tot nieuwsoortige *publiek-civiele-private* samenwerkingsverbanden waar onder andere ook het Vlaams Stedenbeleid op aanstuurt door conceptsubsidies toe te kennen. Deze samenwerkingsverbanden maken het mogelijk een multidisciplinair ontwerpteam in te zetten om lokale noden en wensen uit te klaren tijdens een ruim participatief traject in regie van het stadsbestuur. Een voorbeeld daarvan is te vinden in het Kolenspoor in Genk (zie 2.2).

Ervaringsdeskundigen als voortrekkers bij participatietrajecten

Zoals reeds in de inleiding aangegeven, zijn heel wat geëngageerde actievoerders uit de eerste participatiegolf inmiddels aan het einde van een lange loopbaan gekomen waarin ze, in de mate van het mogelijke, die idealen van inspraak en participatie hebben omgezet in verschillende vormen eigen aan hun context. Daarbij hebben ze met overheden samengewerkt, maar ook inter- en transdisciplinaire samenwerkingsverbanden opgezet met professionals, wetenschappers, opleidingen, stakeholders en bewoners (zie 2.1 en 2.2). Bij sociaal-ruimtelijke projecten zijn architecten, stedenbouwkundigen, planologen en ook steeds vaker sociologen terugkerende experts. Ze spelen vaak een voortrekkende rol, bijvoorbeeld in het kader van een culturele manifestatie zoals Antwerpen 93 (Uyttenhove 1993) of in het samenwerkingsverband 'Studio Open Stad' bij Brussel 2000 (De Meulder e.a. 1998). Door de wisselende samenwerking tussen actoren en disciplines, ontwikkelden hun projecten zich in meerdere fases, en nam de participatie uiteenlopende vormen aan.

Nog voor Antwerpen 93 van start ging, was er een internationale ideeënwedstrijd georganiseerd onder de naam 'Stad aan de Stroom'. Deze wedstrijd omvatte een onderzoek naar de 'achterzijde' van Antwerpen: de strook van het Eilandje, over de kades, tot het 19de-eeuwse Zuid. Het was een collectieve inspanning om ideeën te genereren voor een nieuw stedelijk front voor Antwerpen. Het meer in het oog springende 'ontwerpgeweld' van de internationale wedstrijden werd in Antwerpen 93 gevoed door de minder opvallende bewonerswerking (Intermedium 1990). De sociale en levende realiteiten van de buurt werden opgetekend in een boek met bewonersverhalen dat aan de ontwerpers werd meegegeven als deel van het 'programma'. Na onderzoek van ontwerpvoorstellen schreven diezelfde bewoners later in een 'Meningenmap' hun commentaren bij en opinies over de planvoorstellen en de uitgangspunten voor de vernieuwing van de oude havengebieden. Om de zwakste groepen zeker aan boord te krijgen werd een stedelijke werkgroep tegen 'sociale verdringing' opgericht. De inspanningen van Antwerpen 93 vonden niet onmiddellijk weerklink bij het toenmalige stadsbestuur, maar men kan de impact ervan herkennen in de latere ontwikkelingen van het Eilandje met het MAS, het Park Spoor Noord en Nieuw-Zuid.

Studio Open Stad heeft op gelijkaardige wijze geopereerd naar aanleiding van Brussel 2000, toen met een focus op Molenbeek (De Meulder e.a. 1998). Vanuit een interdisciplinaire invalshoek, ontwikkelden ontwerpers, geografen en andere sociale wetenschappers in samenspraak frisse ideeën voor achtergestelde buurten en vrijkomende grote terreinen. Ze probeerden telkens in dialoog te gaan met bewoners en andere actoren.

Die inspanningen, die eerst alleen resulteerden in culturele manifestaties en publicaties, vormden enkele jaren later in meerdere of mindere mate inspiratiebronnen voor vernieuwd beleid, en liggen mee aan de basis van het huidige Vlaamse Stedenbeleid. De institutionalisering in participatietrajecten zorgt ook voor professionalisering en specialisering, waaraan vaak wordt tegemoetgekomen via outsourcing. Het is immers mogelijk

geworden voor bureaus met sociaal-ruimtelijke deskundigheid om voldoende opdrachten te krijgen als dienstverlener, participatieconsultant of coach om hun voortbestaan te verzekeren. Dat deze werkwijze zou kunnen ontaarden in een nieuwe vorm van elitaire of louter instrumentele participatie is een reële bezorgdheid. Sommige van deze experts aarzelen in het omschrijven van de impact van hun werk: ze worstelen met het conflict tussen hun maatschappijkritische insteek enerzijds en hun rol als bemiddelaars en verzoeners anderzijds (zie 2.3). Organisaties zoals roofoptiger, BRAL, citymine(d) of ndvr lopen deels in de sporen van de activist, militant of *urban rebel*, maar voeren ook lokale projecten uit in opdracht van diezelfde overheden tegen wie hun acties gericht zijn.

Participatie in een laat-kapitalistische context

Men kan de evolutie die blijkt uit bovenstaande voorbeelden zeer positief duiden en stellen dat er vandaag de dag meer participatief gewerkt wordt in ruimtelijke planningsprocessen dan ooit tevoren. Kritische waarnemers zien dat echter anders. Zij wijzen op een coïncidentie tussen de uitgangspunten van participatie – waarbij verondersteld wordt dat elke burger geëmancipeerd en mondig genoeg is om mee beleid te kunnen bepalen – en de neoliberale maatschappijvisie die steunt op de gedachte van individuele kracht en zelfontplooiing. In de hedendaagse, laat-kapitalistische context overheerst, onder meer volgens Frank Moulaert (Moulaert e.a. 2003), een neoliberale vorm van stadsontwikkeling die de verworvenheden van de welvaartsstaat, met haar sociale solidariteit en herverdelingsmechanismes, onder druk zet. Hilde Heynen (zie 3.1) wijst er op dat participatie in zo'n context leidt tot een soort Matteus-effect,² waarbij de positie van mondige, hoogopgeleide burgers versterkt wordt ten nadele van kansarmen.

We gaven reeds eerder aan dat participatie een cruciale politieke rol kan vervullen in deze laat-kapitalistische context, indien ze de grenzen tussen 'het politieke' en 'de politiek' kan verleggen. Zo'n grensverlegging vinden we niet bij alle genoemde participatietrajecten. Zo'n verlegging komt er pas indien twee heterogene processen elkaar ontmoeten: enerzijds het ingeburgerd systeem van distributie van macht, rollen, ruimte en de legitimatie daarvan – de politiek; anderzijds een opentrekkende of disruptieve reeks praktijken gedreven door het verlangen naar fundamentele gelijkheid – het politieke (Rancière 1999). Deze confrontatie kan gebeuren 'met luide stem' zoals Ringlanders zich hebben getoond in manifestaties, het referendum, juridische acties, feesten en mensenkettingen (zie 1.1). Ze kan ook bescheidener zoals bij de vergeten bewoners van de Oostkouter (Deinze) die zich roerden via tegenprojecten en lobbywerk (zie 3.3).

Ook de wisselwerking tussen 'de politiek' en 'het politieke' vertoont een golflogica. Wanneer een golf van ongenoegen zich aandient, wanneer legitiem geachte vragen en wensen de gangbare politiek 'verkeerd' vinden en er een "botsing tussen leefwereld en beheerswereld" plaatsvindt (De Rynck en Dezeure 2009: 10), dringen zich vaak een radi-

cale participatie-eis en directere burgerschapspraktijken op (Eizaguirre e.a. 2017). Indien die eis om ‘anders’ te participeren succes kent, volgt meestal een geleidelijke ‘uitvlakking’ van die golf, waarbij de afgedwongen participatiepraktijken – het politieke – zich geleidelijk institutionaliseren en de spanning met de gevestigde politiek afneemt. In dergelijke beweging worden nieuwe en vernieuwende praktijken weliswaar geconsolideerd, maar risikerer vervolgens toch door disciplinaire arrogantie en een kort institutioneel, organisatorisch of collectief geheugen hun intrinsieke kracht te verliezen. Mensen, oppositie of actiegroepen die overtuigd zijn van het belang van participatie, kunnen in een fase van institutionalisering en/of professionalisering doorgroeien. Dit kan gelezen worden als het ‘recupereren van de kritische stem’ door de politiek, maar ook als een bewijs van relatieve openheid. ‘Het politieke’, de strijd om grotere rechtvaardigheid en mensenrechten waarvan velen het gevoel hebben dat ‘de politiek’ er geen aandacht voor heeft – verwerft op dat moment een plaats in het domein van ‘de politiek’ – maar waakzaamheid blijft geboden.

De dynamische tijdslijn toont aan dat daarmee het proces niet stopt. Een volgende golf komt eraan die waarschijnlijk de grens tussen ‘het politieke’ (bijvoorbeeld civiele emancipatie, vluchtelingenstromen...) en ‘de politiek’ (bijvoorbeeld wetgeving, opwerpen van grenzen...) opnieuw zal verleggen. De aanleiding en ‘trigger’ van een volgende participatiegolf kunnen zowel sociaaleconomische als politiek-institutionele factoren zijn, of combinaties van beide.

De golfbewegingen ebben en vloeien steeds verder. De pulsaties nemen velerlei vormen aan maar zijn wellicht terug te brengen tot twee prominente. Er is enerzijds de pulsatie van het verlangen het niet bij het oude te houden, institutionalisering te doorbreken, het zogenaamde ‘realistische’ in vraag te stellen. Anderzijds is er de oplopende nood om leiders op te roepen hun verantwoordelijkheid op te nemen, de verdeling van macht en middelen in vraag te stellen of excessen te bekampen; of plaats te ruimen voor leiders die het wel aandurven. Zoals de ‘gele hesjes’-beweging en de klimaatbetogingen aantonen, lijkt bovendien een nieuwe participatie-modus aangebroken. Het groeiend protest, door de sociale media aangewakkerd en uitgegroeid tot meerschalgige bewegingen, vindt geen valabele partner in conservatieve overheden die steeds meer naar populisme overhellen, en die zichzelf ‘verarmen’ door uitstel van infrastructuur-investeringen en door knievallen te maken voor neoliberale lobbygroepen en hun blinde groei-agenda’s. Het is niet verwonderlijk dat vergelijkingen met de jaren dertig van de vorige eeuw verwijzen naar toenemend nationalisme en racisme in het overheidsbeleid. De meeste staten zijn niet racistisch in hun discours maar wel in de administratieve praktijken van hun immigratiebeleid waarin ze steeds strengere restricties inbouwen. In België uit zich dit vooral in het opsluiten van vluchtelingen – waarbij kinderen in het oog springen – en de jacht op transmigranten. Erger dan de jaren dertig van de vorige eeuw, waar de deflatoire economie en het bankfalen in een aantal landen aangepakt is met een Keynesiaanse bestedingspolitiek *avant la lettre*, is het hedendaags economisch beleid een combinatie van New Public Management – beheer van de overheid zoals een bedrijf – en neoliberalisme gestoeld op steeds meer deregule-

ring, privatisering en marktvrijheid. Deze mix leidt tot een statische besparingspolitiek met een gebrek aan investeringen voor de toekomst, een misprijzen voor ‘social utility’ in de businessmodellen die de administraties uitbouwen en een afwijzen van een structureel herverdelend fiscaal beleid.³

3 Werven van participatie

In het derde deel van dit afsluitende hoofdstuk overlopen we de plekken én processen in Vlaanderen en Brussel waar nu en in de nabije toekomst vermoedelijk de grootste uitdagingen voor participatie aan de orde zijn en waar wij menen dat een kritische bevraging van de politieke rol van participatie van belang is.

Grote infrastructuurprojecten

Een moeilijke kwestie, die we reeds vermeldden, is de vraag naar de schaalgrootte van de processen: wie moet bij welke beslissingen betrokken worden? Voor eenvoudige ingrepen in een stad of gemeente lijkt de zaak nog redelijk simpel en te overzien: de herinrichting van een plein of een handelsstraat kan niet gebeuren zonder inbreng van omwonenden en gebruikers; een nieuw circulatieplan moet ‘gedragen’ zijn door stadsbewoners maar ook door regelmatige bezoekers; een woontoren naast een historisch monument moet doorgesproken worden met erfgoedgroepen; de herbestemming van een industrieterrein kan best op instemming rekenen van de bewoners van omringende buurten. Wat echter als het gaat over grote, en volgens de dominante economische actoren, economisch noodzakelijke ingrepen zoals de verdere uitbouw van de Antwerpse haven? Wat met de aanleg van infrastructuur voor openbaar vervoer – tramverbindingen, tunnels, gewestelijke expressnet (GEN)? Hoe orkestreren of beperken we de uitbouw van de luchthavens en hoe maken we van de Antwerpse ring een volledige cirkel?

De complexiteit van een proces waarin bewonerswensen ernstig worden genomen, blijkt uit de onontwarbare knopen die ontstaan bij het vastleggen van geluidsnormen voor de luchthaven van Zaventem (Oosterlynck en Swyngedouw 2010). Opeenvolgende federale ministers zijn er niet in geslaagd om het dossier tot een bevredigende oplossing te brengen. Hierbij spelen de afwezigheid van een federale kieskring en de complexe staatkundige structuur van België zeker een rol. Onder druk van actiegroepen in verschillende gemeenten kondigde het Brussels Hoofdstedelijk Gewest zeer strenge normen af. De strikte toepassing ervan zou leiden tot meer vliegverkeer boven Vlaanderen, maar daar willen de actiegroepen in de Vlaamse gemeenten rond de luchthaven dan weer niet van weten. De betrokken politici komen er niet uit: wat ze ook beslissen, ontevreden groepen zullen er sowieso zijn. Ze kunnen immers een aantal actiegroepen alleen maar tevreden-

stellen door de economische motor van de luchthaven op non-actief te zetten, met verhoogde werkloosheidscijfers en verminderde belastinginkomsten tot gevolg, wat dan weer tot gerechtvaardigd protest zou leiden bij andere actoren. Ruimtelijke oplossingen – startbanen verlengen, de luchthaven verplaatsen, enz. – liggen evenmin voor de hand, wegens de hoge kost en weer andere groepen ontevreden.

In 2017 is het nochtans gelukt om in een ander zeer groot dossier toch een historisch compromis te sluiten. Het Ringland-verhaal (zie 1.1) is een bemoedigende case die toont dat volgehouden inspanningen, een verruiming van de probleemstelling van louter ‘mobiliteit’ naar ‘leefbaarheid’, en goed geïnformeerde burgerinitiatieven de overheid in staat stelde om de onenigheden over beslist geacht beleid om te buigen naar een reeks alternatieve scenario’s. Om dit resultaat te bereiken zijn verschillende participatieve instrumenten ingezet, gaande van petitities en een afgedwongen referendum tot studiedagen, tentoonstellingen en ludieke acties, om te culmineren in een zeer professioneel gevoerde campagne, met honderden vrijwilligers en waarbinnen onenigheid een rol speelt. Deze campagne verdedigde een alternatief – ‘overkap de ring’ – dat uiteindelijk zeer breed en enthousiast gedragen bleek te zijn. Daardoor is er nu sprake van een samenwerkingsverband tussen overheidsdiensten en burgerinitiatieven, onder curatorschap van een stedenbouwkundige, die dit alternatief in concrete plannen moet gieten en de uitvoering ervan moet begeleiden. Het is te vroeg om te oordelen of dit samenwerkingsverband zal standhouden tijdens de lange jaren van ontwikkeling en uitvoering, maar op dit moment lijkt het erop dat de situatie gedeblokkeerd is en dat de kans reëel is dat de Antwerpse ring alsnog gesloten kan worden op een manier die aanvaardbaar is voor het grootste deel van de betrokken stakeholders.

Stadsvernieuwingsprojecten

De stadsvernieuwingsprojecten van het Vlaamse Stedenbeleid vormen vandaag een van de grote werven van ruimtelijke participatie, met uitdrukkelijke inspanningen om ontwerpend onderzoek te koppelen aan samenlevingsopbouw en in samenspel met sociale actoren. Inmiddels is uitvoerig gedocumenteerd hoe dit beleid vorm gekregen heeft en welke rol participatie daarin speelt (cfr. Boudry e.a. 2006; Loecx e.a. 2009; Vervloesem e.a. 2012). André Loecx, die als voorzitter van de jury een belangrijke rol speelde bij de selectie van subsidieerbare projecten, licht dit ook uitvoerig toe in een interview in dit boek (zie 3.5). Verschillende andere hoofdstukken behandelen projecten die vanuit dit beleid gesubsidieerd werden en worden (zie 3.3 over Deinze; 2.2 over het Kolenspoor; of 2.3 over Muilestede).

Nauwkeurige lectuur van deze hoofdstukken leert dat participatietrajecten in het kader van stadsvernieuwingsprojecten hun eigen uitdagingen kennen. De interdisciplinaire jury die de voorstellen beoordeelt, houdt sterk rekening met de manier waarop die trajecten

vorm krijgen. Daarbij is de terminologie geleidelijk aan opgeschoven: van ‘participatie’ naar ‘coproductie’ en ‘samenlevingsopbouw’. Dit heeft onder meer te maken met de vraag wie eigenlijk de ‘bewoners en gebruikers’ zijn. Wie is aan zet bij projecten die bijvoorbeeld een oud industrieterrein transformeren in een nieuwe woonwijk of in een park? Die vraag is niet altijd eenvoudig te beantwoorden. Bij stedelijke projecten gaat het vaak over toekomstige bewoners van toekomstige wooncomplexen. De vraag is dan hoe je die voorlopig onbekenden bij het ontwerpproces betreft. Is het correct om in die omstandigheden heel veel gewicht te geven aan de bewoners van omliggende straten? Hoe vermijd je in dat geval het NIMBY-fenomeen (Not In My Back Yard), waarbij relatief welgestelden weigerachtig staan tegenover bijvoorbeeld sociale woningen in hun buurt? Windmolens, verkeershinder (files, lawaaihinder, lucht en waterverontreiniging, versnelde slijtage van wegeninfrastructuur), de snelle verdichting bij de ontwikkeling van een woonuitbreidingsgebied, gevangeniscomplexen, of vluchtelingencentra kunnen vaak evenmin het enthousiasme van de omliggende buurten oproepen. Snelle tramverbindingen, bijvoorbeeld tussen Antwerpen en Brasschaat, stuiten op weerstand omdat bewoners het ‘eigen karakter’ van hun wijk en gemeenten willen bewaren (lees: volk willen buitenhouden dat geen auto heeft). Erik Van Daele en Jan Schreurs beschrijven in dat verband hoe in Deinze een bepaalde groep bewoners van een residentiële wijk verdichting afwijzen, wellicht omdat ze meenden dat zo’n ingreep de waarde van hun bestaande woningen zou kunnen aantasten (zie 3.3). Feit is dat veel betrokkenen erkennen dat stadsvernieuwingsprojecten nooit ‘voltooid’ zijn: het gaat om langlopende processen met veel ups en downs, versnellingen en vertragingen, momenten van controverse en momenten van consensus. Significante participatietrajecten zijn daarbij volgens ons bijzonder belangrijk, en de vertragingen waartoe ze aanleiding kunnen geven, vallen in het niet wanneer er gedacht wordt op lange termijn en in termen van duurzaamheid.

Sociale woonwijken

Speciale aandacht verdienen de modernistische sociale woonwijken die in veel grote steden gebouwd zijn in de jaren zestig en zeventig. Die wijken zijn inmiddels aan renovatie toe, onder andere wegens een verouderd gebouwenbestand met slechte isolatie en beperkt comfort. Hier en daar zijn reeds drastische beslissingen genomen. Zo worden de Rabottorens in Gent gesloopt, om plaats te maken voor een volledig nieuwe wijk⁴.

In Antwerpen werd voor de Luchtbalwijk ook gezocht naar een aannemelijk renovatiescenario (zie 3.4 en het interview met Els Dietvorst in 2.4). Het masterplan uit 2007 streefde verdichting en menging na, en is beredeneerd vanuit fysieke ingrepen, citymarketing en ontwikkeling op niveau van de hele stad. Het plan stootte op protest in de wijk zelf, omdat de ruimtelijke kwaliteiten die lokale bewoners wensten, weinig aan bod kwa-

men. Doorslaggeverder was allicht dat er kritiek kwam uit politieke hoek, en dat ook private investeerders om de voorgestelde nieuwe woningen te bouwen wegbleven. De vraag naar ‘sociale onderbouwing’ (Segers e.a. 2013: 204) werd opgenomen door de cel Sociale Planning van de Stad die ruimte creëerde voor participatieve trajecten. In 2009 volgde een ‘projectnota’ als opstap voor een collectief traject. In 2012 werd de ‘SPINDUS’-workshop georganiseerd met medewerking van ontwerpers, planners, kunstenaars, sociologen en anderen, waarbij heel veel kwesties aan bod kwamen en de verschillende stemmen van de wijkbewoners gehoord werden. Die workshop leverde belangrijke inzichten op, die verder in het planningsproces kunnen meegenomen worden (Verstrate e.a. 2013). Ze betekende allicht ook een impuls voor de samenhang van de buurt, omdat er een platform gecreëerd werd waar verschillende belanghebbenden hun bevindingen en standpunten naar voor konden brengen. Het blijft echter de vraag wat het vervolgetraject zal zijn, en in welke mate de huidige bewoners een daadwerkelijke inbreng zullen hebben in beslissingen voor de transformatie van de wijk. Het kluwen van betrokken institutionele actoren is immers behoorlijk onoverzichtelijk, en de vrees bestaat dat de machtsbalans niet in het voordeel van de bewoners overhelt.

Terwijl de workshop niet direct tot uitvoering van alternatieve strategieën leidde – en voor sommigen daarom als een ‘vruchteloze’ poging wordt gezien – is het belang ervan niet te onderschatten: door dergelijke oefening wordt immers in beeld gebracht dat fysieke strategieën alleen onvoldoende zijn. De workshop van 2012 heeft de sociale constructies die spelen bij de totstandkoming van ruimte en de machtsverhoudingen of belangen hierbij spelen in beeld gebracht. Ze heeft bijvoorbeeld aangetoond hoe een discours van ‘sociale mix’ vanuit stedelijke schaal de facto zou neerkomen op een stigmatiserende situatie van ‘sociale verdringing’ voor bewoners van Luchtbal (Segers 2013: 207). Diepte-interviews, enquêtes, gesprekken en kansencarten hebben de onbeantwoorde noden van de huidige gebruikers tastbaar gemaakt. Dit soort traject kan ook bijdragen tot de sociale cohesie, en scherpt de mondigheid aan van betrokken actoren, die zich zo in een appel aan ‘het politieke’ kunnen opstellen. Bovendien was deze workshop een belangrijke stap in de concretisering van de participatie-methodologie voor de opbouw van ruimtelijke kwaliteit in lokaliteiten, wijken en publieke en gedeelde ruimtes (Segers e.a. 2013: 270 ev.)

Formele participatie

Sterk in het oog lopende dossiers als Ringland trekken veel aandacht naar zich toe, maar allicht is het niet overdreven om te stellen dat de modale Vlaamse burger het meest direct met ruimtelijke participatie te maken krijgt in zijn onmiddellijke omgeving – in de eigen stad, gemeente of buurt. Op dat niveau zijn er veel potentiële ‘werven van participatie’, met enerzijds officiële adviesraden zoals de GECORO’s (Gemeentelijke Commissies voor

Ruimtelijke Ordening) en anderzijds een veelheid van buurtcomités en ad-hoc actiegroepen, naast thematische groeperingen zoals historische genootschappen, milieuverenigingen of architectuurliefhebbers die initiatieven nemen om bijvoorbeeld bezwaarschriften in te dienen bij openbare onderzoeken, of op andere manieren te wegen op het beleid.

In principe zouden al die inspanningen ‘gekanaliseerd’ of althans ‘gemedieerd’ kunnen worden in de GECORO’s. De samenstelling van deze commissies stoelt immers op representativiteit en deskundigheid: hierbij moeten ‘maatschappelijke geledingen’ vertegenwoordigd zijn (in de praktijk betekent dat de sociale partners, de handelaars, de landbouwers en de milieuverenigingen) en worden andere leden geselecteerd op basis van hun expertise. Dat maakt van die adviesraden organen waar uiteenlopende belangen aan bod komen, maar waarbij ook de stem van deskundige burgers gehoord wordt. Tegelijk speelt de schaal en de specifieke doelstelling van de GECORO ook een rol: bij de bespreking van lokale projecten met lokale actoren is de kans groot dat GECORO-leden behalve hun expertise ook een persoonlijk belang hebben bij een of ander dossier. In tegenstelling tot participatietrajecten, waarbij de ‘betrokken gemeenschap’ of de ‘uitvoerders’ net een belangrijke stem zijn, wordt bij de dossiers die besproken worden bij een GECORO de onmiddellijke betrokkenheid geïnterpreteerd als ‘schijn van belangenvermenging’, en wordt verwacht dat desbetreffende leden zich bij de discussie van deze dossiers laten vervangen.

Over de werking van de GECORO’s bestaan uiteenlopende opinies. Volgens een onderzoek van de Universiteit van Antwerpen werken ze in sommige gemeenten zeer goed en in andere veel minder, waarbij het verschil onder andere verklaard wordt door de mate van cliëntelisme (politiek dienstbetoon) dat aan de orde is in de betrokken gemeenten (Sterkens & Coppens 2015). Dit leidt de auteurs tot de constatacie dat “formele geïnstitutionaliseerde participatie niet noodzakelijk bijdraagt tot meer democratisch gelegitimeerde beslissingen, omdat het functioneren van die participatieorganen net afhankelijk is van die lokale democratische kwaliteit. Een goed werkende GECORO is dus veeleer het gevolg van een goed beleid dan de oorzaak.” (p. 29).

Jef Van Staeyen vindt echter dat Sterkens en Coppens veel te vriendelijk zijn in hun beoordeling van de werking van de GECORO’s. In zijn ogen is ‘stille participatie’ geen participatie: als het werk van de GECORO’s weinig in de publieke belangstelling komt, is dat volgens hem symptomatisch voor het feit dat ze niet echt een participatieve functie uitoefenen. Ze zouden hun eigen rol veel meer moeten zien als die van een ‘motor’ van participatie – wat publiek debat betekent, met persaandacht en erkenning van meningsverschillen (Van Staeyen 2017). Vandaag zwengelen een aantal burgerinitiatieven het publieke debat over ruimtegebruik sterk aan en vormen ze een meer dan noodzakelijke aanvulling op de meer formele organen wat hun vaak verse zuurstof oplevert.

Gebiedsgerichte projecten en gewestbrede visies

Indien de aangekondigde gewestelijke beleidsplanning effectief in de uitvoeringsfase zal treden, ontstaat nog een belangrijke en zeer omvangrijke werf voor participatie. Het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen (BRV) belooft volgens het reeds goedgekeurde voorontwerp – het Witboek – dat de ruimtelijke planning in Vlaanderen in de toekomst zal gebaseerd zijn op samenwerken. Motieven om de huidige structuurplanning te vervangen door beleidsplanning zijn in belangrijke mate ingegeven door de vaststelling dat het sociaalecologisch systeem te complex is om visies, doelstellingen en middelen van bovenuit, voor langere termijn vast te leggen en op te dringen. Het BRV ziet de ruimtelijke ontwikkeling in de toekomst veeleer als resultaat van samenwerking, als een onderhandeling waarbij ieder bestuursniveau haar eigen verantwoordelijkheid moet nemen. De Vlaamse overheid zou lokale voorstellen en plannen niet zozeer toetsen aan een vooraf gegeven, omvattend beoordelingskader, maar zou meezoeken naar oplossingen binnen vooraf bepaalde kaders met respect voor bepaalde principes. Slechts uitzonderlijk zou de overheid optreden als regulator. Maatwerk is een uitgangspunt en geïntegreerde gebiedswerking zou hierbij de voornaamste aanpak worden. De geplande samenwerking ‘in partnerschap’ beoogt daarbij een wijde waaier van stakeholders: naast de verschillende beleidsdomeinen en bestuursniveaus komen ook het maatschappelijk middenveld, burgers, ondernemers en kennisinstellingen aan bod (Ruimte Vlaanderen 2016).

In de mate dat samenwerkingsverbanden, gevormde coalities en hun programma's en werkwijzen het daglicht mogen zien en ook ter discussie kunnen worden gesteld, opent het BRV kansen voor kritische, emanciperende participatie. Samen beslissen in ‘collectieven’, waarvan de samenstelling niet vooraf in procedures en regels is vastgelegd en waarbij actoren gezamenlijk zoeken naar praktisch adequate antwoorden op prangende lokale en bovenlokale kwesties, kan een leerschool voor actief burgerschap vormen. Hoe Ruimte Vlaanderen dergelijke samenwerking daadwerkelijk ziet, moet zich nog uitwijzen (bijvoorbeeld of Ruimte Vlaanderen daadwerkelijk op een meer structurele manier wil investeren in de methodologische coaching bij dergelijke collectieve leerprocessen). Dat samenwerking niet evident is, is een understatement (Innes & Booher 2010); en dat er collectieve, gedeelde beelden voor dergelijke samenwerkingen nodig zijn, is wel duidelijk. Populaire concepten moeten verrijkt worden: referendum met preferendum, antagonisme met agonisme, dissensus met conflictuele consensus, enzovoort

Het is daarom een uitdaging om in deze context de kaders voor de beoogde coproductie (‘geïntegreerde gebiedswerking’) met een grote diversiteit aan stakeholders samen vorm te geven. Met de uitspraak ‘Timmer mee aan een kader voor morgen’ vist het Witboek naar engagementen. Maar de beleidskaders om dit ‘samen timmeren’ te bevorderen blijven op Vlaams niveau (voorlopig?) uit. Het is dan ook niet eenvoudig om kaders te scheppen die ruimtelijke planning toelaten om te gaan met de steeds onvoorspelbare toekomst, de vloeibare aard van sociospatiale kwesties en de participatie van uiteenlopende belangengroepen

(Bertolini 2010). Ruimtelijke planning moet met deze onzekerheden – eigen aan participatieve processen – leren omgaan (Huybrechts e.a. 2014). De overstap van RSV (Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen) naar BRV mag dan meer mogelijkheden tot overleg en co-constructie bieden, de risico's voor verdere verloedering van de Vlaamse ruimte blijft groot. Decentralisatie mag dan een gelouterd principe van democratie heten, ze zal enkel tot betere ruimtelijke ordening leiden indien het lokale ruimtelijk beleid correct gebeurt, niet alleen wat procedures betreft maar ook met betrekking tot diverse sociaalecologische criteria zoals groenvoorziening en ecologische diversiteit, betonstop, verkeersluwte, enzovoort. Het gebrek aan connecties met andere beleidsdomeinen is hierbij een probleem. Het is niet duidelijk welke plek Ruimtelijke Planning kan innemen tegenover andere disciplines en sectoren. Er lijkt (te) veel vrijheid te zijn en er is weinig houvast, ook bij trajecten die participatief ontwikkelen en op het einde riskeren geschorst te worden. Het is ver zoeken naar een bemiddelende derde, zoals bij Ringland bijvoorbeeld wel het geval is.

De decentralisatie van de planningsbevoegdheden opent trouwens ook wegen naar meer 'burgemeester corruptie' en willekeur in het toekennen van vergunningen. BRV kan volgens ons slechts goed functioneren indien de vergrote ruimte voor participatie samengaat met een versterking van de structuren voor planning: duidelijke ecologische criteria voor alle betrokken domeinen via vervroegde betonstop (waarbij ruilverkaveling moet aangemoedigd worden), herbebossing en uitbouw van groene publieke ruimtes, bevrijding van autogebruik, herwaardering van openbaar vervoer in de landelijke gemeentes, enz. De structuurplanning en landgebruikplanning zijn sinds het einde van de jaren negentig, onder invloed van de groeiende neoliberale beleidscultuur meer en meer aangewend voor de bescherming van de private eigendom. De nood aan structurerende wetgeving ter bescherming van milieu, open en publieke ruimte blijft dus zeer groot (Schreurs e.a. 2014).

Bij gebrek aan beleidskaders die de ruimtelijke ordening centraal en transversaal stellen zet Vlaanderen in op een vorm van 'rehearsing the future'. Cruciale grootschalige vraagstukken, zoals de ontwikkeling van de kust, van centraal Limburg of van de Brusselse Noordrand (zie Metropolitaans Kustlandschap 2100, T.OP Limburg of T.OP Noordrand), hebben de vorm aangenomen van pluriforme processen, die kenmerken van 'collectief leren' vertonen (Kuhk e.a. 2016). Vanuit dat perspectief zijn experimenteren en stapsgewijze onderhandelen – met de nodige iteraties en aandacht voor consolidatie – twee strategieën die het gezamenlijk en gelijktijdig bepalen van doelen en middelen kunnen vooruithelpen. 'What if ...?'-vragen, uitgediept in ontwerpend onderzoek en scenario-analyse blijken uitermate geschikte instrumenten voor dergelijke collectieve leerprocessen. Soortgelijke benaderingen zijn bijvoorbeeld reeds uitgetoetst zowel in het SPINDUS-onderzoeksproject (Segers e.a. 2013), als in living labs van het Steunpunt Ruimte en in T.OP-projecten van Ruimte Vlaanderen (Kuhk e.a. 2016). Daaruit blijkt dat werven van participatie voor deze relatief omvangrijke projecten van gebiedsgerichte ontwikkeling slechts in heel beperkte mate kunnen gestandaardiseerd worden: zowel de startvoorwaarden (bijv. of er al dan niet

een politiek mandaat nodig is om een proces op gang te trekken), de selectie en de mobilisatie van actoren als de eisen inzake onderbouwing of het soort drempels kunnen sterk verschillen. Indien participatie ook sociaal en politiek betekenis wil hebben, kan een traject echter niet zonder normatief kader of maatschappelijk engagement. De hoogopgeleide, mondige Vlaming zal de weg wel vinden. Hoe moeilijk het is om inclusieve participatiemechanismen te ontwikkelen moge bijv. blijken uit Ringland: professioneel aangezwengeld en breed gedragen bereikt het proces amper de stemlozen in de samenleving.

Nieuwe sociaal-politieke bewegingen, ruimteclaims en media

Bovenstaande werven beschrijven vooral participatieprocessen die door het beleid mee worden aangestuurd. Veel participatieve processen starten echter vanuit groeperingen in de gemeenschap, van onderuit en blijven aanwezig over langere periodes als een 'onderstroom van participatie'.

Participatie van onderuit wordt in de laatste jaren vaak benaderd door de bril van het concept van 'commons' (p2pfoundation.net; Kuhk e.a., 2018). Het begrip 'commons' verwijst naar 'gemeengoed' of bronnen en middelen die door groepen mensen gezamenlijk gebruikt én beheerd worden, zoals natuur, informatie, grond en grondstoffen, kennis of praktijken (Hess en Ostrom, 2007). Dit soort gemeenschappelijke praktijken staan niet vanzelfsprekend gelijk aan open, emanciperende participatie, omdat ze zich vaak beperken tot de eigen 'club'. Wel kunnen ze een opstap zijn voor meer uitgebreide en open participatieve processen, zoals het samen gebruiken, beheren of maken van een park dat niet enkel voor een kleine groep, maar voor de bredere bevolking toegankelijk is (Hens, 2014). Het bekendste voorbeeld vandaag is wellicht het collectief van stadsmakers betrokken in Ringland in Antwerpen die samen ijveren voor een duurzame en leefbare ring (zie ook 'INSIST' cahier over Ringland en commons: <https://www.insist.earth/cahier-1/prologue/introduction>). Andere voorbeelden zijn Parckfarm, het Brussels volkspark van Alive Architecture (Pferdmenges, 2018), de coöperatieve vennootschap Ecopower die zich organiseert rond de opwekking van windenergie te Eeklo, maar ook stadslandbouw volgens het model Community Supported Agriculture of het samen kennis delen en herstellen van objecten in de Repair Cafés. Een probleem met veel commons is dat ze te weinig aandacht besteden aan de complexiteit van de relaties tussen de commoners, de opbouw van nieuwe sociale relaties en hun ethische grondslagen binnen en tussen de commons, en authentiek zelf – of medebeheer. Zelfreflectie is ook noodzakelijk om de relaties met andere netwerken en overheden op een duurzame wijze uit te bouwen (zie bijv. Manganelli en Moulaert 2018; Moulaert 2018).

De opkomst van de digitale media, zoals personal computers, internet, netwerktechnologieën, videogames en het wereldwijde web, heeft in de continue 'onderstroom' van participatie, organisatie en daarmee ook bij het beheer van commons, een stroomversnelling en grotere zichtbaarheid teweeggebracht. Daardoor hebben deze media de meest recente golven van verhoogde aandacht voor participatie in ruimtelijke kwesties mee gevoed. Barney en anderen (2016, VII) geven aan dat deze media mee aanleiding hebben gegeven tot – wat zij benoemen als – de nieuwe participatieve conditie, een hedendaagse veronderstelling dat participatie een vanzelfsprekende context is waarin we leven en bovendien iets is dat we moeten nastreven.

Er heerst vandaag inderdaad een groot geloof in een participatiecultuur waarin burgers dankzij deze nieuwe communicatie-instrumenten, vaak los van de bestaande instituten, hun lot op verschillende gebieden in eigen handen kunnen nemen (Jenkins, 2006). Zo bieden deze media ook interessante mogelijkheden voor een participatieve aanpak van ruimtelijk ontwerp (Vervloesem e.a., 2012: 72) en planning (Gordon e.a., 2011; Horelli e.a., 2015; Martens e.a., 2015). Ze vormen een uitbreiding van de toolbox voor groepen om zichzelf te organiseren en hun stem te laten horen in het ruimtelijk debat, maar laten ook overheidsactoren toe om beter te communiceren met de burgers en om kansen te scheppen voor groepen om op een nieuwe manier deel te nemen in het planning – en ontwerpproces. Zo zijn er groepen die zich via Facebook verenigen rond fietsmobiliteit (bijv. #fietsfronthasselt) of overheden die hun stad als smart city vormgeven en de discussie openen met de bewoners van een stad rond een ruimtelijk kwestie via 'urban screens' (Claes en Vande Moere, 2013). Ook namen de afgelopen jaren de Hackerspaces, Fablabs en Makerspaces toe, plekken waar groepen mensen kennis en praktijken delen rond de rol van nieuwe technologieën in het ontwerp van hun stad (Hens, 2014).

Hoewel de groeiende diversiteit aan middelen de mogelijkheden en manieren heeft aanzwengeld waarop een bredere groep van mensen kunnen deelnemen in het debat over ruimte, zijn nieuwe media geen tovermiddelen die plots iedereen tot geïnformeerde burger en geëngageerde deelnemer aan het debat maken. De 'participatieve conditie' staat in zekere zin in spanning met het politieke: waar participatie vaak een belofte van democratische emancipatie in zich draagt, is ze niet altijd opgezet vanuit die idee en leidt ze ook niet steeds tot meer gelijkheid. Vaak betekent het 'participatief' inzetten van digitale media niet meer dan het gebruik maken van goedkope werkkrachten om online informatie te verzamelen over bepaalde onderwerpen, het oppervlakkig consulteren van beperkte delen van de gemeenschap of het gebruik van die media als middel voor surveillance of controle door grote bedrijven of overheden (Barney e.a. 2016, VIII). Dat de participatieve conditie in spanning staat met het politieke, werd bijvoorbeeld duidelijk in Ringland. Betrokkenen die een boodschap op een constructieve en wervende manier konden formuleren via (digitale) media, werden sneller gehoord dan zij die het medium minder sterk beheersen. Ringland toonde ook aan dat gemeenschappen in hun gebruik van nieuwe media, nog steeds afhàn-

kelijk zijn van instituten en organisaties zoals universiteiten, beleid, ontwerp bureaus of collectieven. Die kunnen besluiten om de éne stem meer te laten doorklinken dan de andere, in de ontwerpen die ze maken, de beslissingen die ze ‘pushen’ of nemen, of de onderzoeken die ze voeren. Bovendien is de transparantie van deze nieuwe media zeer dubbelzinnig: het gebruik van data die op Facebook gepost worden voor publicitaire doeleinden, het inferno dat steeds op de achtergrond dreigt waarin geheime diensten burgers politiek en ideologisch gaan brandmerken als rebellen of terroristen, of als andere gevaren voor de stabiliteit van de samenleving (zie Canvas reeks ‘Facebook en ik’).⁵

De kernuitdaging in het onderzoek en ontwerp van de rol van deze media binnen participatieprocessen is hier dus in hoge mate vergelijkbaar met de uitdaging waar de ‘traditionele’ participatieprocessen – en instrumenten – van overheden mee kampen. Deze uitdaging omvat het scheppen van kaders en platformen die ruimte laten voor een groeiende en zeer diverse groep van deelnemers en voor onzekere uitkomsten in participatieprocessen. Meer specifiek echter, in relatie tot nieuwe media, is het een uitdaging voor de organisatoren en deelnemers in participatieprocessen om inzicht te verwerven in en kritisch gebruik te maken van de algoritmen die spelen bij sociale media. Die algoritmes zorgen er immers voor dat we in onze eigen ‘bubbel’ blijven zitten van gelijkgestemde en gelijk-opgeleide profielen. Het doorbreken van deze bubbels en het herverdelen van machtsverhoudingen online, vergt dus opnieuw een bewust politieke aanpak die vaak gepaard gaat met het werken met of het afzetten tegen actoren die op hogere ruimtelijke schalen opereren, zoals de facebooks, de googles en de twitters. En ook, zoals reeds gezegd, moeten grotere garanties geboden tegen het misbruik van data in marketing en aantasting van burgerlijke rechten

4 Reflecties

De voorbije decennia is de relatie tussen participatie en (ruimtelijke) beleidsvoering zelden weg geweest. Zeker de brede onderstroom lijkt sterk. Of de kracht van de golven meer effectieve participatie teweegbrengt blijft een open vraag. De conclusies getrokken door de auteurs van *Antwerpen, Herwonnen stad? 1940-2012* vragen om veralgemening: professionaliteit en schaal van participatie groeiden, en waren zowel plan-, als proces- en projectgericht, “soms geïntegreerd, maar meestal gericht op korte termijn en met slechts beperkte inzet op samenlevingsopbouw en sociale vernieuwing” (Albeda e.a. 2015: 357).

Faciliteren dat omwonenden en deskundigen naar elkaar luisteren, en hun adviezen als input ‘meenemen’ houdt niet onmiddellijk sociaal innovatieve beloften in. Verhoogde sensibeleit van het beleid voor inspraak en participatie vergt ook het ontwikkelen van de capaciteit om de onvermijdelijke onenigheid tussen individuen, groepen en materiële objecten (bijv. wijk, infrastructuur, natuur, ...) een plek te geven binnen het beslissingsproces. Om dat waar te maken is aandacht nodig voor het collectieve en diverse karakter

van het politieke, met name het opzetten van een combinatie van processen van ‘dissensual reconfiguration’ waarin men ‘common sense’ in vraag stelt en opnieuw definieert (Rancière, 2004: 25; Mouffe, 2005). Wanneer men dissensus of onenigheid geen plek geeft in besluitvormingsprocessen, kunnen participatieprocessen hun politieke rol niet spelen en blijven veel maatschappelijke uitdagingen onaangeroerd. Het ontkennen van dat politieke karakter, kan bovendien leiden tot een *gridlock* van het systeem: het is immers onmogelijk om een oplossing uit te dokteren die aanvaardbaar zou zijn voor alle betrokkenen zonder de bezorgdheden van de verschillende groepen in kaart te brengen en bruggen ertussen te bouwen. Een goed voorbeeld is de burgeractie rond de klimaatzaak die een belangrijk ruimtelijk karakter heeft. De tegenstellingen tussen eco-realist en eco-utopisten, tussen technologische en sociale oplossingen voor de klimaatcrisis, tussen lokale en globale aanpak, enz. zijn valse tegenstellingen. In een open democratische samenleving moet dissensus tot een hybride consensus over meer bos, meer aangepaste technologie, meer circulaire economie met ver doorgedreven hergebruik en minder uitstoot, meer groene verdichting van het nederzettingsweefsel, wijziging in levensstijl, aanmoedigen van korte keten in landbouw en dienstverlening in hun verschillende bestaansvormen, heropleving van commons, hun sociale omgangsvormen en sociaal-innovatieve governance-vormen, enzovoort.⁶

De vraag naar wie de betrokkenen zijn, kwam reeds ter sprake bij de vraag over de schaal waarop een participatietraject moet georganiseerd worden. Wie telt bijv. mee bij planning, ontwerp en inrichting van grote infrastructuurwerken zoals de Antwerpse Ring? Deze vraag is ook belangrijk in relatie tot een andere heikele kwestie: de vraag naar de belangen van toekomstige generaties. Het is eigen aan vele ruimtelijke projecten dat ze een impact hebben op lange termijn. Zoals Hilde Heynen stelt in hoofdstuk 3.1, zijn nieuwe parken, nieuwe tramverbindingen, nieuwe stadswijken of nieuwe nutsvoorzieningen ruimtelijke ingrepen die niet alleen de huidige bewoners en gebruikers, maar vooral ook de volgende generaties aanbelangen. Ze verwijst naar het voorbeeld van de ingrepen van baron Haussmann (ca. 1870), die van Parijs een moderne stad maakten, maar dan wel aan een hoge prijs van sociale ellende. De huidige generatie zou kunnen lessen trekken uit deze grootschalige historische projecten, door meer aandacht te besteden aan de gevolgen voor de gedupeerden nu en in de toekomst en hoe hun belangen via een hybride consensus aan bod zullen komen.

Hoe maak je de balans op van zo’n ingrepen? Wie is daar best voor geplaatst? Beleidsvoerders? Ervaringsdeskundigen? Ruimtelijke ontwerpers? Hierover zijn de meningen verdeeld, maar eigenlijk creatief complementair.

In een recent artikel stelt Terry Van Dijk (2017) gelijkaardige vragen. Hij gaat in tegen wat hij ‘planologisch populisme’ noemt en stelt daar tegenover dat ruimtelijke planners en ontwerpers wel degelijk een expertenpositie moeten innemen. Hun inzichten in de toekomst van de ruimte steunen immers op kennis en kunde, en als ze hun job ter harte nemen

betrekken ze de belangen van verschillende groepen en van toekomstige generaties in hun plannen en ontwerpen. Daarom zouden ze zwaarder moeten wegen dan die van de modale burger, vindt hij. Naar onze mening hebben experts zeker een stem in het debat en mogen ze het oneens zijn met sommige (groepen) gebruikers. Ze zijn misschien ook de aangewezen actoren om het stewardship van socio-ecologische systemen te behartigen, op voorwaarde dat ze voldoende 'veldervaring' bezitten, sociale woningen met schimmel op de muren van dichtbij meegemaakt of er zelf in geleefd hebben, weten wat het betekent als geen groen in de omgeving te bespeuren valt of de luchtkwaliteit de gezondheid van de kinderlongen diep tart, of geluidsoverlast het slaapritme van bewoners van een wijk grondig verstoort. Bovendien komen experts in vele gedaanten en zijn ze van uiteenlopend pluimage: ruimtelijke planners hebben vaak vooral oog voor sociopolitieke beslissingsprocessen binnen 'de politiek' maar ook binnen 'het politieke'; ontwerpers hebben oog voor de intrinsieke kwaliteiten van materiële ruimtelijkheid, zoals verschillende types gebruikers te beleven, milieu-experts voor ecologische duurzaamheid, sociologen en politicologen voor de teloorgang van 'het politieke', sociale werkers en activisten voor het water in de schoenen en de rook in de longen van de meer behoeftige burgers, enzovoort. In het beste geval vinden ze elkaar in het inzicht dat deze factoren op elkaar inwerken in het ruimere socio-ecologische systeem waarvan ze allen deel uitmaken en dat ze niet alleen via technologische en organisatorische ingrepen kunnen verbeteren. De bijdrage van deze experts ligt zeker ook in hun vaardigheid om onenigheden tussen henzelf, maar ook tussen lokale en bovenlokale, huidige en toekomstige, en professionele en niet-professionele stakeholders op een constructieve manier tastbaar te maken, ter discussie te stellen en tegen de achtergrond van die onenigheid tot een hybride consensus te komen. Dan dragen ze ertoe bij om kwesties die spelen in 'het politieke' tot inzet te maken van 'de (betere) politiek'. De *Joint Problemization Approach* kan hierbij een nuttige rol spelen (zie bijv. Moulaert en MacCallum 2019, hfst. 6).

De uitdagingen van participatietrajecten in socio-ruimtelijke processen liggen vooral in het gezamenlijk exploreren van manieren waarop gebruikers in verleden, heden en toekomst een plek kunnen krijgen, met respect voor de duurzaamheid van het socio-ecologische systeem en in het actief exploreren van wegen om alle groepen in de bevolking in de participatietrajecten te betrekken. Als deelnemers dankzij participatieprocessen een beter beeld krijgen van, en mee vorm kunnen geven aan de motieven achter de ontwikkeling van projecten en alternatieven, kunnen ze er medeontwerpers van worden. Het project rond de overkapping van de ring in Antwerpen (zie 1.1) toont aan dat burgers kunnen meegroeiën met het project en vaardigheden kunnen opdoen in het meedenken rond duurzame ruimtelijke ontwikkeling. Het is tevens een sterk voorbeeld van de mediërende, maar inhoudelijk sterke, katalyserende en vaak beslissende rol van ruimtelijke experts. Maar tegelijk veruitwendigt het project een berusting bij de realiteit dat het obstinate autogebruik weinig of niet kan teruggedrongen worden. Een verzoening met de onomkeerbaarheid van de consumptienormen? Of een uitstel van executie van de natuur verslindende consumptiemaatschappij?

Wij stellen tot slot voor om het succes van participatieprocessen niet enkel te meten aan de hand van directe ruimtelijke resultaten, maar ook te kijken naar de sociale impact en de politieke rol die ze vervullen. Sociaal gezien zijn veel participatie-initiatieven gedragen door groepen bezorgde mensen die door hun samenwerking een hechtere gemeenschap zijn gaan vormen, en door samenhang maar ook conflictresolutie bijgedragen hebben tot een meer solidaire maatschappij. Politiek gezien stelt zich de vraag of door de participatieprocessen de machtsverhoudingen verschoven zijn. En ook of er vaardigheden opgebouwd zijn in het formuleren van ruimtelijke vragen en voorstellen? In het samenbrengen van verschillende belangengroepen en posities en het verduidelijken van hun standpunten? Er ligt met andere woorden nog een grote uitdaging in het uitdenken en toetsen van participatiebenaderingen en instrumenten die zowel tot ruimtelijk als politiek kwalitatieve processen en uitkomsten leiden, waarbij ecologische duurzaamheid bovendien een onvermijdelijke randvoorwaarde vormt. Hierbij zullen institutionele veranderingen met een sterke nadruk op een betere afstemming van representatieve en basisdemocratie zeker een rol spelen.

Noten

1. Zie <https://www.vrp.be/participatiestudio/>: UHasselt, KU Leuven en de drie private partners Trizone, ndvr en Humanarc richten per provincie vier leerdagen in. Hierbij komen concrete projecten in verschillende gemeenten aan bod om capaciteiten te oefenen en om nieuwe trajecten te ontwerpen. Deze expliciete reflectie bij de participatieprocessen is een vorm van ‘third order learning’, waarbij ook de methodologische, organisationele en politiek-sturende kant van ruimtelijke planning aan bod komt (zie De Schutter, 2016, p. 12).
2. Een begrip uit de sociologie, dat verwijst naar de parabel van talenten in het evangelie van Matteüs: een systeem waarbij de rijken of de middenklasse rijker wordt en de armen armer.
3. Tegenstanders van deze analyse argumenteren dat de monetaire politiek in de jaren dertig een groot deel van het effect van de Keynesiaanse impulsen teniet gedaan heeft, en dat Keynesiaanse overheidsbestedingen vandaag moeilijker zijn omwille van de reeds torenhoge overheidsschuld en het veel opener karakter van de nationale economieën waardoor de positieve (multiplicator) effecten van collective bestedingen beperkt blijven. Een goed doordachte investeringsstrategie gekoppeld aan een verre gaande fiscale hervorming kan een antwoord geven op deze bezwaren.
4. zie <http://www.gentcement.be/2013/08/hoog-en-droog-het-lot-van-de-rabottorens>.
5. <https://www.vrt.be/vrtnu/a-z/facebook-en-ik/1/facebook-en-ik-s1a3/>
6. De reactie “Wat zal dat kosten?” is een economistische reactie, die ervan uitgaat dat “alles moet kosten”. Veel van wat in een hybride ecologieconsensus (te voet of per fiets gaan, zelf tuinieren in een gedeelde tuin, ...) belangrijk is kost niets of weinig; of kan gefinancierd door andere uitgaven niet meer te maken (bijv. regenwater recuperen en zo uitsparen op leidingswater). En ook de visie op investeringen moet herbekeken: wie zonder of met een gedeelde wagen verder kan, kan reeds vlug enkele duizenden euros aan energiebesparende investeringen besteden. En uiteraard kan ook een groene fiscaliteit deze hybride consensus mogelijk maken.

Bibliografie

- Albeda, Y., Oosterlynck, S., Van den Broeck, J., Vermeulen P. (2015) *Antwerpen herwonnen stad? Maatschappij, ruimtelijk plannen en beleid – 1940-2012*. Brugge: Die Keure.
- Barney, D., Coleman, G., Ross, C., Sterne, J. en Tembeck, T. (2016) *The Participatory Condition in the Digital Age*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Bertolini, L. (2010) 'Coping with the Irreducible Uncertainties of Planning: An Evolutionary Approach' in Hillier, J. en Healey, P. (red.) *The Ashgate research Companion to Planning Theory: Conceptual Challenges for Spatial Planning*. Farnham: Ashgate, pp. 413–424.
- Borkowska, K. en Osborne, M. (2018) 'Locating the Fourth Helix: Rethinking the Role of Civil Society in Developing Smart Learning Cities' in *International Review of Education*, 64(3), pp. 355–372.
- Boudry, L. e.a. (red.) (2006) *Inzet / Opzet / Voorzet, Stadsprojecten in Vlaanderen*. Leuven: Garant.
- Cano Hila, A.B. en Pradel, M.M. (2018) 'Barcelona: hacia nuevas formas de Institucionalizacion' in Pradel Miquel, M. en Garcia Cabeza, M. (red.), *El Momento de la Ciudadania. Innovacion Social y Gobernanza Urbana*. Madrid: Catarata, pp. 101–122.
- Claes, S. en Vande Moere, A. (2013) 'Street Infographics: Raising Awareness of Local Issues through a Situated Urban Visualization' in *Proceedings of the 2nd ACM International Symposium on Pervasive Displays*. ACM.
- Claeys, M. (2018) *Red de democratie! Waarom het systeem hapert en wat we eraan kunnen doen*. Kalmthout: Polis.
- De Bie, M., Oosterlinck, S. en De Blust, S. (2012) 'Participatie, ontwerp en toe-eigening in een democratische stadsvernieuwing' in Vervloesem, E., De Meulder, B. en Loeckx, A. (red.), *Stadsvernieuwingprojecten in Vlaanderen (2002-2011): een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP, pp. 29–33.
- De Meulder, B. e.a. (red.) (1998) *Een Stad in Beweging – Une Ville en Mouvement – A Moving City. Drie jaar architectuurverkenningen in de Brusselse kanaalzone – Trois années d'explorations architecturales dans la zone du canal à Bruxelles – Three years of architectural explorations in Brussels' canal zone*. Leuven: Studio Open Stad.
- De Rynck, F. en Dezeure, K. (2009) *Burgerparticipatie in Vlaamse steden – Naar een innoverend participatiebeleid*. Brugge: Vanden Broele.
- De Schutter, O. (2016) *The Cage and the Labyrinth: Escaping the Addiction to Growth*, LPTransition Working Paper 2016-3, Louvain La Neuve: UCL.
- Devisch, O., Huybrechts, L. en Martens, S. (2017) *Leren participeren: Leren van participatieprocessen in ruimtelijke planning*. Brussel: Departement Omgeving/ Universiteit Hasselt.
- Devisch, O., Huybrechts, L. & De Ridder, R. (red.) (2018) *Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement*. London: Routledge.
- Eizaguirre, S., Pradel-Miquel, M. en García, M. (2017) 'Citizenship Practices and Democratic Governance: 'Barcelona en Comú' as an Urban Citizenship Confluence Promoting a New Policy Agenda' in *Citizenship Studies* 21(4), pp. 425–439.
- Etzkowitz, H. en Leydesdorff, L. (2000) 'The Dynamics of Innovation: From National Systems and 'Mode 2' to a Triple Helix of University-Industry-Government Relations' in *Research Policy* 29(2), pp. 109–123.

- Garcia, M. (2006) 'Citizenship Practices and Urban Governance in European Cities' in *Urban Studies* 43(4), pp. 745–765.
- Gordon, E., Schirra, S. en Hollander, J. (2011) 'Immersive Planning: a Conceptual Model for Designing Public Participation with New Technologies' *Environment and Planning B: Planning and Design* 38(3), pp. 505–519.
- Hens, T. (2014) *Het Klein Verzet*. Berchem: EPO.
- Hess, C. en Ostrom, E. (red.) (2007) *Understanding Knowledge as Commons*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Heynen, N., Kaika, M. en Swyngedouw, E. (red.) (2006) *In the Nature of Cities: Urban Political Ecology and the Politics of Urban Metabolism*. Oxford: Routledge.
- Horelli, L., Saad-Sulonen, J., Wallin, S. en Botero, A. (2015) 'When Self-organization Intersects with Urban Planning: Two Cases from Helsinki', in *Planning Practice & Research* 30(3), pp. 286–302.
- Huybrechts, L., Schepers, S., Dreessen, K., Schoffelen, J., Storni, C., Lee, Y., Ho, D. en Schepers, S (2014) 'Participation is Risky. Approaches to Joint Creative Processes' in *Antennae series*, 13. Amsterdam: Valiz.
- Innes, J. E. en Booher, D. E. (2010) *Planning with Complexity: An Introduction to Collaborative Rationality for Public Policy*. Oxford: Routledge.
- Intermedium, in opdracht van Stad aan de Stroom (red.) (1990) *Een opening in de stad. Bewonersverhalen voor de toekomst*. Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Jenkins, H. (2006) *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York: NYU Press.
- Kuhk A., Dehaene M. Dumont M., Schreurs J. (2016) *Toekomstverkenning als collectief leren, Eindrapport onderzoek*, Brussel: Steunpunt Ruimte https://www.ruimtevlaanderen.be/Portals/108/docs/Onderzoek/Steunpunt_Ruimte_3_Toekomst_3.2.pdf
- Kuhk, A., Holemans, D. en Van den Broeck, P. (red.) (2018) *Op grond van samenwerking*. Berchem: EPO.
- Latour, B. (2015) *Face à Gaïa: huit conférences sur le nouveau régime climatique*. Parijs: La Découverte.
- Loeckx, A. e.a. (red.) (2009) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen*. Amsterdam: SUN.
- Manganelli, A. en Moulaert, F. (2018) 'Hybrid Governance Tensions Fuelling Self-reflexivity in Alternative Food Networks: the Case of the Brussels GASAP (Solidarity Purchasing Groups for Peasant Agriculture)' in: *Local Environment* 23(8), pp. 830–845.
- Martens, S., Devisch, O. en Huybrechts, L. (2015) *Design, Social Media and Technology to Foster Civic Self-Organisation*. Hasselt: Hasselt University.
- McGinnis, M.D. en Ostrom, E. (2014) 'Social-ecological System Framework: Initial Changes and Continuing Challenges', in: *Ecology and Society* 19(2): 30.
- Mouffe, C. (2005) *The Return of the Political*. London: Verso Books.
- Moulaert, F. (2018) *Commoning as Action Research – Action Research as Commoning*. Afsluitend referaat INDIGO-workshop Antwerpen, Rataplan, 13 november 2018.
- Moulaert, F. Bussels, M., Van den Broeck, P. & Saavedra Bruno, S. (2020) 'Applying the Redefined Théorie des Cités to the Analysis of Case Studies', in: Van den Broeck, P. e.a. (red.) *Understanding Land Use Rights. Building Landed Commons*. Cheltenham: Edward Elgar, forthcoming.
- Moulaert, F. en MacCallum, D. (2019) *Advanced Introduction to Social Innovation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishers (August 2019)
- Moulaert, F., Jessop, B. en Mehmood, A. (2016) 'Agency, Structure, Institutions, Discourse (ASID) in Urban and Regional Development' *International Journal of Urban Sciences*, 20(2), pp. 167–187.

- Moulaert, F., Rodriguez, A. en Swyngedouw, E. (red.) (2003) *The Globalized City: Economic Restructuring and Social Polarization in European Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Noy, F. en Holemans, D. (2016) 'Burgercollectieven in kaart gebracht' In *Oikos*, 78(3), pp. 69–81.
- Oosterlynck, S. en Swyngedouw, E. (2010) 'Noise Reduction: The Postpolitical Quandary of Night Flights at Brussels Airport' *Environment and Planning A*, 42(7), pp. 1577–1594.
- Pferdmenges, P. (2018) *Founding Alive Architecture*. RMIT University, PhD Dissertation. URL https://scholar.google.be/scholar?hl=nl&as_sdt=0%2C5&q=Pferdmenges%2C+Founding+Alive+Architecture%2C+Public+Space%2C+2018&btnG=
- Rancière, J. (1999) *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press (translated by Julie Rose, from: Rancière, J., 1995. *La Méésentente: Politique et philosophie*. Paris: Editions Galilée).
- Rancière, J. (2004) *The Politics of Aesthetics: the Distribution of the Sensible*. London: Continuum.
- Ruimte Vlaanderen (2016) *Witboek* <https://www.ruimtevlaanderen.be/BRV>
- Schreurs, J., Livois, E., Kuhk, A., Moulaert, F. en Van den Broeck, P. (2014) 'Spatial Planning in Flanders: Serving a Bypassed Capitalism?', in Reimer, M., Getimis, P. en Blotevogel (red.), H. *Spatial Planning Systems and Practices in Europe*. Oxford: Routledge, pp. 189–208.
- Segers, R., Van den Broeck, P., Khan A.Z., Moulaert, F., Schreurs, J., De Meulder, B., Miciukiewicz, K., Vigar, G. en Madanipour, A. (red.) (2013) *Handboek Ruimtelijke Kwaliteit*. Brussel: ASP. English translation (2016).
- Sterkens, D. en Coppens, T. (2015) 'De invloed van adviesraden op het lokale ruimtelijk beleid: een analyse vanuit verantwoordingsrelaties', In *Ruimte & Maatschappij* 6(4), pp. 9–30
- Swyngedouw, E. (2015) 'Depoliticized Environments and the Promises of the Anthropocene.' In Bryant R.L. (red.) *The International Handbook of Political Ecology*. Cheltenham: Edward Elgar Publishers.
- Swyngedouw, E. (2019) 'The Perverse Lure of Autocratic Postdemocracy', in *The South Atlantic Quarterly* 118(2), forthcoming.
- Uyttenhove, P. (1993) *Tussen kant den wal: de 19de eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*. Antwerpen: Open Stad.
- Van Dijk, T. (2017) 'Planologisch populisme en de ontkenning van onze expertise', in *Ruimte en Planning* 8(3), pp. 1–9.
- Van Eeghem, E. (2019) *(Dis)Placed Interventions, Making Public Spaces in urban landscapes*, Gent: KASK School of Arts.
- Van Staeyen, J. (2017) Omtrent Gecoro's, participatie en deskundigheid. URL https://www.moskenes.be/wp-content/uploads/2017/03/De-buitenstaander_voor_RenM.pdf
- Verstrate, L., De Meulder, B., Moulaert, F. en De Bruyn, J. (2013) *Scenes from Luchtbal*. Mechelen: Public Space Publishers.
- Vervloesem, E. e.a. (red.) (2012) *Stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen (2002-2011): een eigenzinnige praktijk in Europees perspectief*. Brussel: ASP.
- Zerubavel, E. (2012) *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago: University of Chicago Press.
- Zijderveld, A.C. (1999) *The Waning of the Welfare State: The End of Comprehensive State Succor*. Brunswick New Jersey: Transaction Publishers.

Over de auteurs, respondenten en interviewers

Wouter Bervoets

Wouter Bervoets is Master in de Architectuur, Master in de Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening en Doctor in de Ingenieurswetenschappen. Hij werkt als senior consultant stadsontwikkeling en vastgoed voor het onafhankelijke adviesbureau IDEA Consult. Daarnaast doceert hij als gastdocent architectuurtheorie aan het Departement Architectuur van de KU Leuven. Zijn onderzoek focust op de transformatie van de buitenstedelijke woonomgevingen in Vlaanderen met een onderzoekaankpak waarin de visie en ervaringen van de buurtbewoners een centrale plaats inneemt.

Bie Bosmans

Bie Bosmans studeerde psychologische en pedagogische wetenschappen, richting sociale agogiek aan de Rijksuniversiteit Gent, was in de jaren tachtig actief als opbouwwerkster rond de herwaardering van Antwerpse wijken, vanaf de jaren negentig was zij opeenvolgend projectontwikkelaar wonen, (mede)schrijver en bedenker van programma's wijkontwikkeling binnen het Europese beleid (Urban, Doelstelling 2) en algemeen coördinator van de Buurtontwikkelingsmaatschappij Antwerpen (BOM). In 2006-2007 behaalde zij een Manama Milieuwetenschappen aan de Universitaire Instelling Antwerpen en was de rest van haar carrière actief als algemeen coördinator van eat vzw, dat horeca-opleidingen en werkervaring aanbiedt in het Brussels Gewest. Sinds 1 mei 2017 is zij actief gepensioneerd.

Dag Boutsen

Dag Boutsen werkte als architect voor A.U.A.I (Atelier d'Architecture, d'Urbanisme et d'Informatique L. Kroll). Als deel van het team rond Simone en Lucien Kroll heeft Dag een ruime ervaring (1987-2009) in co-creatieve processen in gerealiseerde bouw- en wedstrijdprojecten in onder andere Gennevilliers, Amsterdam, Utrecht, Dordrecht, Apeldoorn, Eupen, Leeuwarden, Montbelliard-Bethoncourt, Berlijn, Belfort, Haarlem, Caudry, Saint-Ouen en Genk. In 2016 werkte Dag mee als wetenschappelijk adviseur aan de tentoonstelling 'Atelier d'Architecture Simone & Lucien Kroll – Ongedwongen Architectuur / Une Architecture Habitée / Engaged Architecture' (Bozar Brussel 22 juni– 18 september 2016). Dag heeft ervaring als praktijkonderzoeker stedelijke ontwikkelingen in onder andere Amsterdam, Den Haag, Leipzig en Arnhem. Als academische onderzoeker focust hij op

‘Trust-Based Architecture’. Hij is decaan van de Faculteit Architectuur KU Leuven (voorheen Sint-Lucas Architectuur Brussel-Gent). Daarbij is Dag intendant van overkoepelend jarenthema ‘Fragile’ (2010-2014).

Etienne Christiaens

Etienne Christiaens is burgerlijk ingenieur architect (KU Leuven, 1976) en stedenbouwkundige (ISURU, Sint-Gillis, 1982). Na zijn burgerdienst aan de Universiteit van Constantine in Algerije (1976-1980) werd hij stedenbouwkundig ambtenaar in Sint-Agatha-Berchem (1980-1990). Gedurende een vijftal jaren was hij werkzaam op het studiebureau Mens en Ruimte (1990-1995) waarna hij samen met twee collega’s Iris Consulting oprichtte. Hij coördineerde er verschillende studies en projecten inzake stedenbouw, mobiliteit en sociaaleconomisch onderzoek. Hij was ook actief in verschillende buurtcomités (o.m. de Europese wijk in Brussel) en tevens lesgever voor toekomstige milieudeskundigen. Tussen 2000 en 2003 werkte hij mee aan het Europees onderzoeksproject SINGOCOM (Social Innovation Governance and Community Building) onder leiding van Frank Moulaert aan de Universiteit van Lille. Hij voegde zich nadien bij de ploeg van het Federaal Grootstedenbeleid (tot 2012) waar hij verschillende Vlaamse, Waalse en Brusselse steden en gemeenten begeleidde bij stedelijke ontwikkelingsprojecten. Tot slot schoolde hij zich bij in verschillende technieken van lichaamstherapie.

Veerle Cox

In 2009 studeerde Veerle Cox af als architect aan Sint-Lucas Gent. Nadien behaalde ze de master Human Settlements aan de KU Leuven, en in 2014 rondde ze haar doctoraat af met Prof. Bruno De Meulder als promotor. Tijdens haar onderzoek werd nagegaan hoe ontwerp en participatie hand in hand kunnen gaan en elkaar kunnen versterken. Door verschillende stedenbouwkundige ontwerpworkshops te organiseren, ging Veerle op zoek naar de rol van ontwerp in participatieprocessen en werden er ook ontwerp- en participatietechnieken in praktijk uitgetest. De workshops vonden plaats in Marke, Kortrijk, Roeselare en Antwerpen, en telkens opnieuw gingen ontwerpers in dialoog met bewoners en gebruikers om toekomstvisies te verbeelden. Na haar doctoraat startte Veerle een postdoctoraal onderzoek aan de universiteit van Tokio in Japan. Op dit ogenblik werkt Veerle als stedenbouwkundig ontwerper bij de Intercommunale Leiedal, waar ze participatietrajecten opzet om een dialoog te stimuleren tussen verschillende soorten gebruikers, actoren, bewoners en ontwerpers.

Seppe De Blust

Seppe De Blust studeerde aan de Universiteit Gent waar hij de bachelor Sociologie behaalde (2008) en aan de Universiteit van Antwerpen waar hij zowel de master Sociologie (2009) als de master stedenbouw en ruimtelijke planning (2011) en het doctoraat in de ingenieurswetenschappen (2019) behaalde. In zijn onderzoek staat ‘de succesvolle integratie van sociaal innovatieve participatiepraktijken’ centraal. In 2013 deed Seppe praktijkervaring op

als ruimtelijk planner bij Stramien bvba waar hij projectleider was van diverse thematische planningsprocessen in Vlaanderen voor onder andere de provincie Antwerpen en Limburg. Als oprichter van ndvr (2014) heeft Seppe zowel onderzoeks- als praktijkervaring binnen participatieprocessen in Vlaanderen en hij deed eveneens ervaring op als projectleider binnen ruimtelijke projecten. Dit zowel in Gent (MuideMeulestede) waar hij samen met bewoners en experts via co-creatie toekomstprojecten heeft opgezet, als in Genk waar hij het innovatieve proces (masterplan lo2020/Sledderlo) in samenwerking met de stad begeleidt. Verder trekt Seppe, samen met Tim Devos, het participatietraject in de Damwijk van Antwerpen. Seppe is sinds 2013 samen met Tim Devos ook begeleider van de 'ruimtelijke planning studio' aan de KU Leuven (Master of Human Settlements) waar hij studenten architect, ir-architect en stedenbouwkundige/ruimtelijk planners bijstaat met expertise.

Bruno De Meulder

Bruno De Meulder studeerde af als burgerlijk ingenieur-architect aan de KU Leuven, waar hij nu stedenbouw doceert als gewoon hoogleraar. Zijn stedenbouwkundige werk in zowel postindustriële als postkoloniale contexten situeert zich op het kruispunt tussen theorie en geschiedenis van de stedenbouw enerzijds, en de planningspraktijk en stadsontwerp anderzijds.

Tim Devos

Tim Devos is een ingenieur-architect en stedenbouwkundige. Hij behaalde zijn doctoraat aan de afdeling Sociale Geografie van de KU Leuven, met de focus op participatie en coproductie in stedenbouwkundige processen. Hij is medeoprichter van ndvr (2014).

Els Dietvorst

Els Dietvorst is een Belgisch beeldend kunstenaar, filmmaker en herder die woont en werkt in Duncormick, Ierland. Haar werk richt zich op communicatie, samenwerking en sociale conflicten. Haar werk werd getoond en ondersteund door bekende kunstinstellingen en festivals zoals het Kaaitheater Brussel, Kunstenfestivaldesarts Brussel en M HKA, Antwerpen, en ook internationaal (in New York, Utrecht, Casablanca, Londen en Wenen). Haar filmproject 'The Rabbit and the Teasel' werd geselecteerd voor een internationale première op een van de belangrijkste documentaire festivals in Europa, Visions du Reel, in Zwitserland. In september 2015 werd ze geselecteerd voor de Biënnale voor hedendaagse kunst in Moskou. Ze werd geselecteerd door een internationale jury als winnaar van de tweejaarlijkse Evens Kunstprijs 2017.

Hilde Heynen

Hilde Heynen is gewoon hoogleraar architectuurtheorie aan de KU Leuven. Zij was gastdocent aan MIT (Cambridge, Mass.), AA-School (London), RMIT (Melbourne) en Harvard

University (Cambridge, Mass.). Zij was houder van onder meer een beurs van de Getty Foundation en een fellowship van het Radcliffe Institute for Advanced Studies (Harvard University). Haar onderzoek concentreert zich op theoretische vragen omtrent de maatschappelijke rol van architectuur in de 20ste eeuw. Daarbij worden thema's als moderniteit, macht en gender aan de orde gesteld.

Liesbeth Huybrechts

Liesbeth Huybrechts is hoofddocent in de onderzoeksgroep Arck, Universiteit van Hasselt, waar ze werkt binnen het gebied van participatief ontwerp, mens-computerinteractie en ruimtelijke transformatieprocessen. Zij is betrokken in het Living Lab De Andere Markt (<https://deanderemarkt.be/>), een ruimte voor reflectie op en actie in het vormgeven van de toekomst van werk. Ze maakt ook deel uit van de onderzoeksprojecten TRADERS and Critical Heritage die zich bezighouden met Participatory Design en (Heritage in) Public Space (Marie Curie ITN, www.tr-aders.eu). Samen met Thomas Laureyssens ontwierp ze de veel gebruikte participatieve mappingtool MAP-it (www.map-it.be). In het verleden gaf ze les in de Social Design Masters, Design Academy Eindhoven in de afdeling Interaction Design (LUCA, KU Leuven). Ze was medeoprichter van de onderzoeksgroep Social Spaces (www.socialspaces.be), die de sociale kwaliteiten van design en kunst verkent. Ze werkt ook als freelancer binnen het gebied van participatie en ontwerp.

Michael Kaethler

Michael Kaethler is een promovendus en voormalig Marie Curie-onderzoeker aan de KU Leuven. Hij is ook een curator en experimenteert met verschillende componenten uit de kennis omtrent curatoriale praktijken, resulterend in een reeks onwaarschijnlijke tentoonstellingen in heel Europa. Zijn onderzoek richt zich op sociale epistemologie en op curatorerschap met een bijzondere focus op hoe samenwerking kan worden begrepen en toegepast. Zijn werk met TRADERS, een drie jaar durend onderzoeksproject op het gebied van kunst en design dat vakmensen uit zes academische instellingen samenbracht, leidde ertoe dat hij een unieke curatoriale benadering van participatieve kunst en design ontwikkelde. Om dit te doen, bracht Michael ongebruikelijk bronnenmateriaal bij elkaar, zoals organisatiestudies, de Franse filosoof Michel Serres en het systeemdenken. Hij publiceerde in de Journal of Environmental Innovation en Societal Transitions, Journal of CoDesign en verschillende boekhoofdstukken die theorieën over kunst en ontwerp praktijken belichten.

Annette Kuhk

Annette Kuhk volgde een opleiding bedrijfseconomie in München (1994) en studeerde af als licentiaat communicatiewetenschappen aan de KU Leuven (1998), waar ze ook haar doctoraat in Sociale Wetenschappen, optie Beleidswetenschappen behaalde (2013). Haar expertise richt zich op methodologische vragen bij communicatieprocessen, participatieve trajecten, veranderingsprocessen en collectief leren, vooral dan in het domein

ruimtelijke ordening en stedenbouw. Ze verrichtte hiervoor onderzoek in Brussel en Vlaanderen, met onder andere de studie van veranderingstrajecten in de Europese wijk in Brussel (doctoraat), de beleids- en actiegerichte analyse van collectieve leertrajecten in ruimtelijk beleid in Vlaanderen (Steunpunt Ruimte) en een internationaal project over de inzet van ICT in lokale participatieve trajecten ('Leonardo Da Vinci'-project). Bovendien is zij sinds 2008 lid en van 2012 tot 2019 voorzitter van de GECORO in Bonheiden, lid van de Beeldkwaliteitskamer, en ze nam deel aan verschillende ontwerpwedstrijden met het oog op de ontwikkeling van communicatie en participatie (onder andere voor Place Flagey, Rabottorens alsook woonprojecten in Antwerpen). Als onderzoeker en coördinator voor het INDIGO-onderzoeksproject was zij eveneens editor voor een Nederlandstalig volume over landed commons (november 2018, 'Op grond van Samenwerking', verschenen bij EPO), alsook voor een themanummer in *Ruimte* over grondgebonden gemeengoed (september 2018). Sinds 2019 werkt ze als zelfstandig onderzoeker en coach van complexe multi-actor processen bij socioruimtelijke vraagstukken (vanuit 'humanarc research').

André Loeckx

André Loeckx, emeritus-hoogleraar van de KU Leuven, ligt aan de basis van de subsidie-regeling voor stadsvernieuwingsprojecten in Vlaanderen, samen met Linda Boudry, toentertijd ambtenaar bij de Vlaamse Gemeenschap. André Loeckx is juryvoorzitter van het onafhankelijke panel dat de ingediende projecten beoordeelt en zit eveneens de kwaliteitskamer voor die de gesubsidieerde projecten opvolgt (dat zijn er inmiddels een vijftigtal).

Frank Moulaert

Frank Moulaert, emeritus-professor, coördineerde tot vorig jaar het interactieve PhD opleidingsprogramma 'European Module of Spatial Development Planning'. Hij is internationaal gekend voor zijn onderzoek van regionale ontwikkeling, stadsplanning en sociale innovatie (Newcastle University, APL/GURU, VK; en IFRESI-CNRS, Lille, Frankrijk), en een van de meest internationaal geciteerde wetenschappers in sociale wetenschappen werkzaam aan een Belgische universiteit (zie Google scholar: Moulaert F.). Voor een overzicht van publicaties: www.kuleuven.be/wieiswie/nl/person/00013171.

Petra Pferdmenges

Petra Pferdmenges is zaakvoerder van Alive Architecture. Het bureau is actief in het domein van sociale stadsontwikkeling door praktijk, ontwerpend onderzoek, deelname aan conferenties, publicaties en onderwijs. De projecten zijn gestoeld op het engagement van lokale actoren om een stedelijke transformatie vanuit de bestaande context te stimuleren. Elke ingreep is een test: als die slaagt, ontwikkelen de voorstellen hun eigen dynamiek en brengen ze een tijdsoverschrijdende sociale, stedelijke en economische verandering teweeg. www.alivearchitecture.eu

Barbara Roosen

Barbara Roosen is architect en assistent aan de onderzoeksgroep ArcK, Universiteit Hasselt. Haar doctoraal onderzoek richt zich op collectieve ruimtelijke transformatieprocessen in naoorlogse verkavelingen. Samen met Oswald Devisch maakte ze het boek en de tentoonstelling *Verkavelingsverhalen* (2016). Verder werkt ze binnen ArcK mee aan verschillende participatieve onderzoeksprojecten: Labo XX Werk in Antwerpen; Kolenspoor als Multiproductief Netwerk in Genk en het Trage Wegen project 'WegenWerken' in Genk. Doorheen al haar projecten onderzoekt ze de potentie van 'Participatory Mapping' als instrument om multi-actor-samenwerkingen te ondersteunen.

Jan Schreurs

Jan Schreurs is Burgerlijk Ingenieur-architect, Licentiaat Stedenbouw en ruimtelijke ordening, doctor in de Toegepaste wetenschappen. Zijn onderzoek focust op ontwerptheorie, participatie, betekeniscreatie, ruimtelijke kwaliteit, publieke ruimte, toekomstverkenningen. Als belangrijkste uitdaging stelt hij 'interactie' voorop: mens en omgeving, theorie en praktijk, product en proces, verschillende schaalniveaus ... Dit wordt onder andere uitgewerkt in (IWT/SBO) onderzoeksprojecten zoals: SP2SP (From Spatial Planning to Strategic Projects), SPINDUS (Spatial Innovation, Planning, Design and User Involvement) en voor het Steunpunt Ruimte (Vlaamse Gemeenschap). Dit resulteerde in publicaties en wetenschappelijke dienstverlening met betrekking tot participatie, ontwerpend onderzoek, ruimtelijke kwaliteit, dichtheid, duurzaamheid, interfaces, indicatoren, collectieve leerprocessen, living labs, enzovoort.

Ruth Segers

Ruth Segers is lid van de onderzoeksgroep Planning en Ontwikkeling van de KU Leuven. In haar doctoraatsonderzoek, 'The Interacting Subject in Urban Public Space, in Need of Places for Interpersonal Cooperation', bestudeerde ze de relaties tussen publieke ruimte en interpersoonlijke interactie. Ze keek in het bijzonder naar de wijze waarop ruimtelijke configuraties, of (participatieve) acties die door ruimtelijke opstellingen worden ondersteund, de interpersoonlijke interactie in positieve zin kunnen beïnvloeden. De bevindingen van dit onderzoek gaven aanleiding tot het lanceren van een eigen workshop-methode voor het ontwerp van openbare muurschilderingen. De ruimtelijke context en het creëren van 'place' neemt in deze methode een belangrijke plaats in.

Erik Van Daele

Erik Van Daele studeerde architectuur aan het St Lucasinstituut in Gent (1986), licentie Architectuurwetenschappen (1987) en GGS Stedenbouw en Ruimtelijke Planning (1997) aan de KU Leuven en volgde Extension Studies aan de AA School of Architecture (1988). Hij behaalde een doctoraat in de architectuur (2014) met een ontwerpend onderzoek van hybride structuren in territoria van verspreide verstedelijking.

Hij heeft praktijkervaring als architect en stedenbouwkundige. Hij werkte voor verschillende bureaus waaronder OMA (Euralille), Stephane Beel (Hoog Kortrijk), Stad aan de stroom en het projectteam Stadsontwerp (stationsomgeving Leuven). In 1991 richtte hij met Anne Mie Depuydt het ontwerpbureau uapS op. uapS werkt zowel aan scenografie, architectuurprojecten, stadsontwerpen, stedenbouw als aan regionale projecten. Met uapS is hij betrokken bij kleinschalige stadsontwerpen zoals Oostkouter en grootschalige stadprojecten zoals Iles de Nantes. Elk uapSproject heeft een specifiek participatieproject dat sterk verschilt in de Vlaamse en Franse context.

Hij doceert stadsontwerp aan de KU Leuven.

Pieter Van den Broeck

Pieter Van den Broeck is professor in ruimtelijke planning en duurzame ontwikkeling aan het Departement Architectuur van de KU Leuven, waar hij de onderzoeksgroep Planning en Ontwikkeling coördineert. Pieter heeft meer dan twintig jaar ervaring in de analyse en planning van ruimtelijke ontwikkeling, zowel in onderzoek als in de planningspraktijk. Vanuit een kritisch-institutionalistisch perspectief en een methodologische interesse voor transdisciplinair actie-onderzoek, ontwikkelt hij onderzoekssporen over planningsinstrumenten, sociale innovatie en territoriale ontwikkeling, governance van socio-ecologische systemen, grondbeleid en commons. Lopende projecten betreffen thema's als toegang tot grond en het bouwen van commons, herstel na rampen, duurzame rurale ontwikkeling, participatie en planning, sociaal-ruimtelijke verandering op lange termijn en stedelijke regeneratie. Pieter coördineert de doctoraatsopleiding European/International Module of Spatial Development Planning (EMSDP/IMSDP).

Barbara Van Dyck

Barbara Van Dyck is erg begaan met de relaties tussen de wetenschappen, technologieën en de maatschappij waarvan ze deel uitmaken. Vanuit verschillende invalshoeken werkt ze rond de politieke ecologie van innovatie en de sociale innovatie van kennissystemen. Haar schrijven, denken en doen is mede gevormd door een master in de bio-ingenieurs wetenschappen aan de UGent, een doctoraat in de Toegepaste Economische Wetenschappen aan de UA Antwerpen, postdoctoraal onderzoek rond ruimtelijke kwaliteit aan de KU Leuven, en allerhande engagementen voor een samenleven dat streeft naar rechtvaardigheid en duurzaamheid.

Participatie, in de zin van het creëren van ruimte voor gemarginaliseerde stemmen bij het maken van politieke keuzes, vormt een rode draad doorheen haar werk rond uiteenlopende thema's, gaande van bosbeheer, tot het samen stad maken, participatieprocessen bij de herontwikkeling van verouderde industriële zones, transdisciplinariteit, burgerparticipatie en technologie, of agro-ecologie en voedselsoevereiniteit. Momenteel is Barbara Van Dyck verbonden aan het STEPS centrum (Social, Technological and Environmental Pathways to Sustainability) aan de Universiteit van Sussex.

Hanne Van Reusel

Hanne Van Reusel is een eeuwige studente die voortbouwt op haar ervaringen voor haar thesis in de master architectuur aan de Faculteit Architectuur van de KU Leuven, campus Sint-Lucas Gent. Als architect-onderzoeker verkent Hanne de mogelijkheden van ‘participatory design’, ‘performative urbanism’, ‘transitory use’ en ‘urban commons’ aan de hand van een ontwerpend actieonderzoek. Dit doctoraatsonderzoek en bijhorende praktijk vindt voedingsbodem op de Josaphat-site in Brussel. Hierbij is Hanne ook als burger geëngageerd in verschillende gemeenschapsinitiatieven – zoals Commons Josaphat en Recup’Kitchen – actief rond Josaphat en haar geplande toekomst. Hierbij aansluitend is Hanne enthousiast en gedreven om een ‘COLab’ uit te bouwen.

Ze heeft inmiddels haar doctoraat afgerond aan de KU Leuven en aan de Politecnico di Torino. Daarbij is Hanne ook onderzoeker voor het JPI Urban Europe onderzoeksproject Incubators of Public Space, waarbij een innovatief digitaal platform voor participatie in stedenbouw wordt uitgewerkt.

Ward Verbakel

Ward Verbakel is medeoprichter van plusofficearchitects in Brussel. Het bureau specialiseert zich in het stedenbouwkundig discours over dorpen, publieke architectuurprojecten en ontwerpend onderzoek. Hun architectuur focust op complexe programma’s en hoe architectuur ook stad kan maken. In hun stedenbouwkundige praktijk staat de participatieve benadering centraal. Plusoffice nam deel aan de IABR 2016 biënnale met drie studies over tewerkstelling en productie in de steden Antwerpen, Genk en Brussel.

Ward Verbakel doceert eindwerkateliers in stedenbouw en architectuur aan KU Leuven en voordien aan de Columbia University Graduate School of Architecture, Planning and Preservation in New York. Ward is voorzitter van de redactieraad van A+ Architecture in Belgium en curator van de tentoonstellingen Breuckland (Vlaams Architectuurinstituut/deSingel, bMa/ Man of Thoughts (BOZAR) en EUtopia, de mogelijkheid van een Eiland (Museum M).